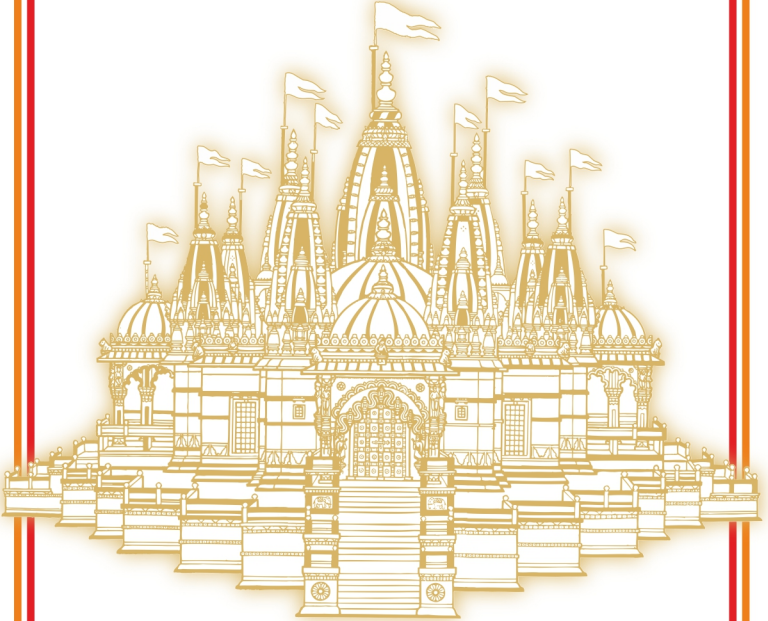

॥ वृत्तालये स भगवान् जयतीह साक्षात् ॥

वडतालधाम द्विशताब्दी ग्रंथमाणा-८

श्री पद्मदेवमाहात्म्य

-: प्रसिद्ध कर्ता :-

श्री स्वामिनारायण मंदिर, वडतालधाम

॥ वृत्तालये स भगवान् जयतीह साक्षात् ॥

વડતાલધામ દ્વિશતાબ્દી ગ્રંથમાળા - ૮

શ્રી પાસુદેવમાદાત્મ્ય

દક્ષિણ વિભાગ વડતાલ શ્રીલક્ષ્મીનારાયણ દેવની ગાદીના
સનાતન ધર્મ માર્તણ્ડ
પ.પૂ.ઘ.ધુ.૧૦૦૮ આચાર્યશ્રી રાકેશપ્રસાદજી મહારાજશ્રીની
આજ્ઞાથી

॥ ભાષાંતર કર્તા ॥

સદ્.શા.સ્વા. શ્રી હરિજીવનદાસજી-વડતાલધામ

॥ પ્રસિદ્ધ કર્તા ॥

વડતાલ મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી બોર્ડ વતી

મુખ્ય કોઠારી ડૉ. શા. શ્રી સંતવલ્લભદાસજી સ્વામી
(Ph.D., D.Litt.)

વડતાલધામ દ્વિશતાબ્દી ગ્રંથમાળા - ૮

શ્રી પાસુદેવમાદાભ્ય

ભાષાંતર કર્તા :- સદ્.શા.સ્વા. શ્રી હરિજીવનદાસજી-વડતાલધામ

પ્રકાશક તથા સર્વ હક્ક :

શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર, સંસ્થાન-વડતાલ

મુ.પો.વડતાલ, તા.નડિયાદ

જી.ખેડા પીન : ૩૮૭૩૭૫ (ગુજરાત)

પ્રકાશન તિથિ : કાર્તિકી સમૈયો. સંવત્ ૨૦૮૦, ઈ.સ. ૨૦૨૩

આવૃત્તિ : ચતુર્થ (૪)

પ્રત : ૩૦૦૦

વેચાણ કિંમત : ૧૧૫/-

પ્રાપ્તિ સ્થાન :

શ્રીસ્વામિનારાયણ મંદિર - વડતાલ

તા.નડિયાદ, જી.ખેડા. (ગુજરાત) વડતાલ-૩૮૭૩૭૫

ફોન : ૦૨૬૮-૨૫૮૯૭૨૮/૭૭૬

મુદ્રક : હરિકૃષ્ણ ગ્રાફિક્સ એન્ડ પ્રિન્ટ પ્રા. લી. - અમદાવાદ

મો. ૯૮૭૯૯ ૬૧૭૮૯, મો. ૯૮૨૫૮ ૫૦૫૫૯

॥ श्री स्वामिनारायणो विजयतेतस्म ॥

સનાતન ધર્મધુરંધર આચાર્ય શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી રાકેશપ્રસાદજી મહારાજશ્રી

શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ દેવ દક્ષિણ દેશ ગાદી
સંસ્થાન : વઢવાલ - પીન : ૩૮૭ ૩૭૫

આચાર્ય જા. ર. નં.

તા. ૦૮-૧૧-૨૦૨૩

આજ્ઞાપત્ર

વડતાલવાસી શ્રીલક્ષ્મીનારાયણ દેવ તથા આરાધ્ય ઈષ્ટદેવ શ્રીહરિકૃષ્ણ મહારાજના ચરણકમળથી લિ. વડતાલવાસી શ્રીલક્ષ્મીનારાયણ દેવ ગાદીના પિઠાધિપતિ પ.પૂ. ધ. ધુ. ૧૦૦૮ આચાર્યશ્રી રાકેશપ્રસાદજી મહારાજશ્રી ના સરનેહ જય શ્રીસ્વામિનારાયણ વાંચશો.

લિ. આજ સ્વતંત્રતાના યુગમાં પણ મુમુક્ષુ શાસ્ત્રને વશ વર્તે છે. કિંકર્તવ્ય સ્થિતિમાં કાર્યાકાર્યનો પથ શાસ્ત્રો પ્રદર્શિત કરે છે. એટલે જ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સ્વયં શાસ્ત્રો રચ્યા - રચાવ્યા છે એટલું જ નહિ મુમુક્ષુની જેમ અનેકવાર શાસ્ત્રશ્રવણ પણ કર્યું છે અને આપણને આજ્ઞા પણ કરી છે.

વચનામૃતમાં પાંચવાર “શ્રીવાસુદેવ મહાત્મ્ય”નો ઉલ્લેખ છે. આ “શ્રીવાસુદેવ મહાત્મ્ય” નામે જે ગ્રંથ તે અમને અતિશય પ્રિય છે; કેમ જે, ભગવાનના ભક્તને ભગવાનને ભજ્યાની જે રીતિ; તે સર્વે એ ગ્રંથમાં કહી છે. (વચ.ગ્ર.પ્ર.૨૩) વગેરે વચનો વાસુદેવના મહાત્મ્યનો મહિમા સમજાવે છે. શ્રીવ્યાસજીકૃત સ્કંદપુરાણાર્તગત આ ગ્રંથમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના પ્રાગટ્યની આગાહી છે.

સંપ્રદાયના અષ્ટસત્શાસ્ત્રો પૈકિ આ અતિ મહત્ત્વનો ગ્રંથ જાણીને સંપ્રદાયના વિદ્વાન સંતવર્ય શાસ્ત્રી શ્રીહરિજીવનદાસજી સ્વામીએ તેનો વિસ્તૃત ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો છે. અને એ ગુજરાતી અનુવાદ સહિત ત્રણ - ત્રણ આવૃત્તિઓ પ્રકાશિત થઈ છે. આ ચતુર્થ આવૃત્તિ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે બાંધેલ કાર્તિકી સમૈયા - સંવત્ ૨૦૮૦ (સને ૨૦૨૩) પ્રસંગે “શ્રીલક્ષ્મીનારાયણ દેવ દ્વિશતાબ્દી મહોત્સવ વડતાલધામ” અંતર્ગત સાહિત્ય પ્રકાશન શ્રેણીમાં પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે.

આ પ્રકાશનકાર્યમાં સહયોગ કરનાર સંતો-ભક્તો સહુ પર ભગવાન શ્રીહરિની કૃપાદ્રષ્ટિ રહે; એ પ્રાર્થના સહ અમારા ભાવથી જય શ્રીસ્વામિનારાયણ.

આચાર્ય મહારાજશ્રી

શ્રી નિલકાન્ઠ ! હરિકૃષ્ણ ! હરે ! દયાલો, સ્વામિન્ ! પરાયણવંશર ધામવાસિન્ ॥
હાંચિસાદ ! પુરુષોત્તમ ! ધર્મપુત્ર ! નાગવર્ણ સુહૃતિપિત્રપામાન્થ ત્વામ્ ॥

श्री वासुदेवनारायण

त्वं वासुदेवोऽसि जगन्निवासः क्षेमाय लोकस्य तपः करोषि ।
योगेश्वरेशोपशमस्थ आत्मारामाधिपस्त्वं परहंससद्गुरुः ॥

પ્રકાશકીયમ્

પછી કરુણા કરીને પરમહંસની આગળ શ્રીજીમહારાજ વાત કરવા લાગ્યા જે, “વાસુદેવમાહાત્મ્ય” નામે જે ગ્રંથ તે અમને અતિશય પ્રિય છે. કેમ જે, ભગવાનના ભગતને ભગવાનને ભજવાની જે રીતિ તે સર્વે એ ગ્રંથમાં કહી છે. (વચનામૃત ગ.પ્ર.૨૩)

પછી દેવે પ્રાગજીએ કહ્યું જે, શ્રીમદ્ ભાગવત્ જેવો કોઈ ગ્રંથ નથી.. પછી શ્રીજી મહારાજ બોલ્યા જે, “શ્રીમદ્ ભાગવત તો સારુ જ છે, પણ સ્કંધપુરાણને વિષે “શ્રી વાસુદેવમાહાત્મ્ય” છે તે જેવો કોઈ ગ્રંથ જ નથી; કાં જે, એ ગ્રંથને વિષે ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ તથા અહિંસાપણું, એમનું અતિશય પ્રતિપાદન કર્યું છે. (વચનામૃત ગ.મં.૨૮)

અને જ્ઞાન તો એમ થાય જે, જો બૃહદારણ્ય, છાંદોગ્ય, કઠવલ્લી આદિક જે ઉપનિષદ્ તથા ભગવદ્ગીતા તથા “વાસુદેવમાહાત્મ્ય” તથા વ્યાસસુત્ર ઈત્યાદિક ગ્રંથનું સદ્ગુરુ થકી શ્રવણ કરે. (વચનામૃત લોયા. ૯)

“શ્રી વાસુદેવ માહાત્મ્યં સ્કાન્દવૈષ્ણવખણ્ડગમ્” (શિક્ષાપત્રી - ૯૪)
આ અષ્ટ સત્શાસ્ત્ર અમને માન્ય છે.

શ્રીજી મહારાજના આ વચનો આપણને “વાસુદેવ માહાત્મ્ય” પ્રતિ આકર્ષિત કરે છે. પરંતુ આ મૌલિક ગ્રંથમાં વ્યાસમુનિએ દેવભાષા સંસ્કૃતમાં લખેલ છે. સ્કંદપુરાણ અંતર્ગત વૈષ્ણવખંડમાં આ “વાસુદેવમાહાત્મ્ય” આવેલ છે. આ ગ્રંથ સર્વ સત્સંગીઓને સુગમ થાય; એવા પુણ્ય આશય સાથે વડતાલ સંપ્રદાયના વરિષ્ઠ વિદ્વાન સંત શ્રદ્ધેય શાસ્ત્રીજી શ્રી હરિજીવનદાસજી સ્વામીએ માતૃભાષામાં વિશદ અનુવાદ કરેલ છે. આજથી ૮૩ વર્ષ પહેલા આ ગ્રંથરત્ન ભક્તરાજ શેઠ શ્રી કલ્યાણજી કરમશી દામજીએ ઈ.સ. ૧૯૪૦માં છપાવેલ. ત્યારબાદ ૧૯૮૭માં મુંબઈ મંદિરના મહંત સ.શા.શ્રી લક્ષ્મીપ્રસાદદાસજીએ છપાવી. ત્યારબાદ ઈ.સ. ૨૦૦૭માં વડતાલ મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી બોર્ડ વતી

શા.સ્વા. શ્રી નૌતમપ્રકાશદાસજી - ચેરમેનશ્રી એવં શા.સ્વા. શ્રી ધર્મપ્રિયદાસજી બાપુ સ્વામી - મુખ્ય કોઠારીશ્રીએ તૃતીય આવૃત્તિ છપાવી હતી. (જેમાં શરતચૂકથી દ્વિતીય આવૃત્તિ છપાયેલ છે.) હાલ આ તમામ પ્રંતો પૂર્ણ થયેલી છે અને જીજ્ઞાઓની માંગણી રહ્યા કરે છે એટલે “વડતાલધામ દ્વિશતાબ્દી ગ્રંથમાળાના અષ્ટમ પુષ્પ” તરીકે આ ગ્રંથ રત્નનું ચતુર્થ આવૃત્તિનું પ્રકાશન કરી રહ્યા છીએ. આ ગ્રંથમાં ૩૨ અધ્યાય અને ૧૪૧૯ શ્લોક છે.

આ પ્રકાશન કાર્યમાં વડતાલ મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી બોર્ડ દ્વારા અનુમતિ મળી છે. વડતાલ ગાદિના વર્તમાન પિઠાધિપતિ પ.પૂ. ધ.ધૂ. ૧૦૦૮ આચાર્ય શ્રી રાકેશપ્રસાદજી મહારાજની આજ્ઞા પણ મળી છે. આ ગ્રંથને સર્વાંગ સુંદર પ્રકાશિત કરવા માટે સંપૂર્ણ પ્રયત્ન શા. અમૃતવલ્લભદાસ - વેદાંતાચાર્યશ્રીએ કરેલ છે. સંસ્કૃતના વિદ્વાન છે, જેથી શ્લોકમાં પદશુદ્ધિ વગેરે પણ ખૂબ જ ખંતપૂર્વક કરેલ છે. એ ગ્રંથના વાંચનથી જ ખ્યાલ આવશે.

આ ગ્રંથનો મહિમા ઉપરોક્ત વચનાનુસાર સ્વયં શ્રીહરિએ સ્વમુખે કહ્યો છે, પરંતુ ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ પ્રગટ થશે; એની સ્પષ્ટવાત શ્રી વ્યાસમુનિએ આ ગ્રંથના અઢારમાં અધ્યાયના શ્લોક ૪૨ થી ૪૪ સુધીમાં કહી છે.

મયા કૃષ્ણેન નિહતાઃ સાઽર્જુનેન રણેષુ ચે ।
 પ્રવર્તયિષ્યન્ત્યસુરાસ્ તે ત્વધર્મ યદા ક્ષિતૌ ॥
 ધર્મદેવાત્ તદા ભક્તાદહં નારાયણો મુનિઃ ।
 જનિષ્યે કોશલે દેશે ભૂમૌ હિ સામગો દ્વિજઃ ॥
 મુનિશાપાન્ નૃતાં પ્રાપ્તાન્ ઋષીસ્તાત ! તથોદ્ભવમ્ ।
 તતોઽવિતાઽસુરેભ્યોઽહં સદ્ધર્મ સ્થાપયન્નજ ! ॥

હે બ્રાહ્મણ ! અર્જુને સહિત મારા દ્વારા રણમાં હણાયેલાં સવાસનિક અસુરો જ્યારે પૃથ્વી ઉપર અધર્મ પ્રવર્તાવશે ત્યારે નારાયણમુનિ એવો જે હું તે પિતા ધર્મદેવ અને માતા ભક્તિદેવી થકી પૃથ્વી ઉપર કોશલ દેશમાં સામવેદી દ્વિજકુળ (બ્રાહ્મણકુળ)માં અવતાર ધારણ કરીશ. હે અજ ! સદ્ધર્મનું સ્થાપન કરતો થકો હું મુનિના શાપથી મનુષ્યત્વ ધારણ કરેલા તે ઋષિઓનું તથા ઉદ્ધવનું અસુરો થકી રક્ષણ કરીશ.

(સ્કંદપુરાણ: વૈષ્ણવખંડ :વાસુદેવ માહાત્મ્ય : ૧૮/૪૨-૪૩-૪૪)

કેટલાકને આ વચનો ઉદરશૂળ ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ ૧. નાગ પ્રકાશન - દિલ્હી - ૧૯૮૬. ૨. શ્રી વેંકટેશ્વર મુદ્રાલય - ૧૯૮૬, ૩. શ્રી ચૌખમ્મા કૃષ્ણદાસ અકાદમી - વારાણસી, ૪. ગુરુ મંડલ ગ્રંથમાલા - કલકત્તા. ૫. શ્રી મોતીલાલ બનારસીદાસ પબ્લિશર્સ ૧૯૫૧ - દિલ્હી (અંગ્રેજી) વગેરે. વિદ્વગણમાન્ય સંપ્રદાયેતર સંસ્કૃતગ્રંથ પ્રકાશકોની આવૃત્તિઓમાં પણ આ શ્લોકો છપાયા છે. એટલે આ શ્લોકોનો અસ્વીકાર મત્સરવશાત્ હોય શકે છે.

અસ્તુ આ ગ્રંથ પર અનેકાનેક ટીકા - વ્યાખ્યાઓ થઈ હશે. પરંતુ શ્રી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં પણ શ્રીજી સમકાલિન દાસ પંક્તિના સંત “માધવદાસ સ્વામી” એ રહસ્યાર્થ પ્રબોધિની વ્યાખ્યા લખી છે અને પંક્તિપ્રવર શ્રી દિનાનાથ ભટ્ટે “વૈષ્ણવવલ્લભા” નામની ટીકા લખી છે. અને સદ્. શા. શ્રી હરિજીવનદાસજી સ્વામીએ વિસ્તૃત ભાવાર્થ સહિત ગુજરાતિ અનુવાદ કરેલ છે, જે એક વ્યાખ્યા જ કહીએ તો કંઈ અતિશયોક્તિ નહિ કહેવાય.

પ.પૂ.કો.શ્રી દેવપ્રકાશદાસજી સ્વામી
(ચેરમેનશ્રી)

પ.પૂ.શા.શ્રી ડૉ.શ્રીસંતવલ્લભદાસજી સ્વામી
(Ph.D I D.Litt.) (મુખ્ય કોઠારીશ્રી)

ભૂમિકા

આ શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય પ્રબન્ધ, શ્રીવાસુદેવના પારમ્યરૂપ (સર્વથી પર વાસુદેવ જ છે, તેથી પર બીજું કોઈ નથી.) માહાત્મ્યનો બોધ આપનાર હોવાથી સાર્થક સંજ્ઞાવાળો છે. આવો ભાવાર્થ “ન વાસુદેવાત્પરમસ્તિ પાવનં ન વાસુદેવાત્પરમસ્તિ મङ્ગલમ્ । ન વાસુદેવાત્પરમસ્તિ દૈવતં ન વાસુદેવાત્પરમસ્તિ વાઙ્મિત્તમ્ ॥” (અ.૨૫-૬૧) આ વચનથી આ પ્રબન્ધ જ જણાવે છે. આ પ્રબન્ધનું માહાત્મ્ય અને તેનું કારણ અંતિમ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે. આની ભગવાન્ શ્રીહરિએ શિક્ષાપત્રી, વચનામૃત, સત્સંગીજીવનમાં સ્વાભિમત આઠ સચ્ચાસ્ત્રોમાં ગણના કરી છે. શિક્ષાપત્રીભાષ્યમાં વાસુદેવમાહાત્મ્યને અભીષ્ટ કહેવામાં “પરબ્રહ્મભૂતદેવતાવિશેષપ્રતિપત્તિઃ” (‘પરંબ્રહ્મ ભગવાન પુરુષોત્તમ વાસુદેવ જ પરાત્પર છે.’ આવો દેવતાનિર્ણયાત્મક વિશેષ આ ગ્રંથ સ્પષ્ટ બતાવે છે, માટે આ વિશેષથી આ ગ્રંથની અભીષ્ટતા કહી છે.’) આ રીતે વાસુદેવમાહાત્મ્યનો વિશેષ દર્શાવવાપૂર્વક અભીષ્ટતા કહી છે. સત્સંગીજીવનમાં તો “શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યં માસં તત્રાશૃણોત્પુનઃ । પ્રશંસાં તસ્ય બહુધા ચકાર જનસંસદિ ॥ સર્વથાઽસ્મન્મતસ્યેદં મૂલમિત્યેવમીરયન્” (પ્ર.૪ અ.૪૫ શ્લો.૭-૮) (અર્થ-અમદાવાદ મંદિર વિષે રહીને શ્રીહરિએ એક માસ પર્યંત શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય સાંભળ્યું અને ‘આ શ્રી વાસુદેવમાહાત્મ્ય જ અમારા મત-સંપ્રદાયનું સર્વ પ્રકારે મૂળ છે.’ એમ મહાસભામાં કહેવાપૂર્વક તેની બહુધા પ્રશંસા કરી.) આ રીતે આ પ્રબન્ધને સ્વયં ભગવાને પોતાના સંપ્રદાયના મૂળ તરીકે સંભાવના કરી છે. જેને સંપ્રદાયનું મૂળ કહ્યું તેનો ઉત્કર્ષ નિરતિશય કહેવાય. વળી

“શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યાત્સ તુ જ્ઞેય ઇતિ સ્વયમ્ । સ્વામ્યેવોચે તતસ્તસ્માદ્બોદ્ધવ્યસ્તત્ત્વતશ્ચ સઃ ॥” (પ્ર.૨ અ.૨ શ્લો.૨૪) (અર્થ-શ્રીહરિ કહે છે કે, “હે ભક્તો ! તે ઉક્ત સ્વધર્મ તો શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય થકી જાણવો.” એમ યથાર્થપણે સદ્. ગુરુ શ્રીરામાનંદસ્વામીએ પોતે આપણને કહ્યું છે, માટે તેના થકી તત્ત્વથી જાણવો.) આ રીતે ગુરુ વચનના અનુવાદથી સ્વધર્મ જાણવાની બાબતમાં આ ગ્રંથનો વિશેષ મહિમા શ્રીહરિએ કહ્યો છે. વચનામૃતના પરથારામાં આ વાસુદેવમાહાત્મ્યને શ્રીહરિએ સચ્છાસ્ત્રો થકી કાઢેલા ચાર સારની અંદર ગણ્યું છે, આ પણ એક બાબત આના ઉત્કર્ષને અધિકપણે જણાવનારી છે. મધ્ય પ્રકરણના ૨૮ વચનામૃતમાં તો -“દેવે પ્રાગજાએ કહ્યું જે, શ્રીમદ્ ભાગવત જેવો કોઈ ગ્રંથ નથી, પછી શ્રીજી મહારાજ બોલ્યા જે, શ્રીમદ્ ભાગવત તો સારું જ છે પણ સ્કંદપુરાણને વિષે શ્રીવાસુદેવ માહાત્મ્ય છે તે જેવો કોઈ ગ્રંથ જ નથી, કાં જે એ ગ્રંથને વિષે ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ તથા અહિંસાપણું એનું અતિશય પ્રતિપાદન કર્યું છે.” આ રીતે સર્વ થકી સમધિક સમુત્કર્ષ સકારણ સ્વયં શ્રીહરિએ કહ્યો છે. વળી લોયાના ૯ વચનામૃતમાં તત્ત્વજ્ઞાનના ઉદયમાં હેતુભૂત ઉપનિષદો, વ્યાસસૂત્ર અને ભગવદ્ગીતાની ગણના સાથે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યને પણ શ્રીહરિએ ગણ્યું છે. વળી વડતાલના ૧૮ વચનામૃતમાં ‘એકાદશસ્કંધમાં તથા ભગવદ્ગીતામાં તથા વાસુદેવમાહાત્મ્યમાં જેમ સાધુનાં લક્ષણ કહ્યાં છે તથા વર્ણાશ્રમના ધર્મ કહ્યા છે તથા પોતાની ભક્તિ કર્યાનું કહ્યું છે. આ રીતે ધર્મ-ભક્તિ આદિકના જ્ઞાનમાં વાસુદેવમાહાત્મ્ય પણ લેવાનું કહ્યું છે. આ ગ્રંથનું ગૌરવ સકારણ શ્રીહરિએ બહુધા કહ્યું છે તો હવે આમાં વિશેષ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી.

આ પ્રકારથી પણ આ પ્રબન્ધનો ઉત્કર્ષ સમજાય છે. આ પ્રબન્ધ ભગવાન શ્રીહરિએ સાંભળતાં સંપ્રદાયમાં બહુ જ ઉપયોગી જણાવાથી આની ટીકા કરવાની આજ્ઞા આમોદના ભટ્ટ દીનાનાથ વિદ્વદ્વર્યને કરેલી. આ ઉપરથી તેમણે વૈષ્ણવવલ્લભા નામની ટીકા (સંસ્કૃત) કરી. આ ટીકા વાંચવાથી શ્રીહરિ બહુ પ્રસન્ન થયા. આ બાબત ટીકાના આરંભમાં આવેલા “સકલૈશ્વર્યસમ્પન્ન ઉદ્ભવાધ્વપ્રવર્તકઃ । શ્રીસ્વામી સહજાનન્દો જયત્યેકાન્તધર્મભૂઃ ॥ શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યાખિલાર્થ વેત્તિ સ સ્વયમ્ । યથા તત્ત્રેરિતમતિર્વ્યાકુર્વે તત્સમાસતઃ” આ મંગળ શ્લોકથી તથા અંતમાં “તસ્યાજ્ઞયેયં રચિતા મયા વૈષ્ણવવલ્લભા । શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યટીકા તુષ્યતુ તેન સઃ ॥” આ શ્લોકથી નિશ્ચિત થાય છે. આ ટીકા સં. ૧૮૮૬માં ચંપાષઠી (માગશર સુદી ૬) એ દુર્ગપુરમાં રહીને પૂર્ણ કરવામાં આવી છે. વળી આ ગ્રંથ ઉપર પાછળથી ગોપાળાનંદસ્વામીના શિષ્ય સાધુ માધવદાસજીએ રહસ્યાર્થ પ્રબોધિની નામની સંસ્કૃત ટીકા સં. ૧૯૧૬માં રામનવમીએ પૂર્ણ કરી છે. વળી ઉપરની બન્ને ટીકામાં અન્વયાર્થ નહિ હોવાથી સાધારણ ભણેલાને વાંચવામાં કલેશ પડતો જાણીને વર્ણીશ્રી અખંડાનંદજીએ સાન્વયાર્થપ્રકાશિકા નામની ટીકા કરી છે. આ ટીકા સર્વથી પાશ્ચાત્ય છે. તેનો લેખનકાળ લખ્યો નથી. આવી ટીકાઓ ઉપરથી પણ આ ગ્રંથનું ગૌરવ સિદ્ધ થાય છે.

આવો આ સર્વોત્તમ ગ્રંથ, સ્કંદપુરાણ કે જે વ્યાસકૃત અઢાર પુરાણની અંદર આવેલું મહદ્ છે તેના વિષ્ણુખંડમાં આવેલું છે. આ મહાપુરાણના અનુક્રમે વાલ્મીલ્ય, બ્રહ્મોત્તર, કાશી, રેવા, કેદાર, પ્રભાસ અને વિષ્ણુ આ નામના સાત ખંડો (વિભાગો) વર્તે છે. એમાં અંતિમ વિષ્ણુખંડ છે. આના ત્રણ ભાગો છે તેમાં પ્રથમ-દ્વિતીય ભાગમાં કર્મકાંડ

અને જ્ઞાનકાંડનું નિરૂપણ કરીને અંતિમ ભાગમાં તે સર્વના રહસ્યભૂત અને ફળભૂત ઉપાસનાકાંડરૂપ આ શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યનો પ્રાદુર્ભાવ છે. આના મૂળ પ્રવર્તક બદરીપતિ ભગવાન્ શ્રીનરનારાયણ છે. તેમણે ભક્તવર્ય નારદજીને પ્રથમ કહેલું. તે પરંપરાએ કાર્તિકસ્વામીને પ્રાપ્ત થએલું. તેમણે આની પ્રવૃત્તિ બહુધા કરી. આની ગુરુ પરંપરા આ જ ગ્રંથમાં અંતે છે. આના બત્રીશ(૩૨) અધ્યાયો છે.

આ પ્રબંધનો પ્રસ્તાવ એવા રૂપથી થયો છે કે-ભગવાન્ વેદવ્યાસ કે જે મુમુક્ષુ જીવોના મોક્ષ માટે જ કેવળ કૃપાથી પ્રવર્તેલા હતા તેમણે એવો નિશ્ચય કરેલો કે - ‘**ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્યઃ**’ ‘**ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા**’ આમાં કહ્યા પ્રમાણે આત્યંતિક શ્રેયનું પરમ સાધન તો સાક્ષાત્ પરંબ્રહ્મ ભગવાન્ શ્રીવાસુદેવના ચરણારવિંદનું એકાંત ઉપાસન જ ભક્તિરૂપાપન્ન છે. આ ઉપાસનની સિદ્ધિમાં તો ‘**સત્ત્વશુદ્ધૌ ધ્રુવા સ્મૃતિઃ**’ આમાં કહ્યા પ્રમાણે અંતઃકરણશુદ્ધિની અત્યંત અપેક્ષા છે. અંતઃકરણ શુદ્ધિ તો ‘**યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્**’ ‘**નહિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિદ્યતે**’ ‘**જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન**’ આમાં કહ્યા પ્રમાણે કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગથી થાય છે.” આવો નિશ્ચય કરીને નિશ્ચયાનુસાર પ્રથમ ઉપાસનમાં ઉપયોગી કર્મયોગ તથા જ્ઞાનયોગનું નિરૂપણ કરીને પછીથી ઉપાસનનું નિરૂપણ કરવા આ શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય ઉપરના અર્થની જિજ્ઞાસાવાળા શૌનક સૌતીના અને સાવર્ણિ સ્કંદના સંવાદથી પ્રવર્તાવ્યું છે.

આનો આરંભ એવા રૂપથી થયો છે કે, સૂતપુરાણીના પુત્ર ઉગ્રશ્રવાએ ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, યોગ વિગેરે બહુ બહુ સાધનો મોક્ષ માટે બહુ બહુ ઈતિહાસોથી શૌનકને કહી સંભળાવ્યા છે. “આ સાધનો બહુ દુષ્કર છે અને વળી બહુ વિઘ્નો આવતાં હોવાથી તેની સિદ્ધિ

દુર્લભ છે અને વળી તેમાં બહુ કાળનો વિલંબ થાય છે.” એમ સમજાયાથી સર્વ કોઈથી સુખેથી થઈ શકે એવું અને વળી જેમાં સર્વને અધિકાર હોય અને વળી જેમાં કશા વિઘ્નો આવે નહિ અને વળી જેનાથી મહાફળની પ્રાપ્તિ થાય એવું મોક્ષસાધન શૌનક મહર્ષિએ પૂછ્યું. આના ઉત્તરમાં ઉગ્રશ્રવાએ આવા જ પ્રશ્નોત્તરના સંબન્ધવાળો, સાવર્ણિ સ્કંદ (કાર્તિક સ્વામી) ના સંવાદવાળો સુંદર ઇતિહાસ લીધો. કાર્તિકસ્વામીએ વળી ઉત્તરાર્થ માટે ભીષ્મપિતામહ અને યુધિષ્ઠિરના સંવાદવાળો સર્વોત્તમ ઇતિહાસ લીધો. એમ ઇતિહાસોથી શૌનકના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે.

ઉત્તરાર્થનો સંક્ષેપ એવો છે કે- “અકામઃ સર્વકામો વા મોક્ષકામ ઉદારધીઃ । તીવ્રેણ ભક્તિયોગેન યજેત પુરુષં પરમ્ ॥” આ શ્રીભાગવત વચનને અનુસારે તથા “તસ્યૈવ સર્વથા ભક્તિઃ કર્તવ્યા મનુજૈર્ભુવિ । નિઃશ્રેયસકરં કિઞ્ચિત્તતોઽન્યત્રેતિ દૃશ્યતામ્ ॥” આ શિક્ષાપત્રી વચનને અનુસારે વાસુદેવ પરમપુરુષ પરંબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની જ સકામ-નિષ્કામ સર્વ કોઈએ ઉપાસના કરવી. ઉપાસના કે જે ભક્તિપર્યાય છે તે એકલી નહિ પણ ‘સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય સિદ્ધિ વિન્દતિ માનવઃ’ ‘ધર્મેણ સહિતા કૃષ્ણભક્તિઃ કાર્યેતિ તદ્રહઃ’ આમાં કહ્યા પ્રમાણે સ્વધર્મે સહિત જ ભક્તિ સર્વેએ કરવી. વેદોક્ત સ્વધર્મ કે જે દૈવ પિતૃ કર્મના વિસ્તારરૂપ છે તેનું અનુષ્ઠાન અન્ય ફળની ઇચ્છા નહિ રાખતાં પરમાત્મપ્રીત્યર્થે જ કરવું. પરમાત્મ પ્રીત્યર્થરૂપ સંબંધે વર્જિત જે જે શુભ કર્મ કરવામાં આવે છે તે ગુણાત્મક (બંધક) હોઈને ક્ષયિષ્ણુ અને અલ્પ ફળવાળું થાય છે. એટલું જ નહિ પણ ભગવાનના આવા સંબંધે રહિત હોવાથી અશુભ દેશાદિકના યોગને લીધે ફળની વિગુણતા લાવનારું અને બહુ વિઘ્નવાળું અને તેથી ઇચ્છિત ફળને નહિ

પ્રસવનારું થાય છે. આનું આ જ શુભ કર્મ જો ‘एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृति हेतवः । त एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे’ ‘करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तत्’ ‘यत्करोषि...तत्कुरुष्व मदर्पणम्’ આમાં કહ્યા પ્રમાણે ભગવાનની પ્રસન્નતાના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવે તો સર્વ સમર્થ ભગવાનના સંબંધને લીધે ‘प्रोक्तास्ते निर्गुणा भक्ता निर्गुणस्य हरेर्यतः । सम्बन्धात्तत्क्रियाः सर्वा भवन्त्येव हि निर्गुणाः’ આમાં કહ્યા પ્રમાણે નિર્ગુણ (અબંધક) થાય છે. અને વાંછિત થકી પણ અધિક અક્ષય ફળ આપનારું થાય છે અને અશુભ દેશાદિકના યોગથી તેમાં કાંઈપણ વિગુણતા આવતી નથી, તેમજ ચક્રપાણિ ભગવાનનો સંબંધ હોવાથી કોઈપણ વિઘ્ન નડી શકતું નથી, તેમ જ તે શુભ કર્મ ભલે અલ્પ હોય પણ ઉક્ત ભગવત્સંબંધને લીધે મહાફળને પ્રસવનારું થાય છે. જેમ કણિકામાત્ર અગ્નિ વનકાષ્ઠના યોગથી મહત્તર અનિવાર્ય થાય છે તેમ સર્વથી મોટા ભગવાનના સંબંધને લીધે મહત્તર અને અંતરાયોએ અનિવાર્ય થાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી પ્રવૃત્ત કે નિવૃત્ત ધર્મમાં રહેવાપૂર્વક સર્વકોઈ નરોએ વાસુદેવ પરંબ્રહ્મની ભક્તિ-ઉપાસના કરવી એ જ સિદ્ધાંત છે. આત્મજ્ઞાન કે જે સ્થૂળાદિ ત્રણ દેહ થકી વિલક્ષણ શુદ્ધ આત્માની સતત ભાવનારૂપ છે તેનો પણ ઉપર પ્રમાણે ભગવદુપાસનામાં જ ઉપયોગ છે પણ સ્વતંત્રપણે નહિ. જે વૈરાગ્યાદિ સાધનો વર્ણવ્યાં છે તેનો પણ ભક્તિપર્યાય ભગવદુપાસનામાં જ ઉપયોગ છે. આ રીતે સ્વધર્મ, આત્મજ્ઞાન, વૈરાગ્યાદિ સાધનો સાથેનું જે ભક્તિપર્યાય ઉપાસન છે તેને જ ‘એકાંતિક ધર્મ’-‘ભાગવત ધર્મ’ એમ કહેવામાં આવે છે. આવા જ એકાંતિક ધર્મનું સર્વાધિક ગૌરવ કહે છે. આ ઉપરનો બધો અર્થ આ ગ્રંથના અધ્યાય ૨ માં ‘वासुदेवः परंब्रह्म’ આ ૧૧ શ્લોકને આરંભીને

‘પ્રવૃત્તે વા નિવૃત્તે વા’ આ ૨૧ શ્લોકપર્યંત સુંદર રીતે વર્ણવ્યો છે. આવા એકાંતધર્મની સ્પષ્ટતા ત્રિभिः स्वधर्मप्रमुखैर्युक्ता भक्तिरियं मुने॥ ધર્મ एकान्तिक इति प्रोक्तो भागवतश्च सः ॥ સાક્ષાદ્ભગવતઃ સજ્ઞાતમદ્ભક્તાનાં ચ વેદશામ્ । ધર્મો ह्येकान्तिकः पुम्भिः प्राप्यते नान्यथा क्वचित् ॥ નૈતાદૃશં પરં કિશ્ચિત્સાધનં હિ મુમુક્ષતામ્ । નિઃશ્રેયસકરં પુંસાં સર્વાભદ્રવિનાશનમ્ ॥” (અ.૨૫ શ્લો.૬૪-૬૫-૬૬) ઇત્યાદિ વચનથી કરી છે. આ પહેલાં “ગાઢસ્નેહેન યા સેવા સા ભક્તિરિતિ ગીયતે॥ શ્રવણં કીર્તનં તસ્ય સ્મૃતિશ્ચરણસેવનમ્ । પૂજા પ્રણામો દાસ્યં ચ સહ્યં ચાત્મનિવેદનમ્ ॥ इत्येतैर्नवभिर्भावैर्यः सेवेत तमादरात् । अनन्यया धिषणया स हि भक्त इतीर्यते ॥” (શ્લો.૬૧-૬૩) આ વચનથી ભક્તિ અને ભક્તનું લક્ષણ કહ્યું છે. વળી “स्वधर्मज्ञानवैराग्यैः सह लक्ष्मीवदीश्वरे । तस्मिन्ननन्या भक्तिर्या धर्म एकान्तिकः स वै ॥ तेनैवातिप्रसन्नः स्याद्गोलोकाधिपतिः स्वयम् । जायते स च भक्तोऽपि परिपूर्णमनोरथः॥” (અ.૨૦ શ્લો.૪-૫) આ વચનથી સાંગ ભક્તિને જ એકાંતિક ધર્મ કહીને તેનાથી જ ભગવત્પ્રસન્નતા થવાની કહી છે. આવા એકાંતિક ધર્મથી ભગવાનને પ્રસન્ન કરનારા ભક્તની “दिव्यमूर्तिं तमीशानं तपसैकान्तिकेन च । यः प्रीणयति धर्मेण स धन्यतम उच्यते ॥” (અ.૧૯ શ્લો.૨૩) આથી ધન્યતમતા કહી છે. બ્રહ્માએ ભગવાનની સ્તુતિ કરતા “विचार्याहं वेदान्मुहुरपगतो निश्चयमिमं रमारामे भक्तिस्त्वयि दृढतरा यर्हसुभृताम्” આ વચનથી ‘લક્ષ્મીપતિ ભગવાનની ભક્તિથી જ આત્યંતિક મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે’ એમ નિરૂપણ કર્યું છે. આ રીતે આ પ્રબન્ધમાં ભગવાનની પ્રાપ્તિમાં ઉપાયભૂત ભક્તિપર્યાય ઉપાસન અને તેના અંગભૂત સ્વધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, યોગ વિગેરે સાધનોનું સરસ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ભક્તિથી પ્રાપ્ય જે પરાત્પર પરંબ્રહ્મ ભગવાન્ વાસુદેવ છે તેમના સ્વરૂપનું વર્ણન આમાં સ્થળે સ્થળે બહુ રમ્ય રીતે કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં અક્ષરાધિપતિ સ્વયં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતે જ પોતાનું સ્વરૂપ સ્વભાવ વિગેરે યથાસ્થિત ભક્તવર્ય નારદજીને કહ્યું છે— “અસાવહમિહ બ્રહ્મન્નસ્મિન્નક્ષરધામનિ । રાધાલક્ષ્મીયુતો નિત્યં વસામિ સ્વાશ્રિતૈઃ સહ ॥ વાસુદેવસ્વરૂપોઽહં સર્વકર્મફલપ્રદઃ । અન્તર્યામિતયા વર્તે સ્વતન્ત્રઃ સર્વદેહિનામ્ ॥ વૈકુણ્ઠાચ્ચ મહદ્ધામિ લક્ષ્મ્યા સહ ચતુર્ભુજઃ । વસામિ નન્દગરુડમુખ્યૈઃ સાકં ચ પાર્ષદૈઃ ॥ ધામિ તેજોમયે દિવ્યે શ્વેતદ્વીપેઽન્વહં ભુવિ । દદામિ શ્વેતમુક્તેભ્યઃ પન્ચકાલં સ્વદર્શનમ્ ॥” (અ.૧૮ શ્લો.૬-૯) આ રીતે અક્ષરાધીશ પોતે પોતાનું અંતર્યામીસ્વરૂપ તથા રાધાલક્ષ્મીવિશિષ્ટ પરસ્વરૂપ તથા વૈકુંઠશ્વેતદ્વીપવાસી દિવ્ય સ્વરૂપ કહીને, ભવિષ્યમાં થનારા મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નૃસિંહ, રામ-કૃષ્ણાદિ અનેક અવતારોને કહીને અંતમાં ‘યદા યદા ચ વેદોક્તો ધર્મો નાશિષ્યતેઽસુરૈઃ । પ્રાદુર્ભાવો ભવિષ્યો મે તદ્રક્ષાયૈ તદા તદા ॥’ (શ્લો.૪૬) આ રીતે અવતારનું પ્રયોજન અને તેનું આનંદ્ય કહ્યું છે. વળી નારાયણે નારદજી પ્રત્યે “તેજઃપુન્નાભિરુદ્ધાન્નો ગુણાતીતાદ્ધુતાકૃતિઃ । અઽખણ્ડાનન્દરૂપશ્ચ સદા શુદ્ધોઽચ્યુતોઽસ્તિ સઃ ॥ રૂપવર્ણવયોવસ્થાઃ પ્રાકૃતા નૈવ તસ્ય હિ । સર્વં તસ્યાસ્તિ તદ્દિવ્યં સર્વોપકરણાનિ ચ ॥ એકાન્તિકાનાં ભક્તાનાં સ એવ પરમા ગતિઃ ॥ આત્માત્મા ચાક્ષરાત્મા ચ હ્રેષ આકાશનિર્મલઃ । દિવ્યદગીક્ષ્યઃ સન્માત્રઃ પુરુષો વસુદેવજઃ ॥ સમસ્તકલ્યાણગુણો નિર્ગુણશ્ચેશ્વરેશ્વરઃ । પરયા વિદ્યયા વેદ્ય ઉપાસ્યો બ્રહ્મભિઃ પ્રભુઃ ॥” (અ.૧૯ શ્લો.૧૭-૧૮-૨૧-૨૩) આ રીતે પરા વિદ્યાએ વેદ્ય પરમ પ્રાપ્ય પરમાત્માનું તેજોમય દિવ્ય રૂપ તથા અનંતકલ્યાણ ગુણો કહ્યા છે. વળી ગોલોકાંતર્વર્તી અક્ષરધામમાં ગયેલા

નારદજીએ (અ.૧૭) “જય શ્રીકૃષ્ણ ! ભગવન્નારાયણ ! જગત્પ્રભો !
 વાસુદેવાખિલાવાસ ! સદૈકાન્તિકવલ્લભ ! ॥૨૭॥
 અત્યાશ્ચર્યાર્ચનીયાદ્ધ્રે રાધિકાકમલાદિભિઃ । ત્વમેવાત્યન્તિકં
 શ્રેયોઽભીપ્સતાં પરમા ગતિઃ ॥૨૮॥ નિત્યાનામાત્મનાં નિત્ય આત્મા
 ચેતનચેતનઃ । ક્ષરાક્ષરેભ્યશ્ચ પરસ્ત્વં બ્રહ્મ પરમં હરે ॥૨૯॥” આ રીતે
 સર્વાન્તર્યામી રાધાલક્ષ્મીવિશિષ્ટ પરમગતિરૂપ ભગવાનની સ્તુતિ કરી
 છે. વળી નારદજીએ ગોલોકાંતર્વર્તી અક્ષરધામમાં દિવ્ય સિંહાસન વિષે
 વિરાજમાન સ્વદેષ્ટ દિવ્યમૂર્તિ પર ભગવાનનું વર્ણન અ.૧૭ શ્લોક
 ૧૧ થી ૨૨ સુધીમાં સુંદર કર્યું છે. વળી નારાયણે પોતે જ “સત્યં
 જ્ઞાનમનન્તં યો બ્રહ્મેતિ શ્રુતિવર્ણિતઃ । ત્રિગુણવ્યતિરિક્તશ્ચ પુરુષો
 દિવ્યવિગ્રહઃ ॥ મહાપુરુષ इत्युक्तો વાસુદેવશ્ચ યઃ પ્રભુઃ । નારાયણ ઋષિ
 વિષ્ણુઃ કૃષ્ણશ્ચ ભગવાનિતિ ॥” (અ.૩ શ્લોક.૫-૬) આ રીતે પરસ્વરૂપનું
 પ્રતિપાદન કર્યું છે. પરાત્પર ભગવાન જે પ્રકૃતિપર ધામમાં દિવ્યમૂર્તિથી
 દિવ્ય પાર્ષદાદિ સાથે વિરાજમાન છે તે ગોલોક અક્ષરધામનું અદ્ભુત
 વર્ણન અ.૧૬-૧૭ માં “ભૂમ્યસેજોનિલાકાશાહંમહત્પ્રકૃતીઃ કમાત્ ।
 ક્રાન્ત્વા દશોત્તરગુણાઃ પ્રાપ ગોલોકમદ્ભુતમ્ ॥૧૨॥ ધામ તેજોમયં
 તદ્ધિ પ્રાપ્યમેકાન્તિકૈહરિઃ ।” ઇત્યાદિ વચનોથી વિસ્તૃત કર્યું છે. (આ
 શ્લોકોનો અર્થ ગુર્જરાનુવાદ થકી જાણવો) આ રીતે આ પ્રબન્ધ ઉપાસ્ય
 પ્રાપ્ય પરમાત્માના સ્વરૂપનું અને પ્રાપક સાંગ ઉપાસનનું વર્ણન
 પરિપૂર્ણપણે કરે છે. આવા વિશેષથી આ પ્રબન્ધની સર્વોત્કૃષ્ટતા ઉપર
 પ્રમાણે આ સંપ્રદાયમાં સ્વયં શ્રીહરિએ માની છે.

લી.

શાસ્ત્રી હરિજીવનદાસ
 વડતાલ.

વિષયાનુક્રમણિકા

અધ્યાય ૧. સૂત પુરાણીના પુત્ર ઉગ્રશ્રવા થકી ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય આદિક બહુવિધ શ્રેયઃ સાધનો સાંભળતા, તેને સુદૃષ્કર સમજતા શૌનક મહર્ષિએ તેમના પ્રત્યે પૂછેલો આત્યંતિક શ્રેયનો સહેલો સારો ઉપાય, તેનો સ્વયં ઉત્તર નહિ આપતાં તેવા જ પ્રશ્નોત્તરના પ્રસંગવાળો ગોઠવેલો સાવર્ણિ કાર્તિક સ્વામીનો પૂર્વ સંવાદ, કાર્તિક સ્વામીએ કહેલું દેવતારાધનરૂપ સુકર સુંદર મોક્ષસાધન, દેવતાઓ બહુવિધ હોવાથી તેમાં આરાધ્ય પ્રાપ્ય પરા દેવતાના નિર્ણયનો સાવર્ણિએ પૂછેલો પ્રશ્ન વિગેરે. પેજ નં. ૧

અધ્યાય ૨. આના ઉત્તરમાં કાર્તિક સ્વામીએ યુધિષ્ઠિરના પ્રશ્નથી ભીષ્મપિતાએ કહેલા ‘વાસુદેવ પરંબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ જ સર્વોપાસ્ય પરા દેવતા છે’ એવા નિર્ણયરૂપ શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યનો અનુવાદ અને તે જ પરા દેવતાના સંબંધથી જ ધર્માદિ સાધનની કર્તવ્યતાનો કહેલો ચોખ્ખો નિર્ણય અને આના સંબંધમાં નારદ અને નરનારાયણના સંવાદથી કહેલો પુરાતન ઇતિહાસ વિગેરે. પેજ નં. ૧૦

અધ્યાય ૩. નારદપ્રત્યે નારાયણે ભવ બ્રહ્માદિ દેવોની ઉપાસનાનો નિષેધ કરવાપૂર્વક બ્રહ્મપુરાધીશ ભગવાન્ શ્રીવાસુદેવની જ એક નિષ્કામ ઉપાસના કરવાનો આપેલો સત્ય નિર્ણય. પેજ નં. ૨૪

અધ્યાય ૪. નરનારાયણના પૂર્વરૂપનાં દર્શન કરવા ઇચ્છતા નારદજીને નારાયણે કહેલી તેની બહુ દુર્લભતા અને તેને માટે શ્વેતદ્વીપ ધામ પ્રત્યે જવાની આપેલી અનુજ્ઞા, આજ્ઞાથી ત્યાં ગયેલા નારદજીએ દીઠેલા શ્વેતદ્વીપનું અને તેમાં રહેલા નિરત્ર અક્ષર મુક્તોનું સુંદર વર્ણન

અને પ્રસંગથી શ્વેતમુક્ત જેવા થવાનાં કહેલા અહિંસાદિ સાધનો વિગેરે.
પેજ નં. ૪૧

અધ્યાય ૫. સાધનબળથી શ્વેતદ્વીપવાસી મુક્તો જેવા થવામાં કાર્તિક સ્વામીએ ઉપરિચર-વસુરાજાની અદ્ભુત આખ્યાયિકાનો પ્રસ્તાવ કરતાં કરેલું ઉપરિચર વસુના સદ્ગુણોનું વર્ણન, કદાચિત્ તેને દેવપક્ષપાતને લીધે સ્વર્ગથી ભ્રષ્ટ થઈને ભૂમિવિવરમાં પ્રવેશ થવારૂપ થએલા અનર્થનું વર્ણન, વળી નારાયણના અનુગ્રહબળથી ફરીથી તેને થએલી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ, તે પછી વળી પિતૃઓના શાપથી ભૂમિ ઉપર ચેદીદેશનો રાજા થઈને ફરીથી થએલી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ, ત્યાં રહેલા નારદાદિ પરમર્ષિઓના સમાગમથી વાસુદેવની દૃઢ ઉપાસના થતાં તેને થયેલી ગોલોક પરમ પદની પ્રાપ્તિ વિગેરે. પેજ નં. ૫૨

અધ્યાય ૬. ભક્તરાજ રાજાને થએલા મહા અનર્થને અસંભવિત સમજતા સાવર્ણિએ તેના સંબન્ધમાં પૂછેલા ચાર પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપતાં, કહેલો અધઃપાતનો હેતુ (વેદને હિંસાપર કહેવારૂપ) અને તેવા પ્રસંગવાળો, હિંસામય યજ્ઞ કરનારા ઈન્દ્રાદિ દેવો તથા તેનો નિષેધ કરવા ત્યાં આવેલા મહર્ષિઓના પરસ્પર સંવાદવાળો કહેલો ઈતિહાસ વિગેરે. પેજ નં. ૬૨

અધ્યાય ૭. અધઃપાતને પામેલા ભક્તોત્તમ વસુ રાજાને ભક્તવત્સલ ભગવાને ગરુડદ્વારા કરાવેલી ફરીથી સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ, સ્વર્ગમાં રહેતાં પણ પિતૃઓના અતર્કિત શાપથી પૃથ્વી ઉપર કૃતયજ્ઞ રાજાના પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થઈને રાજભોગને અંતે ફરીથી થએલી સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ, સ્વર્ગ સુખમાં તીવ્ર વૈરાગ્ય પામીને ભગવાનના ધ્યાનમાં તત્પર થતાં તેને થયેલી બ્રહ્મપુરાદિ ધામના દ્વારભૂત શ્વેતદ્વીપધામની પ્રાપ્તિ અને તે પછી થયેલી ગોલોક પરમ પદની પ્રાપ્તિ. પેજ નં. ૭૭

અધ્યાય ૮. હિંસામય યજ્ઞની પુનઃ પ્રવૃત્તિનું અને દેવાદિકમાં રહેલા સનાતન ધર્મના વિપર્યાસનું કારણ પૂછતાં, તેના ઉત્તરમાં લક્ષ્મીનારાયણના માહાત્મ્યવાળો પુરાતન ઇતિહાસ કહેવાનો આરંભ, મહર્ષિઓના અતિક્રમ દોષથી બુદ્ધિ વિપર્યાસને પામેલા મત ઇન્દ્રને થએલો ત્રિલોકી લક્ષ્મી નાશરૂપ કોપમૂર્તિ દુર્વાસાનો શાપ વિગેરે. પેજ નં. ૮૯

અધ્યાય ૯. શાપ આપીને દુર્વાસાનું કેલાસમાં ગમન, શાપવશાત્ ત્રિલોકીયકી લક્ષ્મી આદિકનું સમુદ્રમાં અંતર્ધાન, તે પછી ભોગ્ય ભોગોપકરણાદિ પદાર્થનો નાશ, આ આપત્કાળમાં જનોએ કરેલું પક્વ અને અપક્વ માંસનું ભક્ષણ, ઇત્યાદિ હેતુથી હિંસ્ર યજ્ઞની પ્રવૃત્તિનું કથન વિગેરે. પેજ નં. ૯૮

અધ્યાય ૧૦. ફરીથી લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિનું કારણ પૂછતાં, લક્ષ્મીહીન દેવેન્દ્રાદિકનો દૈત્યોએ કરેલો પરાભવ, આ આપત્કાળમાં મહાદુઃખી ઇન્દ્રાદિકોએ મેરૂમાં રહેલા બ્રહ્માને કરેલું સ્વદુઃખનું નિવેદન, દેવદુઃખથી દુઃખિત બ્રહ્માનું દેવ સાથે તથા શંકર સાથે ક્ષીરસમુદ્ર પ્રત્યે આવવું, શતવર્ષ પર્યંત તપશ્ચર્યામાં પ્રવર્તેલા દેવોને સ્તુતિ પ્રસન્ન ભગવાને પ્રદર્શાવેલો લક્ષ્મી આદિકની પ્રાપ્તિનો (સમુદ્રમંથનરૂપ) ઉપાય વિગેરે. પેજ નં. ૧૦૯

અધ્યાય ૧૧. ભગવાનના કહ્યા પ્રમાણે સુરો અને અસુરો મળીને ભગવત્સહાયથી અપેક્ષિત સાધનો મેળવીને મથવા માંડેલા સમુદ્ર થકી પ્રથમ નીકળેલા હાળાહળ વિષનું ભગવાનની આજ્ઞાથી શિવજીએ કરેલું પાન વિગેરે. પેજ નં. ૧૨૧

અધ્યાય ૧૨. ચાર વ્યૂહમૂર્તિઓને ધરનારા ભગવાનની પ્રબળ સહાયથી મથવા માંડેલા સમુદ્ર થકી ચંદ્રમાદિ અમૃતાંત ચૌદ રત્નોની થએલી ઉત્પત્તિ વિગેરે. પેજ નં. ૧૩૨

અધ્યાય ૧૩. અમૃતકળશ લઈને આવતા ધન્વંતરી થકી અસુરોએ તે બળાત્ લઈ લેતાં નિરાશ થએલા દેવતાઓએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરતાં ભગવાને મોહિની સ્ત્રીરૂપ ધરીને તે દ્વારા મહામોહ ઉપજાવીને ભક્ત દેવતાઓને કરાવેલું અમૃતપાન અને અમૃતપાનથી અમર બનેલા દેવોએ હણેલા દૈત્યોનો રસાતળમાં પ્રવેશ વિગેરે. પેજ નં. ૧૪૦

અધ્યાય ૧૪. ત્રિલોકીના નરનારીઓએ મળીને કરેલો લક્ષ્મીજીનો અભિષેકોત્સવ અને લક્ષ્મીનારાયણનો લોકપદ્ધતિને અનુસારે યથાવિધિ થએલો મંગળ વિવાહોત્સવ વિગેરે. પેજ નં. ૧૫૦

અધ્યાય ૧૫. પ્રસન્ન ભવબ્રહ્માદિ દેવો ઋષિઓ તેમની પત્નીઓ વિગેરેએ સ્વરૂપ, રૂપ, ગુણ, ઐશ્વર્ય, વિભૂતિ, મહિમા વિગેરે વર્ણવા પૂર્વક કરેલી યથાભાવ ભગવત્સ્તુતિ; લક્ષ્મીપ્રસાદથી ત્રિલોકવાસીને પુનઃ સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ; લક્ષ્મીજીને ભગવાને આપેલો વક્ષઃસ્થળમાં નિવાસ; કન્યાપિતા સમુદ્રે કરેલી ભગવાને પહેરામણી અને દેવતા વિગેરેનું કરેલું બહુ સન્માન અને ભગવાન તથા દેવોનું સ્વસ્વસ્થાને પધારવું વિગેરે. પેજ નં. ૧૬૬

અધ્યાય ૧૬. બાર અધ્યાયથી પ્રસંગપાત કથા કહીને ચાલુ કથા કહેતાં, મેરુશિખર ઉપર ગએલા નારદજીનું શ્વેતદ્વીપધામ પ્રત્યે જવું, પરંબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન પામવાની ઈચ્છાથી તીવ્ર તપમાં પ્રવૃતેલા નારદજીનું શ્વેતમુક્તની સહાયથી અષ્ટાવરણપાર ગોલોક ધામમાં આવવું અને પ્રસંગાત્ કરેલું ગોલોક ધામનું અદ્ભુત વર્ણન વિગેરે. પેજ નં. ૧૮૨

અધ્યાય ૧૭. ગોલોકાંતર્વર્તી અક્ષરધામનું વર્ણન, તેમાં રહેલા પરંબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપ, રૂપ, ગુણ, વિભૂતિ, ઐશ્વર્ય વિગેરેનું વર્ણન;

આવા શ્રીકૃષ્ણનું દર્શનથી પરમાનંદ પામેલા નારદજીએ કરેલી ભગવત્સ્તુતિ- પ્રાર્થના વિગેરે. પેજ નં. ૨૦૫

અધ્યાય ૧૮. પ્રસન્ન ભગવાને નારદજીને કહેલું સાક્ષાત્ સ્વદર્શનનું કારણ, અક્ષરાદિ ધામમાં પોતાની સ્થિતિનું કથન, બ્રહ્માને વર આપવાના પ્રસંગથી જગતના રક્ષણ માટે ભવિષ્યમાં થનારા અવતારી પોતાના મત્સ્યાદિ અનેક અવતારોનું કથન, દર્શનથી જ પરિપૂર્ણ નારદજીને ભગવાનથી ગુણગાનપયોગી વીણાની પ્રાપ્તિ, સ્વારાધન માટે બદરિકાશ્રમ પ્રત્યે જવાની ભગવાને કરેલી નારદજીને આજ્ઞા, પ્રથમની પેઠે શ્વેતમુક્ત સાથે નારદજીનું શ્વેતદ્વીપમાં આવવું અને ત્યાંથી બદરિકાશ્રમમાં આવવું વિગેરે. પેજ નં. ૨૨૧

અધ્યાય ૧૯. બદરિકાશ્રમમાં રહેલા નારદજીને તપોમૂર્તિ નારાયણે કહેલું પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટ શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપનું વિજ્ઞાન અને નારદજીએ કરેલું તેમનું તપથી આરાધન આદિક. પેજ નં. ૨૪૦

અધ્યાય ૨૦. નારાયણે નારદજી પ્રત્યે કહેલું એકાંતિક ધર્મનું લક્ષણ અને ચારેય વર્ણના કહેલા ધર્મશાસ્ત્રોક્ત પૃથક્ પૃથક્ ધર્મો વિગેરે. પેજ નં. ૨૫૧

અધ્યાય ૨૧. નારાયણે નારદજી પ્રત્યે કહેલા બ્રહ્મચારીના આવશ્યક ધર્મો. પેજ નં. ૨૬૯

અધ્યાય ૨૨. ગૃહસ્થ નરનારીઓના સદ્ધર્મોનું નિરૂપણ. પેજ નં. ૨૭૪

અધ્યાય ૨૩. વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસી અને ત્યાગાશ્રમી વૈષ્ણવોના ધર્મોનું પૃથક્ પૃથક્ નિરૂપણ પેજ નં. ૨૯૧

અધ્યાય ૨૪. ભગવાન વાસુદેવ થકી જગતના જન્માદિ કહેવા દ્વારા કહેલું ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ્ઞના જ્ઞાનરૂપ સાંખ્યજ્ઞાન વિગેરે. પેજ નં. ૩૦૩

અધ્યાય ૨૫. વૈરાગ્યનું લક્ષણ અને તેનો ચતુર્વિધ પ્રલયના

જ્ઞાનથી ઉદય થવાનું નિરૂપણ તથા ભક્તિ, ભક્ત આદિકનું લક્ષણ વિગેરે. પેજ નં. ૩૨૩

અધ્યાય ૨૬. એકાંતિકધર્મની સિદ્ધિમાં ઉપયોગી પૂજાવિધિ પૂછતાં ભગવાને કરેલું તેમાં અધિકારીનું નિરૂપણ તથા પૂજામૂર્તિઓનું વિધાન વિગેરે. પેજ નં. ૩૪૩

અધ્યાય ૨૭. પૂજાવિધિ કહેતાં, પૂજ્ય અંગદેવોની પૂજામંડળ વિષે દિશા ક્રમથી સ્થાપનાનો યથાસ્થિત કહેલો પ્રકાર વિગેરે. પેજ નં. ૩૫૪

અધ્યાય ૨૮. પૂજાવિધિ કહેતા, કરવા યોગ્ય રાધાસહિત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના ધ્યાનનો પ્રકાર વિગેરે. પેજ નં. ૩૮૨

અધ્યાય ૨૯. પૂજાવિધિ કહેતાં, કહેલો શ્રીરાધાકૃષ્ણની મહાપૂજાનો અનુક્રમથી સંપૂર્ણ વિધિ અને તેનું માહાત્મ્ય વિગેરે. પેજ નં. ૩૯૨

અધ્યાય ૩૦. નારદજીના પૂછવાથી નારાયણે કહેલો પૂજાવિધિમાં ઉપયોગી મનોનિગ્રહના હેતુભૂત અષ્ટાંગયોગ અને તેનાં લક્ષણો તથા તેનો મહિમા વિગેરે. પેજ નં. ૪૦૬

અધ્યાય ૩૧. નષ્ટસંશય અતિસંતુષ્ટ નારદજીએ નારાયણની અતિ પ્રેમથી કરેલી સ્તુતિનું નિરૂપણ અને ભગવાને તેમને કરેલી સર્વત્ર એકાંતિક ધર્મની પ્રવૃત્તિની આજ્ઞા આદિક. પેજ નં. ૪૧૫

અધ્યાય ૩૨. આ ગ્રંથની સંપ્રદાય પ્રવૃત્તિ, તેનો મહિમા અને આના શ્રોતા વક્તાજનોને મળતા મહાફળનું નિરૂપણ વિગેરે. પેજ નં. ૪૨૨

છતિ વિષયાનુક્રમણિકા

લે. હરિજીવનદાસ,
વડતાલ.

વૃત્તાલયે સ ભગવાન્ જયતીહ સાક્ષાત્

શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યમ્ ।

(સ્કન્દપુરાણસ્થવિષ્ણુખંડાન્તર્ગતમ્)

ગુર્જરાનુવાદસહિતમ્ ।

૧અધ્યાય-૧લો

શૌનક ઉવાચ -

જીવાનાં શ્રેયસે સૌતે ! બહુધા સાધનાનિ તે ।

ધર્મો જ્ઞાનં ચ વૈરાગ્યં યોગાદીન્યુદિતાનિ નઃ ॥૧॥

સમસ્ત મુમુક્ષુ જીવોના નિઃશ્રેયસ માટે પ્રાદુર્ભવેલા પરમ કૃપાળુ ભગવાન્ શ્રીવેદવ્યાસ, જીવોના પરમ મોક્ષમાં ઉપયોગી ઉપાસનાકાંડમાં રૂચિ ઉપજાવામાં હેતુભૂત અંતઃકરણશુદ્ધિ માટે, સમખંડાત્મક સ્કંદપુરાણમાં આવેલા વિષ્ણુખંડના પ્રથમ દ્વિતીય ભાગમાં કર્મકાંડ તથા જ્ઞાનકાંડનું ઉપપત્તિ સાથે સપ્રપંચ વિવેચન કરીને, ભગવદ્ ભક્તિએ રહિત કેવળ પ્રવૃત્ત નિવૃત્ત કર્મ જ જેમ એમ તેવું આત્મજ્ઞાન પણ શાસ્ત્રમાં હેય કહેલું હોવાથી ઉપાસનાકાંડના પરમ રહસ્યભૂત અને સમગ્ર વિષ્ણુખંડરૂપ મહાકલ્પતરુના ફળભૂત એવું સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ શ્રીવાસુદેવ ભગવાનના ચરણારવિંદનું જે ઉપાસન છે તે જ આત્યંતિક શ્રેયનું સાક્ષાત્ પરમ સાધન છે. એમ નિશ્ચય કરીને તેનો ઉપદેશ વિષ્ણુખંડના ત્રીજા ભાગમાં ૩૨ બત્રીશ અધ્યાયાત્મક શ્રીવાસુદેવ માહાત્મ્ય ગ્રંથથી કરતાં, પૂર્વોક્ત સમગ્ર

૧. આ અધ્યાયમાં શૌનકમુનિએ સૂતપુત્ર ઉગ્રશ્રવા પ્રત્યે અને સાવર્ણિમુનિએ કાર્તિકસ્વામી પ્રત્યે આત્યંતિક શ્રેયનો સહેલામાં સહેલો ઉપાય જાણવા માટે પૂછેલા પ્રશ્નનો અર્થ સવિસ્તર વર્ણવ્યો છે.

અધિકારીઓએ દુઃસાધ્ય એવું જે બ્રહ્માત્મજ્ઞાન અને તેના અંગભૂત ધર્માદિ સકળ સાધનોનું પણ સાફલ્ય શ્રીવાસુદેવ ભગવાનના ચરણારવિંદની ઉપાસનાથી જ થાય છે એમ પ્રતિપાદન કરતા થકા, આવા અર્થની જિજ્ઞાસાવાળા શૌનક સાવર્ણિ આદિકના પ્રશ્નોને ઉતારતાં, આ ગ્રંથનો પ્રસ્તાવ કરે છે.

આત્યંતિક શ્રેયનું સુખસાધ્ય સાધન શૌનક મહર્ષિ પુછે છે—
હે સૌતે ! સૂતપુરાણીના પુત્ર ઉગ્રશ્રવા ! તમોએ મુમુક્ષુ જીવોના શ્રેયની સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ પ્રાપ્તિ માટેનાં બહુ બહુ સાધનો, જેવાં કે ધર્મ-વર્ણાશ્રમ સંબન્ધી, જ્ઞાન-જીવાત્મા સંબન્ધી, વૈરાગ્ય-ભગવાન થકી બીજા વસ્તુમાત્રમાં અરૂચિરૂપ અને યોગ-પરમાત્મા સંબન્ધી અષ્ટાંગ યોગ આદિક અમોને વિસ્તારથી કહ્યાં. ॥૧॥

इतिहासैर्बहुविधैर्विस्पष्टार्थानि तानि च ।

सर्वाण्यपि महाबुद्धे ! श्रुतान्यस्माभिरादरात् ॥૨॥

હે મહાબુદ્ધે ! બહુ બહુ ઇતિહાસો કહી કહીને જેનો અર્થ અતિશય સ્પષ્ટ કર્યો છે એવાં તે સમગ્ર ધર્માદિ સાધનો, તેનાં તેનાં ફળ સાથે મેં યજ્ઞસ્થ મુનિગણોની સાથે આદરથી સાંભળ્યાં. ॥૨॥

सर्वेषां मनुजानां तु दुष्कराण्येव तानि तु ।

बाहुल्याच्चान्तरायाणां तत्सिद्धिरपि दूर्लभा ॥૩॥

તમોએ કહેલાં અને મેં સાંભળેલા તે ધર્માદિ સમસ્ત સાધનો તો બુદ્ધિ-શક્તિ આદિકે રહિત એવા ત્રૈવર્ણિકો તથા સ્ત્રી-શૂદ્ર આદિક સર્વ કોઈ મનુષ્યોએ નહિ સિદ્ધ કરાય એવાં અતિ કઠિન છે. વળી તેમાં અશુભ દેશ-કાળાદિક અનંત અંતરાયો અતર્કિત આવી પડતા હોવાથી તેની સિદ્ધિ જે અભીષ્ટ ફળપ્રાપ્તિ તે પણ દુર્લભ છે. ॥૩॥

પ્રયત્નેનાપિ મહતા પુરુષૈર્ધૈર્યશાલિભિઃ ।
 સાધિતાન્યપિ સિદ્ધ્યન્તિ તાનિ કાલેન ભૂયસા ॥૪॥
 અતો ભવાન્ દ્વિજાતીનામાશ્રમાણાં ચ સર્વશઃ ।
 બ્રવીતુ સુકરોપાયં સ્ત્રીશૂદ્રાદેરપીહ નઃ ॥૫॥
 કૃતેન યેનાપ્યલ્પેન યેન કેનાપિ દેહિના ।
 અન્તરાયૈરવિહતં મહદેવ ફલં ભવેત્ ॥૬॥
 મોક્ષસ્ય સાધનં તાદૃક્ સુવિચાર્ય મહામતે ! ।
 હિતાય સર્વજીવાનાં કૃપયા વક્તુ મર્હસિ ॥૭॥

જાજળી તથા શિલોંછવૃત્તિ મુદ્ગળ આદિક બહુ મહર્ષિઓ ધર્માદિ સાધનો વડે જ ઈષ્તિત સિદ્ધિને પૂર્વે પામી ગયા છે, તો તમો તેને દુર્લભ કેમ કહો છો ? એવી શંકામાં કહે છે કે - તમારું તે કહેવું સત્ય (અર્ધઅંગીકારમાં) છે. બહુ લાંબો કાળ અને વળી સતત અભ્યાસ આદિક વડે તેવા મહા સમર્થોને ધર્માદિ વડે અભિલષિત સિદ્ધિ ભલે થઈ છે પરંતુ આધુનિક જે અમો આદિક અલ્પ શક્તિવાળા સર્વ જનો છીએ તેમનાથી તો તે સાધનો દુઃસાધ્ય છે. તો સર્વની ઉપર દયા લાવીને સુખ સાધ્ય જે કોઈ બીજો ઉપાય હોય તે કહો ? એવા અભિપ્રાયથી ચાર શ્લોક વડે કહે છે. તમોએ કહેલાં તે સાધનો મહાધૈર્યશાળી પુરુષોએ મહા પ્રયાસે કરીને સાધતાં પણ બહુ દીર્ઘકાળે કરીને માંડ માંડ સિદ્ધ થયાં છે. એક તો બહુ લાંબો કાળ જાય અને વળી પ્રયાસનો પાર જ નહિ અને વળી મહા ધૈર્યશાલીથી જ સાધી શકાય છે. માટે બ્રાહ્મણાદિ ત્રૈવર્ણિકો તથા બ્રહ્મચારી આદિક ચાર આશ્રમીઓ તથા સ્ત્રીયો શૂદ્રો આદિક સર્વ કોઈએ પણ આ લોકમાં સહજસાધ્ય એવો જે મોક્ષોપાય તે અમને દયા લાવીને કહો.

નરદેહધારી જે કોઈપણ જને કરેલા અલ્પ પણ સાધનથી વિના વિઘ્ને મોટું-મનોભીષ્ટ અવિનાશી મોક્ષરૂપ મહાફળ થાય એવું મોક્ષસાધન સર્વ જીવોના હિત માટે સારી રીતે વિચાર કરીને અમારી ઉપર કૃપા કરીને કહેવાને યોગ્ય છો. તમો મહાબુદ્ધિશાળી છો. જે કોઈ સાધારણ જન પણ કરી શકે અને વળી તે સાધન પણ બહુ મોટું નહિ પણ અલ્પ જ હોય અને વળી તેમાં કોઈ અંતરાયો ન આવી શકે અને આવે તો તેનું નિવારણ થઈ જાય અને વળી ફળ પણ અલ્પ નહિ પણ બહુ મોટું થાય એવું મોક્ષસાધન કહો ? એવો પૂછવાનો આશય છે. ॥૪-૭॥

પ્રસાદાદ્વલદેવસ્ય વ્યાસસ્ય જનકસ્ય ચ ।

જાનાસિ સર્વમેવ ત્વં તન્નો બ્રૂહિ બુધુત્સતઃ ॥૮॥

હું અલ્પબુદ્ધિ છું. તે મારાથી સ્વલ્પ પ્રયાસ કરવાથી પણ મહાફળ આપે એવું બીજું મોક્ષસાધન કહેવા માટે શી રીતે સમર્થ થવાય ? એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી. કેમ કે તમો તો મોટા મોટાઓના મહા કૃપાપાત્ર છો. પરંબ્રહ્મ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ભ્રાતા મહાસમર્થ બળદેવજી તથા સર્વ લોકોના ઉપકારાર્થે અવતરેલા મહાકારુણિક ભગવાન્ વેદવ્યાસ તથા પિતા રોમહર્ષણના (તથા ત્રૈવ્યારૂણિ, કાશ્યપ, સાવર્ણિ, અકૃતવ્રણ, વૈશંપાયન, હારીત, આ છ પુરાણીઓના પણ) મહા અનુગ્રહથી તમો સમસ્ત શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતને સારી રીતે જાણો છો. માટે મોક્ષનો સહેલો ઉપાય જાણવા ઈચ્છતા અમોને તે કહેવાને યોગ્ય છો. ॥૮॥

સૌતિરુ વાચ—

મહિર્ષિરપિ સાવર્ણિરેવમેવ હિ શૌનક ! ।

વિનીતઃ સ્કન્દમપ્રાક્ષીત્પુનઃ શઙ્કરનન્દનમ્ ॥ ૧॥

આ રીતે પૂછેલા સૂતપુત્ર ઉગ્રશ્રવા કહે છે, હે શૌનક ! સાવર્ણી નામના મહર્ષિએ પણ તમો પૂછો છો, તેમ જ શંકરનંદન કાર્તિક સ્વામી પ્રત્યે જ્ઞાનકાંડનો અર્થ સાંભળ્યા પછી વિનયથી પૂછ્યું હતું. ॥૮॥

સાવર્ણિરુ વાચ—

શ્રુતા નાનાવિધા ધર્માઃ સાઙ્ગ્યજ્ઞાનં ચ નૈકધા ।

યોગાદીનિ ત્વદુક્તાનિ સાધનાનિ મયા ગુહ ! ॥૧૦॥

સાવર્ણિ મુનિ પૂછે છે - હે ગુહ ! (કાર્તિક સ્વામી) ધર્મો કે જે વર્ણાશ્રમભેદથી અનેક પ્રકારના છે. સાંખ્યજ્ઞાન કે જે આત્માનાત્માના વિવેકરૂપ હોઈને અનેક પ્રકારનું છે, યોગ કે જે અષ્ટાંગ હોઈને બહુ પ્રકારનો છે, ઈત્યાદિ તે આ સમગ્ર સાધનો તમોએ કહેલાં મેં સાંભળ્યા છે. આદિ શબ્દથી વૈરાગ્યાદિ લેવાં. ॥૧૦॥

સુદુષ્કરાણિ મન્યેઽહં તાનિ ત્વસ્માદૃશાં કિલ ।

મહતામપિ ચાન્યેષાં કૃચ્છ્રસાધ્યાનિ વૈ ચિરાત્ ॥૧૧॥

તે ધર્માદિ સાધનો તો અમારા જેવા અલ્પ બળવાળાઓથી અત્યંત દુષ્કર છે એમ હું નિશ્ચયથી માનું છું. કિં બહુના-મારાથકી જે બીજા મોટાઓ છે તેઓએ પણ મહા કષ્ટથી સાધ્ય અને તેમાં પણ બહુ કાળસાધ્ય છે એમ હું નિશ્ચયથી માનું છું. ॥૧૧॥

અતો વર્ણાશ્રમવતાં શ્રેયસ્કૃત્સુકરં ચ યત્ ।

સાધનં તચ્છ્રેષ્ઠતમં વક્તુમર્હસિ મેઽધુના ॥૧૨॥

માટે વર્ણાશ્રમી સર્વ કોઈ જનોએ સુખેથી થઈ શકે એવું અને વળી સર્વથી શ્રેષ્ઠતમ એવું જે શ્રેયસ્કારી સાધન હોય તે મને હાલમાં કહેવાને યોગ્ય છો. સુકર કહ્યું એ ઉપરથી તે પૂર્વોક્ત ધર્માદિ સાધનની

અપેક્ષાએ નિર્બળ ન હોવું જોઈએ, કિંતુ શ્રેષ્ઠતમ હોવું જોઈએ. સાધનોમાં ધર્માદિક શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે, યોગાદિક શ્રેષ્ઠતર કહેવાય છે, તેના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠતમ-નિરતિશય શ્રેષ્ઠ કહો. જે સાધન કહો તે સર્વેથી સુખેથી થાય એવું હોવું જોઈએ અને વળી નિઃશ્રેયસ્કારી હોવું જોઈએ. અને વળી સર્વની અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠતમ હોવું જોઈએ એવો પૂછવાનો અભિપ્રાય છે. ॥૧૨॥

સૌતિરુ વાચ-

इति पृष्ठो मुनीन्द्रेण तेन जिज्ञासुना गुहः ।

वासुदेवं हृदि ध्यायन्कार्तिकेयः स ऊचिवान् ॥૧૩॥

સૂતપૂત્ર ઉગ્રશ્રવા કહે છે- આ રીતે જિજ્ઞાસુ મુનિવર્ય સાવર્ણિએ પૂછેલા કૃત્તિકાપુત્ર ‘ગુહ’; હૃદયમાં વાસુદેવ ભગવાનનું ધ્યાન ધરીને બોલ્યા. ભગવાનની પ્રસન્નતા વિના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર દુષ્કર હોવાથી ભગવાનનું હૃદયમાં ધ્યાનવિધાન જણાવ્યું છે. ॥૧૩॥

स्कन्द उवाच-

शृणु ब्रह्मन् ! प्रवक्ष्येऽहं श्रुतं पितृमुखान्मया ।

सर्वेषामपि जीवानां सुकरं मोक्षसाधनम् ॥૧૪॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે-હે બ્રહ્મન્ ! મેં પિતા મહાદેવના મુખ થકી સાંભળેલું સર્વ કોઈ જીવોએ સુખેથી કરી શકાય એવું મોક્ષસાધન હું કહીશ, તેને સાવધાન મનથી સાંભળો. ॥૧૪॥

देवताप्रीणनसमं स्वेष्टसिद्धिमभीप्सताम् ।

नास्त्यन्यत्साधनं किञ्चिद्वर्णाश्रमवतामिह ॥૧૫॥

આ લોકમાં પોતાને અભીષ્ટ સિદ્ધિને ઈચ્છનારા વર્ણાશ્રમી જનોને દેવતાના આરાધનને તુલ્ય બીજું કોઈ પણ સાધન નથી. ॥૧૫॥

અપ્યલ્પં સુકૃતં કર્મ દેવસંબન્ધતઃ કૃતમ્ ।

ફલં દદાતિ નિર્વિઘ્નં મહદેવ હિ તન્નૃણામ્ ॥૧૬॥

અલ્પ પણ યત્ કિંચિત્ શુભ કર્મ જો દેવતાને ઉદેશીને કરવામાં આવ્યું હોય તો અંતરાય વિના મનુષ્યોને મહાફળને નિશ્ચે આપે છે. ॥૧૬॥

દૈવં પિતૃયં સ્વધર્મશ્ચ કામ્યં કર્માપિ યચ્ચ તત્ ।

દેવતાયાસ્તુ સંબન્ધાત્સદ્યઃ સ્યાદિષ્ટસિદ્ધિદમ્ ॥૧૭॥

જે દૈવ-અગ્નિહોત્રાદિક, જે પિતૃય-શ્રાદ્ધાદિક, જે સ્વધર્મ વર્ણાશ્રમોચિત સદાચાર, જે કામ્ય-પુત્રેષ્ટ્યાદિક, ઇત્યાદિ જે કોઈપણ કર્મ છે તે દેવતાને ઉદેશીને કરવામાં આવ્યું હોય તો તત્કાળ ઇચ્છિત સિદ્ધિને આપનારું થાય છે. ॥૧૭॥

સાઙ્ગ્યયોગવિરાગાદિ પ્રાગુક્તં યચ્ચ દુષ્કરમ્ ।

તદપિ સ્યાદ્ધિ સુકરમનેનૈવાશુ સિદ્ધિદમ્ ॥૧૮॥

કેવળ નિત્ય નૈમિત્તિક આદિક જ અલ્પ સાધન હોવાથી બલિષ્ઠ દેવતાના આશ્રયથી ઇષ્ટ ફળને આપનારું છે એમ નહિ કિંતુ પૂર્વોક્ત સમગ્ર સાધનો પણ દેવતાના આશ્રયથી જ ઇષ્ટ સિદ્ધિને આપનારાં થાય છે એમ હવે કહે છે. જે સાંખ્ય, યોગ, વૈરાગ્ય આદિક દુષ્કર સાધનો પ્રથમ કહ્યાં તે પણ આ દેવતાના સંબન્ધથી સુકર અને તત્કાળ ઇષ્ટ સિદ્ધિને આપનારાં થાય જ. ॥૧૮॥

દેવસ્યારાધનેનૈવ યતઃ સિદ્ધયતિ વાઙ્મિતમ્ ।

અતઃ સર્વૈર્યથાશક્તિ પ્રીત્યાઽઽરાધ્યઃ સ માનવૈઃ ॥૧૯॥

જે હેતુ માટે દેવતાના આરાધને કરીને જ વાંછિત ફળ સિદ્ધ થાય છે તે હેતુ માટે સર્વ મનુષ્યોએ તે દેવતાનું યથાશક્તિ પ્રીતિથી આરાધન કરવું. ॥૧૯॥

સાર્વાર્ણિરુવાચ-

દેવા બહુવિધાઃ પ્રોક્તાસ્ત્વયા ષણ્મુખ ! મે પુરા ।

નાનાવિધા વર્ણિતાશ્ચ તદારાધનરીતયઃ ॥૨૦॥

દેવતાના સંબન્ધથી જ સર્વ કર્મ ઈષ્ટ ફળને આપનારું થાય છે, એમ સાંભળીને જેમના મનમાં સંશય થયો છે એવા સાવર્ણી મુનિ આઠ શ્લોકથી પૂછે છે. હે સ્વામી કાર્તિક ! તમોએ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં ઊર્ધ્વલોકવાસી દેવતાઓ, વસુ, રુદ્ર, આદિત્ય આદિક ભેદથી બહુ પ્રકારના મને કહ્યા છે અને તે દેવોની આરાધનાની રીતિઓ (પ્રવૃત્તકર્મસંજ્ઞાવાળી) બહુ પ્રકારની વર્ણન કરી છે. ॥૨૦॥

તત્ફલાનિ ચ સર્વાણિ ત્વયોક્તાનિ પૃથક્ પૃથક્ ।

સ્વર્ગાદિપ્રાપ્તિમુખ્યાનિ કાલગ્રસ્તાનિ તાનિ તુ ॥૨૧॥

સ્વર્ગાદિ લોકની પ્રાપ્તિ તે જેમાં મુખ્ય છે એવાં તે દેવતારાધનનાં ફળો પણ તમોએ જુદાં જુદાં કહ્યાં પરંતુ તે ફળો તો કાળે ગળેલાં અતિતુચ્છ નાશવંત છે એમ પણ તમોએ કહ્યું છે. ॥૨૧॥

નિવૃત્તિધર્મિણાં બ્રહ્માદ્યુપાસ્તેર્યોગિનાં ગુહ ! ।

જનાદિલોકાસિફલં દ્વિપરાર્ધાન્તનશ્વરમ્ ॥૨૨॥

હે ગુહ ! નિવૃત્ત ધર્મવાળા યોગી પુરુષોને બ્રહ્માદિ દેવોના ઉપાસનથી જન તપ સત્ય આ લોકોની પ્રાપ્તિરૂપી ફળ જે કહ્યું તે તો દ્વિપરાર્ધને અંતે નાશ થઈ જનારું છે. ॥૨૨॥

દુષ્કરાણીહ સંસાધ્ય કર્માણિ પુરુકૃચ્છતઃ ।

ક્ષયિષ્ણુફલલાભશ્ચેત્તર્હિ કિં તદુપાર્જનૈઃ ॥૨૩॥

આ લોકમાં દુષ્કર એવાં પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ કર્મોને મહા કષ્ટ વડે સિદ્ધ કરીને જ્યારે નાશવંત ફળની પ્રાપ્તિ થાય તો તેવાં કર્મ કરવાનું શું પ્રયોજન ? કેવળ વૃથા પરિશ્રમ જ છે. ॥૨૩॥

કાલેન નાશ્યતે યેષાં વપુઃસ્થાનબલાદિકમ્ ।

તેષાં ન રોચતે મહ્યમુપાસાઽત્ર દિવૌકસામ્ ॥૨૪॥

જે દેવોનું શરીર, સ્થાન, બળ એ આદિકનો કાળે નાશ કરાય છે, તે દેવતાઓની ઉપાસના આ કર્મભૂમિમાં મને રુચિકર થતી નથી. ॥૨૪॥

યઃ સ્વયં નિર્ભયોઽન્યેષાં ભયહર્તા સનાતનઃ ।

નિત્યધામાઽક્ષયફલપ્રદાતા ભક્તવત્સલઃ ॥૨૫॥

યસ્ય પ્રસાદાત્સર્વેષાં સર્વ એવ મનોરથાઃ ।

સિદ્ધયેયુશ્ચાઙ્ગસૈવાત્ર તં દેવં વદ મે ગુહ ! ॥૨૬॥

હે ગુહ ! માટે જે દેવ સ્વયં કાળ-માયાદિકના ભયે રહિત હોઈને બીજા શરણાગતના ભયને હરનારા હોય અને જે સનાતન નિત્ય હોય અને જેનું ધામ નિત્ય-કાળશક્તિએ અવિચાલ્ય હોય અને જે અક્ષય ફળને આપનારા હોય તથા ભક્તોને વિષે મહાવત્સલ હોય અને જેના પ્રસાદથી સર્વ જનોના સમસ્ત મનોરથો અનાયાસથી સત્વર આ જન્મમાં જ સિદ્ધ થાય એવા મહાસમર્થ દેવ મને કહો. ॥૨૫-૨૬॥

તદારાધનરીતિ ચ સુકરાં શિષ્ટસંમતામ્ ।

બ્રૂહિ સર્વાં વિશેષેણ જિજ્ઞાસામીદમઙ્ગસા ॥૨૭॥

તથા સુખેથી કરી શકાય એવી અને નારદ-સનકાદિક શિષ્ટજનોએ સ્વીકારેલી એવી તે દેવની સમગ્ર આરાધન રીતિને વિશેષપણે મને કહો, આ બે પ્રશ્નને હું તત્વથી જાણવા ઈચ્છું છું. ॥૨૭॥

इत्थं महर्षिणा तेन संपृष्टो भगवान् गुहः ।

सुप्रसन्न उवाचेदं मानयंस्तमुदारधीः ॥२८॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये
सावर्णिप्रश्नो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

આ પ્રકારે મહર્ષિ સાવર્ણિએ પૂછેલા મહા બુદ્ધિવાળા સમર્થ
કાર્તિક સ્વામી બહુ પ્રસન્ન થઈને તે મુનિને માન આપતા થકા આ
પ્રમાણે બોલ્યા. ॥૨૮॥

ઈતિ શ્રીસ્કન્દપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે
સાવર્ણિપ્રશ્નો નામ પ્રથમોઽધ્યાયઃ ॥૧॥

स्कन्द उवाच—

महान्तं प्रश्नवित् प्रश्नं पृच्छसि त्वमिहानघ ! ।

नास्योत्तरं वर्षशतैर्वक्तुं शक्यं स्वतर्कतः ।

ऋते देवप्रसादाद्वै ब्रह्मन् ! ज्ञानिवरैरपि ॥१॥

‘અધ્યાય-૨જો

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે નિષ્પાપ બ્રહ્મન્ સાવર્ણિમુને ! તમારા
પ્રશ્નમાં બહુ ગૌરવ રહેલું છે. પ્રશ્ન પૂછવામાં પ્રવીણ એવા તમો આ
લોકમાં મહાન્—અવશ્ય જાણવા યોગ્ય ઉત્તરવાળો પ્રશ્ન પૂછો છો. આ
પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર દેવદેવ શ્રીવાસુદેવ ભગવાનના અનુપાધિ અનુગ્રહ
વિના તો ભવબ્રહ્માદિ દેવો કે જે સર્વજ્ઞસદૃશ જ્ઞાનીવરો છે તેઓથી

૧. આ અધ્યાયમાં આત્યંતિક મોક્ષના સાધન-નિરૂપણ પ્રસંગથી ‘સર્વોપાસ્ય
શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ ભગવાન જ છે’ એવો ભીષ્મવચનથી નિર્ણય કર્યો છે. તથા
નારદજીને નરનારાયણનું દર્શન વર્ણવ્યું છે.

પણ સો વર્ષે કરીને પણ સ્વબુદ્ધિકલ્પિત તર્કયુક્તિઓ વડે તો આપવા સમર્થ થવાય તેમ નથી જ. તો બીજાની તો વાત જ શી કહેવી ? ભગવાનના અનુગ્રહવાળા તો મારા જેવા અલ્પજ્ઞો પણ તમારા પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપવા સમર્થ થઈ શકે છે. ॥૧॥

વાસુદેવપ્રસાદાત્તુ મયા જ્ઞાતં વદામિ તે ।

અનાચ્છેયં ન તે કિશ્ચિદ્ધર્મનિષ્ઠાય સન્મતે ! ॥૨॥

હે સન્મતે ! મેં તો શ્રીવાસુદેવ ભગવાનના અનુગ્રહથી તમારા તે પ્રશ્નનો ઉત્તર યથાસ્થિત જાણ્યો છે, તે તમને કહું છું. તમો ભાગવતધર્મનિષ્ઠ અને સન્મતિશાળી છો. આવા તમને ન કહેવા યોગ્ય ગુપ્ત કાંઈ પણ મારે નથી. આ બે ગુણયોગને લીધે તમો પૂર્ણ અધિકારી છો. આવા અધિકારીઓ જ ઉત્તરને પણ યથાસ્થિત સમજી શકે છે. ગુરુઓ ગુણી સ્નેહાસ્પદ શિષ્યને ગુહ્ય પણ કહે છે, તો તમને હું યથાસ્થિત ઉત્તર આપું છું. ॥૨॥

एवमेव हि पप्रच्छ निवृत्ते भारते रणे ।

अजातशत्रुर्नृपतिभीष्मं धर्मविदांवरम् ॥૩॥

शयितं शरशय्यायां ध्यानप्राप्ताच्युतेन च ।

प्राप्तमैकात्म्यमव्यग्रं निगमागमपारगम् ॥૪॥

કૌરવ પાંડવનો સંગ્રામ સમાપ્ત થયા પછી બાણશય્યામાં સૂતેલા, ધર્મજ્ઞ જનોમાં શ્રેષ્ઠ, ધ્યાનબળથી હૃદયમાં સ્ફુરિત થયેલા, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સાથે એકાત્મતાને પામેલા, માટે જ શસ્ત્રાસ્રના પ્રહારની પ્રબળ પીડા છતાં અવ્યગ્ર મનવાળા અને નિગમ-આગમના પારને પામેલા એવા નૈષ્ઠિકેન્દ્ર ભીષ્મપિતામહના પ્રત્યે અજાતશત્રુ યુધિષ્ઠિર રાજાએ તમો પૂછ્યો છો તેમ જ પૂર્વે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. ॥૩-૪॥

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ—

ચતુર્ષુ તાત ! વર્ણેષુ ચતુર્ષ્વપ્યાશ્રમેષુ યઃ ।
 ઇચ્છેચ્ચતુર્વર્ગસિદ્ધિં દેવતાં કાં યજેત સઃ ॥૫॥
 નિર્વિઘ્નેન ચ સા સિદ્ધિઃ કથં સ્યાદલ્પકાલતઃ ।
 કથં ચાપ્યલ્પસુકૃતી પદર્વીં મહતીમિયાત્ ।
 એતં મે સંશયં છિન્ધિ સર્વજ્ઞસ્ત્વં પિતામહ ! ॥૬॥

યુધિષ્ઠિર રાજા પૂછે છે—હે તાત ભીષ્મ ! ચાર વર્ણમાં કે ચાર આશ્રમમાં વર્તતો જે કોઈ પણ જન ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચાર પુરુષાર્થને કે હરકોઈ એક પુરુષાર્થને ઈચ્છતો હોય તે કયા દેવનું યજન-પૂજન-ભજન કરે ? એક તો આ પ્રશ્ન છે. વળી તે ચાર પુરુષાર્થની સિદ્ધિ નિર્વિઘ્નપણે અને વળી લાંબા કાળે નહિ પણ અલ્પ કાળમાં કયા સાધનથી થાય ? આ બીજો પ્રશ્ન છે. વળી અલ્પ પુણ્યવાન જન પણ મહાપુણ્યવાન નારદાદિ જનોને મળતી મોટી પદવીને કયા ઉપાયથી પામે ? આ ત્રીજો પ્રશ્ન છે. આ ત્રણ પ્રશ્નરૂપ સંશય છે તેને નિવારણ કરો. હે પિતામહ ! તમો સર્વજ્ઞ છો, માટે તમને અવિદિત કાંઈ પણ નથી. તો તમો જ આ સમસ્ત તત્ત્વાર્થ કહેવાને યોગ્ય છો. ॥૫-૬॥

સ્કન્દ ઉવાચ—

एवं धर्मात्मना तेन पृष्टः शान्तनवो मुने ! ।
 किञ्चिज्जहास वीक्ष्यैव श्रीकृष्णमुखपङ्कजम् ॥७॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે મુને ! આ પ્રકારે ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર રાજાએ પૂછેલા શંતનુપુત્ર ભીષ્મ પિતામહ, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કે જે

પોતાના ભક્ત ભીષ્મને અવસાન સમયે પોતાનું દર્શન આપવા અને તે દ્વારા ભક્ત યુધિષ્ઠિર રાજાને બોધ અપાવા તેમની સાથે કુરુક્ષેત્રમાં પધાર્યા હતા, તેમના મુખકમળ સામું જોઈને જ કિંચિત્ હાસમુખવાળા થયા. એટલે સ્વયં શ્રીકૃષ્ણ તથા વ્યાસાદિ મુનિગણોએ પણ બહુ બહુ ઈતિહાસો કહી કહીને ‘શ્રીકૃષ્ણ પરમ દૈવત છે’ એમ વારે-વારે બોધ આપેલા બાળકો, દ્વિજો, સુહૃદો, મિત્રો, કાકાઓ, ભ્રાતાઓ, ગુરુઓ આદિકના મહાદ્રોહથી બહુ ભય પામી ગયેલા, ‘કોટિવર્ષોએ પણ નરકથી મારો મોક્ષ થવાનો નથી.’ એમ માની બેઠેલા, તે પછી કુરુક્ષેત્રમાં શરપંજરમાં પડેલા ભીષ્મના શરણને પામેલા, ફરીથી ભીષ્મ પિતામહે પણ “एष वै भगवान् साक्षादाद्यो नारायणः पुमान् । मोहयन् मायया लोकं गूढश्चरति वृष्णिषु ॥ अस्यानुभावं भगवान् वेद गुह्यतमं शिवः । देवर्षिनारदः साक्षाद्भगवान् कपिलो नृप ! ॥ यं मन्यसे मातुलेयं प्रियं मित्रं सुहृत्तमम् । अकरोः सचिवं दूतं सौहृदादथ सारथिम् ॥” આ પ્રકારે બોધ આપેલા પણ યુધિષ્ઠિરને ફરીથી તે દિવ્યરૂપ શ્રીકૃષ્ણમાં મનુષ્યભાવરૂપ સંશય ઉત્પન્ન થયો જાણવાથી અને ભગવાનની માનુષ્યલીલાનું અનુકરણ જાણવાથી મંદહાસ મુખવાળા થયા. ॥૭॥

दृशा संप्रेरितस्तेन नरनारायणोदितम् ।

श्रीवासुदेवमाहात्म्यं पितुः श्रुतमुवाच तम् ॥८॥

અનંતકોટી બ્રહ્માંડોને સંકલ્પમાત્રમાં સર્જનારા, અક્ષરબ્રહ્મના નિયામક, ભવ બ્રહ્માદિ સર્વકોઈને ગુણકર્માનુસારે ફળ આપનારા, સાક્ષાત્ વસુદેવનંદન એવો હું તે મારા માહાત્મ્યજ્ઞાન વિના મારા સ્વરૂપનો નિશ્ચય નિશ્ચય દુર્લભ છે, તો તમો તે જ પ્રથમ કહો. આ

પ્રકારે તે શ્રીકૃષ્ણે પોતાની દૃષ્ટિથી જ પ્રેરણા કરેલા ભીષ્મપિતામહે નરનારાયણ ભગવાને કહેલું, પિતા આમતમ શંતનુ થકી સાંભળેલું એવું શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય યુધિષ્ઠિર રાજા પ્રત્યે કહ્યું. ॥૮॥

તતઃ શ્રુત્વા નારદોઽપિ કુરુક્ષેત્રં ગતઃ પુનઃ ।

કૈલાસ એત્ય તત્પ્રાહ પિતરં મે સ ચાપિ મામ્ ॥૯॥

કુરુક્ષેત્ર કે જે ધર્મક્ષેત્ર હોઈને ભારત સંગ્રામના સ્થાનભૂત હતું, તે પ્રત્યે ગએલા નારદમુનિએ પણ ભીષ્મ થકી પુનઃ સાંભળીને, પાછા કૈલાસમાં આવીને તે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય મારા પિતા શ્રીમહાદેવને કહ્યું. તે મારા પિતાએ પણ મને કહ્યું. ‘તતઃ પુનઃ શ્રુત્વા’ આ પદથી “જે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય પૂર્વે નરનારાયણ ઋષિ થકી સાંભળ્યું હતું, તે જ ફરીથી નારદજીએ ભીષ્મ થકી સાંભળ્યું.” એમ જાણી લેવું. ॥૯॥

તત્તેઽહં સંપ્રવક્ષ્યામિ નિશ્છદ્વપરિપૃચ્છતે ।

મહાસદસિ નિર્ણીતં મુનિવર્યાપસંશયમ્ ॥૧૦॥

હે મુનિવર્ય ! આ રીતની પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલું તે આ શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય કે જે દેવર્ષિ, બ્રહ્મર્ષિ, રાજર્ષિ, આદિકની મહાસભામાં નિર્ણીત થયેલું, માટે જ સંશયરહિત છે તે નિષ્કપટપણે પૂછતા તમને હું હવે કહું છું. ॥૧૦॥

વાસુદેવઃ પરંબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણઃ પુરુષોત્તમઃ ।

દેવોઽકામૈઃ સકામૈશ્ચ પૂજ્યો મુક્તૈર્નૈરૈરપિ ॥૧૧॥

પ્રથમ સર્વોપાસ્ય દેવને કહે છે—જે વાસુદેવ—‘ઈશાવાસ્યમિદં સર્વં’ ‘સર્વત્રાસૌ સમસ્તં ચ વસત્યત્રેતિ વૈ યતઃ । તતઃ સ વાસુદેવેતિ વિદ્વદ્ભિઃ પરિપઠ્યતે ॥’ સર્વાણિ તત્ર ભૂતાનિ વસન્તિ પરમાત્મનિ।

भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥” ઇત્યાદિ
 શ્રુતિસ્મૃતિઓમાં સમસ્ત વિશ્વને પોતા વિષે વાસે છે અને તે પોતે
 સર્જેલા વિશ્વમાં સર્વાન્તર્યામિપણે વસે છે માટે વાસુ. અને સૃષ્ટિ-
 સ્થિતિ-લય વડે વિહાર કરે છે માટે દેવ મળીને વાસુદેવ સાર્થક નામથી
 વર્ણવ્યા છે. અથવા ‘વસુદેવાપત્યતશ્ચ વાસુદેવઃ પ્રકીર્તિતઃ’ આ
 નિરુક્તિને અનુસારે વસુદેવના પુત્ર હોવાથી વાસુદેવ નામથી કહ્યા
 છે. જે પરંબ્રહ્મ ‘નારાયણઃ પરંબ્રહ્મ’ ‘અક્ષરાત્પરતઃ પરઃ’ ‘ક્ષરાક્ષરેભ્યશ્ચ
 પરસ્ત્વં બ્રહ્મ પરમં હરે !’ ‘પરંબ્રહ્મ પરં ધામ’ ‘શ્રુત્વા કૃષ્ણં પરંબ્રહ્મ’
 ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિઓમાં અક્ષર બ્રહ્માદિ સર્વની અપેક્ષાએ નિરવધિ
 કલ્યાણતમ સ્વરૂપ, રૂપ, ગુણ, વિભૂતિ આદિક વડે મોટાઈરૂપ
 ગુણયોગને લીધે પરતરપણે પ્રતિપાદન કરેલા હોવાથી સાર્થક પરંબ્રહ્મ
 નામથી કહ્યા છે. જે પુરુષોત્તમ- ‘સ ઉત્તમઃ પુરુષઃ’ “દ્વાવિમૌ પુરુષૌ
 લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર એવ ચ । ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે
 ॥ ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહતઃ । યો લોકત્રયમાવિશ્ય
 બિભર્ત્યવ્યય ईश्वरः ॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
 अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥” ઇત્યાદિ શ્રુતિ
 સ્મૃતિઓમાં બદ્ધ મુક્તાદિ સર્વ પુરુષોની અપેક્ષાએ નિરતિશય
 ઉત્કૃષ્ટતારૂપ ગુણયોગને લીધે અન્વર્થ પુરુષોત્તમ નામથી કહ્યા છે. જે
 શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીરાધા કે લક્ષ્મીએ યુક્ત હોઈને ‘કૃષિર્ભૂવાચકઃ શબ્દો
 નશ્ચ નિર્વૃત્તિવાચકઃ । તયોરૈક્યં પરં બ્રહ્મ કૃષ્ણ इत्यभिधीयते ॥’
 આ નિરુક્તિ વચનને અનુસારે અનવધિ આનંદ ગુણયોગને
 લીધે અન્વર્થ શ્રીકૃષ્ણ નામથી કહ્યા છે. આવાં દિવ્ય મંગલ
 નામોથી કહેલા જે એક દેવ છે તે સકામ નિષ્કામ સર્વકોઈ નરોએ

તથા બ્રહ્મભાવાપન્ન મુક્તોએ પણ સદા ઉપાસ્ય છે. “અકામઃ સર્વકામો વા મોક્ષકામ ઉદારધીઃ । તીવ્રેણ ભક્તિયોગેન યજેત પુરુષં પરમ્ ॥” એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે. “સકામૈર્નિષ્કામૈરપિ સુરનૈઃ સેવ્યચરણમ્” એમ સત્સંગિજીવનમાં કહ્યું છે. ॥૧૧॥

દ્વિજાતીનાં ચાશ્રમાણાં સ્ત્રીશૂદ્રાદેશ્ચ સર્વથા ।

સ્વસ્વધર્મૈરેષ એવ તોષણીયોઽસ્તિ ભક્તિતઃ ॥૧૨॥

દ્વિજાતિશબ્દવાચ્ય ત્રૈવર્ણિકો, આશ્રમીઓ અને સ્ત્રીશૂદ્રાદિ સર્વકોઈએ પણ પોતપોતાના વર્ણાશ્રમવિહિત ધર્મોએ સહિત જ ભક્તિ વડે આ શ્રીકૃષ્ણ જ સર્વથા સંતોષણીય છે. જે જન ભક્તિને ત્યજીને કેવળ સ્વધર્મ વડે જ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા ઈચ્છે તે તો કટિમાં તુંબડી બાંધીને સાગર તરવા ઈચ્છે એવો જાણવો. જે જન સ્વધર્મને પણ ત્યજીને ભક્તિથી જ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા ઈચ્છે છે તે પણ મસ્તકે પાષાણ મૂકીને સમુદ્રને તરવા ઈચ્છે એવો જાણવો. માટે ધર્મભક્તિનું સાહિત્ય જ કહેવા ઈચ્છ્યું છે. તેથી સ્વધર્મમાત્રથી કે કેવળ ભક્તિથી પણ પ્રસન્ન કરવા યોગ્ય નથી, કિંતુ સ્વધર્મસમેત ભક્તિથી જ ભગવાન્ પ્રસન્ન કરવા યોગ્ય છે. આ અર્થ નારદીય પુરાણમાં— “યઃ સ્વધર્મં પરિત્યજ્ય ભક્તિમાત્રેણ જીવતિ । ન તસ્ય તુષ્યતે વિષ્ણુરાચારાત્તુષ્યતે હરિઃ ॥ સર્વાગમાનામાચારઃ પ્રથમઃ પરિકલ્પતે । આચારપ્રભવો ધર્મો ધર્મસ્ય પ્રભુરચ્યુતઃ ॥ તસ્માત્કાર્યા હરેર્ભક્તિઃ સ્વધર્મસ્યાવિરોધિની ॥” આ વચનથી તથા મત્સ્ય પુરાણમાં “સ્વધર્મહીના ભક્તિશ્ચ પ્રાકૃતૈવ પ્રકીર્તિતા । તસ્માદ્ધર્મપરો ભૂત્વા પૂજયસ્વ જનાર્દનમ્ ॥” આ વચનથી વર્ણવ્યો છે. આ બધો અર્થ “ધર્મેણ રહિતા કૃષ્ણભક્તિઃ કાર્યા ન સર્વથા” “ધર્મેણ સહિતા કૃષ્ણભક્તિઃ કાર્યેતિ તદ્રહઃ” આ શિક્ષાપત્રી શ્લોકની ટીકામાં

સપ્રમાણ સવિસ્તર વર્ણવ્યો છે. ॥૧૨॥

તસ્માત્કર્માઃખિલમપિ દૈવં પિતૃયં ચ સર્વદા ।

તત્પ્રીત્યા એવ કર્તવ્યં વેદોક્તં ચ યથોચિતમ્ ॥૧૩॥

ભગવાન સ્વધર્મસાહિત ભક્તિ વડે જ સંતોષણીય હોવાથી વેદોક્ત યથોચિત દૈવ પિતૃય સમગ્ર પણ કર્મ સર્વદા તે શ્રીકૃષ્ણની પ્રસન્નતા માટે જ જનોએ કરવું. વેદવિહિત સમગ્ર કર્મ કરવું અને તેમાં ભગવાનની પ્રસન્નતા સિવાય બીજા ફળની ઇચ્છા ન રાખવી એટલું તાત્પર્ય છે. ॥૧૩॥

સુખાસયે નૃભિર્યદ્યત્કર્માત્ર ક્રિયતે શુભમ્ ।

અપિ સ્વનુષ્ટિતં તત્ત્વેત્કૃષ્ણસંબન્ધવર્જિતમ્ ।

તદા ક્ષયિષ્યંવલ્પફલં જ્ઞેયં તત્ત્વ ગુણાત્મકમ્ ॥૧૪॥

આ લોકમાં મનુષ્યો મનોભીષ્ટ સુખફળની પ્રાપ્તિ માટે જે જે શુભ કર્મ કરે છે તે ભલે સારી રીતે શાસ્ત્રવિધિને અનુસારે અનુષ્ઠાન કર્યું હોય પણ તે જો કૃષ્ણસંબંધ જે તેમની પ્રસન્નતા વિનિયોગવાળો છે તેણે વર્જિત હોય તો તે શુભ કર્મ માયિક ત્રિગુણાત્મક હોઈને (બંધક હોઈને) નશ્વર અને વળી અલ્પ ફળવાળું સમજવું. ॥૧૪॥

ફલવૈગુણ્યકૃત્તત્ત્વશુભદેશાદિયોગતઃ ।

બહુવિધ્નં ચ તત્રૃણાં નૈવ વાઙ્મિતસિદ્ધિદમ્ ॥૧૫॥

એટલું જ નહિ પણ તે ભગવત્સંબન્ધે વર્જિત શુભ કર્મ, અશુભ દેશકાળાદિક આઠના સંબન્ધથી ફળની વિગુણતાને એટલે જે ઈષ્ઠિત ફળને ઉદ્દેશીને શુભ કર્મ કર્યું હોય તે નહિ થતાં ઉલટી અનિષ્ઠિત ફળની પ્રાપ્તિને કરનારું, (જેમ ઈન્દ્રને હણવા માટે ઉત્પન્ન કરેલો વૃત્રાસુર ઈન્દ્રે જ હણી નાંખ્યો એમ.) માટે જ બહુ વિઘ્નવાળું થાય છે.

માટે મનુષ્યોને તેવું કર્મ વાંછિત ફળને આપનારું ન જ થાય. ॥૧૫॥

કર્મૈતદેવ શ્રીકૃષ્ણપ્રીણનાય ક્રિયતે ચેત્ ।

તત્સંબન્ધેન તર્હ્યેતદ્ભવેત્સર્વં હિ નિર્ગુણમ્ ॥૧૬॥

આનું આ જ શુભ કર્મ જો ભગવાનની પ્રસન્નતાના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવે તો કર્મમાં આવેલા ભગવત્સંબન્ધને લીધે તે દૈવપિત્ર્યાદિ તથા સાંખ્યયોગાદિ સમગ્ર પણ સત્કર્મ તત્કાળ નિર્ગુણ અબંધક થઈને ગુણાતીત ભગવદ્દામસુખરૂપ નિત્ય ફળને આપનારું થાય છે. જેમ ઋષભદેવના પુત્ર ભરતજીએ યજ્ઞમાં આરાધનીય સૂર્યાદિ દેવોની ભગવાનના ચક્ષુઆદિક અંગમાં ભાવના કરી હતી, તેમ ભાવના કરવી તેને કર્મમાં ભગવત્સંબન્ધ કહે છે. એટલે દૈવ પિત્ર્યાદિ કર્મમાં આરાધનીય દેવોને ભગવાનના અંગ તરીકે (પણ સ્વતંત્રપણે નહિ) સમઝવાથી સર્વમાં ભગવાનનો સંબન્ધ આવે છે. ॥૧૬॥

સ્વવાઙ્છિતાદપ્યધિકં દદાતિ ફલમક્ષયમ્ ।

અસદ્દેશાદિસમ્બન્ધાત્તદ્વૈગુણ્યં ભવેન્ન ચ ॥૧૭॥

વળી તે ભગવત્સંબન્ધવાળું સત્કર્મ સ્વવાંછિત થકી પણ અધિક અને વળી અક્ષય ફળને આપે છે. અને વળી અશુભ દેશકાળાદિકના યોગને લીધે પણ વિપરીત ફળને આપનારું થતું નથી. ॥૧૭॥

વિઘ્નસ્તુ કોઽપિ બ્રહ્મર્ષે ! પ્રતાપાચ્ચક્રપાણિનઃ ।

તસ્મિન્ન પ્રભવેત્ ક્વાપિ તત્સ્યાદીપ્સિતસિદ્ધિદમ્ ॥૧૮॥

હે બ્રહ્મર્ષે ! તે ભગવદ્દારાધનરૂપ કર્મમાં ભક્તરક્ષાર્થે હસ્તમાં સુદર્શન ચક્રને ધારી રહેલા ભગવાનના પ્રતાપને લીધે કોઈપણ અશુભ દેશકાળાદિ અંતરાય તો ક્યારેય પણ પોતાનું બળ બતાવવા સમર્થ

થતો નથી. એટલે તેનો વિનાશ કે અન્યથાપણું કરી શકતો નથી. અને વળી તે કર્મ ઈષ્ઠિત સિદ્ધિને આપનારું થાય છે. ॥૧૮॥

यद्यप्यल्पं स्वसुकृतं तथापि परमात्मनः ।

साक्षात्सम्बन्धतो ब्रह्मन् ! भवत्येव महत्तरम् ॥૧૯॥

હે બ્રહ્મન્ ! પોતે કરેલું ભગવદારાધનરૂપ સત્કર્મ યદ્યપિ અલ્પ હોય તથાપિ સાક્ષાત્ નરનાટ્યધારી પરમાત્માના સંબન્ધથી મહાફળને આપનારું થાય છે. ॥૧૯॥

यथा स्फुलिङ्गमात्रोऽपि वनकाष्ठौघयोगतः ।

अनिवार्यो भवेद्दावस्तથૈતद्धरિયોગતः ॥૨૦॥

આ અર્થને દૃષ્ટાંતથી સ્ફુટ કરે છે—જેમ દાવાનળ પ્રથમ સ્ફુલિંગમાત્ર-કણિકામાત્ર હોય પણ વનવર્તી કાષ્ઠસમૂહના યોગને લીધે વૃષ્ટ્યાદિ વડે પણ અનિવાર્ય મહાન્ થાય છે, તેમ આ અલ્પ પણ સુકૃત ભગવાન શ્રીહરિના સાક્ષાત્ સંબન્ધને લીધે મહત્તર અને અંતરાયોએ અનિવાર્ય થાય છે. આ અર્થ દ્રૌપદી સમર્પિત શાકાન્નભક્ષણમાં અને શ્રીદામસમર્પિત તાંદુળભક્ષણ આદિકમાં પ્રસિદ્ધ છે. અલ્પ પણ સત્કર્મ ભગવાનના સંબન્ધને લીધે મહાફળને આપનારું થયું છે. ॥૨૦॥

प्रवृत्ते वा निवृत्ते वा तस्माद्धर्मे स्थितैर्नरैः ।

उपास्तव्यो वासुदेवस्तत्सम्यक्सिद्धिमीप्सुभिः ॥૨૧॥

માટે પ્રવૃત્ત કે નિવૃત્ત ધર્મમાં રહેલા અને તેના તેના યથાર્થ ફળને ઈચ્છતા સર્વ કોઈ નરોએ વાસુદેવ ભગવાનની ઉપાસના કરવી. આ બધો અર્થ ગઢડા મધ્યપ્રકરણના ૧૧માં વચનામૃતમાં ‘આમયો

येन भूतानां जायते यश्च सुव्रत ! । तदेव ह्यामहं द्रव्यं न पुनाति
चिकित्सितम् ॥ एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः । त
एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ॥’ આ ભાગવતવચનને
પ્રમાણપણે પરિગ્રહીને શ્રીહરિએ સવિસ્તર વર્ણવ્યો છે. તથા ગીતામાં
‘नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य
त्रायते महतो भयात्’ ઇત્યાદિ વચનો વડે વર્ણવ્યો છે. ॥૨૧॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

नारदस्य च संवादमृषेर्नारायणस्य च ॥૨૨॥

આ વર્ણાશ્રમોચિત સ્વધર્મમાં રહીને વાસુદેવની ઉપાસના
કરવારૂપ બાબતમાં પણ પુરાતન આ એક ઇતિહાસને ઋષિઓ કહે
છે. જેમાં નારદઋષિ અને નારાયણઋષિનો સંવાદ છે. એટલે તેમનું
શ્રોતા વક્તાપણું છે. ॥૨૨॥

यो वासुदेवो भगवान्नित्यं ब्रह्मपुरे स्थितः ।

दाक्षायण्यामाविरासीद्धर्माल्लોકहिताय सः ॥૨૩॥

જે વાસુદેવ પરંબ્રહ્મ ભગવાન્ બ્રહ્મપુર ધામમાં નિત્ય નિવાસ
કરી રહ્યા છે, તે જ સમસ્ત લોકોના આત્યંતિક હિત માટે ધર્મ પ્રજાપતિ
થકી બ્રહ્મપુત્ર દક્ષપ્રજાપતિની પુત્રી મૂર્તિમાં પ્રકટ થયા હતા. ॥૨૩॥

कृते युगे द्विजवर ! पुरा स्वायम्भुवान्तरे ।

नरो नारायणश्चेति द्विरूपः प्रादुरास सः ॥૨૪॥

તેમના પ્રાદુર્ભાવ કાળને કહે છે—હે દ્વિજવર ! પ્રથમનો જે
સ્વાયંભુવમન્વંતર તેમાં વર્તતા સત્ય યુગમાં નારાયણ અને નર એવા
બે રૂપે પ્રગટ થયા હતા. ‘जयेष्ठो नारायणस्तत्र नरस्तस्यानुजः स्मृतः’

આ વચનને અનુસારે નારાયણને મોટા ભાઈ જાણવા અને નરને નાના ભાઈ જાણવા. ॥૨૪॥

ધર્માશ્રમાત્તપસ્તપ્તું ક્ષેમાયૈવ નૃणां भुवि ।

नरनारायणौ तौ च बदर्याश्रममीयतुः ॥२५॥

પ્રકટ થયેલા તે નરનારાયણ ભગવાન ભરતખંડમાં વર્તતા નરોના ક્ષેમ માટે જ તપ કરવા માટે ધર્માશ્રમ થકી બદરિકાશ્રમમાં આવી રહ્યા. ॥૨૫॥

तत्राद्यौ लोकनाथौ तौ कृशौ धमनिसन्ततौ ।

तेपाते तेजसा स्वेन दुर्नरीक्ष्यौ सुरैरपि ॥२६॥

તે આશ્રમમાં સર્વ જગતના કારણભૂત, લોકોના નાથ-રક્ષક, કૃશ મૂર્તિ જેમની છે, માટે જ ઉઘાડી નાડીઓથી વ્યાપ્ત, પોતાના સાહજિક તેજને લીધે દેવોએ પણ ભગવત્પ્રસાદ વિના દુર્દ્રશ્ય એવા તે નરનારાયણઋષિ તપશ્ચર્યાપરાયણ થયા. ॥૨૬॥

यस्य प्रसादं कुर्वति स वै तौ द्रष्टुमर्हति ।

शक्यन्ते नान्यथा द्रष्टुमपि तद्धामवासिनः ॥२७॥

તેઓ જેની ઉપર અનુગ્રહ કરે તે જ જન તેમને જોવા માટે યોગ્ય થાય. તેમના અનુગ્રહ વિના તો તે ધામના વાસી ઋષિઓને પણ દેવાદિકોએ પણ સ્વતંત્રપણે જોવા સમર્થ થવાતું નથી તો સ્વયં નરનારાયણને જોવા માટે સમર્થ ન થવાય એમાં તો કહેવું જ શું? ॥૨૭॥

एकदा नारदो योगी ताभ्यामेव दिदक्षितः ।

अन्तरात्मतया चान्तर्हृदयेऽपि प्रचोदितः ॥२८॥

मेरोर्महागिरेः शृङ्गात्सद्यो गगनवर्त्मना ।

તં देशमागमद् ब्रह्मन् ! बदर्याश्रमसंज्ञितम् ॥૨૯॥

હે બ્રહ્મન્ ! એક સમયે નરનારાયણે બહાર જોવા ઈચ્છેલા અને વળી તેમના મનમાં પણ અંતર્યામીરૂપે પ્રેરણા કરેલા એવા યોગી નારદમુનિ તત્ક્ષણ મહાગીરિ મેરુના શિખર થકી આકાશ માર્ગે કરીને જેમાં નરનારાયણઋષિ રહ્યા છે એવા બદર્યાશ્રમ સંજ્ઞિત દેશમાં આવ્યા. ॥૨૯-૨૯॥

तयोराल्लिकवेलायामागतस्तत्र स द्रुतम् ।

आद्याश्रमक्रियासक्तौ तौ ददर्श च दूरतः ॥૩૦॥

બદરીકાશ્રમમાં બદરીપતિ નરનારાયણને સંધ્યાવંદનાદિ આલ્હિકવિધિ કરવાની વેળામાં એકદમ આવેલા નારદમુનિએ આદ્યાશ્રમ જે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ તેને ઉચિત ક્રિયા જે સ્વધર્મ તેમાં તત્પર એવા નરનારાયણનાં દૂરથી દર્શન કર્યાં. ॥૩૦॥

दृष्ट्वैवेश्वरचर्यां तां तस्य कौतूहलं त्वभूत् ।

अहो ! ! एतौ जगत्पूज्यावीश्वरौ सर्वदेहिनाम् ।

एतौ हि परमं ब्रह्म काऽनयोराल्लिकक्रिया ॥૩૧॥

દર્શન કરતાં સંધ્યા વંદનાદિ નિત્યકર્માચરણરૂપ પરમેશ્વરચર્યાને જોઈને જ આ મુનિના મનમાં મોટું કૌતૂહલ-આશ્ચર્ય ઊપજ્યું. (તે કહે છે-) અહો ! ! આ તો આખાય જગતે પૂજા કરવા લાયક, સર્વ દેહીઓના નિયામક અને સ્વયં પરમબ્રહ્મ તેમના અવતારભૂત નિશ્ચયથી છે. તો એમને આવી કર્મપરવશ પ્રાકૃત પ્રાણીની પેઠે આલ્હિક ક્રિયા કરવી કેમ ઘટે ? ન જ ઘટે. જે સમગ્ર બ્રહ્માંડપૂજ્ય છે તેમને અન્યનું પૂજન, જે સર્વેશ્વર છે તેમને યમનિયમાદિકને પરતંત્રપણું અને જે પરમબ્રહ્મ છે તેમને નિત્ય કર્મમાં અતિશય આદર

આ તો અતિશય આશ્ચર્યવત્ છે. ॥૩૧॥

પિતરૌ સર્વભૂતાનાં દૈવતાનાં ચ દૈવતમ્ ।

કાં દેવતાં તુ યજતઃ પિતૃન્વૈ તૌ મહામતી ॥૩૨॥

આ તો સમસ્ત જગતના માતા પિતા, દેવોના પરમ દેવ અને મહામતિમાન્ છે. તે કયા દેવનું અથવા કયા પિત્રીનું પૂજન કરતા હશે ? ॥૩૨॥

इति सञ्चिन्त्य मनसा भक्तो नारायणस्य सः ।

तत्समीपमुपेत्याथ तस्थौ नत्वा कृताञ्जलिः ॥૩૩॥

નારાયણના પરમ ભક્ત નારદમુનિ આ પ્રકારનો મનમાં આશ્ચર્ય સાથે વિચાર કરીને, પછી તેમની સમીપે જઈને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને બે હાથ જોડીને ઊભા રહ્યા. ॥૩૩॥

कृते दैवे च पित्र्ये च ततस्ताभ्यां निरीक्षितः ।

पूजितश्चैव विधिना शास्त्रदृष्टेन सोऽनघ ! ॥૩૪॥

હે નિષ્પાપ સાવર્ણિ મુને ! શ્રીનરનારાયણ ભગવાને દેવસંબન્ધી સંધ્યાજપાદિ અને પિતૃસંબન્ધી તર્પણાદિ વિધિ કરી પરવારતાં, નારદમુનિને જોયા અને પછી શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે તેમની સારી પૂજા કરી. ॥૩૪॥

तं दृष्ट्वा महदाश्चर्यमपूर्वं विधिविस्तरम् ।

उपोपविष्टः सुप्रीतो नारदोऽभूच्च विस्मितः ॥૩૫॥

અતિશય આશ્ચર્યરૂપ, અદૃષ્ટપૂર્વ એવા તે વિધિ વિસ્તારને જોઈને નારદઋષિ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને સમીપે બેસીને બહુ વિસ્મય પામ્યા. ॥૩૫॥

નારાયણં સન્નિરીક્ષ્ય પ્રયતેનાન્તરાત્મના ।

નમસ્કૃત્ય ચ તં દેવમિદં વચનમબ્રવીત્ ॥૩૬॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये
आत्यन्तिकश्रेयः साधननिरूपणनामा द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

વિસ્મય પામેલા નારદમુનિ પોતાના પ્રિયતમ નારાયણદેવને પ્રયત્નપૂર્વક અંતરાત્માથી નિહાળીને એટલે જેવા બહાર જોયા છે તેવા તેમને હૃદયમાં ધારીને, નમસ્કાર કરીને આવું વચન બોલ્યા. ॥૩૬॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે
આત્યંતિકશ્રેયઃ સાધનનિરૂપણનામા દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥૨॥

નારદ उवाच—

वेदेषु सपुराणेषु साङ्गोपाङ्गेषु गीयसे ।

त्वमेव शाश्वतो धाता नियन्ताऽमृतमच्युत ! ।

त्वं विधाता च सततं त्वयि सर्वमिदं जगत् ॥૧॥

‘અધ્યાય ૩જો

નારદમુનિ કહે છે—હે અચ્યુત ! (‘શાશ્વતં શિવમચ્યુતં’ આ શ્રુતિને અનુસારે સ્વરૂપ-સ્વભાવાદિકથી કદાપિ પ્રચ્યુતિ નહિ પામનારા. અથવા-‘યસ્માન્ન ચ્યુતપૂર્વોઽહમચ્યુતસ્તેન કર્મણા’ ‘તસ્યાહં ન પ્રણશ્યામિ’ ‘ન ત્યજેયં કથન્નન’ આ વચનને અનુસારે આશ્રિત રક્ષણપ્રત થકી ક્યારેય ચ્યુત નહિ થનારા.અથવા ષડ્ભાવ-

૧. આ અધ્યાયમાં અન્ય દેવોના ઉપાસનનો નિષેધ કરવાપૂર્વક એક ભગવાન વાસુદેવનું જ ઉપાસન કરવાનું કહ્યું છે.

વિકારે રહિત એવા) ચાર વેદો, તેનાં શિક્ષાદિ અંગો, ભારત, પંચરાત્ર રામાયણ આદિક ઉપાંગો, પુરાણો, ઉપપુરાણો, ઇત્યાદિ સમગ્ર શાસ્ત્રોમાં તમો એક જ અનેક પ્રકારે ગાન કરાવો છો. કેવી રીતે ? તો શાશ્વત-અનાદિ સિદ્ધપણે, ધાતા-સર્વ જગતના આદિકર્તાપણે, નિયંતા-સર્વના અંતઃપ્રવિષ્ટ નિયામકપણે, અમૃત-જરામરણ નિવારણપૂર્વક મોક્ષપ્રદપણે, વિધાતા - બ્રહ્માદિરૂપે જગદુત્પત્યાદિકના કર્તાપણે; તમો એક જ નિરંતર વર્ણન કરાવો છો. આ ચેતનાચેતનાત્મક સમસ્ત જગત્ સર્વાતર્યામી તમારે આધારે રહ્યું છે. તમો સર્વના આધાર છો. ‘સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ’ ‘સર્વે વેદા યત્રૈકં ભવન્તિ’ ‘વેદૈશ્ચ સર્વૈરહમેવ વેદ્યઃ’ ‘વાસુદેવપરા વેદાઃ’ ‘વેદે રામાયણે ચૈવ ભારતે ભરતર્ષભ! । આદૌ મધ્યે તથા ચાન્તે વિષ્ણુઃ સર્વત્ર ગીયતે’ ‘અન્તઃ પ્રવિષ્ટઃ શાસ્તા જનાનાં સર્વાત્મા’ ‘અન્તર્યામ્યમૃતઃ’ ‘એષ ધાતા વિધાતા ચ સર્વેષાં પ્રાણિનાં પ્રભુઃ’ ‘મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા ઇવ’ ‘વિષ્ણોઃ સકાશાદુદ્ભૂતં જગત્તત્રૈવ ચ સ્થિતમ્ । સ્થિતિસંયમકર્તાઽસૌ જગતોઽસ્ય જગચ્ચ સઃ’ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવચનોમાં આ અર્થ અનુવર્ણવ્યો છે. ॥૧॥

ચત્વારો હ્યાશ્રમા દેવ ! સર્વે વર્ણાશ્ચ કર્મભિઃ ।

યજન્તે ત્વામહરહર્નાનામૂર્તિસમાસ્થિતમ્ ॥૨॥

હે દેવ ! (દિવ્ય ધૃતિમાન્-કાંતિવાળા) ચાર આશ્રમો અને ચાર વર્ણોમાં વર્તતા સર્વ જનો, ભવ, બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર આદિક અનેક રૂપે રહેલા એક આપને જ વર્ણાશ્રમોચિત પોતપોતાનાં કર્મો વડે આરાધે છે. આ અર્થ ‘સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય’ ‘સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ’ આ ગીતાવચનથી કહ્યો છે. ॥૨॥

પિતા માતા ચ સર્વસ્ય દૈવતં ત્વં હિ શાશ્વતમ્ ।

કં ત્વં ચ યજસે દેવં પિતરં વા ન વિદ્યહે ॥૩॥

સમસ્ત જગતના માતા-પિતા તમો એક જ છો. અને વળી દેવતાઓના તથા પિત્રીઓના પણ અનાદિસિદ્ધ પરમ દેવ તમો જ છો. ‘તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરં તં દૈવતાનાં પરમં ચ દૈવતમ્’ ‘પિતાહમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ’ આ શ્રુતિસ્મૃતિમાં આ અર્થ વર્ણવ્યો છે. આવા પરંબ્રહ્મ પરમાત્મા સર્વેશ્વર તમો કયા દેવનું કે પિત્રીનું યજન કરો છો તેને હું જાણી શકતો નથી. ॥૩॥

શ્રીનારાયણ ઉવાચ—

નૈતદ્રહસ્યં વક્તવ્યમાત્મગુહ્યમથાપિ તે ।

મયિ ભક્તિમતે બ્રહ્મન્ ! પ્રવક્ષ્યામિ યથાતથમ્ ॥૪॥

આ રીતે નારદમુનિએ પૂછેલા સંશય પ્રતિ સ્વયં શ્રીનારાયણ કૃપાથી સાક્ષાત્ બોલ્યા—હે બ્રહ્મન્ ! જે તમોએ પૂછ્યું તે રહસ્ય મારે ગુહ્ય હોવાથી કહેવા યોગ્ય નથી, તથાપિ મારે વિષે અનન્ય ભક્તિનિષ્ઠાવાળા તમને યથાસ્થિત કહું છું. ભક્તિવાળાને જ રહસ્ય કહી શકાય. ॥૪॥

સત્યં જ્ઞાનમનન્તં યો બ્રહ્મેતિ શ્રુતિર્વર્ણિતઃ ।

ત્રિગુણવ્યતિરિક્તશ્ચ પુરુષો દિવ્યવિગ્રહઃ ॥૫॥

મહાપુરુષ इत्यુક્તો વાસુદેવશ્ચ યઃ પ્રભુઃ ।

નારાયણ ઋષિર્વિષ્ણુઃ કૃષ્ણશ્ચ ભગવાનિતિ ॥૬॥

જે ‘સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ’ આ શ્રુતિએ સત્ય જ્ઞાન અનંતસ્વરૂપપણે અનુવર્ણવ્યા છે. જે ‘નિર્ગુણ’ ‘નિરજ્ઞનઃ’ ‘યત્ર ત્રિસર્ગો

મૃષા' 'સત્ત્વાદયો ન સન્તીશે યત્ર ચ પ્રાકૃતા ગુણાઃ' આમાં કહ્યા પ્રમાણે માયિક ત્રિગુણ થકી વ્યતિરિક્ત-વિલક્ષણ માયા ગુણાતીત છે. જે 'પૂર્વમેવાહમિહાસમિતિ તત્પુરુષસ્ય પુરુષત્વં' આ શ્રુતિએ પૂર્વસિદ્ધ ગુણયોગને લીધે અથવા 'પૂરણાત્સાદનાચ્ચૈવ તતોઽસૌ પુરુષો મતઃ' આ વચનને અનુસારે ભક્તકામોને પૂરવારૂપ અને ભક્તવિરોધિને હણવારૂપ ગુણયોગને લીધે અથવા- 'સ યત્પૂર્વોઽસ્માત્સર્વસ્માત્સર્વાન્યાપ્મન ઓષત્તસ્માત્પુરુષઃ' આ શ્રુતિને અનુસારે ભક્તોનાં સર્વ પાપોને બાળવારૂપ ગુણયોગને લીધે અથવા- 'આત્મૈવેદમગ્ર આસીત્પુરુષવિધઃ' આ શ્રુતિને અનુસારે પુરુષાકારયોગને લીધે પુરુષ શબ્દથી કહ્યા છે. આવા ગુણયોગને લીધે જ 'પુરુષ એવં સર્વ' 'સહસ્ત્રશીર્ષાપુરુષઃ' 'પુરુષાન્ન પરં કિંચિત્' 'પરાત્પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યં' 'ભગવાનિતિ શબ્દોઽયં તથા પુરુષ इत्यपि । निरुपाधी च वर्तते वासुदेवे सनातने' ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિઓ પરંબ્રહ્મ પરમાત્માને પુરુષશબ્દથી નિરૂપણ કરે છે. જે 'વેદાહમેતં પુરુષં મહાન્તં આદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્' 'તત્તે રૂપં કલ્યાણતમં પશ્યામિ' 'યદા પશ્યઃ પશ્યતે રૂક્મવર્ણ' 'ય एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते' 'तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्' 'परमात्मा वासुदेवो भगवान् दिव्य विग्रहः' ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિએ દિવ્યવિગ્રહ-પર વ્યૂહ વિભવાદિ સર્વ અવસ્થામાં પણ અનવધિ સૌન્દર્ય લાવણ્ય યૌવન સૌકુમાર્ય આદિક અનંત કલ્યાણગુણસંપન્ન નિત્યસિદ્ધ નિર્દોષ પ્રકાશમય અપ્રાકૃત મૂર્તિપણે વર્ણવ્યા છે. જે વારાહસંહિતામાં કહેલાં બત્રીશ મહાપુરુષનાં દિવ્ય લક્ષણોએ યુક્ત હોવાથી અથવા ક્ષરાક્ષર પુરુષ થકી મહાન્ હોવાથી 'વેદાહમેતં પુરુષં મહાન્તં' 'તસ્યૈકસ્ય મહત્ત્વં हि स चैकः पुरुषः

સ્મૃતઃ । મહાપુરુષશબ્દં સ બિભર્ત્યેકઃ સનાતનઃ' ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિમાં મહાપુરુષ નામથી વર્ણવેલા છે. જે 'ઈશાવાસ્યમિદં સર્વ' 'સર્વ ભૂતાધિવાસઃ' 'સર્વત્રાસૌ સમસ્તં ચ વસત્યત્રેતિ વૈ યતઃ । તતઃ સ વાસુદેવેતિ વિદ્વદ્ભિઃ પરિપઠ્યતે' ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિએ સર્વ વિશ્વને પોતા વિષે વાસવારૂપ અને સર્વમાં પોતે વસવારૂપ ગુણયોગને લીધે સાર્થક વાસુદેવ નામથી વર્ણવ્યા છે. જે સર્વના પ્રભુ-નિરૂપાધિ સ્વામી નિયામક હોવાથી 'મહાન્ પ્રભુવૈ પુરુષઃ સત્ત્વસ્યૈષ પ્રવર્તકઃ' 'એક એવ હરિઃ સ્વામિશબ્દવાચ્યોઽસ્તિ સર્વથા' ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિએ પ્રભુ શબ્દથી નિરૂપણ કર્યા છે. જે 'એક એવ નારાયણ આસીત્' 'અન્તર્બહિશ્ચ તત્સર્વં વ્યાપ્ય નારાયણઃ સ્થિતઃ' આ શ્રુતિએ સર્વાન્તર્યામિત્વરૂપ ગુણયોગને લીધે અસાધારણ મંગળ નારાયણ નામથી વર્ણવેલા છે. જે સર્વાર્થના સાક્ષાત્ જોવારૂપ ગુણયોગને લીધે ઋષિ નામથી વર્ણવ્યા છે. જે 'વિવેશ ભૂતાનિ ચરાચરાણિ' 'તત્સૃષ્ટ્વા તદેવાનુપ્રાવિશત્' 'વ્યાપ્ય સર્વાનિમાન્ લોકાન્ સ્થિતઃ સર્વત્ર કેશવઃ । તતશ્ચ વિષ્ણુનામાસિ વિશેર્ધાતોઃ પ્રવેશનાત્ ॥' ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિએ વિભૂતિભૂત સર્વ વિશ્વમાં અનુપ્રવેશરૂપ ગુણયોગને લીધે અન્વર્થ વિષ્ણુ નામથી વર્ણવ્યા છે. જે 'કૃષિર્ભૂવાચકઃ શબ્દો ણશ્ચ નિર્વૃત્તિવાચકઃ । વિષ્ણુસ્તદ્ભાવયોગાચ્ચ કૃષ્ણો ભવતિ શાશ્વતઃ' આ નિરુક્તિમાં નિરતિશય આનંદરૂપ ગુણયોગને લીધે અથવા 'કૃષ્ણો વર્ણશ્ચ મે યસ્માત્તેન કૃષ્ણો ભવામ્યહમ્' આ ભારત વચનમાં અતિ રમણીય મેઘશ્યામ અપ્રાકૃત દિવ્ય કૃષ્ણવર્ણરૂપ ગુણયોગને લીધે સાર્થક કૃષ્ણ નામથી વર્ણવ્યા છે. જે 'જ્ઞાનશક્તિબલૈશ્ચર્યવીર્યતેજાંસ્યશેષતઃ । ભગવચ્છબ્દવાચ્યાનિ વિનાહેયૈર્ગુણાદિભિઃ' આમાં કહેલા

ભગશબ્દવાચ્ય જ્ઞાન, શક્તિ આદિક છ ગુણોના યોગને લીધે સાર્થક ભગવાન્ શબ્દથી વર્ણવ્યા છે. ॥૫-૬॥

एकः स एव देवो नौ पितरौ चेति विद्धि भो ! ।

आवाभ्यां पूज्यतेऽसौ हि दैवे पित्र्ये च कल्पिते ॥૭॥

હે નારદ ! શ્રુતિસ્મૃતિમાં ઇત્યાદિ ઉક્ત વિશેષણોએ વિશિષ્ટપણે જે એક દેવ (અવતારી) છે તે અમારા (અવતારોના) માતાપિતા છે એમ તમો નિશ્ચે જાણો. આ જ કૃષ્ણ દેવદેવને અમો શાસ્ત્રે કર્તવ્યપણે કહેલા દેવસંબન્ધિ અને પિતૃસંબન્ધિ કર્મમાં પૂજીએ છીએ. ॥૭॥

नास्ति तस्मात्परतरः पिता देवोऽथवा द्विज ! ।

आत्मा हि नौ स विज्ञेयः कृष्णो ब्रह्मपुरेश्वरः ॥૮॥

હે દ્વિજ ! જે બ્રહ્મપુર અદારધામના અધીશ્વર શ્રીકૃષ્ણ છે, તે જ અમારા આત્મા (અવતારી) છે એમ જાણો. તેમના થકી પરતર બીજો કોઈ પિતા કે પૂજ્ય દેવ અમારે નથી. ॥૮॥

तेनैषा प्रथिता ब्रह्मन् ! मर्यादा लोकभाविनी ।

दैवं पित्र्यं च कर्तव्यमिति लोकहितैषिणा ॥૯॥

હે બ્રહ્મન્ ! તે પરતર પરમાત્મા પરંબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને સર્વ લોકોનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી સર્વ જનોને સુખ કરનારી આ દેવસંબન્ધી તથા પિતૃસંબન્ધી કર્મ કરવારૂપ મર્યાદા શાસ્ત્ર દ્વારા પ્રવર્તાવી છે. તે સર્વ કોઈ હિતેચ્છુ જને અનુસરવી જોઈએ. ‘ન મે પાર્થાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિષુ લોકેષુ કિञ્ચન । નાનવાસમવાસવ્યં વર્ત એવ ચ કર્મણિ ॥ યદિ હ્યહં ન વર્તેયં જાતુ કર્મણ્યતન્દ્રિતઃ । મમ વર્ત્માનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ ! સર્વશઃ ॥ ઉત્સીદેયુરિમે લોકા ન

કુર્યાં કર્મ ચેદહમ્ । સંકરસ્ય ચ કર્તા સ્યામુપહન્યામિમાઃ
પ્રજાઃ ॥’ આ રીતે ગીતામાં પોતે ભગવાન જ કર્મની કર્તવ્યતા
સહેતુક કહે છે. ॥૮॥

પ્રવૃત્તં ચ નિવૃત્તં ચ દ્વેધા કર્માસ્તિ વૈદિકમ્ ।

યથાધિકારં વિહિતં પુરુષાર્થોપલબ્ધયે ॥૧૦॥

પ્રવૃત્ત અને નિવૃત્ત એવા ભેદથી બે પ્રકારનું કર્મ વેદમાં
કહ્યું છે. તે ધર્માદિ ચાર પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ માટે અધિકારને
અનુસારે સર્વ કોઈને કર્તવ્યપણે કહ્યું છે. ॥૧૦॥

તત્ર વેદોક્તવિધિના સ્વોચિતસ્ત્રીપરિગ્રહઃ ।

વિત્તાર્જનં ચ ન્યાયેન દ્રવ્યયજ્ઞાઃ સકામનાઃ ॥૧૧॥

વાસો ગ્રામે ચ નગરે પૂર્તમિષ્ટં ચ કર્મ યત્ ।

પ્રવૃત્તં તત્તુ સકલમશાન્તિકૃદુદીરિતમ્ ॥૧૨॥

પ્રવૃત્ત કર્મનું સ્વરૂપ બે શ્લોકથી કહે છે—તે દ્વિવિધ કર્મમધ્યે
વેદોક્ત વિધિને અનુસારે પોતાને ઉચિત એવી સ્ત્રીનો પરિગ્રહ કરવો,
નીતિમાર્ગથી ધન સંપાદન કરવું, સ્વર્ગાદિ સુખની કામનાથી દ્રવ્યપ્રધાન
જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞો કરવા, ગામમાં કે નગરમાં નિવાસ કરવો તથા
ઈષ્ટ શબ્દથી અને પૂર્ત શબ્દથી કહેલું જે કર્મ તે સર્વ પ્રવૃત્ત કર્મ જાણવું.
આ સર્વ પણ કર્મ શાસ્ત્રમાં અશાંતિને કરનારું કહ્યું છે. ઈષ્ટાપૂર્ત કર્મનું
લક્ષણ નારદે કહ્યું છે—‘હિંસ્રં દ્રવ્યમયં કામ્યમગ્નિહોત્રાદ્યશાન્તિદમ્ ।
દર્શશ્ચ પૂર્ણમાસશ્ચ ચાતુર્માસ્યં પશુઃ સુતઃ ॥ એતદિષ્ટં પ્રવૃત્તાશ્ચ્યં હુતં
પ્રહુતમેવ ચ । પૂર્તં સુગલયારામકૃપાજીવ્યાદિલક્ષણમ્ ॥’ ઈતિ.
હિંસ્ર શબ્દથી શ્યેનાદિ કર્મ જાણવું. પશુ શબ્દથી પશુયાગ જાણવો.
સુત શબ્દથી સોમયાગ જાણવો. હુત શબ્દથી વૈશ્વદેવ અને પ્રહુત

શબ્દથી બલિદાન જાણવું. આરામ શબ્દથી બાગબગીચા જાણવા. આજીવ્ય શબ્દથી પાણીની પરબ આદિક જાણવું. બીજો અર્થ તો સ્પષ્ટ છે. ॥૧૧-૧૨॥

સ્ત્રીદ્રવ્યયોઃ પરિત્યાગઃ કામલોભકૃધાં તથા ।

વનવાસશ્ચ વૈરાગ્યં તપઃ ક્ષાન્તિઃ શમો દમઃ ॥૧૩॥

બ્રહ્મયજ્ઞા યોગયજ્ઞા જ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ સર્વશઃ ।

જપયજ્ઞાશ્ચેતિ મુને ! નિવૃત્તં કર્મ કીર્તિતમ્ ॥૧૪॥

નિવૃત્ત કર્મનું સ્વરૂપ બે શ્લોકથી કહે છે- હે મુને ! સ્ત્રી દ્રવ્યનો તથા કામ, ક્રોધ, લોભનો સર્વથા પરિત્યાગ, અનાસક્તિરૂપ વૈરાગ્ય, વનવાસ, કૃષ્ણ ચાંદ્રાયણાદિરૂપ અથવા વિહિત ભોગસંકોચરૂપ તપ, પરાપરાધસહનરૂપ ક્ષમા, અંતઃકરણનિગ્રહરૂપ શમ, બાહ્યેન્દ્રિયનિગ્રહરૂપ દમ, બ્રહ્મરૂપે સ્વાત્માના મનનરૂપ બ્રહ્મયજ્ઞો, પરમાત્મામાં ચિત્તસમાવેશરૂપ યોગયજ્ઞો, પરમાત્માના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણવારૂપ જ્ઞાનયજ્ઞો, સ્વાધ્યાય અને સ્તોત્ર, મંત્રાદિકની આવૃત્તિરૂપ જપયજ્ઞો, ઇત્યાદિ સર્વ જે સત્કર્મ તે નિવૃત્ત નામનું જાણવું. ॥૧૩-૧૪॥

ત્રિલોક્યાં ગતયો ધર્મં પ્રવૃત્તમનુતિષ્ઠતામ્ ।

સ્વર્ગલોકાવધિ મુને ! મનુષ્યાણાં ભવન્તિ વૈ ॥૧૫॥

આ રીતે પ્રવૃત્ત નિવૃત્ત કર્મનું સ્વરૂપ કહીને, હવે પ્રવૃત્ત કર્મ કર્તાઓને મળતું ક્ષુદ્ર ફળ પાંચ શ્લોકથી કહે છે—હે નારદ મુને ! પ્રવૃત્ત ધર્મને રુડી રીતે પાળતા મનુષ્યોને પાતાળ લોકથી આરંભીને સ્વર્ગલોક પર્યંત જે ત્રિલોકી તેમાં જ ગતિ થાય છે. તે થકી ઉપર ગતિ થતી નથી. ॥૧૫॥

इन्द्रचन्द्राग्निलोकादौ स्वस्वपुण्यफलं च ते ।

भोगैश्वर्यं बहुविधमभीष्टं भुञ्जते खलु ॥१६॥

યથાશાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત ધર્મના અનુષ્ઠાતા તેઓ ઈન્દ્રલોક, ચંદ્રલોક, અગ્નિલોક મુખ્ય જેમાં છે એવા સ્વર્ગમાં પોતપોતાના પુણ્યનું જે અભીષ્ટ બહુવિધ ભોગૈશ્વર્ય રૂપફળ તેને નિશ્ચે ભોગવે છે. ॥૧૬॥

यावत्पुण्यं तावदेव भुक्त्वा तत्ते सुरास्ततः ।

क्षीणे तु सुकृते भूयः पतन्ति विवशा भुवि ॥१७॥

પોતાના પુણ્યફળને ભોગવવા ગયેલા તે દેવતાઓ, જેટલું પુણ્ય છે તેટલું જ તેનું ફળ સુખરૂપ ભોગવીને, પુણ્યનો ક્ષય થતાં તો ઈચ્છા ન છતાં પણ પરવશપણે પુનઃ તે ઈન્દ્રાદિ પુણ્ય લોકથકી વળી મનુષ્ય લોકમાં પડે છે. એટલે યથાકર્મ અવતારને ધરે છે. આ સમગ્ર અર્થ ‘ત્રેવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપા યજ્ઞૈરિષ્ટ્વા । સ્વર્ગંતિ પ્રાર્થયન્તે । તે પુણ્યમાસાદ્ય સુરેન્દ્રલોકમશનન્તિ દિવ્યાન્ દિવિ દેવભોગાન્ ॥ તે તં ભુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ । एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥’ આ ગીતાવચનોમાં સ્પષ્ટ છે. ॥૧૭॥

भोगैश्वर्यादिनाशो हि कालवेगेन जायते ।

अनिच्छतामपि मुने ! तेषां पुष्णक्षये सति ॥१८॥

હે મુને ! સુખબહુલ સ્વર્ગાદિલોક થકી નીચે નહિ પડવા ઈચ્છતા એવા દેવતાઓનું પુણ્ય ભોગથી ક્ષીણ થઈ જતાં, તેમના ભોગ, ઐશ્વર્ય આદિક સુખનો નાશ કાળવેગે કરીને નિશ્ચે થઈ જાય છે. ॥૧૮॥

आधिकारिकदेवानामपि ब्रह्मदिने मुहुः ।

इष्टभोगैश्वर्यनाशो जायते कालरंहसा ॥१९॥

જે અધિકારમાં નિયોજેલા ઈન્દ્રાદિ દેવો છે તેમનો પણ પ્રજાસ્રષ્ટા બ્રહ્માના એક જ દિવસમાં, તેમાં પણ ૧૪ ચૌદવાર નાશ બળવાન કાળવેગે કરીને થાય છે. તેની સાથે જ તેમનાં અભીષ્ટ ભોગ ઐશ્વર્ય આદિકનાં સુખનો પણ નાશ થઈ જાય છે. સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ આ ચાર યુગો એક હજારવાર જાય ત્યારે બ્રહ્માનો એક દિવસ થાય છે. આવા એક જ દિવસમાં ચૌદ ઈન્દ્ર અને ચૌદ મનુઓ નાશ પામી જાય છે. આ અર્થ “ચતુર્યુગસહસ્રં તુ દિનમાહુઃ પ્રજાસૃજઃ । યત્રેન્દ્રા મનવશ્ચ સ્યુશ્વતુર્દશ ચતુર્દશ” આવી સ્મૃતિ છે. ॥૧૮॥

નિવૃત્તધર્મનિષ્ઠા યે યોગિનશ્ચ તપસ્વિનઃ ।

જનાદીન્ યાન્તિ લોકાંસ્ત્રીંસ્તે તુ ત્રૈલોક્યતો બહિઃ ॥૨૦॥

આ રીતે પ્રવૃત્તકર્મનિષ્ઠોને મળતું ફળ કહીને હવે નિવૃત્તકર્મનિષ્ઠોને મળતું ફળ કહે છે. નિવૃત્ત ધર્મમાં નિષ્ઠાવાળા તપસ્વી અને યોગી એવા જે જનો છે તે તો ત્રિલોકી થકી બહાર ઉપર વર્તતા એવા જે જન, તપ, સત્ય આ ત્રણ લોકો તેને પામે છે. ॥૨૦॥

તત્તલ્લોકૈશ્વર્યભોગાન્ ભુજ્ઞન્તે તે નિજેપ્સિતાન્ ।

દૈનંદિનેઽપિ પ્રલયે વર્તન્તે તે યથાસુખમ્ ॥૨૧॥

તે ઊર્ધ્વ લોકોને પામેલા તેઓ તે તે લોકોનાં જે સ્વેપ્સિત ઐશ્વર્યો અને ભોગો તેને ભોગવે છે. તે લોકમાં રહેલા તેઓ દૈનંદિન જે બ્રહ્માના પ્રત્યેક દિવસે થતો નૈમિત્તિક અપર નામનો રાત્રિ પ્રલય કે જેમાં દશ લોકનો નાશ થાય છે તેમાં તો સુખેથી રહે છે. ॥૨૧॥

બ્રહ્મણો દ્વિપરાર્ધાન્તે તદ્ભોગૈશ્વર્યસમ્પદઃ ।

નશ્યન્તિ કાલશક્ત્યૈવ લોકાસ્તેષાં ચ નારદ ! ॥૨૨॥

હે નારદ ! બ્રહ્માના શતવર્ષાવસાનરૂપ દ્વિપરાર્ધ કાળનો અંત આવતાં, નિવૃત્તધર્મી તેઓનાં જનાદિ લોકો અને તે તે લોકનાં જે ઐશ્વર્ય, ભોગ, સંપદાઓ તેનો કાળશક્તિથી જ વિનાશ થાય છે. ‘આબ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ! ’ એમ ગીતામાં કહ્યું છે. ॥૨૨॥

अथैतद् द्विविधं कर्म गुणात्मकमपि द्विज ! ।

कृतं चेद्विष्णुसम्बद्धं निर्गुणं स्यात्तदा तु तत् ॥૨૩॥

આ રીતે ભગવદ્ભક્તિએ વર્જીત એવું બન્ને પ્રકારનું પણ કર્મ નશ્વર ફળ આપનાર હોવાથી મુમુક્ષુએ ત્યાજ્ય છે, એમ એકાદશ સ્કંધમાં ઉદ્ભવજી પ્રતિ શ્રીકૃષ્ણે “તસ્માત્ત્વમુદ્ભવોત્સૃજ્ય ચોદનાં પ્રતિચોદનામ્। પ્રવૃત્તં ચ નિવૃત્તં ચ શ્રોતવ્યં શ્રુતમેવ ચ ॥ મામેકમેવ શરણમાત્માનં સર્વદેહિનામ્ । યાહિ સર્વાત્મભાવેન મયા સ્યા હ્યકુતોભયઃ ॥” આ વચનથી કહ્યું છે. આ પ્રકારે મુમુક્ષુને વર્જ્યપણે તે કહેલું પણ બન્ને પ્રકારનું કર્મ જો ભગવાનની આરાધનાના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવે તો મુક્તિ આપનારું થાય છે, એમ કહે છે. ‘હે દ્વિજ ! પૂર્વોક્ત પ્રવૃત્ત નિવૃત્ત કર્મ યદ્યપિ ગુણાત્મક હોવાથી બંધક છે, તથાપિ જો તે વિષ્ણુ ભગવાનના ઉપાસનરૂપ સંબન્ધથી કરવામાં આવે તો નિર્ગુણ (અબંધક) થાય છે.’ આ અર્થ ‘પ્રોક્તાસ્તે નિર્ગુણા ભક્તા નિર્ગુણસ્ય હરેર્યતઃ । સમ્બન્ધાત્તત્ક્રિયાઃ સર્વા ભવન્ત્યેવ હિ નિર્ગુણાઃ ॥’ આ શિક્ષાપત્રી શ્લોકમાં ભગવાને નિરૂપણ કર્યો છે. આ મૂળ અર્થને ટીકામાં - ‘યથા ગङ્ગામ્બુનો યોગાત્ રથ્યાવાર્યપિ ગાઙ્ગતામ્ । યાતિ નિર્ગુણતામેવં ક્રિયા ગુણમયી હરેઃ ॥’ આ પ્રમાણથી દેઢ કર્યો છે. એકાદશ સ્કંધમાં તથા ગીતામાં આ અર્થ બહુ સ્પષ્ટ કર્યો છે તે તે થકી જાણવો. ॥૨૩॥

તત્ફલં ચાક્ષયં સ્યાદ્ધિ સ્વેષ્ટાદપ્યધિકં નૃણામ્ ।

ભક્તાસ્તે ભગવદ્ધામ યાન્ત્યષ્ટાવૃત્તિતઃ પરમ્ ॥૨૪॥

અને તેનું ફળ તેવા મનુષ્યોને અક્ષય (અવિનાશી) અને વળી પોતે ઈચ્છેલાં થકી પણ અધિક નિશ્ચે થાય છે. એમ શાથી ? તો બન્નેય પ્રકારનું કર્મ ભગવાનના સંબન્ધથી કરનારા જે ભક્તો છે તે દેહને અંતે અષ્ટાવરણ થકી પર વર્તતા ભગવદ્ધામ અક્ષરને પામે છે. અક્ષરધામની પ્રાપ્તિ એજ અક્ષય અધિક ફળ જાણવું. કેવળ કર્મથી તે ફળ મળતું નથી. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, અહંકાર, મહતત્ત્વ અને પ્રકૃતિ આ આઠ આવરણો ઉત્તરોત્તર દશ-દશ ઘણાં અધિક જાણવાં. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થયું કે, પ્રાપ્ય જે અક્ષરધામ કહ્યું તે આ અષ્ટાવરણવેષ્ટિત બ્રહ્માંડ થકી પાર ઊર્ધ્વ છે. અષ્ટાવરણ થકી પાર કહ્યું તેથી આ ધામ એક લોક વિશેષ છે, એમ પણ સિદ્ધ થયું. અષ્ટ આવરણ થકી પાર આવનારું જે ધામ તે અક્ષર જ છે પણ બીજો કોઈ માયિક લોક નહિ, એમ પણ સિદ્ધ થયું. ॥૨૪॥

અતો વિવેકિનો નિત્યં વિષ્ણુભક્ત્યન્વિતાઃ ક્રિયાઃ ।

પ્રવૃત્તા વા નિવૃત્તા વા કુર્વતે સકલા અપિ ॥૨૫॥

આ રીતે ભગવાનનો સંબન્ધ રાખીને કરેલા દ્વિવિધ કર્મથી ભગવાનના ધામની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી જ, જે વિવેકી (બંધમોક્ષ જ્ઞાનમાં કુશળ) જનો છે તે નિરંતર પ્રવૃત્ત કે નિવૃત્ત સર્વ કોઈ પણ ક્રિયાઓને ભગવદ્ભક્તિએ સહિત જ કરે છે. ॥૨૫॥

બ્રહ્મા સ્થાણુર્મનુર્દક્ષો ભૃગુર્ધર્મસ્તથા યમઃ ।

મરીચિરઙ્ગિરાશ્ચાત્રિઃ પુલસ્ત્યઃ પુલહઃ ક્રતુઃ ॥૨૬॥

વૈભ્રાજશ્ચ વસિષ્ઠશ્ચ વિવસ્વાન્ સોમ એવ ચ ।

કશ્યપઃ કર્દમાદ્યાશ્ચ પ્રજાનાં પતયો મુને ! ॥ ૨૭॥

દેવાશ્ચ ઋષયઃ સર્વે સર્વે વર્ણાસ્તથાશ્રમાઃ ।

પૂજયન્તિ તમેવેશં પ્રવૃત્તં ધર્મમાસ્થિતાઃ ॥ ૨૮॥

હવે પ્રવૃત્ત ધર્મના અધિકારીઓને કહે છે. બ્રહ્મા, શિવ, મનુ, દક્ષ, ભૃગુ, ધર્મ, યમ, મરીચિ, અંગિરા, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, કતુ, વૈભ્રાજ, વસિષ્ઠ, સૂર્ય, ચંદ્ર, કશ્યપ તથા કર્દમાદિ પ્રજાપતિઓ, સમસ્ત ઋષિઓ, સર્વે વર્ણો તથા આશ્રમો, આ સર્વે પ્રવૃત્ત ધર્મને આશરીને સર્વેશ્વર શ્રીકૃષ્ણને જ પૂજે છે. આ સ્થળે બ્રહ્માને પ્રવૃત્તિધર્મને આશરેલા શંકરાદિકને સમાનપણે ગણ્યા છે તથાપિ પ્રવૃત્તધર્મનું પ્રવર્તકપણું પણ તેમનું જ છે એટલો વિશેષ જાણવો. આ અર્થ ભારતના શાંતિપર્વમાં- 'નિવૃત્તિલક્ષણં ધર્મમૃષિનારાયણોઽબ્રવીત્ । પ્રવૃત્તિલક્ષણં ધર્મ પ્રજાપતિરથાબ્રવીત્ ॥' આ વચનથી કહ્યો છે. ॥૨૬-૨૮॥

સનઃ સનત્સુજાતશ્ચ સનકઃ સસનન્દનઃ ।

સનત્કુમારઃ કપિલ આરુણિશ્ચ સનાતનઃ ॥૨૯॥

ઋભુર્યતિશ્ચ હંસાદ્યા મુનયો નૈષ્ઠિકવ્રતાઃ ।

તમેવ પૂજયન્તીશં નિવૃત્તં ધર્મમાસ્થિતાઃ ॥૩૦॥

હવે નિવૃત્ત ધર્મના અધિકારીઓને કહે છે. સન, સનત્સુજાત, સનક, સસનન્દન, સનત્કુમાર, કપિલ, આરુણિ, સનાતન, ઋભુર્યતિ, હંસ ઇત્યાદિ નૈષ્ઠિકવ્રતધારી મુનિઓ નિવૃત્ત ધર્મને આશરીને તે પરમેશ્વર શ્રીકૃષ્ણને જ પૂજે છે. ॥૨૯-૩૦॥

વાસુદેવસ્યાઙ્ગતયા ભાવયિત્વા સુગન્ પિતૃન્ ।

અર્હિસપૂજાવિધિના યજન્તે ચાન્વહં હિ તે ॥૩૧॥

તે બંન્ને પ્રકારના પણ ભક્તો તે તે કર્મમાં પૂજ્યપણે માનેલા દેવતાઓને અને પિત્રિઓને ભગવાન્ વાસુદેવના અંગપણે ભાવના કરીને એટલે ‘આ સર્વે દેવો તથા પિત્રીઓ ભગવાનનું અંગ (અપ્રધાન) છે પણ પ્રધાન નથી.’ એમ સમજીને હિંસારહિત પૂજાવિધીથી નિરંતર પૂજે છે. ॥૩૧॥

यथाधिकारमेते हि तेन यत्र नियोजिताः ।

प्रवृत्तं वा निवृत्तं वा धर्मं ते पालयन्ति तम् ।

तस्य देवस्य मर्यादां न कामन्त्युभयेऽपि ते ॥૩૨॥

શ્રીવાસુદેવ ભગવાને જ પ્રવૃત્ત કે નિવૃત્ત ધર્મમાં યથાધિકાર તેમના તેમના સ્વભાવને નહિ ઉલ્લંઘન કરીને નિયોજેલા તે આ બન્નેય પ્રકારના ભક્તો તે પ્રવૃત્ત ધર્મ કે નિવૃત્ત ધર્મને સાવધાનપણે પાળે છે. તે બન્ને પ્રકારના પણ જનો તે દેવદેવ ભગવાનની કરેલી મર્યાદાને લેશથી પણ ઉલ્લંઘન કરતા નથી. ॥૩૨॥

चतुर्वर्गे तेषु यस्य यद्यदिष्टतमं भवेत् ।

तत्तत्सम्पूरयत्येव सर्वशक्तिपतिः प्रभुः ॥૩૩॥

તે ભક્તોને મધ્યે જેને ચાર પુરુષાર્થની અંદર જે જે અતિશય ઈષ્ટ હોય તેને તેને ભગવાન્ નિશ્ચે સંપૂર્ણ કરે છે. કારણ કે ભગવાન્ સર્વ શક્તિઓના પતિ અને મહાપ્રભુ છે. એટલે સર્વ અર્થ આપવા સમર્થ છે. ॥૩૩॥

भक्त्या कृतस्याप्यल्पस्य भगवान् पुण्यकर्मणः ।

प्रीतो ददात्येव फलं महदक्षयमीप्सितम् ॥૩૪॥

અલ્પ પણ પુણ્ય કર્મ જો ભગવદ્ભક્તિએ સહિત કરવામાં આવે તો ભગવાન્ ભક્તિગમ્ય હોવાથી તેની ઉપર પ્રસન્ન થઈને મોટું અને વળી અક્ષય અને વળી ઈષ્ઠિત એવું ફળ નિશ્ચે આપે છે. ॥૩૪॥

તેષુ તદ્ભક્તિતો લોકે યે ત્વેકાન્તિત્વમાસ્થિતાઃ ।

વાસુદેવં વિનાન્યત્ર સઙ્ગીણાશોષવાસનાઃ ॥૩૫॥

દેહાન્તે તે તુ સમ્પ્રાપ્ય તસ્ય ધામ તમઃ પરમ્ ।

દેહૈરપ્રાકૃતૈરેવ પ્રેમ્ણા પરિચરન્તિ તમ્ ॥૩૬॥

આ લોકમાં દ્વિવિધ ભક્તો મધ્યે જેઓ ભગવાન્ વાસુદેવ વિષે ભક્તિભરથી એકાંતિકપણાને પામેલા, માટે જ ભગવાન થકી બીજા માયિક વસ્તુમાત્રની સમગ્ર વાસનાએ સર્વથા રહિત થઈ ગયા છે. તે એકાંતિક ભક્તો તો દેહને અંતે માયાથકી પર વર્તતા ભગવદ્ધામ અક્ષરને પામીને, પ્રકૃતિ સંબન્ધે વર્જિત હોવાથી અપ્રાકૃત-દિવ્ય દેહે યુક્ત થઈને ભગવાનની પ્રેમપૂર્વક પરિચર્યાને કરે છે. એક-ભગવાન વિષે જ અંત-સમસ્ત ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓનું પર્યવસાન જેણે કરીને થાય તે એકાંત-કહેવાય, એવો તો ભાગવતધર્મ છે, તેને ધારી રહેલા જે હોય તે એકાંતિક કહેવાય. અથવા એક ભગવાન વિષે જ જેનો અંત-ફળભાવ અને સાધનભાવનો નિશ્ચય હોય તે એકાંત કહેવાય. એટલે જેમાં એક ભગવાનને ફળરૂપ માનવાનો અને સાધનરૂપ માનવાનો નિર્ણય હોય તે એકાંત કહેવાય. એવો તો ભાગવતધર્મ છે તેને ધારી રહેલા જે હોય તે એકાંતિક કહેવાય. ॥૩૫-૩૬॥

અન્યે તુ ભક્તાઃ કાલેન તદુપાસનદાર્દ્યતઃ ।

વાસનાનાં ક્ષયે જાતે યાન્ત્યેકાન્તિકવદ્ધિ તમ્ ॥૩૭॥

આ જન્મમાં એકાંતિકપણાને નહિ પામેલા, વિષયવાસનાવાળા ભક્તો તો બહુકાળે કરીને ભગવાનની

ઉપાસનાની દૃઢતા થવાથી વાસનાનો વિનાશ થતાં, એકાંતિકની પેઠે શ્રીવાસુદેવને પામે છે. અભિપ્રાય એવો છે કે દેવ, મનુષ્યાદિકમાં વારે વારે જન્મ પામીને, ત્યાંના ભોગ, ઐશ્વર્ય આદિકમાં બહુવિધ દુરંત દુઃખ દેખીને તેમાં વૈરાગ્ય પામતાં, સંતોનો સમાગમ થવાથી ભક્તિના અંગભૂત ધર્માદિકની દૃઢતા કરીને, પછી પ્રાકૃત વસ્તુઓમાંથી ભોગેચ્છાને છોડી દઈને વાસુદેવને પામે છે. ॥૩૭॥

येन केनापि भावेन तेन सम्बद्ध्यते तु यः ।

संसृतिं न प्रयात्येव स तु क्वाप्यन्यजीववत् ॥૩૮॥

જે જીવ જે કોઈપણ ભાવથી ભગવાનના સંબંધને પામે છે તે તો અન્ય જીવની પેઠે ક્યારેય પણ જન્મમરણરૂપ સંસૃતિને નથી જ પામતો. સવાસનિક હોવાથી દેવ-મનુષ્યાદિકમાં જન્મ ધારણ કરીને નિર્વાસનિક થઈને ભગવાનના ધામને પામે છે. ॥૩૮॥

कर्मयोगस्य संसिद्धिर्ज्ञानयोगस्य चेप्सिता ।

तस्याश्रयादेव नृणां निर्विघ्नं भवति द्रुतम् ॥૩૯॥

વળી મનુષ્યોને કર્મયોગની તથા જ્ઞાનયોગની અભીષ્ટ રૂડી સિદ્ધિ પણ ભગવાનના આશ્રયે કરીને જ નિર્વિઘ્નપણે અને વળી જલદી થાય છે. ॥૩૯॥

तस्मात्स एव भगवान् सर्वैरपि जनैरिह ।

स्वाभीष्टफलसिद्ध्यर्थं प्रीत्योवास्यो यथाविधि ॥૪૦॥

ભગવાનના સંબંધથી જ કર્મયોગ-જ્ઞાનયોગની ઇષ્ટિત સિદ્ધિ થતી હોવાથી ભગવાન સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ જ સર્વકોઈ પણ જનોએ સ્વાભીષ્ટ ફળની સિદ્ધિ માટે આ લોકમાં પ્રીતિથી યથાવિધિ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. ॥૪૦॥

બ્રહ્મૈક્યમાસા નિર્વિઘ્ના અપિ બ્રહ્મશિવાદયઃ ।

શ્રીવિષ્ણોઃ કુર્વંતે ભક્તિં સન્તીત્થં તન્મહાગુણાઃ ॥૪૧॥

સંસારપાશ થકી મુકાવા ઈચ્છતા પુરુષોને તો મુક્તિમાં હેતુ હોવાથી ભગવાનનું ઉપાસન કરવું તે ઉચિત જ છે, પણ મુક્તો તો પૂર્ણકામ હોવાથી તેમને તે ઘટતું નથી, એમ શંકા કરવી નહિ. કેમકે, બ્રહ્મભાવરૂપ મુક્તભાવને પામેલા, ઈશ્વર હોવાથી નિર્વિઘ્ન એવા પણ ભવ બ્રહ્માદિકો પણ શ્રીવિષ્ણુની ભક્તિને કર્યા જ કરે છે. કારણ કે મુક્તોમાં પણ અવિદ્યમાન એવા મોટા મોટા જ્ઞાન શક્ત્યાદિ તથા કારુણ્ય, સૌશીલ્ય, વાત્સલ્ય, ઔદાર્ય આદિક દિવ્યગુણો ભગવાનમાં ભક્તિ કરાવે એવા નિત્ય વર્તે છે. માટે સર્વેએ પણ એ જ ઉપાસ્ય છે. આ અર્થ ‘આત્મારામાશ્ચ મુનયો નિર્ગન્થા અપ્યુરુકમે । કુર્વંત્યહૈતુર્કી ભક્તિમિત્થંભૂતગુણો હરિઃ ॥’ આ ભાગવત વચનમાં સ્પષ્ટ છે. ॥૪૧॥

इति गुह्यसमुद्देशस्तव नारद ! कीर्तितः ।

अतिप्रेम्णा हि सततं मयि भक्तिमतोऽखिलः ॥૪૨॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये
श्रीवासुदेवसर्वोपास्यत्वनिरूपणनामा तृतीयोऽध्यायः ॥૩॥

હે નારદ ! આ પ્રકારનો સમગ્ર રહસ્ય વૃત્તાંત મારે વિષે નિરંતર પ્રેમભક્તિથી જોડાઈ રહેલા, માટે જ અધિકારી તમને યથાસ્થિત કહી સંભળાવ્યો. ॥૪૨॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે વાસુદેવમાહાત્મ્યે
શ્રીવાસુદેવસર્વોપાસ્યત્વનિરૂપણનામા તૃતીયોઽધ્યાયઃ ॥૩॥

સ્કન્દ ઉવાચ-

સ એવમુક્તોત્મવિદાં વરિષ્ઠો નારાયણેનોત્તમપૂરુષેણ !
જગાદ વાક્યં જગતાં ગરિષ્ઠં તમચ્યુતં લોકહિતાધિવાસમ્ ॥૧॥

^૧અધ્યાય ૪થો

કાર્તિક સ્વામી કહે છે-હે સાવર્ણિ મુને ! ‘સ ઉત્તમઃ પુરુષઃ’ આ શ્રુતિએ ઉત્તમ પુરુષપણે નિરૂપણ કરેલા શ્રીનારાયણે પૂર્વોક્ત પ્રકારે કહેતાં, આત્મજ્ઞાનિઓમાં અતિ શ્રેષ્ઠ એવા નારદજી સમગ્ર જીવોના પરમગુરુ, લોકહિતાર્થે જેમનો ભૂમિઉપર અધિક નિવાસ છે, અચ્યુત-અખંડિત ઐશ્વર્યવાળા એવા શ્રીનારાયણ પ્રત્યે વચન બોલ્યા. ॥૧॥

શ્રીનારદ ઉવાચ-

શ્રુતં મયા દેવ ! સમં ત્વયોક્તમૃષ્યાકૃતિચ્છાદિતભૂરિધામ્ના ।
તવૈવ લીલા સકલેયમીશ ! સર્વેશ્વરસ્યેતિ વિદામિ ચિત્તે ॥૨॥

નારદઋષિ કહે છે-હે દેવ ! આપે કહેલું સર્વ મેં સાંભળી લીધું. ઋષિના જેવી મનુષ્યાકૃતિનું અનુકરણ કરીને સર્વાધિક તેજ ઐશ્વર્યને ઢાંકીને વર્તો છો, તેથી આવા અમને જણાઓ છો. પરંતુ તમો પરંબ્રહ્મ વાસુદેવ જ સાક્ષાત્ છો. હે ઈશ ! જે આ તપ ધર્માચરણાદિક છે તે તો સર્વેશ્વર આપની લીલા જ લોકશિક્ષણાર્થે છે એમ હું ચિત્તમાં જાણું છું. ॥૨॥
ત્વદ્દર્શનેનૈવ હિ પૂર્ણકામો ભવામિ ભૂમન્ ! સ્વહૃદીપ્સિતેન ।
તથાપ્યહં તત્તત્ત્વ પૂર્વરૂપં પ્રભો ! દિદક્ષામિ હિ કૌતુકં મે ॥૩॥

૧. આ અધ્યાયમાં શ્રીનરનારાયણની આજ્ઞાથી શ્વેતદ્વીપ ધામ પ્રત્યે ગયેલા દર્શનાર્થી નારદજીએ દેખેલા ત્યાંના દિવ્ય મુક્તોનું વર્ણન કર્યું છે.

હે ભૂમન્ ! (નિરતિશય આનંદસ્વરૂપ. આ અર્થ - “ભૂમા
ત્વેવવિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ” “અનન્તાખિલગુણવાનનન્તૈશ્ચર્યસેવિતઃ ।
અનન્તજીવેશપતિઃ કૃષ્ણો ભૂમાઽખિલેષ્ટદઃ” આ શ્રુતિ-સ્મૃતિએ
કહ્યો છે.) મારા મનમાં બહુ દિવસથી ઈચ્છેલું આપનું દુર્લભ દર્શન
થયું તેણે કરીને જ હું પરિપૂર્ણ મનોરથવાળો થઈ ગયો છું. યદ્યપિ
આપનાં દર્શનથી જ પૂર્ણકામ થયો છું તથાપિ હે પ્રભો ! હું તમારું જે
પરોક્ષ પૂર્વ મૂળરૂપ શ્રીકૃષ્ણ નામનું છે તેનાં દર્શન કરવા ઈચ્છું છું.
કેમકે, મને પૂર્વરૂપનાં દર્શન કરવામાં અતિશય આશ્ચર્ય વર્તે છે. તો
આ મનોરથ સંપૂર્ણ કરો. ॥૩॥

શ્રીનારાયણ ઉવાચ-

ન તત્સ્વરૂપં મમ દાનયજ્ઞયોગૈશ્ચ વેદૈસ્તપસાપિ દૃશ્યમ્ ।
એકાન્તિકૈર્ભક્તવૈસ્તુ ભક્ત્યા હ્યનન્યયા નારદ ! દૃશ્યતે તત્ ॥૪॥

આ રીતે શ્રીકૃષ્ણ નામના સર્વકારણ પુરુષોત્તમનાં દર્શન કરવા
ઈચ્છતા નારદ મુનિએ પૂછેલા શ્રીનારાયણ કહે છે. ‘હે નારદ ! તમોએ
જોવા ઈચ્છેલું મારું શ્રીકૃષ્ણ નામનું જે પૂર્વસ્વરૂપ તેનાં દર્શન, દાન
યજ્ઞ, યોગ, વેદાધ્યયન, તપ આદિક સાધનો વડે પણ થઈ શકતાં
નથી. તે સ્વરૂપનાં દર્શન શાથી થાય ? તો એકાંતિક ભક્તવરોને તો
અનન્ય (અવ્યભિચારિણી) ભક્તિથી જ તે સ્વરૂપનાં દર્શન થાય છે.
ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય સહિત એવી એકાંતિકી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિએ
કરીને જ તે ભગવાનનું દર્શન થઈ શકે છે પણ તે વિનાં બીજાં
સાધનોએ કરીને થઈ શકતું નથી. આ અર્થ ગીતાના ૧૧મા અધ્યાયમાં

ભગવાને “ન વેદયજ્ઞાધ્યયનૈર્ન દાનૈઃ” “ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્યઃ”
આ વચનથી સુસ્પષ્ટ કર્યો છે. ॥૪॥

भक्तिस्तव त्वस्ति मयि ह्यनन्या ज्ञानं च वैराग्ययुतं स्वधर्मः ।
अतश्च तद्दर्शनमाप्स्यसि त्वं सुरेश्वराद्यैरपि यद्दुरापम् ॥५॥

તમારે તો મારે વિષે સ્વધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્યે સહિત અનન્ય-
એકાંતિકી ભક્તિ વર્તે છે. માટે મારું દર્શન કે જે મોટા મોટા ભવ
બ્રહ્માદિ દેવોને પણ દુર્લભ છે તેને મારી ઇચ્છાથી પામશો. અધિકારી
થવામાં અનન્યભક્તિ જ હેતુ છે. તમારે વિષે તો તે નિત્ય વર્તે છે. તો
તમો મારા તે સ્વરૂપનાં દર્શનના પૂર્ણ અધિકારી થયા છો. ॥૫॥

त्वदीयभक्त्याऽतितरां प्रसन्नस्त्वा ज्ञापयाम्यद्य तदीक्षणाय ।
सितान्तरीपं ब्रज तत्र तेऽयं मनोरथः सेत्स्यति विप्रवर्य ! ॥६॥

હે વિપ્રવર્ય ! તમારી નિરવધિ ભક્તિએ કરીને અતિશય પ્રસન્ન
થએલો હું હાલમાં તે બ્રહ્મધામાધિપ શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપનાં દર્શન કરવાની
તમને આજ્ઞા આપું છું. દર્શન કરવા માટે કયા દેશમાં જવું ? તો ક્ષીર
સમુદ્રના ઉત્તર તીરે વર્તતા શ્વેતદ્વીપ ધામમાં જાવ. ત્યાં તમારો આ
મનોરથ જે મારાં સાક્ષાત્ દર્શનરૂપ છે તે નિશ્ચે સિદ્ધ થશે. ॥૬॥

स्कन्द उवाच-

श्रुत्वेति वाचं परमेष्ठिपुत्रः सोऽप्यर्चयित्वा तमृषिं पुराणम् ।
खमुत्पपातोत्तमयोगयुक्तस्ततोऽधिमेरौ सहसा निपેते ॥७॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે-હે સાવર્ણિ મુને ! બ્રહ્માના પુત્ર નારદ
મુનિ શ્રીનારાયણનું આવું વચન સાંભળીને જ તત્કાળ પુરાણ પુરુષ

શ્રીનારાયણ ઋષિનું યથાવિધિ પૂજન કરીને, પોતે અષ્ટાંગ યોગની ઉત્તમ સિદ્ધિવાળા હોવાથી ત્યાંથી આકાશમાર્ગે ઊડતાં એકદમ મેરુપર્વત ઉપર જઈ પહોંચ્યા. ॥૭॥

તસ્યાવતસ્થે ચ મુનિર્મુહૂર્તમેકાન્તમાસાઘ ગિરેઃ સ શૃંગ્ણે ।
આલોકયન્નુત્તરપશ્ચિમેન દદર્શ ચાત્યદ્ધુતમન્તરીપમ્ ॥૮॥

મેરુપર્વતે પહોંચેલા નારદમુનિ, તે મેરુગિરિના શિખરમાં એકાંત સ્થાનને પામીને બે ઘડી પર્યંત ઊભા રહ્યા. ઊભા રહીને ચારે બાજુ દૃષ્ટિ કરતાં ઉત્તર પશ્ચિમ દિશાનો અંતરાળ ભાગ જે વાયુકોણ તે તરફ જોતાં અતિ અદ્ભુત એક દ્વીપ (બેટ) જોવામાં આવ્યો. ॥૮॥

ક્ષીરોદધેરુત્તરતો હિ દ્વીપઃ શ્વેતઃ સ નામ્ના પ્રથિતો વિશાલઃ ।
દેદીપ્યમાનો વિતતેન સર્વતો જ્યોતિશ્ચયેનાતિસિતેન નિત્યમ્ ॥૯॥

કેવો દ્વીપ ? તો ક્ષીરસાગરના ઉત્તર તીરે વર્તતો, ‘શ્વેત’ એવી સંજ્ઞાથી વિખ્યાત (શ્વેતદ્વીપ) વિશાળ અને સમસ્ત દિશાઓમાં પ્રસરી રહેલા અતિશ્વેત તેજઃપુંજથી નિરંતર દેદીપ્યમાન છે. ॥૯॥

આમૈ રને કૌ રસનૈ રશો કૌ રામ્રાતકૌ નિમ્બક દમ્બનીપૈઃ ।
બિલ્વૈર્મધૂકૈઃ સુરદારુભિશ્ચ પ્લક્ષૈર્વટૈઃ કિંશુકચન્દનૈશ્ચ ॥૧૦॥
સર્જ્જૈશ્ચ શાલૈઃ પનસૈસ્તમાલૈર્મુનિદ્રુમૈઃ કેતકચમ્પકૈશ્ચ ।
કુન્દૈશ્ચ જાતીસુરમલ્લિકાભિર્દુમૈર્વૃતઃ પુષ્પફલાવનમૈઃ ॥૧૧॥
કલ્પદ્રુમાણાં બહુભિશ્ચ વૃન્દૈઃ સુવર્ણરમ્ભાક્રમુકાલિભિશ્ચ ।
મહદ્ધિરુદ્ધાનવરૈરનેકૈઃ સરિત્સરોભિર્વિકચામ્બુજૈશ્ચ ।
હંસાદિભિઃ પક્ષિવરૈઃ સુશબ્દૈર્ગનૈર્મૃગાણાં રુચિશ્ચલદ્ધિઃ ॥૧૨॥

વળી તે શ્વેતદ્વીપ કેવો ? તો પુષ્પફળના ભારથી નમી ગએલાં અનેક આંબાનાં વૃક્ષો, અસન-આહનનાં વૃક્ષો, આસોપાલવનાં વૃક્ષો, આમ્રાતક-એક પ્રકારનાં આમ્રવૃક્ષો, (જેને રસાળ નામથી કહે છે) લીંબડાનાં વૃક્ષો, કદંબનાં વૃક્ષો, નીપ-કલંબનાં અથવા બપોરીયાનાં વૃક્ષો, બીલીનાં વૃક્ષો, મહુડાનાં વૃક્ષો, દેવદારૂનાં વૃક્ષો, પીપળાનાં વૃક્ષો, વડનાં વૃક્ષો, ખાખરાનાં વૃક્ષો, ચંદનનાં વૃક્ષો, સર્જ-સાદડનાં વૃક્ષો, અથવા આસનનાં વૃક્ષો અથવા અર્જુનવૃક્ષો, સાગનાં વૃક્ષો, ફણસનાં વૃક્ષો, તમાલનાં વૃક્ષો, અગથીયાનાં વૃક્ષો, કેવડાનાં વૃક્ષો, ચંપાનાં વૃક્ષો ઇત્યાદિ બહુવિધ વૃક્ષોથી વીંટાયેલો તથા પુષ્પફળના ભારે કરીને નમી ગએલી મોગરાની વેલીઓ, જાઈની વેલીયો, અમરવલ્લી અને મલ્લિકા-બટમોગરાની વેલીયોથી વીંટાયેલાં વૃક્ષોથી વીંટાયેલો છે. વળી કેવો ? તો અનેક કલ્પવૃક્ષોના સમૂહોથી તથા સોનેરી કેળો અને સોપારીનાં વૃક્ષોની પંક્તિઓથી વ્યાપ્ત છે. વળી મોટા મોટા સર્વોત્તમ બગીચાઓ તથા જેમાં વિવિધ કમળો ખીલી રહ્યાં છે એવી અનેક નદીઓ અને સરોવરોથી વ્યાપ્ત છે. વળી મધુર શબ્દને કરતાં હંસાદિક ઉત્તમ પક્ષિઓ અને અહીંતહીં ભમતા મૃગગણોએ કરીને બહુ શોભાયમાન છે. ॥૧૦-૧૨॥

सर्वेऽपि जीवाः किल यत्र मुक्ता वसन्ति च स्थावरजङ्गमाश्च ।

तं वीक्षमाणेन च तेन दृष्टा भक्तोत्तमाः श्रीपुरुषोत्तमस्य ॥૧૩॥

જે શ્વેતદ્વીપમાં સ્થાવર જંગમ સર્વ કોઈ પણ જીવો મુક્તો જ વસી રહ્યા છે. આવા અત્યુત્તમ શ્વેતદ્વીપને જોતાં, નારદજીને શ્રીપુરુષોત્તમના ઉત્તમ ભક્ત એવા શ્વેતમુક્તો જોવામાં આવ્યા. ॥૧૩॥

અતીન્દ્રિયા નિર્ગતસર્વપાપા નિષ્યન્દહીનાશ્ચ સુગન્ધિનશ્ચ ।
 દ્વિબાહવઃ કેઽપિ ચતુર્ભુજાશ્ચ શ્વેતાશ્ચકેચિન્નવનીરદાભાઃ ॥૧૪॥
 પદ્મચ્છદાક્ષાઃ સમમાનગાત્રાઃ સુરૂપદિવ્યાવયવાઃ સુસારાઃ ।
 વિકીર્ણકેશાશ્ચ સદા કિશોરાઃ સદ્વિશ્વચિહ્નૈર્નિખિલૈરુપેતાઃ ॥૧૫॥
 સરોજરેખાઙ્ગિતપાણિપાદાઃ ષટ્ફૂર્મિહીના મિહિરાતિતેજસઃ ।
 સિતાંશુકા ધ્યાનપરાશ્ચ સૌમ્યાઃ કાલોઽપિ યેભ્યો ભયમેતિ નિત્યમ્ ॥૧૬॥

કેવા શ્વેતમુક્તો ? તો અતીન્દ્રિય-ઈન્દ્રિયોને અતિક્રમ કરીને વર્તનારા, એટલે પ્રાકૃત ઈન્દ્રિયોએ વર્જીત-દિવ્ય ઈન્દ્રિયોવાળા અને પ્રાકૃત ઈન્દ્રિયોવાળા જનોએ અદૃશ્ય, સમસ્ત પાપે રહિત, (નિર્દોષ) પરશેવાએ રહિત, અતિશય સુગન્ધયુક્ત અંગવાળા, કેટલાક દ્વિભુજ તો કેટલાક ચતુર્ભુજ, કેટલાક શ્વેત શરીરવર્ણવાળા તો કેટલાક નવીન મેઘસમાન શ્યામ શરીરવર્ણવાળા, પ્રફુલ્લિત કમળદળ જેવાં સૌમ્ય વિશાળ નેત્રવાળા, ન્યૂન કે અધિકપણાએ રહિત હોવાથી સમાન માપવાળા કરચરણાદિ અંગવાળા, રૂડા રૂપ-સૌન્દર્યવાળા અને પ્રકૃતિજન્ય નહિ હોવાથી દિવ્ય અવયવવાળા, કરચરણાદિ અંગમાં સમ્યક્ સાર-બળવાળા (અર્થાત્ દૃઢઅંગવાળા), મસ્તક ઉપર ચોરતફ ધૂટા લાંબા કાળા સુંદર કેશને ધારી રહેલા, સદા કિશોર-સોળ વર્ષની વયમાં વર્તતા, સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ શુભ સમસ્ત ચિહ્નોએ યુક્ત, કમળના જેવી રમણીય રેખાથી ચિહ્નિત કરચરણતળવાળા, ક્ષુધા, પિપાસા, શોક, મોહ, જરા, મૃત્યુ, આ છ ઊર્મિઓએ રહિત અથવા ‘જાયતેઽસ્તિ, વર્ધતે, વિપરિણમતે, ડપક્ષીયતે, નશ્યતિ,’ આ છ ઊર્મિઓ જે દુઃખરૂપ દેહસ્વભાવો

કહેવાય છે તેનાથી રહિત, સૂર્ય કરતાં પણ અધિક તેજસ્વી, સર્વ શ્વેત વસ્ત્રોને ધારી રહેલા, શાંતસ્વભાવવાળા, નખશિખા પર્યંત ભગવન્મૂર્તિનું ધ્યાન કરવામાં તત્પર, સર્વકોઈને ચળાયમાન કરનારો કાળ પણ જેમના થકી નિરંતર ભય પામતો રહે છે, આવા દિવ્ય લક્ષણવાળા શ્વેતમુક્તો શ્વેતદ્વીપમાં નારદજીએ જોયા. ॥૧૪-૧૬॥

સાર્વાર્ણિરુવાચ-

અતીન્દ્રિયા નિરાતઙ્કા અનિષ્પન્દાઃ સુગન્ધિનઃ ।

કે તે નરાઃ કથં જાતાસ્તાદૃશાઃ કા ચ તદ્ગતિઃ ॥૧૭॥

શ્વેતદ્વીપઃ પયોમ્મોધૌ વર્તતે હિ ધરાતલે ।

તદ્વાસિનામપિ કથં પ્રોક્તાતીન્દ્રિયતા ત્વયા ॥૧૮॥

આ પ્રકારે કાર્તિકસ્વામીએ કરેલું દિવ્ય શ્વેતદ્વીપનું વર્ણન અને તેમાં રહેલા દિવ્ય મુક્તોનું વર્ણન સાંભળીને જેમને મોટો સંશય થયો છે એવા સાર્વાર્ણિઋષિ પૂછે છે. હે સ્વામી કાર્તિક ! અતીન્દ્રિય, કાળ ભયે વર્જિત, પરશેવાએ રહિત, બહુ સુગન્ધવાળા, ઇત્યાદિ લોકવિલક્ષણ લક્ષણવાળા નરો કહ્યા તે દેવાદિકને મધ્યે કયા નામથી કહેવાય છે ? અને તેવા અતીન્દ્રિયાદિ ધર્મવાળા કયા સાધનથી થયા છે ? અને તેઓ આગળ કઈ ગતિને પામશે ? આ ત્રણ મારા પ્રશ્નો છે. વળી, જે શ્વેતદ્વીપ કહ્યો તેતો ભૂમિ ઉપર વર્તતો જે ક્ષીરસાગર તેના ઉત્તર તટ ઉપર વર્તતો લૌકિક છે, તેવા ભૂમિસ્થ શ્વેતદ્વીપના નિવાસીઓને પણ તમોએ અતીન્દ્રિયતા કેમ કહી ? ત્યાં અતીન્દ્રિયતા સંભવતી નથી. ॥૧૭-૧૮॥

યે બ્રહ્મણ્યક્ષરે ધામ્નિ સચ્ચિદાનન્દરૂપિણિ ।

સ્થિતાઃ સ્યુશ્ચિન્મયા મુક્તાસ્તે તથા સ્યુર્નહીતરે ॥૧૯॥

‘એતત્સત્યં બ્રહ્મપુરમ્’ ‘તદક્ષરે પરમે વ્યોમન્’ ‘યદ્વત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્ધામ પરમં મમ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિઓએ નિત્યપણે પ્રતિપાદન કરેલા સચ્ચિદાનંદરૂપ અક્ષરધામમાં જે ચૈતન્યમૂર્તિ મુક્તો રહ્યા છે તે જ તેવા અતીન્દ્રિયત્વાદિ સ્વભાવવાળા છે. આવા મુક્તો અક્ષરધામથી બીજા લૌકિક ધામમાં હોઈ શકે જ નહિ. આ પણ એક સંશય રહે છે. ॥૧૯॥

एतं मे संशयं छिन्धि परं कौतूहलं हि मे ।

त्वं हि सर्वकथाभिज्ञस्ततस्त्वामाश्रितोऽस्म्यहम् ॥૨૦॥

આમાં મને બહુ બહુ આશ્ચર્ય જણાય છે, તો આ મારા યોગ્ય સંશયોને તમો જ નિવારણ કરો. કારણ કે, તમો મારા સંશયો નિવૃત્ત થાય એવી સર્વ કથાઓને જાણો છો. એમ જાણીને જ હું તમારે આશરે આવ્યો છું. ॥૨૦॥

स्कन्द उवाच-

एकान्तोपासनेनैव प्राक्कल्पेषु रमापतेः ।

ये ब्रह्मभावं सम्प्राप्ता अजरामरतां गताः ॥૨૧॥

अक्षराख्याः पुमांसस्ते श्वेतद्वीपेऽत्र धामनि ।

सेवितुं वासुदेवं तं स्थिता देवर्षिणेक्षिताः ॥૨૨॥

આ પ્રકારે સાવર્ણિ મુનિએ પૂછેલા કાર્તિક સ્વામી તેમના પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપતાં પ્રથમ કયા તે નરો ? અને તેવા શી રીતે ? આ બે પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપે છે-પૂર્વ કલ્પોમાં લક્ષ્મીપતિ શ્રીનારાયણની એકાંત

ઉપાસનાથી જ જેઓ બ્રહ્મભાવને પામતાં અજરામરભાવને પામીને અક્ષરધામને પામી ગયા હતા, તે અક્ષર નામના મુક્ત પુરુષો આ ભૂમિ ઉપર વર્તતા શ્વેતદ્વીપ ધામમાં સર્વોપાસ્ય શ્રીવાસુદેવની સેવા કરવા આવી રહ્યા હતા, તેઓને નારદજીએ જોયા હતા. આ રીતે તમોએ પૂછેલા બે પ્રશ્નના ઉત્તર જાણો. ॥૨૧-૨૨॥

પ્રાપ્તે પ્રલયકાલે તુ પુનશ્ચાક્ષરધામનિ ।

સ્થાસ્યન્તિ તે સ્વન્તત્રાશ્ચ કાલમાયાભયોઙ્ગિતાઃ ॥૨૩॥

કઈ ગતિને પામશે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું છું. તે અક્ષરમુક્તો કાળમાયાના ભયે રહિત, માટે જ સ્વતંત્ર હોવાથી પ્રલયકાળ પ્રાપ્ત થતાં તો ફરીથી અક્ષરધામમાં જઈને રહેશે. એમની ગતિ યથાપૂર્વ ઉત્તમ જ થાય છે. ॥૨૩॥

અત્રાપિ પુરુષા યે તુ માયાજાતા અતઃ ક્ષરાઃ ।

તેઽપિ સદ્ધિઃ સાધનૈર્વૈ જાયન્તે તાદૃશાઃ કિલ ॥૨૪॥

કેવળ તેઓ જ તેવા છે એમ નહિ; પણ આ લોકમાં વર્તતા ક્ષરપુરુષો પણ શ્રેષ્ઠ સાધનોના બળથી તેવા જ થાય છે, એમ હવે કહે છે. આ લોકમાં પણ જે તો માયાજાત-એટલે તેના કાર્યભૂત ચોવીશ તત્ત્વમય દેહસંબન્ધને પામેલા ક્ષેત્રજ્ઞો, (સ્વયં ક્ષેત્રજ્ઞો ઉત્પન્ન થતા નથી, કેમકે તેઓ અજ, અચ્છેદ, અભેદ, અમર સ્વભાવવાળા છે.) માટે જ ક્ષરસંજ્ઞાવાળા એટલે કર્મયોગે મળેલાં જે કરણ, કલેવર, ભોગ્ય, ભોગોપકરણ, ભોગસ્થાનો તે થકી વિયોગને પામનારા છે. તે પુરુષો પણ જો આગળ કહેવામાં આવશે એવાં શ્રેષ્ઠ સાધનોને સિદ્ધ કરે તો તેનાથી જ અક્ષરપુરુષ જેવા નિશ્ચે થાય છે. ॥૨૪॥

અર્હિસયા ચ તપસા સ્વધર્મેણ વિરાગતઃ ।

વાસુદેવસ્ય માહાત્મ્યજ્ઞાનેનૈવાત્મનિષ્ઠયા ॥૨૫॥

ભક્ત્યા પરમયા નિત્યં પ્રસન્નેન મહાત્મનામ્ ।

હરિસેવાવિહીનાનાં મુક્તીનામપ્યનિચ્છયા ॥૨૬॥

સિદ્ધીનામણિમાદીનાં સર્વાસાં ચાપ્યકાઙ્ગયા ।

અન્યોન્યં શ્રુતિકીર્તિભ્યાં શ્રીહરેર્જન્મકર્મણામ્ ।

ભવન્તિ તાદૃશા નૂનં પુરુષા મુનિસત્તમ ! ॥૨૭॥

અક્ષરધામની પ્રાપ્તિનાં તે સાધનોને કહે છે. પ્રાણિમાત્રનો દ્રોહ નહિ કરવારૂપ અહિંસા, શાસ્ત્રવિહિત કાયકલેશરૂપ તપ, સદાચારપાલનરૂપ સ્વધર્મ, ભગવાન થકી અન્ય વસ્તુમાત્રમાં અનાસક્તિરૂપ વૈરાગ્ય, વાસુદેવનું અક્ષરપરત્વાદિ માહાત્મ્યજ્ઞાન, આત્મજ્ઞાનરૂપ દૃઢ આત્મનિષ્ઠા, ભગવાનમાં સતત સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રેમલક્ષણ ભક્તિ, એકાંતિક મહાત્માઓનો સમાગમ, ભગવત્સેવાએ રહિત એવી ચતુર્ધા મુક્તિઓની પણ અનિચ્છા, (ચતુર્ધા મુક્તિની પણ ઈચ્છા ન રાખવી) અણિમાદિ સમસ્ત સિદ્ધિઓની પણ અનિચ્છા, ભગવાનનાં દિવ્ય જન્મ-કર્મ-નામોનું પરસ્પર પ્રેમથી શ્રવણ, કીર્તન ઇત્યાદિ રૂડાં સાધનો વડે હે મુનિસત્તમ ! ક્ષર પુરુષો પણ અક્ષર પુરુષો જેવા નિશ્ચે થાય છે. એક સાથે જેમ તેમ કહેલાં ઉપરનાં સાધનોમાં એવો ક્રમ જાણવો. સાધનોમાં મુખ્ય તો અનન્ય ભક્તિ છે, તેમાં સ્વધર્મ, આત્મજ્ઞાન, વૈરાગ્ય, માહાત્મ્યજ્ઞાન આદિક તો અંગ છે. બીજાં અહિંસાદિ સાધનો તો સાંગ ભક્તિની નિર્વિઘ્ન સિદ્ધિમાં ઉપયોગી છે. ॥૨૫-૨૭॥

જગત્સર્ગે જાયમાનેઽપ્યેતે કાલવશાત્કવચિત્ ।

ન જાયન્તે સ્વતન્ત્રત્વાન્ન નશ્યન્તિ લયેઽન્યવત્ ॥૨૮॥

જેઓ આ સાધનો વડે શ્વેતદ્વીપસ્થ અક્ષરમુક્તો જેવા થયા છે તેઓ સ્વતંત્ર થએલા હોવાથી જ્યારે જગતનો સર્ગ થાય છે ત્યારે પણ કાળવશાત્ ક્યારેય ઉત્પન્ન થતા નથી. તેમ જ્યારે પ્રલય થાય છે ત્યારે બીજાઓની પેઠે નાશપણ પામતા નથી. કાળકૃત કાર્યમાં તેઓ આવતા નથી. આ અર્થ ભગવાને ગીતામાં “इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥” આ વચનથી કહ્યો છે. ॥૨૮॥

अत्र ते कथयिष्यामि कथां पौराणिकीं मुने ! ।

यथात्रत्योऽपि मनुजस्तथा भावमुपेयिवान् ॥૨૯॥

હે મુને ! આ અહિંસાદિ સત્સાધનોના બળથી અક્ષર નામના શ્વેતદ્વીપસ્થ મુક્તો જેવા થવાની બાબતમાં આ મર્ત્યલોકનો પણ મનુષ્ય જે પ્રકારોએ કરીને અક્ષર નામના શ્વેતદ્વીપસ્થ મુક્તોના ભાવને પામે એવી એક પુરાતની કથા તમને કહી સંભળાવું છું. ॥૨૯॥

विस्तीर्णैषा कथा ब्रह्मन् ! श्रुता मे पितृसन्निधौ ।

सैषाऽद्य तव वक्तव्या कथासारो हि स स्मृतः ॥૩૦॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये
श्वेतद्वीपमुक्तवर्णननामा चतुर्थोऽध्यायः ॥૪॥

હે બ્રહ્મન્ ! આ કથા બહુ વિસ્તારવાળી વર્તે છે. તે મેં પિતા મહાદેવની સમીપે સાંભળી હતી. તે આ કથા હાલમાં તમને કહેવા જેવી છે. કેમકે આ તો બધી કથાઓના સારરૂપ છે. ॥૩૦॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે
શ્વેતદ્વીપમુક્તવર્ણનનામા ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ॥૪॥

સ્કન્દ ઉવાચ-

આસીદ્રાજોપરિચરો વસુનામા પુરા મુને !
 ભૂભર્તુરાયોસ્તનયઃ ય્યાતશ્ચાસાવમાવસુઃ ।
 આખણ્ડલસખો ભક્તિં પ્રાપ્તો નારાયણે પ્રભૌ ॥૧॥
 ધાર્મિકઃ પિતૃભક્તશ્ચ પિતૃન્દેવાંશ્ચ તર્પયન્ ।
 સદાચારરતો દક્ષઃ ક્ષમાવાનનસૂયકઃ ॥૨॥
 સર્વોપકારકઃ શાન્તો બ્રહ્મચર્યરતઃ શુચિઃ ।
 અક્રોધનશ્ચ મિત્રભુગ્મૃદુર્નિર્વ્યસનો મુનિઃ ॥૩॥
 નિર્દ્વન્દ્વો નિર્વિકાશ્ચ નિર્માનો ધીર આત્મવિત્ ।
 નિર્દમ્ભો માનદો યોગી તપસ્વી વિજિતેન્દ્રિયઃ ॥૪॥
 ધનપુત્રકલત્રેષુ વિરક્તઃ સ્વજનાદિષુ ।
 નારાયણમનું ભક્ત્યા સ જજાપાન્વહં નૃપઃ ॥૫॥

૧અધ્યાય પમો

કાર્તિક સ્વામી કહે છે-હે સાવર્ણિ મુને ! પૂર્વે ઉપરિચર
 આકાશમાં વિચરનારો વસુ નામનો એક રાજા હતો. કેવો રાજા ? તો
 આયુ નામના ભૂપતિનો પ્રિયપુત્ર, અમાવસુ એવા બીજા નામથી પણ
 વિખ્યાત, ઈન્દ્રરાજાનો પરમમિત્ર, મહા પ્રભુ શ્રીનારાયણમાં દેહ

૧. હવે સત્સાધનના બળથી શ્વેતદ્વીપસ્થ મુક્તો જેવા થવામાં ઉપરિચર વસુની
 આખ્યાયિકાને ત્રણ અધ્યાયથી કહે છે. તેમાં પ્રથમ આ અધ્યાયમાં તો ઉપરિચર
 વસુના સદ્ગુણોનું વર્ણન; તે પછી કદાચિત્ તેનો દેવપક્ષપાતને લીધે સ્વર્ગ થકી
 ભ્રષ્ટ થઈને થયેલો ભૂમિવિવરમાં પ્રવેશ; તે પછી નારાયણના અનુગ્રહથી ફરીથી
 તેને થએલી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ; તે પછી વળી પિત્રીઓના શાપથી ભૂમિ ઉપર ચેદિદેશનો
 રાજા થઈને ફરીથી થયેલી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ; ત્યાં રહેલા નારદાદિ પરમર્ષિઓના
 સમાગમથી વાસુદેવની દ્રઢ ઉપાસના કરવાથી તેને થયેલી ગોલોક પરમપદની
 પ્રાપ્તિ; વિગેરે બાબતો વર્ણવી છે.

ભક્તિનિષ્ઠાને પામેલો, સત્પુરુષોના સદાયરણમાં પ્રીતિવાળો, માટે જ સ્વધર્મમાં નિષ્ઠાવાળો, પિતા અને બીજા સંબન્ધિઓની શુશ્રૂષામાં પ્રીતિવાળો, અગ્નિષ્વાત્તાદિ પિતૃગણો અને બ્રહ્મા, ઈન્દ્રાદિદેવગણોના તર્પણમાં તત્પર, પોતાના શ્રેયના સાધનમાં નિપુણ, પરાપરાધને સહન કરવારૂપ ક્ષમાવાળો, પરગુણોમાં દોષારોપણરૂપ અસૂયાએ રહિત, સર્વકોઈનો ઉપકાર કરવાના સ્વભાવવાળો, શાંતપ્રકૃતિવાળો, ગૃહસ્થોચિત બ્રહ્મચર્યમાં દૃઢ સ્થિતિવાળો, બાહ્ય આભ્યંતર શૌચવાળો, ક્રોધવેગે વર્જિત, અલ્પ આહાર કરનારો, મૃદુ-કોમળવાણીવાળો અથવા અકઠિન ચિત્તવાળો, મનુએ કહેલાં મૃગયા આદિક અઢાર વ્યસનોએ વર્જિત, આત્મા-પરમાત્માના મનનશીલ, સુખદુઃખાદિ દ્વન્દ્વથી પરાભવ નહિ પામનારો, કોઈપણ પ્રકારના વિકારે વર્જિત, પોતે સર્વગુણ સંપન્ન હોવા છતાં તેના માને રહિત, વિકારના હેતુઓ ઉપસ્થિત થતાં પણ મહા ધૈર્યવાળો, આત્મજ્ઞાને પરિપૂર્ણ, દંભે રહિત એટલે બાહ્ય આભ્યંતર એક જ સ્થિતિવાળો, બીજાઓને યથાયોગ્ય માન આપનારો, ગીતામાં પ્રદર્શાવેલા કર્મયોગવાળો, શાસ્ત્રવિહિત ભોગસંકોચરૂપ તપવાળો, ઈન્દ્રિયરૂપ શત્રુઓને વિશેષપણે જીતી રહેલો અને ધન પુત્ર કલત્ર તથા બીજા સ્વજનાદિકમાં અતિશય વૈરાગ્યવાળો હતો. આવા સર્વ સદ્ગુણોએ સંપન્ન આ વસુરાજા પ્રતિદિન ભક્તિથી નારાયણના અષ્ટાક્ષર મંત્રને જપતો હતો. ॥૧-પા॥

તસ્મૈ તુષ્ટોઽથ ભગવાન્ વાસુદેવઃ સ્વયં દદૌ ।

સામ્રાજ્યં સોઽપ્યનાસક્તસ્તત્ર ભેજે તમાદરાત્ ॥૬॥

આવા તે ભક્તવર્ય રાજા ઉપર પ્રસન્ન થએલા સ્વયં ભગવાન્ વાસુદેવે તેને સાર્વભૌમ રાજ્ય આપ્યું હતું. સામ્રાજ્યપ્રાપ્તિ પછી પણ

આ રાજા રાજ્યમાં આસક્તિએ રહિત થઈને આદરથી તે ભગવાનને જ ભજતો હતો. ॥૬॥

તન્ત્રોક્તેન વિધાનેન પञ्चકાલं समाहितः ।

पूजयामास देवेशं तच्छेषेण सुरान् पितॄन् ॥७॥

વળી, આ રાજા સાવધાન થઈને પંચરાત્રમાં કહેલા વિધિને અનુસારે પ્રાતઃ-સંગવ-મધ્યાહ્ન-અપરાહ્ન-સાયાહ્ન, આ પાંચ કાળમાં પૃથક્ પૃથક્ શ્રીનારાયણની પૂજા કરતો હતો અને ભગવાનની પૂજા કરતાં અવશેષ રહેલા ચંદન, પુષ્પ, નૈવેદ્યાદિક વડે દેવો તથા પિત્રીઓની પૂજા કરતો હતો. ॥૭॥

तेषां शेषेण विप्रांश्च संविभज्याश्रितांश्च सः ।

शेषान्नभुक् सत्यपरः सर्वभूतेष्वर्हिसकः ॥८॥

વળી, આ રાજા દેવપિત્રીઓના શેષથી વિપ્રોની પૂજા કરતો હતો. પછીથી પોતાના આશ્રિત પોષ્યવર્ગને યથાયોગ્ય જમાડીને તેના શેષ અન્નને જમતો હતો. એજ રીતે સર્વકોઈ ભોગ્યવસ્તુનો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પરાર્થે ઉપયોગ કરીને પછીથી પોતાના ઉપયોગમાં લેતો હતો. વળી સત્યપરાયણ અને સર્વ ભૂતોની હિંસાએ રહિત હતો. ॥૮॥

भक्षणे दोषमविदत्प्राणिमात्रामिषस्य तु ।

महापातकवद्राजा स्वप्नजाश्च तथाऽवदत् ॥९॥

વળી, આ દયાળુ રાજા, પ્રાણિમાત્રનું જે માંસ તેના ભક્ષણમાં તો મહાપાપ જેટલો દોષ સ્વયં સમજતો હતો અને પોતાની પ્રજાઓને પણ તેમ જ સમજાવતો હતો. ॥૯॥

सर्वभावेन भेजेऽसौ देवदेवं जनार्दनम् ।

अनादिमध्यनिधनं लोककर्तारमव्ययम् ॥१०॥

આટલાથી આ રાજા કૃતકૃત્ય ન હતો, પરંતુ તે સર્વના ફળભૂત ભગવદ્ભક્તિને પણ સર્વભાવથી કરતો હતો. એમ હવે કહે છે—આ રાજા જનાર્દન-સર્વ જનોએ અભીષ્ટ અર્થ માટે પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય, જેમનો આદિ-ઉત્પત્તિ, મધ્ય-સ્થિતિ અને નિધન-નાશ નથી, અર્થાત્ સ્વતઃસિદ્ધ, સર્વલોકોના કર્તા, અવ્યય-વ્યયસ્વભાવે રહિત અને દેવદેવ એવા ભગવાનને આગળ કહેશે એવા સર્વભાવથી-કાય, વાણી, મનથી ભજતો હતો. ॥૧૦॥

શ્રીવાસુદેવપદયોઃ સ ચકાર મનઃ સ્થિરમ્ ।
 શ્રોત્રે ચ નિત્યં ભગવત્કથાયાઃ શ્રવણે નૃપઃ ॥ ૧૧॥
 નયને સ્વે મુકુન્દસ્ય તદ્ભક્તાનાં ચ દર્શને ।
 ગુણગાને હરેર્વાર્ણીં ચક્રે ભૂમિપતિઃ સ તુ ॥ ૧૨॥
 નારાયણાદિઘ્નસંસ્પૃષ્ટતુલસીપુષ્પસૌરભે ।
 ઘ્રાણં ચકાર ચ નૃપો નાન્યગન્ધેષુ કર્હિચિત્ ॥ ૧૩॥
 શ્રીશોપભુક્તવસ્ત્રાદિસ્પર્શને ચ ત્વચં નિજામ્ ।
 ચકાર રસનામત્રે નારાયણનિવેદિતે ॥ ૧૪॥
 ભગવન્મન્દિરક્ષેત્રસદન્તિકગતૌ તથા ।
 ચકાર ચરણૌ રાજા સેવાયાં ચ કરૌ હરેઃ ॥ ૧૫॥
 ઉત્તમાઙ્ગં ચ ચક્રેઽસૌ વિષ્ણુપાદાભિવન્દને ।
 સખ્યં ચકાર પરમં મહાભાગવતેષુ સઃ ॥ ૧૬॥
 એકોઽપિ ન ક્ષણસ્તસ્ય વિના ભક્તિ રમાપતેઃ ।
 જગામ કિલ રાજર્ષેસ્તદીયવ્રતચારિણઃ ॥ ૧૭॥
 મહદ્ધિરેવ સમ્ભારૈર્વિષ્ણોર્જન્મદિનોત્સવાન્ ।
 ચક્રે તદર્થમુદ્યાનમન્દિરોપવનાનિ ચ ॥ ૧૮॥

સર્વ ભાવથી ભજન કરવાનો પ્રકાર પ્રદર્શાવે છે. આ ભાગવતધર્મનિષ્ઠ રાજાએ નિરંતર શ્રીવાસુદેવનાં ચરણારવિંદમાં પોતાનું મન સ્થિર-નિશ્ચળ કર્યું હતું. પોતાના કાળ ભગવત્કથાના શ્રવણમાં નિત્ય જોડી દીધા હતા. પોતાનાં નેત્રો મુકુંદ-મુક્તિદાતા ભગવાનનાં અને તેમના ભક્તોનાં દર્શન કરવામાં જોડી દીધાં હતાં. વળી, આ ભૂપતિએ પોતાની વાણી ભગવાનના ગુણો ગાવામાં જોડી દીધી હતી. પોતાની નાસિકા ભગવાનનાં ચરણનાં સ્પર્શવાળી તુલસી તથા પુષ્પોના સુગંધને ગ્રહણ કરવામાં જોડી દીધી હતી; પણ તે થકી બીજા ગંધોના ગ્રહણમાં ક્યારે પણ નહિ. પોતાની ત્વગિન્દ્રિય લક્ષ્મીપતિ ભગવાનનાં ઉપભોગમાં આવેલાં વસ્ત્રો, વિભૂષણો, વાહનો વિગેરેનો સ્પર્શ કરવામાં કરી રાખી હતી. પોતાની રસના ઇન્દ્રિય નારાયણને નિવેદન કરેલાં ચતુર્વિધ અન્નાદિકના ગ્રહણમાં જોડી રાખી હતી. આ રાજાએ પોતાનાં પાદો ભગવાનનાં મંદિરો, પુણ્યક્ષેત્રો અને સત્પુરુષોને સમીપે જવામાં જોડી રાખ્યાં હતાં તથા પોતાના હાથ ભગવાનની સેવામાં સદાય જોડી રાખ્યાં હતાં. વળી, આ રાજાએ પોતાનું મસ્તક શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનનાં ચરણમાં જે અભિવંદન તેમાં કરી રાખ્યું હતું. શ્રેષ્ઠ સખાપણું તો ભગવાનના એકાંતિક ભક્તો વિષે જ કરી રાખ્યું હતું. ભગવાન સંબન્ધી એકાદશી આદિક વ્રતને આચરતા, રાજા છતાં પણ ઋષિની પેઠે વર્તતા હોવાથી રાજર્ષિપણે પ્રખ્યાતિને પામેલા આ ઉપરિચર વસુને લક્ષ્મીપતિ શ્રીહરિની હરકોઈ ભક્તિ વિના એક ક્ષણમાત્ર પણ કાળ વ્યર્થ જતો ન હતો. વળી, આ મહારાજા છતાં પણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના જન્માષ્ટમી, રામનવમી આદિક જન્મોત્સવોને મોટી મોટી શ્રેષ્ઠ સામગ્રીઓ વડે જ કરતો હતો અને ભગવાનને માટે મોટાં મંદિરો તથા પુષ્પપ્રધાન બગીચાઓ તથા

ફળપ્રધાન વાડીઓને પણ કરતો હતો. આ રીતે સર્વ ભાવથી ભગવાનને અખંડ ભજતો હતો. ॥૧૧-૧૮॥

इत्थं नारायणे भक्तिं वहतो ब्राह्मणोत्तम ! ।

एकशय्यासनं तस्य दत्तवान् देवराट् स्वयम् ॥१९॥

वैजयन्तीं ददौ मालां तस्मा इन्द्रोऽतिशोभनाम् ।

अम्लानपङ्कजमयीं तथा रत्नानि भूरिशः ॥२०॥

હે બ્રાહ્મણોત્તમ સાવર્ણિમુને ! આ પ્રકારે શ્રીનારાયણને વિષે દૃઢ ભક્તિને કરતા ઉપરિચર વસુરાજાને, સ્વયં દેવરાજ ઈન્દ્ર, પોતે જે આસન-ગાદી ઉપર બેસતો હતો તેજ અર્ધી ગાદી ઉપર આદરથી બેસારતો હતો. એટલું જ નહિ, પણ ઈન્દ્રે તે રાજાને નહિ કરમાઈ જાય એવાં કમળથી બનાવેલી, માટે જ અતિ શોભાયમાન એવી વૈજયંતી નામની, પાદપર્યન્ત લાંબી માળા તથા ઘણાં રત્નો પણ આપ્યાં હતાં. ॥૧૯-૨૦॥

आत्मा राज्यं धनं चैव कलत्रं वाहनादि च ।

यत्तद्भगवतः सर्वमिति तत्પ્રેક્ષિતં सदा ॥२१॥

વળી, આ રાજાએ પોતાનો આત્મા, રાજ્ય, ધન, સ્ત્રી, રથ, ગજાદિ વાહનો, આ સર્વ જે પોતાનું વસ્તુ તે ભગવાનું જ છે એટલે ‘ભગવદર્થે જ મેં રાખ્યું છે પણ સ્વાર્થે નહિ.’ એવો સદાયને માટે બુદ્ધિથી નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો. અર્થાત્, ધન ધામાદિ સર્વ ભગવાન પરાયણ કરી રાખ્યું હતું. જે ભગવાનના ઉપયોગમાં ન આવે તેનો ત્યાગ પણ કરી દેતો હતો. આ રીતે ભક્તિપરાયણ વર્તતા રાજાનું આથી દાસપણું અને આત્મનિવેદનપણું જણાવ્યું. ॥૨૧॥

કામ્યા નૈમિત્તિકાજસ્રં યજ્ઞીયાઃ પરમાઃ ક્રિયાઃ ।

સર્વાઃ સાત્ત્વતમાસ્થાય વિધિ ચક્રે સમાહિતઃ ॥૨૨॥

વળી, તે આ રાજા પુત્રેષ્ટ્યાદિ કામ્યકર્મો, શ્રાદ્ધાદિ નૈમિત્તિક કર્મો, બ્રહ્માદિ દેવોના આરાધનરૂપ યજ્ઞસંબન્ધી ક્રિયાઓ અને પરમ-ભગવત્પ્રસન્નાતાર્થે નિષ્કામપણે કરાતી ક્રિયાઓ, આ સર્વને પંચરાત્રોક્ત વિધિને અનુસારે સાવધાન થઈને નિરંતર કરતો હતો. ॥૨૨॥

પञ्चરાत्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः ।

प्रायणं भगवत्प्रत्तं भुञ्जते स्माग्रतो द्विजाः ॥૨૩॥

મહાત્મા તે રાજાના ઘરમાં પંચરાત્ર તંત્રને જાણનારા મુખ્ય શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો ભગવાને નિવેદન કરેલા અન્ન-ફળાદિ ઉપહારને પ્રથમ જમતા હતા. ॥૨૩॥

तस्य प्रशासतो राज्यं धर्मेणामित्रघातिनः ।

नानृता वाक् समभवन्मनो दुष्टं न चाभवत् ॥

न च कायेन कृतवान् स पापं परमाण्वपि ॥૨૪॥

આ પ્રકારે ધર્મથી રાજ્યને કરતા અને નીતિથી શત્રુને હણતા; એવા આ રાજાની વાણી કદાપિ અસત્ય ન હતી અને મન પણ દુષ્ટ-માનેષ્યાદિદોષદૂષિત ન હતું. વળી આ રાજા અલ્પપણ પાપને દેહથી કરતો ન હતો. ॥૨૪॥

पञ्चरात्रं महातन्त्रं भगवद्भक्तिपुष्टये ।

शुश्रावानुदिनं राजा भगवद्भक्तवक्तः ॥૨૫॥

વળી, આ રાજા ઉક્ત ભગવદ્ભક્તિની પરિપુષ્ટિમાટે ભગવાનના એકાંતિક ભક્તોના મુખથકી પંચરાત્ર નામના નારદમુનિકૃત મહાતંત્રને પ્રતિદિન સાંભળતો હતો. ॥૨૫॥

ધર્મ સંસ્થાપયન્ શુદ્ધં રક્ષયન્સકલાઃ પ્રજાઃ ।

પાલયામાસ પૃથિવીં દિવમાખણ્ડલો યથા ॥૨૬॥

વળી, આ રાજા રાજ્યમાં શુદ્ધ સનાતન ધર્મની સ્થાપના કરતો થકો અને સર્વ પ્રજાઓને ઈષ્ટની પ્રાપ્તિ કરી આપવી અને અનિષ્ટની નિવૃત્તિ કરી આપવી; તે વડે રંજન કરતો થકો ઈન્દ્ર જેમ સ્વર્ગને પાળે છે તેમ પૃથ્વીનું પાલન કરતો હતો. શુદ્ધ ધર્મ “અદ્રોહશ્ચાપ્યલોભશ્ચ” આ વચનથી આગળ કહેવામાં આવશે. ॥૨૬॥

અપિ સસ્રવિધસ્તસ્ય રાજ્યે પલલભક્ષકઃ ।

પુમાન્કોઽપ્યભવન્નૈવ ન ચ પાષણ્ડવેષિણઃ ॥૨૭॥

વળી, આ રાજાએ ચલાવેલા પોતાના રાજ્યમાં સાતેય પ્રકારનો માંસભક્ષક કોઈ પણ પુરુષ હતો જ નહિ. માંસભક્ષક સાત પ્રકારના પુરુષો મત્સ્ય પુરાણમાં “આહર્તા ચાનુમન્તા ચ વિશસ્તા ક્રયવિક્રયી । સંસ્કર્તા ચોપભોક્તા ચ ખાદકાઃ સર્વ એવ હિ ॥” આ વચનથી કહ્યા છે. ૧. પશુઓને લાવી આપનારો, ૨. તેને અનુમોદન આપનારો, ૩. પશુઓને મારનારો, ૪. માંસને વેચનારો, ૫. માંસને લેનારો, ૬. માંસને રાંધી આપનારો, ૭. માંસને ખાનારો, આ સાતેયને માંસભક્ષક જ સમજવા. તથા પોતાના રાજ્યમાં પાખંડ વેષને ધારીને લોકોને ઠગનારાઓ પણ કોઈ હતા નહિ. વેદશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ વર્તનારાને પાખંડી જાણવા. ॥૨૭॥

અસાધ્વ્યો યોષિતશ્ચૈવ પુરુષાઃ પારદારિકાઃ ।

ન શ્રુતાસ્તસ્ય રાજ્યે ચ ધર્મસંક્રારકારિણઃ ॥૨૮॥

વળી, આ રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે રાજ્યમાં વ્યભિચારી પુરુષો તથા વ્યભિચારીણી નારીઓ તથા વર્ણસંકરતાને કરનારા જનો કોઈપણ શ્રવણે સંભળાતા હતા નહિ. સર્વ કોઈ સ્ત્રી-પુરુષો સ્વધર્મપરાયણ હતા. ॥૨૮॥

एकादशविधं मद्यं त्रिविधां च सुरामपि ।

नाजिघ्रादपि कोऽपीह तस्मिन् राज्यं प्रशासति ॥२९॥

વળી, આ રાજા જ્યારે રાજ્યભાર ચલાવતો ત્યારે પોતાના રાજ્યમાં અગીયાર પ્રકારનું મધ અને ત્રણ પ્રકારની સુરાને કોઈ પણ સુંઘી પણ શકતો ન હતો. તો પીવાની તો વાત જ શી કરવી ? અગીયાર પ્રકારનું મધ અને ત્રણ પ્રકારની સૂરા મનુસ્મૃતિમાં કહી છે તે તે થકી જાણવી. ॥૨૯॥

एवंगुणः स तु क्वापि पक्षपाताद्विबौकसाम् ।

मिथ्यालापाद्विबो भ्रष्टः प्रविवेश महीतलम् ॥३०॥

આવા અનેક સદ્ગુણોએ સંપન્ન એવો પણ આ રાજા કોઈ સમયે દેવતાઓના પક્ષપાતને લીધે મિથ્યા આલાપ કરવાથી સ્વર્ગ થકી પડીને ભૂતળમાં પ્રવેશ કરી ગયો. ॥૩૦॥

अन्तर्भूमिगतश्चासौ सततं धर्मवत्सलः ।

नारायणपरो भूत्वा तन्मन्त्रमजपत्स्थिरः ॥३१॥

ભૂમિના વિવરમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો પણ આ રાજા આવી અસહ્ય અપૂર્વ આપત્તિમાં પણ નિરંતર ધર્મવત્સળ, સ્થિરચિત્ત, નારાયણ પરાયણ થઈને તેમના અષ્ટાક્ષરમંત્રના જપમાં તત્પર થઈ રહ્યો. ॥૩૧॥

तस्यैव च प्रसादेन पुनरेवोत्थितस्तु सः ।

दिवं प्राप्य सुखं तत्र मनोभीष्टं समन्वभूत् ॥३२॥

ભૂવિવરમાં પ્રવેશી ગયેલો પણ આ રાજા શ્રીનારાયણના જ પ્રસાદથી, ત્યાંથી ઉપર નીકળી આવીને ફરીથી સ્વર્ગને પામીને ત્યાંના મનોભીષ્ટ મહાસુખને ભોગવવા લાગ્યો. ॥૩૨॥

પુનઃપિપતિર્ભૂત્વા ભુવ્યસૌ પિતૃશાપતઃ ।

પञ्ચરાત્રોક્તવિધિના ભેજે હરિમતન્દ્રિતઃ ॥૩૩॥

વળી, આ રાજા ફરીથી પિત્રિઓના શાપથી ભૂમિઉપર ચેદિદેશનો અધિપતિ થયો. આ અવસ્થામાં પણ આળસે રહિત સાવધાન થઈને પંચરાત્રમાં કહેલા વિધિને અનુસારે ભગવદ્ભક્તિપરાયણ થઈ રહ્યો. ॥૩૩॥

स्वर्गलोकं ततः प्रापद्विव्यदेहेन भूपतिः ।

उपासनां च तत्रत्यैः परमर्षिगणैः सह ॥૩૪॥

दृढीकुर्वन्भगवतઃ कञ्चित्કालमुवास तत् ।

परं પદમથ પ્રાપદ્વાસુદેવસ્ય નિર્ભયમ્ ॥૩૫॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये
उपरिचरवसुसद्गुणवर्णननामा पञ्चमोऽध्यायः ॥૫॥

તે રાજદેહનો નાશ થયા પછી વળી આ રાજા દિવ્યદેહથી સ્વર્ગ લોકને પામીને કેટલોક કાળ ત્યાં સુખેથી રહ્યો. અનંતર ત્યાં રહેલા નારદાદિ મુનિવરોની સાથે રહીને શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસનાની દૃઢતા સાધીને, પ્રાકૃત પદાર્થોમાં રાગરહિત થતાં દેવદેહને ત્યાગ કરીને, વાસુદેવનું માયાપર અને ‘યદ્ભૂત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્ધામ પરમં મમ’ આ ગીતાવાક્યમાં કહ્યા પ્રમાણે અપુનરાવૃત્તિ સ્થાન હોવાથી સર્વોત્તમ, નિર્ભય, એવા ગોલોકપદને પામી ગયો. ॥૩૪-૩૫॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે
ઉપરિચરવસુસદ્ગુણવર્ણનનામા પંચમોઽધ્યાયઃ ॥૫॥

સાર્વાર્ણિક વાચ—

સ હિ ભક્તો ભગવત આસીદ્રાજા મહાન્વસુઃ ।
કિં મિથ્યાઽભ્યવદદ્યેન દિવો ભૂવિવરં ગતઃ ॥૧॥

૧અધ્યાય ૬ઠો

ભક્તરાજ રાજાની મિથ્યા આલાપથી ભૂમિવિવરપ્રવેશાદિ અસદ્ગતિ સાંભળીને જેને અસંભાવિતપણાનો મહાસંશય થયો છે એવા સાવર્ણિભુનિ પૂછે છે. હે સ્વામી કાર્તિક ! ઉપરિચર વસુ રાજા તો ભગવાનનો મહાન્ ભક્ત હતો, આવા રાજાએ એવું શું મિથ્યા ભાષણ કર્યું ? કે જેથી સ્વર્ગલોક થકી પડીને ભૂમિના છિદ્રમાં પ્રવેશ કરી ગયો ? તેવા ગુણશાળી રાજાને ‘વેદ હિંસાપર છે.’ એવા અસત્ય આલાપનો અને ભૂવિવરમાં પ્રવેશનો સંભવ નથી. ॥૧॥

કેનોદ્ભુતઃ પુનર્ભૂમેઃ શતોઽસૌ પિતૃભિઃ કુતઃ ।

કથં મુક્તસ્તતો ભૂપ इत्येतत्સ્કન્દ ! મે વદ ॥૨॥

હે સ્કદં ! વળી આ રાજાનો ભૂમિના વિવરથકી કોણે ફરીથી ઉદ્ધાર કર્યો (સ્વર્ગને પમાડ્યો) ? વળી આ રાજાને પિત્રિઓએ કયા કારણથી શાપ આપ્યો હતો ? અને વળી તે શાપમાંથી કયા પ્રકારે મુક્ત થયો હતો ? આ ચાર પ્રશ્નો છે, તેનો મને યોગ્ય ઉત્તર વિસ્તારથી આપો. ॥૨॥

સ્કન્દ ઉવાચ—

શ્રૃણુ બ્રહ્મન્ ! કથામેતાં વસોર્વાસવરોચિષઃ ।

યસ્યાઃ શ્રવણતઃ સદ્યઃ સર્વપાપક્ષયો ભવેત્ ॥૩॥

૧.આ અધ્યાયમાં ‘વેદ હિંસાપર છે.’ એવા અસત્ય ભાષણથી રાજાનો થએલો અધઃપાત તથા હિંસામય યાગ કરનારા ઈન્દ્રાદિ દેવો અને તેનો નિષેધ કરવા આવેલા મહર્ષિઓનો પરસ્પર સંવાદ નિરૂપ્યો છે.

આ રીતે સાવર્ણિએ સ્વસંશય પ્રત્યે પૂછેલા કાર્તિકસ્વામી કહે છે—હે બ્રહ્મન્ ! ઈન્દ્રરાજાના જેવી કાંતિ જેની છે એવા ઉપરિચર વસુરાજાની તમોએ પૂછેલી કથાને હું કહું છું, તેને સાવધાન મનથી તમો સાંભળો. જે કથાના શ્રવણથી તત્કાળ સર્વ પાપનો ક્ષય થઈ જાય એવી એ મહાપવિત્ર છે. ॥૩॥

સ્વાયમ્ભુવાન્તરે પૂર્વમિન્દ્રો વિશ્વજિદાહ્વયઃ ।

આરરમ્ભે મહાયજ્ઞમશ્વમેધાભિધં મુને ! ॥૪॥

હે મુને ! પૂર્વે જ્યારે પ્રથમનો સ્વાયંભુવ નામનો મન્વંતર વર્તતો હતો ત્યારે વિશ્વજિત્ નામના ઈન્દ્રે અશ્વમેધ નામના મહાયજ્ઞનો આરંભ કર્યો. ॥૪॥

નિબદ્ધાઃ પશવોઽજાઘ્નાઃ ક્રોશન્તસ્તત્ર ભૂરિશઃ ।

સર્વે દેવગણાશ્ચાપિ રસલુબ્ધાસ્તદાસત ॥૫॥

આરંભેલા યજ્ઞના સમીપ ભાગમાં બહુ બુમો પાડતા બકરા આદિક બહુ પશુઓ દેવોએ બાંધ્યા હતા. તે સમયે સાત્ત્વિક બધાય દેવગણો પણ રસમાં લુબ્ધ થયેલા હોવાથી મૌનપણે બેસી રહ્યા પણ એનો નિષેધ કરી શક્યા નહિ. ॥૫॥

ક્ષેમાય સર્વલોકાનાં વિચરન્તો યદૃચ્છયા ।

મહર્ષય ઉપાજગ્મુસ્તત્ર ભાસ્કરવર્ચસઃ ॥૬॥

આવા વિષમ સમયે સર્વ લોકોના કલ્યાણ માટે વિચરતા, સૂર્યના જેવા તેજસ્વી, વૃદ્ધ વસિષ્ઠ આદિક મહર્ષિઓ ત્યાં યદૃચ્છાથી આવી પહોંચ્યા. ॥૬॥

સમ્માનિતાઃ સુરગૈઃ પાદ્યાર્ચ્યસ્વાગતાદિભિઃ ।

તે બૃહન્મુનયોઽપશ્યન્મેધ્યાંસ્તાન્ ક્રોશતઃ પશૂન્ ॥૭॥

યજ્ઞપ્રદેશમાં આવેલા મોટા મુનિઓનો દેવગણોએ પાદ્ય, અર્ધ્ય, સ્વાગત આદિક વડે બહુ સત્કાર કર્યો. સત્કારેલા વૃદ્ધ મહર્ષિઓએ યજ્ઞપ્રદેશમાં કાળી ચીસો પાડતા, મેધ્ય, (યજ્ઞયોગ્ય પવિત્ર ગુણવાળા) અજાદિ પશુઓ જોયા. ॥૭॥

સાત્ત્વિકાનામપિ ચ તં દેવાનાં યજ્ઞવિસ્તરમ્ ।

હિંસામયં સમાલોક્ય તેઽત્યાશ્ચર્યં હિ લેભિરે ॥૮॥

પશુઓને જોઈ રહેલા મહર્ષિઓ સત્ત્વગુણ પ્રધાન એવા પણ દેવોનો પોતે દેખેલો હિંસામય તામસ યજ્ઞવિસ્તાર જોઈને જ રોમાંચિતગાત્ર થઈને અત્યંત આશ્ચર્ય પામી ગયા. ॥૮॥

ધર્મવ્યતિક્રમં દૃષ્ટ્વા કૃપયા તે દ્વિજોત્તમાઃ ।

મહેન્દ્રપ્રમુખાનૂચુર્દેવાન્ ધર્મધિયસ્તતઃ ॥૯॥

આ રીતે હિંસામય યજ્ઞનો આરંભ જોઈને જ અતિશય આશ્ચર્ય પામી ગએલા, અહિંસાદિ ધર્મમાં દેઢ નિષ્ઠાવાળા આ વૃદ્ધ મહર્ષિઓ આવો ઉઘાડો ધર્મવ્યતિક્રમ (સાત્ત્વિકો અને વૈષ્ણવોને હિંસામય યજ્ઞના આરંભનો અધિકાર નથી અને વળી તે પરધર્મ છે, માટે તે અધર્મ જ છે.) જોઈને, પછીથી મહાકૃપાળુ હોવાથી મહેન્દ્ર પ્રમુખ દેવો પ્રતિ બોલ્યા. ॥૯॥

મહર્ષય ઋચુઃ—

દેવૈશ્ચ ઋષિભિઃ સાકં મહેન્દ્રાસ્મદ્વચઃ શૃણુ ।

યથાસ્થિતં ધર્મતત્ત્વં વદામો હિ સનાતનમ્ ॥૧૦॥

મહર્ષિઓ કહે છે—હે મહેન્દ્ર ! દેવો અને ઋષિઓ સાથે તું અમારું વચન સાંભળ્ય. શું વચન ? તો વેદાનુસારી હોવાથી સનાતન એવું શુદ્ધ ધર્મનું તત્ત્વ યથાસ્થિત જેવું છે તેવું કહીએ છીએ એમાં સંશય નથી. ॥૧૦॥

यूयं जगत्सर्गकाले ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।

सत्त्वेन निर्मिताः स्थो वै चतुष्पाद्धर्मधारकाः ॥૧૧॥

પરમેષ્ઠિ બ્રહ્માએ જ્યારે આ જગતની પ્રથમ સૃષ્ટિ કરી ત્યારે તમોને સત્ત્વગુણથી નિશ્ચે ઉત્પન્ન કર્યા છે. માટે જ તમો સત્ય, દયા, તપ, શૌચ આ નામના ચાર પાદવાળા ધર્મના ધારક છો. ॥૧૧॥

रजसा तमसा चासौ मनूंश्चैव नराधिपान् ।

असुराणां चाधिपतीनसृजद्धर्मधारिणः ॥૧૨॥

વળી બ્રહ્માએ રજોગુણથી ધર્મને ધરનારા મનુઓ, નરો અને નરાધિપોને ઉત્પન્ન કર્યા. તથા તમોગુણથી અસુરો અને તેના અધિપતિઓને ઉત્પન્ન કર્યા. ‘ધર્મધારિણઃ’ એવું વિશેષણ આપ્યું છે તે ઉપરથી તે સમયે તો સર્વકોઈ પણ ધર્મનિષ્ઠ હતા’ એમ જણાય છે. ‘ધર્મશ્ચતુષ્પાન્મનુજાન્કૃતે સમનુવર્તતે’ એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે. ॥૧૨॥

सर्वेषामथ युष्माकं यज्ञादिविधिबोधकम् ।

ससर्ज श्रेयसे वेदं सर्वाभीष्टफलप्रदम् ॥૧૩॥

અનંતર બ્રહ્માએ તમારા સર્વેના શ્રેય માટે યજ્ઞાદિ વિધિને બોધ કરનારા, સમસ્ત અભીષ્ટ ફળને આપનારા એવા વેદનો પ્રાદુર્ભાવ કર્યો. ॥૧૩॥

अहिंसैव परो धर्मस्तत्र वेदेऽस्ति कीर्तितः ।

साक्षात्पशुवधो यज्ञे नहि वेदस्य सम्मतः ॥૧૪॥

તમો સર્વને ઉત્પન્ન કર્યા પછી તમારા શ્રેય માટે જ બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કરેલા વેદમાં ‘કાય-વાણી-મનથી પ્રાણિમાત્રના અદ્રોહરૂપ અહિંસા જ પરમ ધર્મ છે’ એમ કહ્યું છે. માટે તમોએ આરંભેલા આ યજ્ઞમાં સાક્ષાત્ પશુઓનો વધ, વેદને સંમત હોય જ નહિ. ॥૧૪॥

चतुष्पादस्य धर्मस्य स्थापने ह्येव सर्वथा ।

तात्पर्यमस्ति वेदस्य न तु नाशेऽस्य हिंसया ॥૧૫॥

ત્યારે વેદને શું સંમત છે ? તો ચાર ચરણવાળા ધર્મના સ્થાપનમાં જ સર્વ પ્રકારે વેદનું તાત્પર્ય-સિદ્ધાંત છે. પણ અધર્મના પાદરૂપ હિંસા કરીને ધર્મના નાશમાં તો વેદનું તાત્પર્ય નથી. ॥૧૫॥

रजस्तमो दोषवशात्तथाप्यसुरपा नृपाः ।

मेधेनाजेन यष्टव्यमित्यादौ मतिजाड्यतः ।

छागादिमर्थं बुबुधुर्व्रीह्यादिं तु न ते विदुः ॥૧૬॥

યદ્યપિ સ્થિતિ તો એવી હતી, તથાપિ રજના રાગાદિ દોષો અને તમના શોકાદિ દોષોને લીધે થયેલી બુદ્ધિજડતાથી કેટલાક નરાધિપો અને અસુરાધિપો (મેધેનાજેન યષ્ટવ્યં) ‘મેધ-પવિત્ર અજથી યજન કરવું.’ ઇત્યાદિ વેદમંત્રોમાં રહેલા અજાદિ શબ્દોનો છાગ(બકરો) આદિક અર્થ સમજ્યા, પણ રજ-તમ પ્રકૃતિવાળા તેઓ અજ શબ્દથી જે વ્રીહિ આદિક ધાન્ય કહ્યું છે તે અર્થને તો સમજ્યા જ નહિ. ॥૧૬॥

સાત્ત્વિકાનાં તુ યુષ્માકં વેદસ્યાર્થો યથાસ્થિતઃ ।

ગ્રહીતવ્યોઽન્યથા નૈવ તાદૃશી ચ ક્રિયોચિતા ॥૧૭॥

યદ્યપિ વેદનું મુખ્યપણે અહિંસામય ધર્મના જ પ્રતિપાદનમાં તાત્પર્ય છે તથાપિ રાજસ-તામસ પ્રકૃતિવાળા અસુરાંશ રસલુબ્ધ રાજાઓ ‘મેધ્યેનાજેન યદૃષ્યં’ ઇત્યાદિ વચનથી વેદને હિંસા પર સમજે છે, તેમ સાત્ત્વિક અને વળી વિષ્ણુના ઉપાસક એવા તમારે તો ‘વેદ હિંસાર્થપર છે’ એમ સમજવું તે ઉચિત નથી. એવા અભિપ્રાયથી હવે કહે છે-સત્ત્વગુણપ્રધાન એવા તમારે તો જેવો છે તેવો યથાર્થ જ વેદનો અર્થ સ્વીકારવો જોઈએ પણ વિપરીતપણે નહિ. અને યજ્ઞાદિ ક્રિયાપણ પોતાના સત્ત્વગુણને અનુસરનારી જ (ચતુષ્પાદ ધર્મને અનુસારી) કરવી યોગ્ય છે પણ તામસ હિંસાદિ ક્રિયા કરવી યોગ્ય નથી. ॥૧૭॥

યાદૃશો હિ ગુણો યસ્ય સ્વભાવસ્તસ્ય તાદૃશઃ ।

સ્વસ્વભાવાનુસારેણ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાચ્ચ કર્મણિ ॥૧૮॥

જે જનમાં જેવો સાત્ત્વિક કે રાજસ કે તામસ ગુણ હોય તે જનનો તેવો જ ગુણાનુસારી જ સ્વભાવ હોય છે. અને તે પોતાના સ્વભાવને અનુસારે કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. ॥૧૮॥

સાત્ત્વિકાનાં હિ વો દેવઃ સાક્ષાદ્વિષ્ણૂ રમાપતિઃ ।

અર્હિસયજ્ઞેઽસ્તિ તતોઽધિકારસ્તસ્ય તુષ્ટયે ॥૧૯॥

સાત્ત્વિક એવા તમારા ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ તો લક્ષ્મીપતિ સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છે. તો તે વિષ્ણુ ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે વિષ્ણુના ઉપાસક તમારે અહિંસામય યજ્ઞમાં જ અધિકાર છે. ॥૧૯॥

પ્રત્યક્ષપશુમાલખ્ય યજ્ઞસ્યાચરણં તુ યત્ ।

ધર્મઃ સ વિપરીતો વૈ યુષ્માકં સુરસત્તમાઃ ! ॥૨૦॥

માટે હે સુરસત્તમાઃ ! પ્રત્યક્ષ પશુને હણીને જે યજ્ઞ કરવો તે તો તમારે વિષે નિશ્ચે વિપરીત જ ધર્મ છે. ॥૨૦॥

રજસ્તમોગુણવશાદાસુરીં સમ્પદં શ્રિતાઃ ।

યુષ્માકં યાજકા હ્યેતે સન્ત્યવેદવિદો યથા ॥૨૧॥

વળી, તમને યજ્ઞ કરાવનારા જે આ ઋત્વિજો છે, તે પણ રજોગુણ-તમોગુણના વશપણથી આસુરી સંપત્તિને આશરેલા છે. માટે વેદાર્થને ન જાણતા હોયને શું ? એમ વિપરીત અર્થને જાણનારા છે. ॥૨૧॥

તત્સજ્ઞાદેવ યુષ્માકં સામ્પ્રતં વ્યત્યયો મતેઃ ।

જાતસ્તેનેદૃશં કર્મ પ્રારબ્ધમિતિ નિશ્ચિતમ્ ॥૨૨॥

આ વર્તમાનકાળે તેવા આસુરી સંપત્તિવાળા પુરોહિતોના પ્રસંગથી જ સાત્ત્વિક એવા તમો તે તમારી મતિમાં વિપરીતપણું (અધર્મમાં ધર્મરૂપ) થયું છે. તે કારણથી આવું હિંસામય કર્મ તમો આરંભી બેઠા છો, એમ જ અમોએ નિશ્ચય કર્યો છે. જો એમ ન હોય તો તમારી મતિ કદાપિ વિપરીત થાય જ નહિ. ॥૨૨॥

રાજસાનાં તામસાનામસુરાણાં તથા નૃણામ્ ।

યથાગુણં ભૈરવાદ્યા ઉપાસ્યાઃ સન્તિ દેવતાઃ ॥૨૩॥

રાજસ મનુષ્યો અને તામસ અસુરોને પોતપોતાના ગુણને અનુસારે ભૈરવાદિ દેવતાઓ ઉપાસ્ય છે. તેઓ તેવી દેવતાઓને ઉપાસે છે. ॥૨૩॥

સ્વગુણાનુગુણાત્મીયદેવતાતુષ્ટયે ભુવિ ।

હિંસ્રયજ્ઞવિધાનં યત્તેષામેવોચિતં હિ તત્ ॥૨૪॥

પોતાના ૨૪ આદિક ગુણને અનુકૂળ વર્તનારી રાજસી આદિક આત્મીય દેવતાની પ્રસન્નતા માટે ભૂમિ ઉપર જે હિંસ્રયજ્ઞવિધાન છે તે પણ તેવા યથાગુણ ભૈરવાદિ દેવતાના ઉપાસક તામસ અસુરો અને રાજસ નરોને જ ઉચિત છે. બીજા સાત્ત્વિક દેવોને તથા મનુષ્યોને ઉચિત નથી. ॥૨૪॥

તત્રાપિ વિષ્ણુભક્તા યે દૈત્યરક્ષોનરાદયઃ ।

તેષામપ્યુચિતો નાસ્તિ હિંસ્રયજ્ઞઃ કુતસ્તુ વઃ ॥૨૫॥

તેમાં પણ જે દૈત્ય રાક્ષસ નર આદિકો વિષ્ણુના ભક્ત થયા છે તેમને પણ હિંસામય યજ્ઞ ઉચિત નથી, તો તમને સાત્ત્વિક વિષ્ણુ ભક્તોને તો ઉચિત હોય જ ક્યાંથી ? ન જ હોય. ॥૨૫॥

યજ્ઞશેષો હિ સર્વેષાં યજ્ઞકર્માનુતિષ્ઠતામ્ ।

અનુજ્ઞાતો ભક્ષણાર્થં નિગમેનૈવ વર્તતે ॥૨૬॥

વળી યજ્ઞકર્મ કરનારા સર્વ જનોએ યજ્ઞનું શેષ ભક્ષણ કરવું જોઈએ, એવી વેદે જ અનુજ્ઞા આપેલી છે. તો હિંસામય યજ્ઞમાં યજ્ઞશેષ માંસભક્ષણનો પ્રસંગ આવે છે. ॥૨૬॥

સાત્ત્વિકાનાં દેવતાનાં સુરામાંસાશનં ક્વચિત્ ।

અસ્માભિસ્ત્વીક્ષિતં નૈવ ન શ્રુતં ચ સતાં મુખાત્ ॥૨૭॥

સાત્ત્વિક દેવતાઓને મદ્યમાંસનું ભક્ષણ, અમોએ તો ક્યારેય પણ દેખ્યું જ નથી, તેમ કોઈ સજ્જનોના મુખ થકી સાંભળ્યું પણ નથી. ॥૨૭॥

તસ્માદ્બ્રીહિભિરેવાસૌ યજ્ઞઃ ક્ષીરેણ સર્પિષા ।

મેધ્યૈરન્નરસૈશ્ચાન્યૈઃ કાર્યો ન પશુર્હિંસયા ॥૨૮॥

સાત્ત્વિક દેવીને સુરામાંસનું ભક્ષણ અશ્રુતપૂર્વ અદૃષ્ટપૂર્વ હોવાથી આ આરંભેલો યજ્ઞ વ્રીહિ, (ડાંગર) ગાયનું દુધ, ધી, તથા બીજા યજ્ઞયોગ્ય ગુણવાળાં ઘઉં આદિક અત્રો તથા બીજા સાકર આદિક રસો વડે જ કરવા યોગ્ય છે, પણ પશુઓની હિંસા કરીને કરવા યોગ્ય નથી. યજ્ઞમાં પશુહિંસાના અને યજ્ઞશેષ માંસભક્ષણના નિષેધમાં તથા વ્રીહિ વિગેરે વડે યજ્ઞ કરવામાં અનેક શ્રુતિ-સ્મૃતિનાં પ્રમાણો છે તે તે થકી જાણવાં. ॥૨૮॥

તત્રાપિ બીજૈર્યજ્ઞવ્યમજસંજ્ઞામુપાગતૈઃ ।

ત્રિવર્ષકાલમુષિતૈર્ન યેષાં પુનરુદ્ગમઃ ॥૨૯॥

વ્રીહ્યાદિ વડે યજ્ઞ કરવામાં પણ, પાક્યા પછી ત્રણ વર્ષ પર્યંત પડી રહેલાં, માટે જ જે ફરીથી ઊગી જ શકે નહિ, માટે જ અજ (ફરીથી ઊગી શકે નહિ તે) એવી સાર્થક સંજ્ઞાને પામેલાં એવા જીર્ણ વ્રીહિ વિગેરે બીજો વડે યજ્ઞ કરવો ‘ત્રિવર્ષકાલં’ એમ જે કહ્યું તે હિંસાના અતિશય નિષેધને માટે જાણવું. આ અર્થ વાયુપુરાણમાં ‘યજ્ઞોબીજૈઃ સુરશ્રેષ્ઠ ! યેષુ હિંસા ન વિદ્યતે । ત્રિવર્ષપરમં કાલમુષિતૈરપ્રરોહિભિઃ॥’ આ વચનથી કહ્યો છે. ॥૨૯॥

અદ્રોહશ્ચાપ્યલોભશ્ચ દમો ભૂતદયા તપઃ ।

બ્રહ્મચર્યં તથા સત્યમદમ્ભશ્ચ ક્ષમા ધૃતિઃ ॥૩૦॥

સનાતનસ્ય ધર્મસ્ય રૂ પમેતદુદીરિતમ્ ।

તદતિક્રમ્ય યો વર્તેદ્ધર્મઘ્નઃ સ પતત્યધઃ ॥૩૧॥

હાલમાં કરવા આરંભેલો આ હિંસામય યજ્ઞરૂપ ધર્મ જો અમને વૈષ્ણવોને અનુચિત છે, તો કર્તવ્ય સનાતન ધર્મ કયો જાણવો ? એવી અપેક્ષામાં સનાતન ધર્મનું રૂપ કહે છે-કોઈનો પણ દ્રોહ ન કરવો, શાસ્ત્રમર્યાદાને ઉલ્લંઘીને ધનાદિકનો લોભ ન કરવો. દમ-ઈન્દ્રિયોને વશ કરવાં, ભૂતદયા-પ્રાણીઓનું હિત કરવું, કૃષ્ણ ચાંદ્રાયણાદિ તપ કરવું, યથોચિત બ્રહ્મચર્ય પાળવું, સત્ય બોલવાનો આગ્રહ રાખવો, નિષ્કપટપણારૂપ અદંભ રાખવો, ક્ષમા-પરાપરાધ સહન કરવો, આપત્તિમાં પણ ધૈર્યનો ત્યાગ ન કરવો, ઇત્યાદિ સનાતન ધર્મનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. આવા સનાતન ધર્મને ઉલ્લંઘીને જે પુરુષ વર્તે તે ધર્મઘાતી કહેવાય. માટે જ તે અધોગતિને પામે છે. ॥૩૦-૩૧॥

સ્કન્દ ઉવાચ—

इत्थं वेदरहस्यज्ञैर्महामुनिभिरादरात् ।

बोधिता अपि सन्नीत्या स्वप्रतिज्ञाविघाततः ।

तद्वाक्यं जगृहुर्नૈવ તત્પ્રામાણ્યવિદોऽपि ते ॥૩૨॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે મુને ! વેદના રહસ્યને જાણનારા મહામુનિઓએ આ પ્રકારે આદરથી સચ્છાસ્ત્રોક્ત રીતિથી બોધ આપેલા પણ દેવો, યદ્યપિ ઋષિવાક્યોનું પ્રામાણ્ય જાણે છે તથાપિ પોતાની હિંસામય યજ્ઞ કરવાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થતાં માનભંગ થાય એમ માનીને, મુનિઓનું સત્ય હિતવાક્યપણ સ્વીકારી શક્યા જ નહિ. પોતે જાણતા ન હતા એમ નહિ પણ પોતાનું વૃથા માન રાખવા મહર્ષિઓનું વચન માની શક્યા નહિ. ॥૩૨॥

महद्व्यतिक्रमात्तर्हि मानक्रोधमदादयः ।

विविशुस्तेष्वधर्मस्य वंश्याश्छिद्रगवेषिणः ॥૩૩॥

સત્યવાદી મહર્ષિઓના વાક્યના અનાદરરૂપ અપરાધથી, પ્રવેશના અવકાશને શોધવામાં તત્પર એવા અધર્મવંશીય માન, ક્રોધ, મદાદિ અંતઃશત્રુઓ તે જ ક્ષણમાં દેવો વિષે પ્રવેશ કરી રહ્યા. મહાત્માઓના અતિક્રમથી ધર્મભંગ થતાં, અધર્મને જ રમવાનો અવકાશ મળે છે. ॥૩૩॥

अजश्छागो न बीजानीत्यादिवादिषु तेष्वथ ।

विमनः स्वृषिवर्येषु पुनस्तान्बोधयत्सु च ॥૩૪॥

राजोपरिचरः श्रीमांस्तत्रैवागाद्यदृच्छया ।

तेजसा द्योतयन्नाशा इन्द्रस्य परमः सखा ॥૩૫॥

અનંતર અધર્મવંશનો પ્રવેશ થતાં દેવતાઓ ‘શ્રુતિમાં જે અજ શબ્દ છે તેનો અર્થ બકારો જ થાય છે પણ વ્રીહ્યાદિ બીજો તો નહિ જ.’ ઈત્યાદિ વચનો વડે વાદ કરે છે અને મુનિવર્યો તેને સાંભળીને બહુ ઉદાસ થઈને, વળી ફરીથી તેમને બોધ આપે છે. એ જ અવસરમાં ત્યાં દૈવેચ્છાથી જ વસુરાજા આવી પહોંચ્યો. કેવો રાજા? તો જે પોતાના પ્રતાપથી દિશાઓને પ્રકાશમય કરતો, ઈન્દ્રનો પરમ સખા, માટે જ તેણે અત્યંત વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય, શ્રીમાન-અહિંસાધર્મજન્ય શોભાવાળો અને આકાશમાં ગતિવાળો હતો. ॥૩૪-૩૫॥

तं दृष्ट्वा सहसायान्तं वसुं ते त्वन्तरिक्षगम् ।

ऊचुर्द्विजातयो देवानेष छेतस्यતિ संशयम् ॥૩૬॥

વૃદ્ધ વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓ તો વેગથી આકાશમાર્ગે આવેલા વસુરાજાને દેખીને દેવો પ્રત્યે બોલ્યા કે, આ રાજા આપણા સંશયને નિશ્ચે છેદશે. ॥૩૬॥

एष भूमिपतिः पूर्वं महायज्ञान् सहस्रशः ।
 चक्रे सात्वततन्त्रोक्तविधिनाऽऽरण्यकेन च ॥ ३७॥
 येषु साक्षात्पशुवधः कस्मिंश्चिदपि नाभवत् ।
 न दक्षिणानुकल्पश्च नाप्रत्यक्षसुरार्चनम् ॥ ३८॥
 अहिंसाधर्मरक्षाभ्यां ख्यातोऽसौ सर्वतो नृपः ।
 अग्रणीर्विष्णुभक्तानामेकपत्नीमहाव्रतः ॥ ३९॥
 ईदृशो धार्मिकवरः सत्यसन्धश्च वेदवित् ।
 कथञ्चिन्नान्यथा ब्रूयाद्वाक्यमेष महान्वसुः ॥ ૪૦॥

સંશય છેદવામાં કારણ કહે છે. આ ભૂપતિએ પૂર્વે
 નારદપંચરાત્રમાં કહેલા વિધિથી અને ઉપનિષદમાં કહેલા વિધિથી
 હજારો હજાર મહાયજ્ઞો કર્યા હતા. તેણે કરેલા યજ્ઞોમધ્યે કોઈપણ
 યજ્ઞમાં સાક્ષાત્ પશુવધ થયો ન હતો. વળી યજ્ઞમાં વિપ્રોને મુખ્ય પક્ષથી
 જ દક્ષિણા આપતો હતો પણ ગૌણ પક્ષથી નહિ. વળી યજ્ઞમાં ઈન્દ્રાદિ
 દેવોને બોલાવીને સાક્ષાત્ જ તેમની પૂજા કરતો હતો પણ પરોક્ષપણે
 નહિ. વળી આ રાજા અહિંસાધર્મ અને પ્રજા રક્ષણે કરીને સર્વ લોકમાં
 વિખ્યાત થયો છે. વળી વિષ્ણુભક્તોમાં અગ્રેસર અને એક જ પત્નીરૂપ
 મહાવ્રતવાળો છે. વળી ધર્મનિષ્ઠ પુરુષોમધ્યે શ્રેષ્ઠ, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો,
 વેદના અર્થનો જાણનારો અને વિપત્તિમાં પણ સ્વધર્મ થકી નહિ
 ચળાયમાન થનારો મહાન છે. આવા ગુણવાળો આ રાજા કોઈપણ
 પ્રકારે અન્યથા-અસત્ય વાક્યને નહિ જ બોલે, એવો અમને નિશ્ચય
 છે. ॥૩૭-૪૦॥

एवं ते संविदं कृत्वा विबुधा ऋषयस्तथा ।

अपृच्छन्सहस्राभ्येत्य वसुं राजानमुत्सुकाः ॥४१॥

વિવાદમાં પડેલા ઋષિઓ તથા દેવતાઓ આ રીતે સંકેત કરીને, ઉત્સાહ પામીને તત્કાળ સન્મુખ જઈને વસુ રાજાને પૂછવા લાગ્યા. ॥૪૧॥

देवमहर्षय ऊचुः—

भो ! राजन्केन यष्टव्यं पशुनाहोस्विदोषधैः ।

एतं नः संशयं छिन्धि प्रमाणं नो भवान्मतः ॥४२॥

દેવતાઓ તથા મહર્ષિઓ પૂછે છે. હે રાજન્ ! યજ્ઞ કયા દ્રવ્યે કરીને કરવો ? પશુઓએ કરીને કે ધાન્યોએ કરીને કરવો ? આવા અમારા સંશયને નિવારણ કરો. કેમ કે અમોએ તમોને પ્રમાણપણે માન્યા છે. એટલે અમારે સર્વેને તમારું વચન પ્રમાણભૂત છે. ॥૪૨॥

स्कन्द उवाच—

स तान् कृताञ्जलिर्भूत्वा परिप्रच्छ वै वसुः ।

कस्य वः को मतः पक्षो ब्रूत सत्यं समाहिताः ॥४३॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે - મહર્ષિઓએ દેવો સાથે મળીને આ રીતે પૂછતાં વસુરાજા બે હાથ જોડીને તેમને વળી પૂછવા લાગ્યો કે, તમારે મધ્યે કેનો કયો પક્ષ છે ? એટલે મહર્ષિઓએ માનેલો સિદ્ધાંત કયો છે ? અને દેવતાઓએ માનેલો સિદ્ધાંત કયો છે ? તે તમો અવ્યગ્ર થઈને સત્ય જ બોલો. ॥૪૩॥

મહર્ષય ઋચુઃ-

ધાન્યૈર્યજ્ઞ્યમિત્યેવ પક્ષોઽસ્માકં નરાધિપ ! ।

દેવાનાં તુ પશુઃ પક્ષો મતં રાજન્ ! વદાત્મનઃ॥૪૪॥

મહર્ષિઓ કહે છે- હે નરાધિપ ! ‘ધાન્ય વડે જ યજ્ઞ કરવો’ એવો અમારો પક્ષ છે. દેવતાઓનો તો ‘અજાદિ પશુઓ વડે યજ્ઞ કરવો’ એવો પક્ષ છે. તો હે રાજન્ ! આ બે પક્ષમાં તમારો જે મત-સિદ્ધાંત હોય તે કહો. ॥૪૪॥

સ્કન્દ ઉવાચ-

દેવાનાં તુ મતં જ્ઞાત્વા વસુસ્તત્પક્ષસંશ્રયાત્ ।

છાગાદિપશુનૈવેજ્યમિત્યુવાચ વચસ્તદા ॥૪૫॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે-હે મુને ! મહર્ષિઓએ આ રીતે કહેતાં, વસુરાજા દેવોનો તો મત પશુ વડે યજ્ઞ કરવારૂપ જાણીને, તેમના પક્ષનો પ્રથમથી જ આશ્રય કરેલો હોવાથી તે સમયે ‘બકરાં આદિક પશુઓ વડે જ યજ્ઞન કરવું’ આવું વચન બોલ્યો. ॥૪૫॥

एवं ही मानिनां पक्षमसन्तं स उपाश्रितः ।

ધર્મજ્ઞોઽપ્યવદન્મિથ્યા વેદં હિંસાપરં નૃપઃ ॥૪૬॥

આ રીતે રાજા, માની દેવતાઓના મિથ્યાભૂત પક્ષને અનુસરવાથી ધર્મજ્ઞ છતાં પણ ‘વેદ હિંસાપ્રધાન છે’ એવું મિથ્યા-અસત્ય વચન બોલ્યો. ॥૪૬॥

तस्मिन्नेव क्षणे राजा वाग्दोषादन्तरिक्षतः ।

અધઃ પપાત સહસા ભૂમિં ચ પ્રવિવેશ સઃ ॥૪૭॥

અસત્યવાદી રાજા જે ક્ષણમાં આવું વચન બોલ્યો, તે જ ક્ષણમાં વેદને હિંસાપર કહેવારૂપ વાણીના દોષને લીધે આકાશ થકી નીચે પડી ગયો અને તત્કાળ ભૂમિમાં પ્રવેશ કરી ગયો. ॥૪૭॥

મહર્તીં વિપદં પ્રાપ ભૂમિમધ્યગતો નૃપઃ ।

સ્મૃતિસ્ત્વેનં ન પ્રજહૌ તદા નારાયણાશ્રયાત્ ॥૪૮॥

આ રીતે ભૂમિના મધ્યભાગને પામેલો રાજા મહાવિપત્તિને પામ્યો. આવી વિપત્તિની પ્રાપ્તિમાં પણ નારાયણનો દેઢ આશ્રય હોવાથી ‘હું ભગવાનનો ભક્ત છું, દેવોના પક્ષપાતને લીધે અસત્ય વચન બોલ્યો, વેદ અને વેદજ્ઞ મુનિઓનો અપરાધકર્તા થયો’ આવી સ્મૃતિએ તો તેનો ત્યાગ કર્યો નહિ. એટલે તેને ભક્તિના બળથી બધી સ્મૃતિ રહી હતી. ॥૪૮॥

મોચયિત્વા પશૂન્ સર્વાસ્તતસ્તે ત્રિદિવૌકસઃ ।

હિંસામીતા દિવં જગમુઃ સ્વાશ્રમાંશ્ચ મહર્ષયઃ ॥૪૯॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये वेदस्य हिंसापरत्वोक्त्या उपरिचरवसोरधःपात-वर्णननामा षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

આ પ્રકારે ઉપરિચર-વસુરાજાનો અધઃપાત થયા પછી મહેન્દ્રાદિ દેવતાઓ હિંસાથકી ભય પામીને સર્વ પશુઓને છોડી મુકીને ઉદાસમુખે ત્યાંથી સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા. અને મહર્ષિઓ પણ પોતપોતાના આશ્રમ પ્રત્યે ગયા. ॥૪૯॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે વાસુદેવમાહાત્મ્યે વેદસ્ય હિંસાપરત્વોક્ત્યા ઉપરિચરવસોરધઃપાતવર્ણનનામા ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ॥૬॥

સ્કન્દ ઉવાચ-

ભૂમધ્યગઃ સ રાજાથ સ્વકૃતં કર્મ ગર્હયન્ ।
અનુતપ્યમાનશ્ચ ભૃશં માનયંસ્તાન્ બૃહન્મુનીન્ ।
જજાપ ભગવન્મન્ત્રં ત્ર્યક્ષરં મનસા સદા ॥૧॥

૧અધ્યાય ૭મો

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે સાવર્ણિ મુને ! ભૂમિના છિદ્રમાં પ્રવેશ કરી ગયેલો વસુરાજા પોતે કરેલા મિથ્યા ભાષણાદિરૂપ કર્મને બહુ નિંદતો, વૃદ્ધ વસિષ્ઠાદિ મહામુનિઓને મનથી બહુ માનતો, માટે જ અત્યંત પશ્ચાત્તાપ કે જે એક પાપના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ કહેવાય છે તેને કરતો થકો મનમાં સાત્વત તંત્રમાં પ્રસિદ્ધ, ત્રણ અક્ષરવાળા, શ્રીકૃષ્ણ નામના ભગવન્મંત્રના જપમાં સદા તત્પર થઈ રહ્યો. ॥૧॥

તત્રાપિ પરયા ભક્ત્યા પञ્ચકાલં સ્વચેતસા ।
અયજદ્ધર્મિ સુરપતિં ભૂમેર્વિવર આદરાત્ ॥૨॥

ભૂમિના મધ્યમાં રહેલો પણ આ રાજા પ્રાતઃ, સંગવ, મધ્યાહ્ન, અપરાહ્ન, સાયાહ્ન આ પાંચ સમયમાં પરમ પ્રેમપૂર્વક મનઃકલ્પિત ચંદન-પુષ્પાદિ ઉપચારો વડે દેવદેવ શ્રીહરિની આદરથી પૂજા કરવા લાગ્યો. ॥૨॥

તતોઽસ્ય તુષ્ટો ભગવાન્વાસુદેવો જગત્પતિઃ ।
આપદ્યપિ યથાકાલં યથાશાસ્ત્રં સ્વમર્ચતઃ ॥૩॥

૧. આ અધ્યાયમાં વસુરાજા અતર્કિત આવેલાં બે મહાવિદ્ઓને ભગવાનના અનુગ્રહથી ઉલ્લંઘીને, ભગવાનમાં સ્નેહની અતિ દૃઢતા કરીને તેમના ધામને પામ્યો, આ કથા કહેલી છે.

અનંતર જગત્પતિ ભગવાન્ શ્રીવાસુદેવ મહાકૃષ્ણમાં પણ
યથાસમય (પાંચ વખત) યથાશાસ્ત્ર પોતાના રૂપની પૂજા કરતા રાજા
ઉપર ત્રણ માસને અંતે પ્રસન્ન થયા. ॥૩॥

વરદો ભગવાન્વિષ્ણુઃ સમીપસ્થં દ્વિજોત્તમમં ।

ગરુત્મન્તં મહાવેગમાબભાષે સ્વયં તતઃ ॥૪॥

પ્રસન્ન થયા પછી વરદાતા દયાળુ સ્વયં ભગવાન્ શ્રીવિષ્ણુ
સમીપમાં રહેલા, બહુવેગવાળા પક્ષિરાજ ગરુડ પ્રત્યે બોલ્યા. ॥૪॥

શ્રીભગવાનુવાચ-

દ્વિજોત્તમ ! મહાભાગ ! ગમ્યતાં વચનાન્મમ ।

સમ્રાટ્રાજા વસુર્નામ ધર્માત્મા માં સમાશ્રિતઃ ॥૫॥

બ્રહ્માતિક્રમદોષેણ પ્રવિષ્ઠો વસુધાતલમ્ ।

તન્માનના કૃતા તેન તદ્વચ્છાદ્ય તદન્તિકમ્ ॥૬॥

શ્રીભગવાન્ કહે છે-હે મહાભાગ પક્ષિરાજ ગરુડ ! મારા
વચનથી તમો એકદમ જાવ. ક્યાં ? તો ધર્માત્મા મદાશ્રિત સાર્વભૌમ
વસુ નામનો રાજા, વેદનો હિંસાપર કહેવારૂપ અને મહર્ષિઓનો
વચનાનાદરૂપ અપરાધદોષને લીધે પૃથ્વીતળમાં પેશી ગયો છે. તે
આસ્તિકાગ્રેસર રાજાએ વેદ અને મુનિઓનો સત્કાર કર્યો છે. એટલે
“યસ્યાપરાધઃ કૃતઃ સ્યાત્તસ્ય પ્રસાદેન તદપરાધસ્ય નાશઃ સ્યાત્”
આ વિષ્ણુસ્મૃતિમાં કહ્યા પ્રમાણે તેણે પણ કરેલું હોવાથી નિર્દોષ થઈ
ગયો છે. માટે હમણાં જ તે રાજાની સમીપે જાવ. ॥૫-૬॥

ભૂમેર્વિવરસઙ્ગુપ્તં ગરુડૈનં મમાજ્ઞયા ।

અધશ્ચરં નૃપશ્રેષ્ઠં ચેચરં કુરુમા ચિરમ્ ॥૭॥

હે ગરુડ ! સમીપે જઈને પૃથ્વીના છિદ્રમાં ગુપ્ત રહેલા, અધોગતિને પામેલા નૃપવર્ય એ વસુરાજાને મારી આજ્ઞાથી આકાશમાં ગતિવાળો તમો કરો. આ કાર્યમાં વિલંબ કરો નહિ. ॥૭॥

સ્કન્દ ઉવાચ—

गरुत्मानथ विक्षिप्य पक्षौ मारुतवेगवान् ।

विवेश विवरं भूम्या यत्रास्ते वाग्यतो वसुः ॥૮॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે-હે મુને ! આ રીતે ભગવાને આજ્ઞા કર્યા પછી, ગરુડજીએ પોતાની બે પાંખોને પહોળી કરીને, વાયુના જેવા તીવ્ર વેગવાળા થઈને જ્યાં નિયમિત વાણીવાળો (મૌન) વસુરાજા રહ્યો છે તે ભૂમિના છિદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. ॥૮॥

तत एनं समुत्क्षिप्य स्वचञ्च्वा विनतासुतः ।

उत्पपात नभस्तूर्णं तत्र चैनममुञ्चत ॥૯॥

વિનતાના પુત્ર ગરુડજી તે સ્થાન થકી વસુરાજાને પોતાની યાંચમાં પકડીને તત્કાળ આકાશમાં ઉડ્યા. અને તે આકાશમાં એ રાજાને મૂકી દીધો. ॥૯॥

तस्मिन्मुहूर्ते सञ्जज्ञे राजोपरिचरः पुनः ।

सशरीरो गतः स्वर्गं परमं सुखमाप्तवान् ॥૧૦॥

આકાશમાં મૂકેલો વસુરાજા એ જ મુહૂર્તમાં ફરીથી ઉપરિ-અંતરિક્ષમાં વિચરનારો થયો અને શરીર સાથે સુખરૂપ સ્વર્ગને પામીને પરમ સુખને પામ્યો. ॥૧૦॥

एवं तेनापि ब्रह्मर्षे ! वाग्दोषात्सदवज्ञया ।

प्राप्ता गतिरयज्वार्हा धर्मज्ञेन महात्मना ॥૧૧॥

હે બ્રહ્મર્ષે! ધર્મજ મહાત્મા ભગવદ્ભક્ત એવા પણ આ રાજાને ‘વેદ હિંસાપર છે’ એમ કહેવારૂપ અસત્યવાણી-દોષથી થયેલી મહર્ષિઓની તેમના વચનના અનાદરરૂપ અવજ્ઞાથી, આવી અવળી યજ્ઞકર્તાને અનુચિત અધોગતિ મળી હતી. ॥૧૧॥

केवलं पुरुषस्तेन सेवितो हरिरीश्वरः ।

ततः शीघ्रं जहौ पापं स्वर्गलोकमवाप च ॥१२॥

સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થવામાં અસાધારણ કારણને કહે છે. આ રાજા મહાકષ્ટમાં પણ પરમપુરુષ સર્વેશ્વર શ્રીહરિનું અનન્ય ભાવથી મનમાં આરાધન કરતો હતો, તે કારણથી તે રાજા જલ્દી પોતે કરેલા પાપમાંથી મુક્ત થયો અને સ્વર્ગલોકને પામ્યો. ॥૧૨॥

भुञ्जानो विविधं सौख्यं मनोभीष्टं च तत्र सः ।

उवासान्यो यथा शक्रो गीयमानयशाः सुरैः ॥१३॥

तमेकदा विमानेन चरन्तं सूर्यसन्निभम् ।

अद्रिकाप्सरसा युक्तमच्छोदा समवैक्षत ॥१४॥

આ રાજા સ્વર્ગમાં મનોવાંછિત નાના પ્રકારના સુખને ભોગવતો થકો દેવતાઓએ ગાન કર્યું છે યશ જેનું એવો બીજો ઈન્દ્ર જ જેમ એમ રહ્યો. હવે તેને બીજું વિઘ્ન આવ્યું, એમ કહેવા માટે કથાનો પ્રસ્તાવ કરે છે. એક સમયે વિમાનમાં બેસીને વિચરતો અને સૂર્યના જેવી કાંતિવાળો અને અદ્રિકા નામની અપ્સરાએ યુક્ત એવા વસુરાજાને અચ્છોદાએ જોયો. ॥૧૩-૧૪॥

सा हि सोमपदस्थानां पितॄणां मानसी सुता ।

अग्निष्वात्ताभिधानानाममूर्तानां महात्मनाम् ॥१५॥

કેવી અચ્છોદા ! તો સોમયાજી પુરુષોએ પ્રાપ્ય એવો જે સોમપદ નામનો લોક તેના નિવાસી, અમૂર્ત-પોતાની ઈચ્છા વિના તો દેવાદિકોએ પણ અદૃશ્ય મૂર્તિવાળા, મહાત્મા-પરમ ભાગવત હોવાથી દેવગણોએ પૂજનીય અને અગ્નિધ્વાત જેમનું નામ છે એવા પિત્રિઓની માનસી-મનના સંકલ્પથી ઉત્પન્ન કરેલી પુત્રી હતી. અર્થાત્ આ પિતૃદેવની માનસી કન્યા હતી. ॥૧૫॥

અમૂર્તત્વાત્પિતૃન્ સ્વાન્સા ન જાનન્તી શુચિસ્મિતા ।

તં વસું પિતરં મેને સ ચ તામાત્મજામિવ ॥૧૬॥

પવિત્ર મંદ હસવું જેનું છે એવી આ અચ્છોદા પોતાના પિતાઓ અદૃશ્ય હોવાને લીધે ‘મારા પિતાઓ કોણ છે ? એમ નહિ જાણતી હોવાથી તે વસુરાજાને પિતા તરીકે માનવા લાગી અને રાજા પણ તે અચ્છોદાને પોતાની પુત્રી તરીકે માનવા લાગ્યો. (એ જ રીતને વસુની સ્ત્રી અદ્રિકા અપ્સરા પણ અચ્છોદાને પોતાની કન્યા તરીકે માનવા લાગી). ॥૧૬॥

તૌ તતઃ પિતરઃ શેપુર્ભાવં દૃષ્ટ્વેદશં તયોઃ ।

કન્યે ! ત્વમસ્ય નૃપતેર્ભુવિ કન્યા ભવિષ્યસિ ॥૧૭॥

વસો ! ત્વં માનુષો ભૂત્વા સુતામેનાં સ્વયોષિતિ ।

અસ્યામેવાપ્સરાયાં ત્વં જનયિષ્યસિ નિશ્ચિતમ્ ॥૧૮॥

આ રીતે બન્નેને પરસ્પર પિતૃ-પુત્રીભાવ બંધાયા પછી પિત્રીઓએ પુત્રી અચ્છોદા અને સ્ત્રીસહિત વસુરાજાને તેમનો આવો અસત્ અભિપ્રાય જોઈને શાપ આપ્યો. કેવો શાપ ? તો હે કન્યે ! તુ ભૂમિ ઉપર આ વસુરાજાની કન્યા થઈશ. હે વસો ! તું માનુષ થઈને મત્સીરૂપે પ્રગટ થનારી આત્મપત્ની આ અદ્રિકા નામની અપ્સરામાં

જ આ અચ્છોદાને પુત્રીપણે નિશ્ચે ઉત્પન્ન કરીશ. એક જ અદ્રિકાનો માછલીરૂપથી અને ગિરિકા જેનું બીજું નામ છે એવા માનુષીરૂપથી ભૂમિમાં જન્મ થયો. તેમાં માછલીરૂપ અદ્રિકાને વિષે અચ્છોદાનો કાલી નામથી જન્મ થયો હતો. આ કથા ભારતના આદિપર્વમાં કહેલી છે તેનું અહીં અનુસંધાન સંગતિ માટે લેવું. ॥૧૭-૧૮॥

इत्थं तौ पितृभिः शप्तौ शापमोक्षाय तांस्ततः ।

प्रार्थयामासतुर्नत्वा तदोचुस्ते कृपालवः ॥१९॥

આ પ્રકારે પિતૃદેવોએ શાપ આપેલી કન્યા અને વસુરાજા બન્ને મળીને જ્યારે શાપથી મોક્ષમાટે સ્વેચ્છાથી લોચનગોચર થયેલા પિતૃદેવોને નમસ્કાર કરીને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં, ત્યારે કૃપાળુ તેઓ બોલ્યા. ॥૧૯॥

अवश्यमित्थं भावित्वाद्युवाभ्यामुपलम्भितः ।

शापोऽयं तत्र युवयोः श्रेय एव भविष्यति ॥२०॥

શું બોલ્યા ? તો આ પ્રકારે અવશ્ય ભાવિ હોવાથી જ આવો શાપ તમને પ્રાપ્ત થયો છે. તે શાપમાં તમારા બન્નેનું અશ્રેય નહિ પણ શ્રેય જ થશે. ॥૨૦॥

अष्टाविंशे द्वापरे तु वसो ! त्वं भुवि भूपतेः ।

कृतयज्ञस्य तनयो भवितासि महात्मनः ॥२१॥

શું શ્રેય ? તો હે વસો ! તું તો અષ્ટાવીશમા દ્વાપર યુગમાં ભૂમિ ઉપર મહાત્મા કૃતયજ્ઞ નામના રાજાનો પુત્ર થઈશ. ॥૨૧॥

तत्रापि च यथेदानीं तथा त्वं सकलैर्गुणैः ।

जुष्टश्च खचरो भाव्यो महाभागवताग्रणीः ॥२२॥

તે જન્મમાં પણ તું આ જન્મમાં જ જેમ એમ સકળસદ્ગુણોએ સંપન્ન અને આકાશમાં ગતિવાળો અને મહાભાગવતોમાં અગ્રણી થઈશ. તે જન્મમાં પણ તારું જ્ઞાન નાશ પામશે નહિ. ॥૨૨॥

पञ्चरात्रोक्तविधिना विष्णुमभ्यर्च्य भक्तितः ।

तच्छेषेण सुरांश्चास्मानर्चयिष्यसि सप्रजः ॥૨૩॥

વળી પ્રજાએ સહિત તું પંચરાત્રમાં કહેલા વિધિને અનુસારે ભક્તિપૂર્વક વિષ્ણુનું પૂજન કરી, તેમના પ્રસાદભૂત ચંદન, પુષ્પ નૈવેદ્યાદિક વડે દેવતાઓ અને અમો પિતૃદેવોનું પૂજન કરીશ. તથા તેમના શેષથી બ્રાહ્મણનું તથા ભગવદ્ભક્તનું પણ પૂજન કરીશ. ॥૨૩॥

ततस्त्वं दिव्यदेहेन स्वर्गलोकमवाप्स्यसि ।

दिव्यान् भोगांस्तत्र भुक्त्वा प्राप्स्यसे -वैष्णवं पदम् ॥૨૪॥

ત્યાર પછી તું મર્ત્ય દેહનો અવસાન આવતાં દિવ્યદેહથી સ્વર્ગ લોકને પામીને ત્યાંના દિવ્ય ભોગોને ભોગવીને વૈષ્ણવપદને (શ્વેતદ્વીપ કે શ્રીગોલોક) પામીશ. ॥૨૪॥

अच्छोदे ! त्वमपि क्षोण्यां नाम्ना कालीति विश्रुता ।

स्वांशेन मत्स्यदेहायामद्रिकायां जनिष्यसे ॥૨૫॥

હે અચ્છોદે ! તું પણ પોતાના અંશથી માછલીનું રૂપ ધારી રહેલી અદ્રિકા નામની અપ્સરામાં જન્મને પામીશ અને ‘કાલી’ એવા નામથી જગતમાં વિખ્યાત થઈશ. ॥૨૫॥

पराशरात्तत्र सुतं कन्यैव प्राप्स्यसे हरिम् ।

प्रसादादेव तस्य त्वं भुक्तिं मुक्तिं च लप्स्यसे ॥૨૬॥

માછલીરૂપ અદ્રિકા થકી પ્રાપ્ત થનારા જન્મમાં તું પરાશર ઋષિ થકી કન્યા અવસ્થામાં જ શ્રીહરિના અવતારરૂપ વેદવ્યાસ નામના પુત્રને પામીશ. અને પુત્રરૂપ વેદવ્યાસ ભગવાનના પ્રસાદથી જ આ લોકમાં ભુક્તિ તથા પરલોકમાં ભુક્તિને પણ પામીશ. ॥૨૬॥

સ્કન્દ ઉવાચ-

इत्थं स पितृभिः शसोऽनुगृहीतश्च भूपतिः ।

कृतयज्ञादिह जनिं प्राप्याभूद्विश्रुतो गुणैः ॥૨૭॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે-હે મુને ! આ પ્રકારે પિતૃદેવોએ શાપ આપેલો અને વળી અનુગ્રહ કરેલો વસુનામનો રાજા આ લોકમાં કૃતયજ્ઞ રાજા થકી જન્મને પામીને પૂર્વોક્ત ગુણોએ કરીને વિખ્યાત થયો. ॥૨૭॥

यथापूर्वं कृष्णभक्तो दैवपित्र्यविधानवित् ।

सख्ये तस्मै महेन्द्रश्च प्रादात्प्रचुरसम्पदः ॥૨૮॥

પૂર્વે જેવો કૃષ્ણભક્ત હતો અને દૈવ પિતૃ વિધિને જાણનારો હતો તેવો જ આ જન્મમાં પણ થયો. અને ઈન્દ્રે તે વસુરાજાને સખાભાવથી ઘણી સંપત્તિઓ આપી હતી. ॥૨૮॥

श्वेतद्वीपे वासुदेवात्प्राप्तो यो विजयध्वजः ।

पुरा स्वेनारिनाशार्थं तस्मा इन्द्रस्तमप्यदात् ॥૨૯॥

વળી ઈન્દ્રે પૂર્વે શત્રુભૂત અસુરોના નાશ માટે શ્વેતદ્વીપમાં વાસુદેવ ભગવાન થકી પોતે મેળવેલો જે વિજયધ્વજ હતો તે પણ તે રાજાને આપ્યો હતો. પૂર્વે પ્રબળ દૈત્યોએ ત્રિલોકીના અધિપતિપણારૂપ અધિકાર જેનો લઈ લીધો છે એવા ઈન્દ્રે

શ્વેતદ્વીપમાં જઈને મહાતપ કરતાં પ્રસન્ન થયેલા શ્રીવાસુદેવે તેને વિજયધ્વજ આપ્યો અને એમ કહ્યું કે, ‘આના દર્શનમાત્રથી અસુરો પલાયન કરી જશે, તો તેમને આ ધ્વજ બતાવવો.’ તે પછી ઈન્દ્ર ભગવાનના કહેવા મુજબ કરવાથી દૈત્યો પલાયન કરી ગયા અને ઈન્દ્ર યથાપૂર્વ પોતાના અધિકારને પામ્યો. એ જ વિજયધ્વજ ઈન્દ્રે સ્નેહવશાત્ વસુરાજાને આપ્યો. આ કથા આ જ પુરાણના આદિ ખંડમાં કહેલી અહીં અનુસંધાન માટે લેવી. ॥૨૮॥

અન્તરિક્ષગતી રાજા ભૌમાન્ ભોગાન્ સુદુર્લભાન્ ।

ભુક્ત્વાન્તે સ્વર્ગલોકં ચ દિવ્યદેહેન લબ્ધવાન્ ॥૩૦॥

આકાશમાં વિચરનારો આ વસુરાજા અન્યને અતિદુર્લભ એવા ભૂમિઉપરના ભારે ભારે ભોગોને ભોગવીને, મર્ત્ય દેહનો અવસાન આવતાં દિવ્ય દેહથી સ્વર્ગલોકને પામ્યો. ॥૩૦॥

પ્રાક્પુણ્યશેષસ્ય ફલં ભુક્ત્સ્વમનસેષ્ણિતાન્ ।

તત્ર ભોગાન્બહુવિધાંસ્તીવ્રં વૈરાગ્યમાસવાન્ ॥૩૧॥

તે સ્વર્ગમાં પૂર્વ જન્મમાં કરેલા સકામ ધર્માચરણાદિ પુણ્યનું ફળ ભોગવતાં બાકી રહેલા પુણ્યના ફળભૂત મનોવાંછિત નાનાવિધ ભોગોને ભોગવતો થકો તીવ્ર વૈરાગ્યને પામ્યો. ॥૩૧॥

મેરોઃ શૃંગ્ણેઽથ વિજને શુચિઃ કૃતદ્વઢાસનઃ ।

દધ્યૌ સ્વહૃદયામ્ભોજે સ્વેષ્ટદેવં રમાપતિમ્ ॥૩૨॥

તીવ્ર વૈરાગ્યને પામતાં મેરુપર્વતના શિખરમાં જનવર્જિત સ્થાનમાં શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો થઈ દેઢ આસન કરીને પોતાના હૃદયમાં

પોતાના ઈષ્ટદેવ લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કરવામાં તત્પર થઈ રહ્યો. ॥૩૨॥

ત્યક્ત્વા દેવવપુઃ સોઽથ યોગધારણયા મુનિઃ ।

તતઃ સૂક્ષ્મશરીરેણ પ્રાપ ભાસ્કરમણ્ડલમ્ ।

યદાહુર્નૈષ્ઠિકાનાં ચ મુક્તિદ્વારં હિ યોગિનામ્ ॥૩૩॥

અનંતર મુનિ-આત્મા પરમાત્માના મનનશીલ આ રાજા ભગવાનમાં સમાધિના આલંબનરૂપ યોગધારણાથી દેવશરીરનો ત્યાગ કરીને, સ્વર્ગ થકી સૂક્ષ્મ શરીરથી સૂર્યમંડળને પામ્યો. જે મંડળને નૈષ્ઠિક-જીવનપર્યંત બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળનારા યોગિઓ જેમણે અષ્ટાંગ-યોગ સિદ્ધ કર્યો છે એવાઓને માટે મુક્તિના દ્વારપણે કહે છે. આ અર્થ ‘સૂર્યદ્વારેણ તે વિરજાઃ પ્રયાન્તિ યત્રામૃતઃ પુરુષો હ્યવ્યયાત્મા’ આ શ્રુતિએ કહ્યો છે. અર્થાત્ ભગવાનના ધામ પ્રત્યે જવાના માર્ગભૂત અર્થિમાર્ગને પામ્યો. ॥૩૩॥

તત્તેજોદગ્ધસૂક્ષ્માઙ્ગઃ સચ્ચિદ્રૂપોઽતિનિર્મલઃ ।

સ બભૂવ મહાભાગઃ સઙ્ઘીણાશેષવાસનઃ ॥૩૪॥

આ રાજા સૂર્યમંડળને પામતાં સૂર્યના તેજથી જેનું સૂક્ષ્મ શરીર દગ્ધ થઈ ગયું છે, જેની સમગ્ર વાસનાઓ વિનાશ થઈ ગઈ છે, માટે જ અતિનિર્મળ થયેલો, માટે જ સચ્ચિદ્રૂપને પામેલો, માટે જ આ રીતે ઉત્તરોત્તર મહાભાગ્યશાળી થયો. ॥૩૪॥

તતસ્તન્મણ્ડલગતૈરાતિવાહિકદૈવતૈઃ ।

સ નિન્યે વૈષ્ણવં ધામ શ્વેતદ્વીપાખ્યમન્દ્રુતમ્ ॥૩૫॥

ત્યાર પછી આ રાજાને સૂર્યમંડળમાં રહેલા આતિવાહિક (એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને પહોંચાડનારા) મુક્તિમાર્ગમાં રહેલા અર્ચિરાદિ દેવગણોએ શ્વેતદ્વીપ નામના અદ્ભુત વૈષ્ણવ ધામ પ્રત્યે પહોંચાડી દીધો. અર્ચિમાર્ગનું વિવેચન શ્રુતિમાં તથા ગીતામાં કર્યું છે. ॥૩૫॥

સ હિ દ્વીપો ભુમિસ્થોઽપિ ભવત્યપ્રાકૃતો મુને ! ।

હરિભક્તજનાવાસઃ પ્રાપ્ય એકાન્તભક્તિભિઃ ॥૩૬॥

સ ગોલોકબ્રહ્મપુરવૈકુણ્ઠાનાં ચ સુવ્રત ! ।

દ્વારભૂતોઽસ્તિ ભક્તાનાં તલ્લિપ્સૂનાં મહાત્મનામ્ ॥૩૭॥

હવે ‘શ્વેતદ્વીપઃ પયોમ્બોધૌ વર્તતે હિ ધરાતલે ! તદ્વાસિનામપિ કથં પ્રોક્તાઽતીન્દ્રિયતા ત્વયા’ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે-હે સાવર્ણિ મુને ! તે આ શ્વેતદ્વીપ પૃથ્વી ઉપર વર્તે છે પણ અપ્રાકૃત-દિવ્ય છે. હરિભક્ત જનોના નિવાસસ્થાનભૂત અને ભગવાનમાં એકાંતિક ભક્તિથી જ એક પ્રાપ્ય છે. હે રૂડા વ્રતવાળા મુને ! તે આ શ્વેતદ્વીપ ગોલોકાદિ ધામને પામવા ઈચ્છતા મહાત્મા ભક્તોએ પામવાનાં જે ગોલોક, બ્રહ્મપુર, વૈકુંઠ ધામો તેના દ્વારભૂત છે. દ્વારભૂત શ્વેતદ્વીપ ધામથી જ બીજાં ધામો પ્રત્યે જવાય છે. પ્રથમ શ્વેતદ્વીપમાં સર્વ ભક્તોને આવવાનું છે. ॥૩૬-૩૭॥

યસ્ય યદ્દામ્ન ઇચ્છા સ્યાદ્ભજતસ્તં તદેવ હિ ।

પ્રાપયન્તિ શ્વેતમુક્તા મુને ! પ્રાગુક્તલક્ષણાઃ ॥૩૮॥

હે મુને ! જે ભક્તને જે ધામને પામવાથી ઈચ્છા થાય તે ભક્તને તે જ ધામપ્રત્યે પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા શ્વેતમુક્તો પહોંચાડી દે છે. ॥૩૮॥

દિવ્યદેહોઽભવત્તત્ર ધામ્ન્યસૌ શ્વેતમુક્તવત્ ।

પ્રાપ્ય ગોલોકધામાથ પરમાનન્દમાસવાન્ ॥૩૯॥

આ ભક્તરાજ વસુરાજ શ્વેતદ્વીપ ધામમાં શ્વેતમુક્તોના જેવા દિવ્ય દેહને પામ્યો અને પછી તે મુક્તોએ પમાડતાં ગોલોક ધામને પામીને પરમાનંદને પામ્યો. ॥૩૯॥

ઇત્યમેકાન્તિકેનૈવ ધર્મેણારાધયન્તિ યે ।

નારાયણં પરં બ્રહ્મ શ્વેતમુક્તા ભવન્તિ તે ॥૪૦॥

આ રીતે જે જનો પરંબ્રહ્મ ભગવાન્ શ્રીનારાયણને એકાંતિક જ ધર્મથી આરાધે છે તે જનો શ્વેતમુક્તો થાય છે. ॥૪૦॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं पृष्टवान् यद्भवान्मुने ! ।

स्थितिरेकान्तभक्तानां श्वेतधाम्नश्च लक्षणम् ॥૪૧॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये उपरि-
चरवसुमोक्षनिरूपणनामा सप्तमोऽध्यायः ॥૭॥

હે મુને ! ‘અતીન્દ્રિયા નિરાતઙ્કાઃ ’ આ શ્લોકને આરંભીને ‘તે તથા સ્યુર્નહીતરે’ આ પર્યંતના શ્લોકથી જે તમોએ મને પૂછ્યું હતું તે સર્વ તમને કહ્યું. પ્રસંગાત્ એકાંતિક ભક્તોની સ્થિતિ કહી અને શ્વેતદ્વીપ ધામનું લક્ષણ પણ કહ્યું. ॥૪૧॥

ઈતિ શ્રીસ્કન્દપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે
ઉપરિચરવસુમોક્ષનિરૂપણનામા સપ્તમોઽધ્યાયઃ ॥૭॥

સાર્વાર્ણિક વાચ—

મહાર્ષિવારિતૈર્દેવૈસ્ત્યક્તે હિંસામયે મયે ।

પુનઃ કથં સમ્પ્રવૃત્તા મય્યાઃ સર્વત્ર તાદૃશાઃ ॥૧॥

^૧અધ્યાય ૮મો

અનાદિ પરંપરા પ્રાપ્ત વૈદિકી હિંસામય યજ્ઞ પ્રવૃત્તિ જાણે ઉચ્છિન્ન જ થઈ ગઈ એમ માનતા સાર્વાર્ણિકમુનિ પૂછે છે. હે સ્વામી કાર્તિક ! વૃદ્ધ વસિષ્ઠાદિ મહર્ષિઓએ હિંસામય યજ્ઞ કરતાં વારેલા દેવતાઓએ તેવો હિંસામય યજ્ઞ કરવાનો ત્યાગ કર્યા છતાં પણ ફરીથી તેવા હિંસામય યજ્ઞો સર્વત્ર કેમ પ્રવર્ત્યા ? પ્રવર્તવાનું કારણ શું ? ॥૧॥

દેવેષ્વૃષિષુ ભૂપેષુ પ્રાચીનાધુનિકેષુ ચ ।

સનાતનઃ શુદ્ધધર્મો વિપર્યાસં કથં ગતઃ ॥૨॥

વળી પ્રાચીન તથા આધુનિક એવા દેવતાઓ, ઋષિઓ અને રાજાઓમાં રહેલો એવો જે સનાતન શુદ્ધ ધર્મ અહિંસાદિક તે વિપરીતપણાને કેમ પામ્યો ? વિપરીતપણામાં કારણ શું ? ॥૨॥

અત્ર મે સંશયો ભૂયાન્ સજ્ઞાતોઽદ્ય ષડાનન ! ।

ત્વં સર્વશાસ્ત્રતત્ત્વજ્ઞસ્તમપાકર્તુમર્હસિ ॥૩॥

હે ષડાનન ! (છ મુખવાળા કાર્તિક સ્વામી) આ બાબતમાં (સર્વત્ર હિંસ્ર યજ્ઞની પ્રવૃત્તિ થવામાં અને દેવાદિકમાં રહેલા સનાતન ધર્મના વિપરીતપણામાં) મને મોટો સ્વયં અનિવાર્ય સંશય ઊપજે છે.

૧. આ અધ્યાયમાં મહાત્માઓના અપરાધથી જેનું બુદ્ધિરૂપ ધન નષ્ટ થયું છે, માટે જ લક્ષ્મીમદ્દથી અંધ બની ગયેલા એવા ઈન્દ્રને દુર્વાસાએ શાપ આપ્યો, આ કથા વર્ણવી છે.

તો તમો સર્વ શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતને સારી રીતે સમજનારા હોવાથી આ મારા સંશયને હાલમાં નિવારણ કરવાને યોગ્ય છો. ॥૩॥

સ્કન્દ ઉવાચ-

કાલો બલીયાન્બલિનાં ભિદ્યન્તે તેન બુદ્ધયઃ ।

કામક્રોધરસાસ્વાદલોભમાનવતાં મુને ! ॥૪॥

આ રીતે સાવર્ણિએ પૂછેલા કાર્તિક સ્વામી ‘કાળગતિથી અને મોટાઓના અતિક્રમથી કાંઈપણ અસંભાવિત નથી’ એમ ઉત્તર આપે છે. હે મુને ! બળિઓને મધ્યે મહાબળવાન કાળ છે, તે કાળે કરીને કામી, ક્રોધી, રસાસ્વાદી, લોભી, માની મનુષ્યોની બુદ્ધિઓ ભેદાય છે. તેથી તેઓ અધર્મમાં પ્રવર્તે છે. જેઓ કામાદિદોષે રહિત હોય તેઓને તો કાળની વિષમતાથી બુદ્ધિભેદ થતો નથી. એટલે તેઓ અધર્મમાં પ્રવર્તતા નથી. આ પ્રકારે અધર્મ પ્રવૃત્તિમાં આ એક હેતુ કહ્યો. ॥૪॥

અતિક્રમેણ મહતાં યથાર્થહિતભાષિણામ્ ।

ક્રોધમાનવશાત્પુંસાં નશ્યન્ત્યેવ ચ સદ્ધિયઃ ॥૫॥

વળી ક્રોધ-માન આદિક દોષવશાત્ થયેલા, યથાર્થ હિતભાષી મોટા ભગવદ્ભક્તોના અપરાધે કરીને પુરુષોની સદ્બુદ્ધિઓ નાશ જ પામી જાય છે. તેથી તેઓ અધર્મમાં પ્રવર્તે છે. અધર્મ પ્રવૃત્તિમાં આ બીજો હેતુ કહ્યો. ॥૫॥

અકાર્યમપિ તે કર્તું તદાનીં તુ બુધા અપિ ।

પ્રવર્તન્તેऽનુતપ્યન્તે બમ્ભ્રમ્યન્તેઽથ સંસૃતૌ ॥૬॥

જ્યારે કાળબળે કરીને કે મોટાઓના અપરાધે કરીને સદ્બુદ્ધિનો નાશ થાય છે ત્યારે તો બુધ-કાર્ય અકાર્યને જાણનારા જનો પણ અકાર્ય-ન કરવા યોગ્ય કર્મને પણ કરવા પ્રવર્તે છે અને વળી

તદનંતર પશ્ચાત્તાપને કરે છે અને પછીથી જન્મ-મરણના પ્રવાહરૂપ સંસૃતિમાં લાંબો કાળ ભટક્યા કરે છે. ॥૬॥

કામાદિભિર્વિહીના યે સાત્ત્વતાઃ ક્ષીણવાસનાઃ ।

તેષાં તુ બુદ્ધિભેદાય ક્ષપિ કાલો ન શુક્નુતે ॥૭॥

જેઓ કામાદિ અંતઃશત્રુઓએ રહિત, માટે જ વાસનાએ વર્જિત, સદ્ધર્મનિષ્ઠ ભગવદ્ભક્તો છે તેઓની સદ્બુદ્ધિને ભેદવા માટે તો કાળ ક્યારેય પણ સમર્થ થતો નથી. કાળનું સામર્થ્ય તેઓમાં પ્રવર્તતું નથી. ॥૭॥

અનાશ્રિતસ્તુ સદ્ધર્મ પુમાન્ કશ્ચન કર્હિચિત્ ।

સંસૃતેર્મુચ્યતે નૈવ સત્યમેતદ્વચો મમ ॥૮॥

પ્રસંગાત્ સદ્ધર્મનું ફળ કહે છે- સદ્ધર્મને નહિ આચરનારો પુરુષ તો કોઈ પણ ક્યારેય પણ સંસૃતિ થકી મુક્તિને પામતો જ નથી. સદ્ધર્મનો આશ્રય કરનાર જન જ માયાબંધનમાંથી મુક્ત થાય છે. આ મારું વચન સત્ય જ છે. ॥૮॥

પ્રવૃત્તિં હિંસ્રયજ્ઞાદેરથ તે દ્વિજસત્તમ ! ।

કથયામિ યથાપૂર્વ મયાઽશ્રાવિ પિતુર્મુખાત્ ॥૯॥

હે દ્વિજસત્તમ ! આ રીતે કાળગતિ અને મોટાઓના અતિક્રમથી મનુષ્યોની બુદ્ધિનો ભેદ કહ્યો. હવે હિંસામય યજ્ઞાદિકની પ્રવૃત્તિનું કારણ પૂર્વે મેં પિતા મહાદેવના મુખ થકી જેમ સાંભળ્યું છે, તેમ તમને કહું છું. ॥૯॥

અત્રાપ્યુદાહરન્તીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।

નારાયણસ્ય માહાત્મ્યં યત્ર લક્ષ્મ્યાશ્ચ કીર્તિતમ્ ॥૧૦॥

આ હિંસ્રયજ્ઞાદિ પ્રવૃત્તિરૂપ બાબતમાં પણ પુરાતન આ એક ઇતિહાસને ઋષિઓ કહે છે. જેમાં ભગવાન નારાયણ અને ભગવતી લક્ષ્મીનું માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે. ॥૧૦॥

મુનીનાં બૃહતાં તેષામતિક્રમણદોષતઃ ।

ઇન્દ્રસ્યાસીદ્ધિશ્ચજિતઃ સદ્બુદ્ધિવિલયો મુને ! ॥૧૧॥

હે મુને ! પૂર્વે વૃદ્ધ વસિષ્ઠાદિ મોટા મુનિઓના અપરાધરૂપ મહા-દોષને લીધે વિશ્વજિત નામના ઇન્દ્રની સદ્બુદ્ધિનો વિનાશ થયો હતો. વિશ્વજિત ઇન્દ્રનું પુરંદર એવું પણ સામાન્યતઃ નામ જાણવું. માટે પુરાણાદિકમાં આ પ્રસંગે ગ્રહણ કરેલા પુરંદર શબ્દની સાથે વિરોધ આવતો નથી. ॥૧૧॥

દુર્વાસાઃ શઙ્કરસ્યાંશસ્તપસ્વી મુનિરેકદા ।

ચરન્ યદ્દૃષ્ટ્યા લોકાન્ પુષ્પભદ્રાં નદીં યયૌ ॥૧૨॥

એક સમયમાં મારા પિતા શંકરના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલા મહાતપસ્વી દુર્વાસા ઋષિ લોકોમાં વિચરતા વિચરતા દેવ ઇચ્છાએ પુષ્પભદ્રા નામની નદી પ્રત્યે આવ્યા. ॥૧૨॥

જલક્રીડાર્થમાયાન્તીં સ્વર્ગાત્તત્ર સખીવૃતામ્ ।

વિદ્યાધરસ્ય સુમતેરજ્ઞનાં સ સમૈક્ષત ॥૧૩॥

સ્વર્ગજ્ઞાહેમકમલૈર્ગ્રથિતામતિસૌરભામ્ ।

દધતીં દક્ષિણે પાણૌ સ્રજં મદકલાભિધામ્ ॥૧૪॥

નદી પ્રત્યે આવેલા દુર્વાસાએ એ જ નદીમાં જલક્રીડા કરવા માટે સ્વર્ગ થકી સખીઓને સાથે લઈને આવેલી, જમણા હાથમાં સ્વર્ગગાનાં સુવર્ણમય કમળોથી ગુંથેલી હોવાથી અતિશય સુગન્ધવાળી

સુંદર માળાને ધારી રહેલી, સુમતિ નામના વિદ્યાધરની મદકલાનામની પત્ની દેખી, કેટલાક ટીકાકારો 'મદકલા' આ વિશેષણ માળાને પણ આપે છે. ॥૧૩-૧૪॥

તામવેક્ષ્ય મુનિસ્તસ્યાઃ સમીપમુપગમ્ય સઃ ।

ઉન્મત્તવદ્યયાચે તાં સ્રજં વિદ્યાધરીધૃતામ્ ॥૧૫॥

તે આ મદકલા સ્ત્રીને જોઈને દુર્વાસા મુનિએ તેણીને સમીપે જઈને તે વિદ્યાધરીએ હાથમાં ધારેલી તે માળાની યાચના જેમ ઉન્મત્ત જન કરે તેમ કરી. ॥૧૫॥

સાપિ પ્રણમ્ય તં સદ્યો માહાત્મ્યં તસ્ય જાનતી ।

તત્કળં ધારયામાસ માલાં તાં પરમાદરાત્ ॥૧૬॥

માળાની માગણી કરતા દુર્વાસા મુનિના માહાત્મ્યને (ક્રોધજન્ય સફળ શાપરૂપ) જાણતી હોવાથી તે વિદ્યાધરીએ પણ તત્કાલ જ મુનિને પ્રણામ કરીને તેમના ગળામાં પરમાદર થકી તે માળા પહેરાવી. ॥૧૬॥

તતઃ પ્રીતમના ગચ્છન્ ગાયત્રુન્મત્તવન્મુનિઃ ।

દદર્શ પથિ દેવેન્દ્રમાયાન્તં તાં મહાનદીમ્ ॥૧૭॥

મનોભિલષિત માળા મળવાથી મનમાં પ્રસન્ન થયેલા, માટે જ ઉન્મત્તની પેઠે શ્રીહરિના ગુણોને ગાતા ગાતા જતાં એવા દુર્વાસા મુનિએ તે પુષ્પભદ્રા મહાનદી પ્રત્યે આવતા વિશ્વજિત નામના ઈન્દ્રને માર્ગમાં જોયો. ॥૧૭॥

અપ્સરોભિશ્ચ ગન્ધર્વૈઃ સતાલં મધુસ્સ્વરમ્ ।

ઉપગીયમાનવિજયમધિરૂઢં ગજાધિપમ્ ॥૧૮॥

રમ્ભામધુરસઙ્ગીતશ્રવણાનન્દનિર્વૃત્તમ્ ।

તન્મુખાબ્જસ્થિરદશં છત્રચામરશોભિતમ્ ॥૧૯॥

કેવો ઈન્દ્ર ! તો ગંધર્વો અને અપ્સરાઓએ તાલ સહિત મધુર સ્વરથી ગાન કરાતો છે વિજય જેનો, ઐરાવત ગજરાજ ઉપર બેઠેલો, રંભા નામની અપ્સરાએ કરેલા મધુર સંગીતના શ્રવણથી ઉપજેલા આનંદમાં અત્યંત મગ્ન થયેલો, તે અપ્સરાના કમળ જેવા સુંદર મુખમાં સ્થિર દંષ્ટિવાળો અને છત્ર ચામરાદિ રાજોપચારો વડે શોભાયમાન હતો. ॥૧૯-૧૯॥

અનવેક્ષમાણમાત્માનં તં દૃષ્ટ્વા સોઽત્રિનન્દનઃ ।

સ્વકण્ઠસ્થાં સ્રજં તસ્મિન્શિક્ષેપોન્મત્તવદ્ધસન્ ॥૨૦॥

અપ્સરાએ કરેલા મધુર ગીતમાં અતિશય આસક્તિને લીધે પોતાના દેહનું પણ જેને ભાન નથી એવા ઈન્દ્રને (અથવા પોતાના સામું નહિ જોતા ઈન્દ્રને) જોઈને અત્રિ ઋષિના પુત્ર એવા દુર્વાસાએ ઉન્મત્તની પેઠે હસતાં હસતાં તેની ઉપર પોતાના કંઠમાં રહેલી રમણીય માળા ફેંકી. ॥૨૦॥

ઇન્દ્રોઽપ્યધર્મસર્ગેણ સમાવિષ્ટઃ પુરૈવ યત્ ।

તતસ્તદા કામવશસ્તાં ન્યધાદ્વજકુમ્ભયોઃ ।

તત્સૌરભાકૃષ્ટચેતાઃ કરીન્દ્રઃ શુન્ઙ્યાઽકૃષત્ ॥૨૧॥

જે હેતુ માટે ઈન્દ્ર પણ અશ્વમેધ યજ્ઞમાં મહર્ષિઓના વચનનો અતિક્રમ કર્યો તે સમયથી જ અધર્મસર્ગ કામ-ક્રોધાદિકે વ્યાપ્ત હતો, માટે જ મુનિએ માળા અર્પણ કરી તે સમયે કામાસક્ત ચિત્તવાળો થયો હતો, તેથી તેણે મુનિએ પ્રેમથી આપેલી માળાને સ્વયં નહિ ધારતાં ઐરાવત હાથીના કુંભસ્થળ ઉપર મૂકી દીધી. (રંભાના રૂપમાં અને

તેણીના મધુર ગીતમાં મોહિત હોવાથી મુનિના સામું જોયું પણ નહિ, તો બીજા સત્કારની તો વાત જ શી કરવી ?) કુંભસ્થળમાં મૂકેલી માળાના સુગંધથી જેનું ચિત્ત આકર્ષાયું છે, એવા ગજેન્દ્ર ઐરાવતે તે માળા પોતાની લાંબી શૂંઢ વડે નીચે ખેંચી લીધી. ॥૨૧॥

करात्सा पतिता भूमौ तां च गच्छन् करी पदा ।

ममर्द पश्यतस्तस्य महर्षेस्तपसांनिधेः ॥२२॥

નીચે ખેંચતાં જ તે માળા શૂંઢાદંડ થકી પૃથ્વી ઉપર પડી ગઈ. તે પડેલી માળાને હાથીએ ચાલતાં ચાલતાં તપોનિધિ મહર્ષિ દુર્વાસાના દેખતાં જ પગવડે મર્દન કરી નાખી. ॥૨૨॥

ततः क्रुद्धः स दुर्वासाः प्रलयाग्न्यरुणेक्षणः ।

प्राहेन्द्रं मत्त!दुष्टात्मन्!स्तब्धोऽसि कामलम्पट ! ॥२३॥

श्रियोधामस्रजं प्रीत्या मदत्तां नाभिनन्दसि ।

प्रणाममपि रे मूढ ! न करोषि त्वमुन्मदः ॥२४॥

न वीक्षसे मामपि त्वं त्वाद्दृष्ट્વતૈકશિક્ષકમ્ ।

त्रैलोक्यराज्यप्राप्तान्ध्र्यं सम्यक् त्वां शिक्षयेऽधुना ॥२५॥

यस्याः प्रसादात्त्रैलोक्यराज्यसौख्यं त्वमाप्तवान् ।

सैव श्रीः सत्रिलोकं त्वां हित्वा लीनाऽस्तુ सागरे ॥२६॥

પોતે અર્પણ કરેલી માળાનું હસ્તિકૃત મર્દન જોઈને જ ક્રોધને પામેલા, માટે જ પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવાં લાલયોળ લોચનવાળા દુર્વાસા ઋષિ ઈન્દ્રના પ્રત્યે બોલ્યા. શું બોલ્યા ? તો હે મદોન્મત્ત ! હે દુષ્ટાત્મન્ ! રે કામલંપટ ! તું અતિ સ્તબ્ધ થઈ ગયો જણાય છે. જેથી હે મૂઢ-અતિનીચ ઈન્દ્ર ! લક્ષ્મીના અધિક મદવાળો તું શ્રી-શોભાના અને

લક્ષ્મીના ધામભૂત અને મેં બહુ પ્રીતિથી આપેલી એવી માળાને અભિનંદન-વખાણતો નથી, તેમ મને પ્રણામ પણ કરતો નથી. વળી ત્રિલોકીના રાજ્યની પ્રાપ્તિથી અંધપણાને પામેલો તું, તારા જેવા મદોન્મત્તોની મુખ્યપણે શિક્ષા કરનારો હું, તે મારા સામું પણ જોતો નથી. માટે હાલમાં તારી સમ્યક્-‘જેથી ફરીથી આવું કર્મ ન કર’ એવી આકરી શિક્ષાને કરું છું. શી શિક્ષા ? તો જે લક્ષ્મીના પ્રસાદે કરીને તું ત્રિલોકીના રાજ્યના સુખને પામ્યો છું, એ જ લક્ષ્મી ત્રિલોકસહિત તારો ત્યાગ કરીને સમુદ્રમાં લીન થઈ જાઓ. ॥૨૩-૨૬॥

વજ્રપાતોપમં વાક્યં તન્નિશમ્યૈવ તત્ક્ષણમ્ ।

ગજાદુત્પ્લુત્ય વિમદસ્તદ્દૃષ્ટ્યોર્ન્યપતદ્ધરિઃ ॥૨૭॥

વજ્રપાતની ઉપમા જેને છે એવું દુર્વાસાનું શાપવચન સાંભળીને, તે જ ક્ષણમાં મદ રહિત થયેલો ઈન્દ્ર એકદમ ઐરાવત હાથી ઉપરથી નીચે ઉતરીને મુનિના ચરણમાં પડ્યો. ॥૨૭॥

પ્રાર્થયામાસ ચ મુહુઃ પ્રણમંસ્તં સવેપથુઃ ।

પ્રસાદં મયિ દાસે ત્વં કૃપાલો ! કર્તુમર્હસિ ॥૨૮॥

વળી થરથર કંપતો થકો અને તે મુનિને વારંવાર પ્રણામ કરતો થકો પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે, હે કૃપાળો ! તમો દાસ એવો હું તે મારી ઉપર અનુગ્રહ કરવાને યોગ્ય છો. ॥૨૮॥

તં પ્રાહાથ સ રે શક્ર ! નાહં વૈ ગૌતમો મુનિઃ ।

અક્ષમાસારસર્વસ્વં દુર્વાસસમવેહિ મામ્ ॥૨૯॥

આ રીતે ઈન્દ્રે પ્રાર્થના કરતાં દુર્વાસા તેના પ્રત્યે બોલ્યા કે, રે નીચ શક ! હું કાંઈ ગૌતમ મુનિ નથી કે તારી પ્રાર્થનાથી કિંચિત્ પણ

ક્ષમા કરી અનુગ્રહ કરું. (આથી ગૌતમપત્ની અહધ્યાના ગમનરૂપ અતિનિંદિત કર્મ કરવાના સ્વભાવવાળો તું છે. એમ ઈન્દ્રને પૂર્વની વાત સંભારી આપી.) હું તો અક્ષમાં જે સોએ સો ઉપાયોએ કરીને પણ દુર્નિવાર્ય એવો ક્રોધ તે જ સર્વ ધન કે બળ જેને છે અને દુર્વાસા નામથી પ્રસિદ્ધ એવો મને તું જાણ. ॥૨૯॥

अन्ये ते मुनयो दुष्ट ! स्तावकास्तेऽनुवर्तिनः ।

अहं तु त्वावृशान् कीदृन् गणये नैव निःस्पृहः ॥૩૦॥

હે દુષ્ટ ! દ્રવ્યાદિકને માટે તારી સ્તુતિ કરનારા અને તારી અનુવૃત્તિમાં વર્તનારા તે મુનિઓ તો બીજા છે. હું તો દ્રવ્યાદિકની સ્પૃહાએ રહિત છું. માટે તારા જેવા વિષયના કીડાઓને લેશથી પણ ગણતો જ નથી. ॥૩૦॥

ज्वलज्जटाकलापाच्च भृकुटीकुटिलेक्षणात् ।

को वा न विभीयान् मत्तो ब्रह्माण्डे पापकर्मकृत् ॥૩૧॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये
देवेन्द्रशापो नामाष्टमोऽध्यायः ॥૮॥

તપના તેજથી પ્રકાશમાન છે જટાકલાપ જેનો અને ચડાવેલી ભૃકુટીથી વાંકુ જોવું જેનું છે એવા કોપમૂર્તિ મારા થકી બ્રહ્માંડમાં પાપકર્મકર્તા કયો દેવ કે દૈત્ય કે મનુષ્યાદિક ભયને ન પામે એવો છે ? મારા થકી ઉત્થંબલ સર્વ કોઈપણ ભય પામે જ. ॥૩૧॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે વાસુદેવમાહાત્મ્યે દેવેન્દ્ર
શાપો નામાષ્ટમોઽધ્યાયઃ ॥૮॥

સ્કન્દ ડવાચ -

ભાવિધર્મવિપર્યાસકાલવેગવશોઽથ સઃ ।

નાહં ક્ષમિષ્ય્ય ઇત્યુક્ત્વા કૈલાસં પ્રયયૌ મુને ! ॥૧॥

^૧અધ્યાય ૯મો

કાર્તિક સ્વામી કહે છે-હે સાવર્ણિમુને ! ઈન્દ્રે કરેલી પ્રાર્થના નહિ સ્વીકાર્યા પછી દુર્વાસા મુનિ જેણે કરીને ભવિષ્યમાં અવશ્ય ધર્મનો વિપર્યય થવાનો છે, એવા કાળને વશ વર્તનારો હું હોવાથી તારા અપરાધોની ક્ષમા નહિ કરું; એમ ઈન્દ્રને કહીને કૈલાસ પ્રત્યે ચાલ્યા ગયા. ‘ભાવિ’ પદથી જે ભાવિ ભાવ હોય તે કોઈથીપણ અન્યથા કરી શકાતો નથી, આવો અભિપ્રાય સૂચવ્યો છે. ॥૧॥

ત્રૈલોક્યાચ્છીરપિ તદા સમુદ્રેઽન્તર્ધિમાયયૌ ।

ઇન્દ્રં વિહાયાપ્સરસઃ સર્વશઃ શ્રિયમન્વયુઃ ॥૨॥

તે સમયમાં શ્રી-પોતાની વિભૂતિઓ સાથે તેની અધિષ્ઠાત્રી મૂર્તિમતી સ્વયં લક્ષ્મીદેવી પણ ત્રિલોકી થકી સમુદ્રમાં અંતર્ધાન થઈ ગઈ. અને સર્વ અપ્સરાઓ પણ ઈન્દ્રનો ત્યાગ કરીને લક્ષ્મીજીની પાછળ ગઈઓ. ॥૨॥

તપઃશૌચદયાસત્યપાદઃ સદ્ધર્મઃ ઋદ્ધયઃ ।

સિદ્ધયશ્ચ બલં સત્ત્વં સર્વતઃ શ્રિયમન્વયુઃ ॥૩॥

તપ, શૌચ, દયા, સત્ય આ ચાર પાદ જેના છે એવો સદ્ધર્મ,

૧. આ અધ્યાયમાં દુર્વાસાનું કૈલાસમાં જવું, હિમ્નયજ્ઞની પ્રવૃત્તિનું કારણ, ત્રિલોકી થકી લક્ષ્મીઆદિકનું સમુદ્રમાં અંતર્ધાન, તે પછી ભોગ્ય-ભોગોપકરણાદિ પદાર્થોનો નાશ, તે આપત્કાળમાં જનોએ કરેલું પકવ અપકવ માંસનું ભક્ષણ, તેમાં એકાંતિક ભક્તોને તેનો અભાવ, ઈત્યાદિ અર્થોનું નિરૂપણ કર્યું છે.

સમૃદ્ધિઓ, અણિમાદિ સિદ્ધિઓ, બળ-સર્વનું દેહબળ, સત્ત્વ-સર્વનું
અંતઃકરણબળ, આ સર્વ પણ ત્રિલોકી થકી લક્ષ્મીજીની પાછળ ગયું. ॥૩॥

ગજાદીનિ ચ યાનાનિ સ્વર્ણાદ્યાભૂષણાનિ ચ ।

ચિક્ષિયુર્મણિરત્નાનિ ધાતૂપકરણાનિ ચ ॥૪॥

ગજાદિ વાહનો, સુવર્ણાદિ ધાતુઓનાં આભૂષણો અને પાત્રાદિ
ઉપકરણો, મણિઓ અને રત્નો ક્ષય પામી ગયાં. ॥૪॥

અન્નાન્યૌષધયઃ સ્નેહાઃ કાલેનાલ્પેન ચિક્ષિયુઃ ।

ન ક્ષીરં ધેનુમહિષીપ્રમુખાનાં સ્તનેષ્વભૂત ॥૫॥

ઘઉં આદિક અન્નો, ઔષધિઓ અને ઘૃત તેલાદિ સ્નેહો
અલ્પકાળમાં ક્ષય પામી ગયા. ગાયો ભેંસો આદિક પશુઓનાં સ્તનોમાં
દુધ જ રહ્યું નહિ. ॥૫॥

નવાપિ નિધયો નષ્ટાઃ કુબેરસ્યાપિ મન્દિરાત્ ।

ઇન્દ્રઃ સહામરગણૈરાસીત્તાપસસન્નિભઃ ॥૬॥

કુબેર ભંડારીના ભવનથકી નવેય નિધિઓ પણ નાશ પામી
ગયા. દેવગણો સાથે ઇન્દ્રતો તપસ્વીના જેવો સમગ્ર ભોગે વર્જિત
થઈ ગયો. ॥૬॥

સર્વાણિ ભોગદ્રવ્યાણિ નાશમીયુસ્ત્રિલોકતઃ ।

દેવા દૈત્યા મનુષ્યાશ્ચ સર્વે દારિદ્ર્યપીડિતાઃ ॥૭॥

સમગ્ર ભોગદ્રવ્યો ખાન-પાનાદિક ત્રિલોકી થકી નાશ પામી
ગયાં. તેથી દેવો દૈત્યો અને મનુષ્યો સર્વ કોઈ દારિદ્ર્યરૂપ દુઃખથી
દુરંત દુઃખી દીન થઈ ગયા. ॥૭॥

કાન્ત્યા હીનસ્તતશ્ચન્દ્રઃ પ્રાપામ્બુત્વં મહોદધૌ ।

અનાવૃષ્ટિર્મહત્યાસીદ્ધાન્યગીજક્ષયઙ્કરી ॥૮॥

આ રીતે લક્ષ્મી આદિકનું સમુદ્રમાં અંતર્ધાન થયા પછી ઔષધિપોષક ચંદ્રમા પણ કાંતિએ રહિત થઈને સમુદ્રના જળમાં અંતર્ધાન થઈ ગયો. ત્યાર પછી ડાંગર ઘઉં આદિક ધાન્યનાં બીજો જે અંકુરોનાં કારણ કહેવાય છે તેને નાશ કરનારી અનાવૃષ્ટિ (વૃષ્ટિનો અભાવ) મોટી-બહુ વર્ષપર્યંત ચાલુ રહી. એટલે દુષ્કાળની પરંપરા પ્રવર્તી. ॥૮॥

ઘ્નન્ ઘ્નન્નેતિ જલ્પન્તઃ ક્ષુત્ક્ષામાશ્ચ નિરોજસઃ ।

ત્યક્ત્વા ગ્રામાન્પુરશ્ચોષુર્વનેષુ ચ નગેષુ ચ ॥૯॥

મોટી અનાવૃષ્ટિને લીધે અન્ન બીલકુલ નહિ મળવાથી ક્વાત્રં ક્વાત્રં-અન્ન ક્યાં છે ? અન્ન ક્યાં છે ? એમ ક્ષુધાનું દુઃખ નહિ સહન થવાથી બહુ બુમો પાડતા, ક્ષુધાને લીધે કૃશ શરીર જેમનાં થઈ ગયાં છે, માટે જ બીલકુલ બળહીન થએલા તે જનો ગામો અને પત્તનોનો પરિત્યાગ કરીને વનમાં અને પર્વતમાં જઈ વસ્યા. ॥૮॥

ક્ષુધાર્તાસ્તે પશૂન્ હત્વા ગ્રામ્યાનારણ્યકાંસ્તથા ।

પક્ત્વાપક્ત્વાપિ વા કેચિત્તેષાં માંસાન્યમુજ્જત ॥૧૦॥

ક્ષુધાથી આતુર બની ગએલા તે જનો બકરાં આદિક ગામનાં પશુઓ અને મૃગાદિ વનનાં પશુઓને હણીને તેમનાં માંસને રાંધીને, તો કેટલાક નહિ રાંધીને પણ ખાવા લાગ્યા. ॥૧૦॥

વિદ્વાંસો મુનયશ્ચાથ યે વૈ સદ્ધર્મચારિણઃ ।

મ્નિયમાણાઃ ક્ષુધાઽથાપિ નાશનન્ત પલલାନિ તુ ॥૧૧॥

આ પ્રમાણે બહુધા પ્રવૃત્તિ થતાં, જે કેટલાંક સદ્ધર્મમાં વર્તનારા વિદ્વાનો અને મુનિઓ હતા, તે તો ક્ષુધાદુઃખને લીધે મરવા જેવા થઈ

ગયા તથાપિ ‘બુદ્ધિપૂર્વક માંસભક્ષણમાં દ્વિગુણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે.’ એમ જાણીને માંસભક્ષણમાં તો પ્રવર્ત્યા જ નહિ. ॥૧૧॥

તદા તુ વૃદ્ધા ઋષયસ્તાન્ દૃષ્ટ્વાનશનાદતાન્ ।

મનુભિઃ સહ વેદોક્તમાપદ્ધર્મમબોધયન્ ॥૧૨॥

જ્યારે કેટલાક ઋષિઓ માંસભક્ષણમાં પ્રવર્ત્યા નહિ ત્યારે તો મનુઓએ સહિત વૃદ્ધ ઋષિઓ ‘કાંઈપણ ખાવું જ નહિ.’ આવા મરણ માટે અનશન વ્રતમાં આદરવાળા તે મુનિઓને જોઈને વેદાદિકમાં કહેલા આપત્કાલીન ધર્મનો ‘ત્ર્યહમલાભેઽન્ધસો માંસેનાપિ વર્તેત સર્વથા ન મત્યા દેહં પાતયેત્ ધર્મસ્યાદિમં સાધનં યદ્દેહઃ” “સર્વત એવ આત્માનં ગોપાયેત્” “સર્વાન્નાનુમતિશ્ચ પ્રાણાત્યયે તદર્શનાત્” “શરીરમાદ્યં ખલુ ધર્મસાધનં” “જીવન્નરો ભદ્રશતાનિ પશ્યતિ” ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિ, સૂત્ર, અભિયુક્તિ આદિકનાં વચનો કે જે મનુષ્યદેહની અતિદુર્લભતા અને ધર્માચરણમાં મુખ્ય સાધનતા કહેવાપૂર્વક તેના જે તે પ્રકારથી પણ પરિરક્ષણની આવશ્યકતા કહેનારાં છે તે વડે બોધ આપવા લાગ્યા. ॥૧૨॥

મુનયઃ પ્રાયશસ્ત્ર ક્ષુધાવ્યાકુલિતેન્દ્રિયાઃ ।

પરોક્ષવાદવેદાર્થાન્ વિપરીતાન્ પ્રપ્રેદિરે ॥૧૩॥

બોધ આપેલા ઋષિઓ મધ્યે જેઓ મુનિ-મંત્રદંષ્ટાઓ હોઈને ક્ષુધાથી વ્યાકુળિત ઇન્દ્રિયોવાળા હતા તે તો પરોક્ષ ‘મેધ્યેનાજેન યદ્દેહ્યં’ ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં કહેલા લક્ષણવાળો વાદ (કહેવું) જેનો છે એવા વેદોના અર્થોને વિપરીત કરવા લાગ્યા. એટલે ‘ભુખ્યાને કોઈ પણ ધર્મ જણાતો નથી’ આવા ન્યાયે કરીને વિપરીત-હિંસ્રયજ્ઞપર જ સમજવા લાગ્યા.

‘પ્રાયશઃ’ આ પદથી ‘જેઓ ભગવદ્ભક્તો ન હતા તેઓ એવું સમજ્યા, પણ ભગવદ્ભક્તો નહિ.’ એમ સૂચવ્યું છે. ॥૧૩॥

અર્થ યજ્ઞાદિશબ્દાનાં મુખ્યં છાગાદિમેવ તે ।

બુબુધુશ્ચાથ તે પ્રાહુર્યજ્ઞાન્ કુરુત મો દ્વિજાઃ ! ॥૧૪॥

તે અર્થને કહે છે-ભગવદ્ભક્તો થકી વ્યતિરિક્ત તે મુનિઓ ‘અજેન યજેત’ ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં વર્તતા અજ્ઞાદિ શબ્દોનો મુખ્ય અર્થ છાગ(બોકડો) આદિક જ છે એમ સમજી બેઠા. આવો વિપરીત અર્થ સમજ્યા પછી વળી તે કેટલાક ઋષિઓ હે દ્વિજો ! ‘તમો છાગાદિક વડે યજ્ઞ કરો’ એમ પણ કહેવા લાગ્યા. ॥૧૪॥

યા વેદવિહિતા હિંસા ન સા હિંસાસ્તિ દોષદા ।

ઉદ્દિશ્ય દેવાન્ પિતૃંશ્ચ તતો ઘ્નત પશૂન્ શુભાન્ ॥૧૫॥

પ્રોક્ષિતં દેવતાભ્યશ્ચ પિતૃભ્યશ્ચ નિવેદિતમ્ ।

મુજ્જત સ્વેપ્સિતં માંસં સ્વાર્થં તુ ઘ્નત મા પશૂન્ ॥૧૬॥

વેદમાં કહેલી જે હિંસા તે દોષદાયી નથી, માટે દેવતાઓ અને પિત્રીઓને ઉદ્દેશીને શુભ એવાં પશુઓને મારો, મંત્રોથી પ્રોક્ષણ કરેલા (શુદ્ધ કરેલા) અને વળી દેવતાઓ તથા પિત્રીઓને નિવેદન કરેલા માંસને યથેચ્છ જમો, સ્વાર્થ માટે તો પશુઓને હણો નહિ, ઇત્યાદિ ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. ॥૧૫-૧૬॥

તતો દેવર્ષિભૂપાલા નરાશ્ચ સ્વસ્વશક્તિઃ ।

ચક્રુસ્તૈર્બોધિતા યજ્ઞાનૃતે હ્યેકાન્તિકાન્ હરેઃ ॥૧૭॥

અનંતર મુનિઓએ આવો બોધ આપેલા દેવો ઋષિઓ રાજાઓ અને બીજા મનુષ્યો પણ પોતપોતાની શક્તિને અનુસારે હિંસામય

યજ્ઞમાં પ્રવર્ત્યા. જેઓ ભગવાનના એકાંતિક ભક્તો હતા તેઓ તો તેમાં ન જ પ્રવર્ત્યા. ॥૧૭॥

ગોમેધમશ્વમેધં ચ નરમેધમુખાન્મખાન્ ।

ચક્રુર્યજ્ઞાવશિષ્ઠાનિ માંસાનિ બુભુજુશ્ચ તે ॥૧૮॥

કેવા યજ્ઞમાં પ્રવર્ત્યા ? તો આવી વિપરીત પ્રવૃત્તિને અનુસરેલા તે દેવાદિકો ગોમેધ અશ્વમેધ અને નરમેધ પ્રમુખ મખોને કરવા મંડ્યા અને તેના અવશિષ્ટ માંસોને ખાવા મંડ્યા. ॥૧૮॥

વિનષ્ટાયાઃ શ્રિયઃ પ્રાપ્ત્યૈ કેચિદ્વિજ્ઞાંશ્ચ ચક્રિરે ।

સ્ત્રીપુત્રમન્દિરાદ્યર્થં કેચિચ્ચ સ્વીયવૃત્તયે ॥૧૯॥

તેમાં કેટલાક જનો વિનષ્ટ થયેલી લક્ષ્મીની ફરીથી પ્રાપ્તિ માટે, તો કેટલાક જનો સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ આદિકની પ્રાપ્તિ માટે, તો કેટલાક જનો પોતાની જીવિકાવૃત્તિની પ્રાપ્તિ માટે વિવિધ યજ્ઞો કરવા લાગ્યા. ॥૧૯॥

મહાયજ્ઞેષ્વશક્તાસ્તુ પિતૃનુદિશ્ય ભૂરિશઃ ।

નિહત્ય શ્રાદ્ધેષુ પશૂન્ માંસાન્યાદંસ્તથાઽઽદયન્ ॥૨૦॥

ગોમેધાદિ મહાયજ્ઞોને કરવામાં અસમર્થ એવા કેટલાક જનો તો પિત્રીઓને ઉદેશીને શ્રાદ્ધોમાં બહુ પશુઓને હણીને તેનાં માંસોને સ્વયં ખાવા લાગ્યા તથા બીજા બ્રાહ્મણો અને પોતાના સંબન્ધી જનો જ્ઞાતિજનોને ખવરાવા લાગ્યા. ॥૨૦॥

કેચિત્સરિત્સમુદ્રાણાં તીરેષ્વેવાવસજ્જનાઃ ।

મત્સ્યાન્ જાલૈરુપાદાય તદાહારા બભૂવિરે ॥૨૧॥

કેટલાક જનો નદીઓ તથા સમુદ્રના તીર ઉપર જ જઈ વસ્યા અને જાળો વડે મત્સ્યોને પકડીને તેના માંસોનો જ આહાર કરવા લાગ્યા. ॥૨૧॥

स्वगृहागतशिष्टेभ्यः पशूनेव निहत्य च ।

निवेदयामાસુરેતે ગોછાગપ્રમુખાન્ મુને ! ॥૨૨॥

હે સાવર્ણિ મુને! વળી તે આ જનો પોતાને ઘેર આવેલા શિષ્ટ જનોને ગાયો-બકરાં આદિક પશુઓને હણીને જ નિવેદન કરવા લાગ્યા. ॥૨૨॥

सजातीयविवाहानां नियमश्च तदा क्वचित् ।

નાભવદ્ધર્મસાઙ્કર્યાદ્વિત્તવેશ્માદ્યભાવતઃ ॥૨૩॥

આવા મહા આપત્કાળમાં ધર્મસંકરતાને લીધે તથા ધન, ઘર આદિકના અભાવને લીધે સમાનવર્ણવાળા જનોમાં જે વિવાહો પ્રથમ થતા હતા, તેનો નિયમ કોઈ પણ વર્ણમાં રહ્યો નહિ. ॥૨૩॥

ब्राह्मणाः क्षत्रियादीनां क्षत्राद्या ब्रह्मणां सुताः ।

ઉપયેમિરે કાલગત્યા સ્વસ્વવંશવિવૃદ્ધયે ॥૨૪॥

કેવી ધર્મસંકરતા ? તો પોતપોતાના વંશની વિવૃદ્ધિ માટે ઉત્તમ વર્ણ બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયાદિકની અને નીચ વર્ણ ક્ષત્રિયાદિકો બ્રાહ્મણોની કન્યાઓને આપત્કાળવશાત્ પરણવા મંડ્યા. આવી વર્ણસંકરતા થઈ ગઈ. ॥૨૪॥

इत्थं हिंसामया यज्ञाः सम्प्रवृत्ता महापदि ।

ધર્મસ્ત્વાભાસમાત્રોઽસ્થાત્સ્વયં તુ શ્રિયમન્વગાત્ ॥૨૫॥

આ પ્રકારે મહા આપત્કાળમાં હિંસામય યજ્ઞોની પ્રવૃત્તિ થઈ. ધર્મ જે સદાચાર તે તો આભાસમાત્ર-કથનમાત્ર રહ્યો. સ્વયં સનાતન ધર્મ તો લક્ષ્મીજીની પાછળ ચાલ્યો ગયો. ॥૨૫॥

અધર્મઃ સાન્વયો લોકાંસ્ત્રીનપિ વ્યાપ્ય સર્વતઃ ।

અવર્ધતાલ્પકાલેન દુર્નિવાયોર્ બુધૈરપિ ॥૨૬॥

એમ થતાં વિદ્વાનોએ પણ ન નિવારણ કરી શકાય એવો સપરિવાર અધર્મ ત્રણેય લોકોમાં વ્યાપીને સર્વત્ર અલ્પ કાળમાં વૃદ્ધિ પામી ગયો. સર્વત્ર અધર્મની પ્રવૃત્તિ થઈ રહી. ॥૨૬॥

દરિદ્રાણામથૈતેષામપત્યાનિ તુ ભૂરિશઃ ।

તેષાં ચ વંશવિસ્તારો મહાલોકેષ્વવર્ધત ॥૨૭॥

સર્વત્ર અધર્મની વ્યાપ્તિ થતાં, દરિદ્ર દશામાં આવી ગયેલા તે જનોનાં સંતાનો તો બહુ થયાં અને વળી તેમના વંશનો વિસ્તાર લોકોમાં અધિક વૃદ્ધિ પામ્યો. ॥૨૭॥

વિદ્વાંસસ્તત્ર યે જાતાસ્તે તુ ધર્મં તમેવ હિ ।

મેનિરે મુખ્યમેવાથ ગ્રન્થાંશ્ચકુશ્ચ તાદૃશાન્ ॥૨૮॥

તે વંશ વિસ્તારમાં જેઓ વિદ્વાનો થયા તેઓ તો પોતપોતાના વૃદ્ધોએ અનુષ્ઠાન કરેલા વેદોક્ત આપધ્ધર્મને જ મુખ્ય માની બેઠા. એટલે તેમણે ગ્રંથો પણ તેવા જ-હિંસામય યજ્ઞ પ્રતિપાદન પર જ કર્યા. ॥૨૮॥

તે પરમ્પરયા ગ્રન્થાઃ પ્રામાણ્યં પ્રતિપેદિરે ।

આદ્યે ત્રેતાયુગે હીત્યમાસીદ્ધર્મસ્ય વિપ્લવઃ ॥૨૯॥

તેમણે કરેલા તે પ્રબન્ધો પરંપરાએ પ્રમાણપણાને પામ્યા. વિશ્વજિત નામના ઈન્દ્રના સમયમાં વર્તતા મન્વંતરના પ્રથમ ત્રેતાયુગમાં આ પ્રકારે ધર્મનો વિનાશ થયો હતો. ॥૨૯॥

તતઃ પ્રભુતિ લોકેષુ યજ્ઞાદૌ પશુર્હિસનમ્ ।

બભૂવ સત્યે તુ યુગે ધર્મ આસીત્સનાતનઃ ॥૩૦॥

તે કાળને આરંભીને આ લોકોમાં થતા યજ્ઞાદિકમાં પશુઓની હિંસા પ્રવર્તી હતી. પ્રથમ સત્યયુગમાં તો અહિંસાદિ સનાતન ધર્મની સારી પ્રવૃત્તિ હતી. ॥૩૦॥

કાલેન મહતા સોઽપિ સહ દેવૈઃ સુરાધિપઃ ।

આરાધ્ય સમ્પદંપ્રાપ વાસુદેવં પ્રભું મુને ! ॥૩૧॥

હે મુને ! વિશ્વજિત નામનો દેવેન્દ્ર પણ દેવો સાથે બહુ કાળે વાસુદેવ મહાપ્રભુનું આરાધન કરીને સંપત્તિને પામ્યો હતો. ॥૩૧॥

તતો ધર્મનિકેતસ્ય શ્રીપતેઃ કૃપયા હરેઃ ।

યથાપૂર્વં ચ સદ્ધર્મસ્ત્રિલોક્યાં સમ્પ્રવર્તતે ॥૩૨॥

ઈન્દ્રને સંપત્તિ મળ્યા પછી ધર્મના આધારભૂત શ્રીપતિ શ્રીહરિની કૃપાથી તે સનાતન ધર્મ ત્રિલોકીમાં યથાપૂર્વ (દુર્વાસાના શાપ પહેલાં જેમ હતો તેમ) સારી રીતે પ્રવર્ત્યો હતો. ॥૩૨॥

તત્રાપિ કેચિન્મુનયો નૃપા દેવાશ્ચ માનુષાઃ ।

કામક્રોધરસાસ્વાદલોભોપહતસદ્ધિયઃ ।

તમાપદ્ધર્મમદ્યાપિ પ્રાધાન્યેનૈવ મન્વતે ॥૩૩॥

સનાતન ધર્મની પ્રવૃત્તિ હોવા છતાં પણ કામ, ક્રોધ, રસાસ્વાદ, લોભ, માન આદિક દોષોએ કરીને જેમની સદ્બુદ્ધિઓ હણાઈ ગઈ છે, એવા કેટલાક મુનિઓ, રાજાઓ, દેવતાઓ અને મનુષ્યો આપદ્ધર્મને અદ્યાપિ (શુભ કાળમાં પણ) મુખ્યપણે માને છે. અભિપ્રાય એવો છે કે, જેને વિષે ‘અભયં સત્ત્વસંશુદ્ધિઃ’ ઇત્યાદિ વચનથી ગીતામાં કહેલી સત્ત્વમયી દેવી સંપત્તિ વર્તતી હોય તે જ દેવસંજ્ઞાથી કહેવાય અને જેને વિષે ‘દમ્પ્નો દર્પોઽભિમાનશ્ચ’ ઇત્યાદિ વચનથી ગીતામાં કહેલી રજ-

તમમયી આસુરી સંપત્તિ વર્તતી હોય તે જ અસુર સંજ્ઞાથી કહેવાય. તેમાં ૨૪-તમ પ્રધાન અસુરોને શુભ સાધનના આચરણમાં શિથિલતાને લીધે બુદ્ધિમાં જડતા હોવાથી સચ્છાસ્ત્રોના શબ્દોનો યથાર્થ બોધ હોતો નથી. સત્ત્વપ્રધાન સુરોને તો દૈવી સંપદાએ યુક્ત હોવાથી બોધ છે જ. તેમાં પણ દેહ બ્રહ્મચર્યવ્રતવાળાને જ બુદ્ધિમાં સારુ નિર્દોષપણું હોવાથી યથાર્થ બોધ હોય છે જ. આ અર્થ છાંદોગ્યોપનિષદમાં શ્રુતિએ જ કહ્યો છે - “इन्द्रो इ वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः” આ આખ્યાયિકામાં આત્મજ્ઞાનાર્થી ઈન્દ્ર અને વિરોચન બન્નેએ બ્રહ્માની સમીપે જઈને આત્મજ્ઞાન માટે તેમને પૂછ્યું. તે સમયે બ્રહ્માએ કહ્યું કે - હે દેવેન્દ્ર ! હે અસુરેન્દ્ર ! તમો બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવા પૂર્વક તપશ્ચર્યા કરો. બ્રહ્માનું વચન સાંભળીને અસુરેન્દ્ર વિરોચને બત્રીશ વર્ષપર્યંત બ્રહ્મચર્યવ્રત પૂર્વક તપ કર્યું. તેથી તેની બુદ્ધિમાં જોઈએ તેવું સમ્યક્ નિર્દોષપણું નહિ આવવાથી બ્રહ્માએ ઉપદેશ કરેલા ‘एष आत्मा’ ઇત્યાદિ વાક્યમાં ‘પોતાનો દેહ જ આત્મા છે’ એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તે પછી તે મનમાં બહુ સંતુષ્ટ થઈને પોતાના દેહના પોષણ આદિકને જ સારી રીતે કરવા મંડ્યો. દેવેન્દ્રે તો એકસો એક વર્ષપર્યંત દેહપણે બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવા પૂર્વક તપ કર્યું. તેથી તેની બુદ્ધિ સારી રીતે નિર્દોષ થઈ ગઈ. તેથી જ ‘આત્મા દેહથકી વ્યતિરિક્ત જ છે. તેની જીવસંજ્ઞા છે. તે જો ધર્માદિ અંગે સહિત પરમાત્માની ભક્તિ કરે છે તો પરમાત્માને પામે છે’ આવો નિશ્ચય કર્યો. તેમ આ સ્થળે પણ કામ-ક્રોધાદિકે કરીને જેની બુદ્ધિ હણાઈ ગઈ છે, એવા જનોને બુદ્ધિજડતાને લીધે વૈદિક શબ્દોનો યથાર્થ બોધ નહિ હોવાથી તેઓ આપધ્ધર્મનું જ પ્રધાનપણે ગ્રહણ કરે છે. ॥૩૩॥

एकान्तिनो भागवता जितकामादयस्तु ये ।

आपद्यपि न तेऽगृह्णन्तं तदा किमुतान्यदा ॥૩૪॥

કામાદિ દોષો જેમણે જીત્યા છે એવા જે એકાંતિક ભગવદ્ભક્તો હતા તેઓએ તો વિષમ કાળમાં પણ આપધર્મનું ગ્રહણ કર્યું નહિ. એટલે વિષમ કાળે કરીને પણ સદ્બુદ્ધિનો વિનાશ ન હોવાથી તેઓ મુખ્ય જ ધર્મના પાલનમાં તત્પર રહ્યા. જ્યારે આપત્તિમાં પણ તેઓએ આપત્કાલીન ધર્મ ગ્રહણ કર્યો નહિ, તો આપત્તિ વિનાના સારા કાળમાં ન ગ્રહણ કરે, એમાં તો કહેવું જ શું ? આ બધો અર્થ મોક્ષધર્મમાં જાજણિતુલાધાર સંવાદ આદિકમાં નિર્ણય કર્યો છે. તો અહિંસાદિક જ મુખ્ય ધર્મ છે, એમ સમજીને ભગવદ્ભક્તો આપત્તિમાં પણ તેનું જ અનુષ્ઠાન કરે છે, એવું તાત્પર્ય છે. ॥૩૪॥

इत्थं ब्रह्मज्ञादिकल्पे हिंस्रयज्ञप्रवर्तनम् ।

यथासीत्तन्मयाख्यातमापत्कालवशाद्भुवि ॥૩૫॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये
हिंस्रयज्ञप्रवृत्तिहेतुनिरूपणनामा नवमोऽध्यायः ॥૧॥

હે બ્રહ્મન્ ! આ પ્રકારે આદિ કલ્પમાં આપત્કાળવશાત્ ભૂમિ ઉપર જે રીતે હિંસામય યજ્ઞની પ્રવૃત્તિ થઈ હતી, તે મેં તમને સર્વ કહી સંભળાવ્યું. ॥૩૫॥

ઈતિશ્રી સ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે
હિંસ્રયજ્ઞપ્રવૃત્તિહેતુનિરૂપણનામા નવમોઽધ્યાયઃ ॥૮॥

સાર્વાર્ણિરુ વાચ-

કથં પ્રાપ્તાઃ પુનઃ સ્કન્દ ! શ્રીરિન્દ્રેણ ગતામ્બુધિમ્ ।
 એતાં કથય મે સર્વાં કથાં નારાયણાશ્રયામ્ ॥૧॥

૧અધ્યાય ૧૦મો

મહાજનોના અનારદથી નષ્ટ થયેલી લક્ષ્મી ફરીથી મળવી મહાદુર્લભ છે, એમ માનતા જિજ્ઞાસુ સાવર્ણિમુનિ પૂછે છે—હે સ્વામી કાર્તિક ! સમુદ્રમાં લીન થયેલી લક્ષ્મી ઇન્દ્રે ફરીથી કયા ઉપાયે કરીને મેળવી ? જેમાં લક્ષ્મીજી અને નારાયણનો મહિમા વર્ણવ્યો છે, એવી તે સર્વ કથા મને જિજ્ઞાસુને કહેવાને યોગ્ય છો. ॥૧॥

સ્કન્દ ઉવાચ-

શ્રિયા વિહીનો દેવેન્દ્રઃ શ્રીહીનૈરપિ દાનવૈઃ ।
 પરાજિતો હૃતસ્થાનો નષ્ટાશોષપરિચ્છદઃ ॥૨॥
 ગિરિગહ્વરકુઞ્જેષુ કાનનેષુ તતસ્તતઃ ।
 પરિબન્નામ સહિતો દિગીશૈર્વરુણાદિભિઃ ॥૩॥

આ રીતે પૂછેલા કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે સાવર્ણિ મુને ! લક્ષ્મીએ રહિત થઈ ગએલો, લક્ષ્મીએ રહિત એવા પણ દાનવોએ યુદ્ધમાં પરાભવ પમાડેલો, માટે જ તેમણે જેનું સ્થાન-ત્રિલોકી રાજ્ય હરી લીધું છે, માટે જ ઇન્દ્રપદનો સમગ્ર વૈભવ સુખસાધન ભોગ-ભોગોપકરણાદિ

૧. આ અધ્યાયમાં લક્ષ્મીહીન થએલા દેવેન્દ્રાદિકનો દૈત્યોએ કરેલો પરાભવ, તે આપત્કાળમાં મહાદુઃખથી પીડા પામેલા ઇન્દ્રાદિકોએ મેરુમાં રહેલા બ્રહ્માને કરેલું પોતાના દુઃખનું નિવેદન અને સમસ્ત દેવતાઓ અને શંકરને પણ સાથે લઈને ક્ષીરસમુદ્ર પ્રત્યે ગએલા બ્રહ્માએ શત વર્ષપર્યંત કરેલી તપશ્ચર્યાથી પ્રસન્ન થએલા વાસુદેવ ભગવાને પ્રદર્શવેલો લક્ષ્મી આદિકની પ્રાપ્તિનો ઉપાય વિગેરે કથા વર્ણવી છે.

જેનો નષ્ટ થઈ ગયો છે એવો દેવેન્દ્ર વરુણાદિ દિગપાળોની સાથે ગિરિગુહાઓમાં, કુંજોમાં અને ગહન વનોમાં અહીં તહીં ભ્રમવા લાગ્યો. એટલે ગિરિગુહામાંથી કુંજોમાં અને વળી કુંજોમાંથી મહાવનોમાં અને વળી ફરીથી ગિરિગુહાદિકમાં, એમ ભ્રમણ કરવા લાગ્યો. લતા વિગેરે ઢંકાયેલાં સ્થાનોને કુંજ કહે છે. ॥૨-૩॥

વલ્કલાજિનવસ્ત્રાશ્ચ પશુપક્ષ્યામિષાશનાઃ ।

દેવા દૈત્યા નરા નાગાસ્તુલ્યાચારપરિચ્છદાઃ ॥૪॥

વૃક્ષનાં વલ્કલ અને મૃગયર્મ જ જેમને પહેરવા-ઓઢવાનાં વસ્ત્રો છે અને પશુ-પક્ષિઓના માંસને જ ભક્ષણ કરનારા એવા દેવો, દૈત્યો, નરો, નાગો અને સર્પો આ સર્વે તુલ્ય આચાર (બાહ્ય વેશાદિ) અને પરિચ્છદ (ભોગોપકરણાદિ વૈભવ) વાળા થઈ ગયા. ॥૪॥

પાત્રાણિ મૃન્મયાન્યેવ સર્વેષામપિ વેશ્મસુ ।

આસન્વરાકાઃ સર્વેઽપિ પિશાચ્ય ઇવ ચ સ્ત્રિયઃ ॥૫॥

દેવાદિ સર્વ કોઈના પણ ઘરોમાં પાત્રોતો મૃત્તિકામય જ હતાં. દેવાદિ સર્વ કોઈ પણ અતિ રાંક જેવા થઈ ગયા. અને તેમની સર્વ કોઈ સ્ત્રિયો તો પિશાચણીના જેવી થઈ ગઈ. ॥૫॥

આદાવભૂદનાવૃષ્ટિર્ભુવિ દ્વાદશવાર્ષિકી ।

તતો વર્ષે ક્વચિદ્ વૃષ્ટિરાસીત્વસ્વલ્પા ઋચિન્ન ચ ॥૬॥

પ્રથમ તો પૃથ્વી ઉપર બાર વર્ષપર્યંત અનાવૃષ્ટિ (દુષ્કાળ) વર્તી રહી. અનંતર કોઈ વર્ષમાં સ્વલ્પ વૃષ્ટિ થઈ અને કોઈ વર્ષમાં તો સ્વલ્પ પણ થઈ નહિ. ॥૬॥

ઈત્થં દારિદ્ર્યદુઃખાનાં તેષાં વર્ષશતં ગતમ્ ।

બલિષ્ઠારબ્ધકર્માણિસ્તેઽતિદુઃખેઽપિ નો મૃતાઃ ॥૭॥

આ રીતે દારિદ્ર્યના દુઃખવાળા ત્રિલોકવર્તી દેવાદિ જનોને શતવર્ષો વીતિ ગયાં. આટલું દુઃખ હોવા છતાં તેઓ મરણને કેમ પામ્યા નહિ ? તો પ્રારબ્ધ કર્મ બહુ બળવાન હોવાથી આવી અતિદુઃખદશામાં પણ તેઓ મરણ પામ્યા નહિ. ॥૭॥

अजीवन्त मृतप्राया नरकेष्विव नारकाः ।

यतन्तोऽपि श्रियः प्राप्त्यै यज्ञाद्यैर्नालभन्त ताम् ॥૮॥

જ્યારે તેઓ અતિદુઃખમાં પણ મર્યા નહિ, ત્યારે તેઓનું જીવન કેમ થયું ? તો તેને સદૃષ્ટાંત કહે છે-જેમ નરકોમાં નારકી નરો દુઃસહ દુરંત દુઃખ ભોગવવા છતાં પણ નહિ મરતા થકા જીવતા જ રહે છે, તેમ મરણતુલ્ય દુઃખ પામવા છતાં પણ જીવતા જ રહ્યા. આવી દુર્દશામાં રહીને પણ લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ માટે યજ્ઞાદિક વડે બહુ બહુ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ લક્ષ્મીને ન જ પામ્યા. ॥૮॥

ततः सहस्रवर्षान्ते मेरौ शरणमाययुः ।

शापाद्दुर्वाससो देवाः सर्वे दुर्वाससो विधिम् ॥૯॥

મહા પ્રયાસ કરવા છતાં પણ જ્યારે લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થઈ જ નહિ અને આવી દારિદ્ર્યદશામાં એક હજાર વર્ષ વીતિ ગયાં, ત્યારે દુર્વાસા ઋષિનો શાપ થયેલો હોવાથી બધાય દેવતાઓ અતિ જૂનાં, મેલાં, ફાટલાં, સાંધેલાં વસ્ત્રોને ધારીને મેરુપર્વત ઉપર રહેલા બ્રહ્માને શરણે ગયા. ॥૯॥

प्रणम्य तस्मै दुःखं स्वं वासवाद्या न्यवेदयन् ।

आदावेव हि सोऽज्ञासीत्सर्वज्ञत्वात्सुरापदम् ॥૧૦॥

શરણે ગએલા ઈન્દ્રાદિ દેવોએ બ્રહ્માને પ્રણામ કરીને પોતાનું સમગ્ર દુઃખ નિવેદન કર્યું. જેમને દુઃખનું નિવેદન કર્યું છે એવા

બ્રહ્મા પોતે સર્વજ્ઞ હોવાથી પ્રથમથી જ દેવાદિકના દુઃખને જાણતા જ હતા. ॥૧૦॥

उपालभ्य ततश्चेन्द्रं विरिञ्चः सहशङ्करः ।

तद्दुःखवारणाकल्पो विष्णुमैच्छत्प्रसादितुम् ॥૧૧॥

દેવાદિકના દુઃખને જાણનારા બ્રહ્માએ પ્રથમ તો ઇન્દ્રને (રે મૂર્ખ ! લક્ષ્મીમદથી અંધ બનેલા તં મહામુનિ દુર્વાસાના અનાદરરૂપ ગર્હિત કર્મ કર્યું છે, તો હવે પછી ફરીથી આવું અપકર્મ કરીશ નહિ ઇત્યાદિ) આવો ઠપકો આપીને, પછીથી શરણાગત તેનું હિત કરવાની ઇચ્છાવાળા શંકરસહિત પોતે બ્રહ્માએ દેવોના દુઃખને નિવારણ કરવામાં અસમર્થ હોવાથી વિષ્ણુ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છા કરી. ॥૧૧॥

आराधयिष्यंस्तपसा ततोऽसौ तं तपःप्रियम् ।

सर्वदेवगणोपेत उपायात्क्षीरसागरम् ॥૧૨॥

ઇચ્છા કર્યા પછી વિષ્ણુ તો તપઃપ્રિય હોવાથી તેમનું તપવડે આરાધન કરશે, એવા આ બ્રહ્મા સર્વ દેવગણોને સાથે લઈને ક્ષીરસાગર પ્રત્યે ગયા. ॥૧૨॥

तस्योत्तरे तटे रम्ये सर्वे तेऽनशनव्रताः ।

एकपादस्थिता ऊर्ध्वबाहवश्चक्रિरे तपः ॥૧૩॥

ક્ષીરસાગરના રમણીય ઉત્તમ તટ ઉપર રહીને ભવ-બ્રહ્માદિ સમગ્ર દેવતાઓ અનશન (કાંઈપણ ખાવું જ નહિ એવું) વ્રત ધારીને, એક પગે ઊભા રહીને, બન્ને બાહુને ઊંચા રાખીને તીવ્ર તપ કરવા લાગ્યા. ॥૧૩॥

केशवं हृदि ते दध्युः सर्वक्लेशविनाशनम् ।

लक्ष्मीपतिं वासुदेवमेकाग्रकृतमानसाः ॥૧૪॥

કેવળ તપશ્ચર્યા જ નહિ પણ તેની સાથે ભવ-બ્રહ્માના ઉત્પાદક હોવાથી કેશવ નામથી પ્રખ્યાતિને પામેલા, લક્ષ્મીપતિ, શ્રીવાસુદેવ ભગવાન કે જે સર્વના સર્વ કલેશને નાશ કરનારા છે; તેમનું હૃદયમાં એકાગ્ર મનથી ધ્યાન કરવા લાગ્યા. ॥૧૪॥

शताब्दान्ते ततो विष्णुः श्रीकृष्णो भगवान् स्वयम् ।

अत्यापन्नेषु दीनेषु कृपां देवेषु सोऽकरोत् ॥૧૫॥

ધ્યાનમાં ધારેલા, ચેતનાચેતન સર્વમાં અંતરાત્માપણે વ્યાપી રહેલા હોવાથી વિષ્ણુસંજ્ઞાથી સુપ્રસિદ્ધ એવા સ્વયં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને શતસંવત્સરને અંતે અત્યંત પીડાને પામેલા, માટે જ દીન થઈ ગયેલા દયનીય દેવો ઉપર દયા કરી. ॥૧૫॥

अदृश्यमूर्तिरात्मज्ञैरपि भूरि तपस्विभिः ।

तत्राविरासीत्કૃપયા નિયુતાહસ્કરદ્યુતિઃ ॥૧૬॥

કેવી દયા ? તો મહાત્મપોનિષ્ઠ આત્મજ્ઞાનિઓએ પણ અદૃશ્ય દિવ્ય મૂર્તિ જેમની છે એવા શ્રીવાસુદેવ ભગવાન્ અનેક સૂર્યોના જેવી દેદીપ્યમાન કાંતિવાળા થઈને કૃપાથી દેવતાઓના મધ્યમાં પ્રકટ (પ્રત્યક્ષ) થયા. ॥૧૬॥

तेजोमण्डलमेवादौ सहसा स्फुरितं महत् ।

ददृशुर्विबुधाः सर्वे सितं घनमनौपमम् ॥૧૭॥

પ્રથમ તો અકસ્માત સ્ફુરણાયમાન થયેલું મોટું, ઘાટું, ધોળું અનુપમ તેજોમંડળ જ સમસ્ત દેવતાઓના જોવામાં આવ્યું. ॥૧૭॥

ब्रह्मा शिवश्च तन्मध्ये ददृशाते रमापतिम् ।

घनश्यामं चतुर्बाहुं गदाब्जाब्जारिधारिणम् ॥૧૮॥

કિરીટકાઞ્ચીકટકકુण्डलादिविभूषितम् ।

पीतकौशेयवसनं दिव्यसुन्दरविग्रहम् ॥૧૧॥

તે તેજોમંડળના મધ્ય ભાગમાં દિવ્ય મૂર્તિથી વિરાજમાન લક્ષ્મીપતિ ભગવાનનું બ્રહ્મા અને શિવજીને દર્શન થયું. કેવા ભગવાન? તો નવીન મેઘસમાન શ્યામ સુંદર મૂર્તિ જેમની છે, ચાર બાહુ જેમનાં છે, ચાર હાથમાં ગદા, પદ્મ, શંખ, ચક્ર આ ચાર આયુધોને ધારી રહેલા, મસ્તકે મુકુટને ધારી રહેલા, કટિમાં મેખળાને ધારી રહેલા, કાનમાં કુંડળને ધારી રહેલા, હાથમાં કડાં આદિક આભૂષણોને ધારી રહેલા, એમ સર્વ બીજા અંગમાં યથાયોગ્ય બહુવિધ અલંકારોને ધારી રહેલા, રેશમી પીતાંબરને ધારી રહેલા અને દિવ્ય સુંદર શરીરવાળા એવા ભગવાનનાં દર્શન થયાં. ॥૧૮-૧૯॥

हर्षविह्वलितात्मानौ दण्डवत्तौ प्रणेमतुः ।

तदिच्छयाथ देवाश्च दृष्ट्वा तं च मुदाऽऽनमन् ॥૨૦॥

દર્શનથી ઉપજેલા આનંદથી વિહ્વળિત મનવાળા તે બ્રહ્મા તથા શિવજીએ ભગવાનને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. તે પછી ભગવાનની ઈચ્છાથી દેવોએ પણ તેમનાં દર્શન કરીને પ્રહર્ષથી પ્રણામ કર્યા. ॥૨૦॥

बभूवुरतिहृष्टास्ते निर्धि प्राप्याधना इव ।

बद्धाञ्चलिपुटः सर्वे भक्त्या तं तुष्टुवुः सुराः ॥૨૧॥

પ્રણામ કરતા સમગ્ર ભવ-બ્રહ્માદિ દેવો જેમ નિર્ધન નરો ધનના ખજાનાને પામીને બહુ પ્રસન્ન થાય, તેમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પામીને અતિશય હર્ષને પામ્યા અને બે હાથ જોડીને ભક્તિથી આગળ કહેશે એવા પ્રકારે ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ॥૨૧॥

દેવા ઉચ્ચુ:—

ૐ નમો ભગવતે તુભ્યં વાસુદેવાય ધીમહિ ।

પ્રદ્યુમ્નાયાનિરુદ્ધાય નમઃ સઙ્કર્ષણાય ચ ॥૨૨॥

દેવો સ્તુતિ કરે છે—તમને અમો નમસ્કાર કરીએ છીએ. તેમજ તમારું ધ્યાન કરીએ છીએ. તમો કેવા ? તો ભગવાન-જ્ઞાન, શક્તિ, બળ, ઐશ્વર્ય, વીર્ય, તેજ આ છ મુખ્ય ગુણોએ સંપન્ન છો. વળી વાસુદેવ-સમગ્ર વિશ્વને પોતા વિષે વાસે છે તથા સ્વયં સર્વ વિશ્વમાં વસે છે માટે વાસુ, અને ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લય વડે વિહાર કરે છે માટે દેવ મળીને તમો વાસુદેવ કહ્યા છો. વળી પ્રદ્યુમ્નરૂપે સકળ બ્રહ્માંડનું પોષણ કરનારા, અનિરુદ્ધરૂપે સમગ્ર બ્રહ્માંડને સર્જનારા અને સંકર્ષણરૂપે સમસ્ત બ્રહ્માંડને સંહારનારા છો. અર્થાત્ વાસુદેવ, સંકર્ષણ, અનિરુદ્ધ પ્રદ્યુમ્ન આ ચતુર્વ્યૂહને ધરનારા તમો છો ‘ૐ નમો ભગવતે’ આ શ્લોક બ્રહ્માદિકે જપવા યોગ્ય ૩૩ તેત્રીશ અક્ષરવાળો મંત્ર જાણવો. આ મંત્રથી દેવતાઓએ પ્રથમ સ્તુતિ કરી. ॥૨૨॥

ૐકારબ્રહ્મરૂપાય ત્રેધાવિષ્કૃતમૂર્તયે ।

બ્રહ્માણ્ડસર્ગસ્થિત્યન્તરેતવે નિર્ગુણાય ચ ॥૨૩॥

હવે શ્લોકના, એક આદિ અક્ષરોવડે (ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય) આવા બાર અક્ષરવાળા મહામંત્રને બાંધતા થકા બાર શ્લોકો વડે સ્તુતિ કરે છે — ‘ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ’ આ ગીતાવાક્યમાં કહ્યા પ્રમાણે ઓંકાર બ્રહ્મ જ જેનું રૂપ-સ્વરૂપને જણાવનાર છે. અથવા ઓંકાર બ્રહ્મ જે નાદબ્રહ્મ તેમાં જેનું રૂપ મૂર્તિ રહેલું છે. અથવા ઓંકાર જેમનું કારણ છે એવા જે બ્રહ્મશબ્દવાચ્ય વેદો તેમાં રૂપ-જેમના સાકાર સ્વરૂપનું વર્ણન છે, એવા તમને નમસ્કાર છે.

(પ્રત્યેક ચતુર્થ્યન્ત પદની સાથે નમઃપદ જોડવું) અકાર, ઉકાર, મકાર આ ત્રણ પ્રકારે અથવા જગત્સર્ગાદિકને માટે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ આ ત્રણે પ્રકારે પ્રકટ કરી છે મૂર્તિ જેમણે, અનેક બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયના મુખ્ય કારણ અને નિર્ગુણ-પ્રાકૃત ગુણોએ રહિત એવા તમને નમસ્કાર છે. ॥૨૩॥

નયનાનન્દરૂપાય પ્રણતક્લેશનાશિને ।

કેશવાય નમસ્તુભ્યં સ્વતન્ત્રેશ્વરમૂર્તયે ॥૨૪॥

સર્વ જનોના નેત્રોને આનંદ આપનારું છે દિવ્ય રૂપ જેમનું, પ્રણત જનોના સમગ્ર કલેશને નાશ કરનારા “ક ઇતિ બ્રહ્મણો નામ ઈશોઽહં સર્વદેહિનામ્ । આવાં તવાઙ્ગસંભૂતૌ તસ્માત્કેશવનામવાન્” આ નિરુક્તિને અનુસારે સાર્થક કેશવ નામથી પ્રખ્યાતિને પામેલા, સ્વતંત્ર અને અનેક ઐશ્વર્યયુક્ત મૂર્તિ જેમની છે એવા તમને નમસ્કાર કરીએ છીએ. ॥૨૪॥

મોદિતાશેષભક્તાય કાલમાયાદિમોહિને ।

સદાનન્દાય કૃષ્ણાય નમઃ સદ્ધર્મવર્તિને ॥૨૫॥

સમગ્ર ભક્તોને અનવધિ આનંદ આપનારા કાળ-માયા આદિકને મોહ ઉપજાવનારા, સદ્ધર્મમાં જનોને વર્તાવનારા અથવા સદ્ધર્મના સંરક્ષક, સદાય આનંદમય મૂર્તિ જેમની છે એવા શ્રીકૃષ્ણ તમને નમસ્કાર છે. ॥૨૫॥

ભવામ્બુધિનિમગ્નામુદ્ધૃતિક્ષેમકીર્તયે ।

દર્શનીયસ્વરૂપાય ઘનશ્યામાય તે નમઃ ॥૨૬॥

સંસાર સાગરમાં પડેલા જનોને તે થકી ઉદ્ધાર કરવામાં સમર્થ છે કીર્તિ જેમની. એટલે જેમના ગુણ ચરિત્ર નામના કીર્તનથી જનોનો

સંસારસાગર થકી ઉદ્ધાર થાય છે. દર્શનીય સ્વરૂપ જેમનું છે એવા ઘનશ્યામ તમને નમસ્કાર છે. ॥૨૬॥

ગદાબ્જદરચક્રાણિ બિશ્રતે દીર્ઘબાહુભિઃ ।

સુરગોવિપ્રધર્માણાં ગોષ્ટ્રે તુભ્યં નમો નમઃ ॥૨૭॥

ચાર દીર્ઘ બાહુઓ વડે ગદા, પદ્મ, શંખ, ચક્ર આ ચાર આયુધોને ધરનારા, દેવો ગાયો વિપ્રો અને ધર્મનું રક્ષણ કરનારા એવા તમને વારંવાર નમસ્કાર છે. ॥૨૭॥

વરેણ્યાય પ્રપન્નાનામભીષ્ટવરદાયિને ।

નિગમાગમવેદ્યાય વેદગર્ભાય તે નમઃ ॥૨૮॥

મુમુક્ષુ જનોએ વરવાયોગ્ય, શરણાગતોને વાંછિત વર આપનારા, નિગમ તથા આગમોએ કરીને જાણવા યોગ્ય છે સ્વરૂપ જેમનું અને વેદના ગર્ભભૂત (વેદોત્પત્તિના હેતુ) એવા તમને નમસ્કાર છે. ॥૨૮॥

તેજોમણ્ડલમધ્યસ્થદિવ્યસુન્દરમૂર્તયે ।

નમામો વિષ્ણવે તુભ્યં પરાત્પરતરાય ચ ॥૨૯॥

તેજોમંડળના મધ્યમાં વિરાજમાન દિવ્ય સુંદર મૂર્તિ જેમની છે, 'અક્ષરાત્પરતઃ પરઃ' આ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે કાળ-માયાદિક થકી પર એવું જે અક્ષર બ્રહ્મ તે થકી સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ વિભૂતિ વિગેરે વડે નિરતિશય શ્રેષ્ઠ હોવાથી પરતર, એવા વિષ્ણુ તમને નમસ્કાર કરીએ છીએ. ॥૨૯॥

વાણીમનોવિપ્રકૃષ્ટમહિમ્નેઽક્ષરરૂપિણે ।

સર્વાન્તર્યામિણે તુભ્યં બૃહતે ચ નમો નમઃ ॥૩૦॥

'યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ' 'અથાત આદેશો નેતિ નેતિ' આ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે મન વાણીને અગોચર છે મહિમા

જેમનો, અક્ષર-અનિવાશી સ્વરૂપ જેમનું છે, સર્વમાં અંતર્યામિ પણે રહેલા, સ્વરૂપ સ્વભાવાદિક વડે સર્વથી મોટા એવા તમને વારંવાર નમસ્કાર છે. ॥૩૦॥

સુખદોઽસિ ત્વમેવૈકઃ સ્વાશ્રિતાનામતો વયમ્ ।

મહાપદધિકક્લિષ્ઠાઃ શરણં ત્વામુપાગતાઃ ॥૩૧॥

હે ભગવન્ ! આપ એક જ આશ્રિત જનોને સર્વોત્તમ અક્ષય સુખને આપનારા છો. માટે જ મહા આપત્તિએ કરીને અધિક કલેશને પામેલા અમો શરણ્ય આપના શરણને પામ્યા છીએ. ॥૩૧॥

દેવાધિદેવ ! ભક્તસ્ય તવ દુર્વાસસો વયમ્ ।

અતિક્રમાચ્છ્રયા હીનાઃ પ્રાપ્તાઃ સ્મો દુર્દશામિમામ્ ॥૩૨॥

હે દેવાધિદેવ ! તમારા ભક્ત દુર્વાસા ઋષિના અપરાધને લીધે લક્ષ્મીએ રહિત થયેલા અમો આવી દુર્દશાને પામ્યા છીએ. ॥૩૨॥

વાસોન્નપાનસ્થાનાદિહીનાન્ ધર્મોઽપિ નઃ પ્રભો ! ।

ત્યક્ત્વા સહ શ્રિયા યાતસ્તાન્ પાતું ત્વમસીશ્વરઃ ॥૩૩॥

કેવી દુર્દશા ? તો હે પ્રભો ! અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, ગૃહ આદિક વિનાના થઈ પડેલા અમોને ત્યાગ કરીને ધર્મ પણ લક્ષ્મીજીની સાથે ચાલ્યો ગયો છે. આવી દુર્દશામાં આવી પડેલા અમારું રક્ષણ કરવામાં આપ જ સમર્થ છો. ॥૩૩॥

યતો વયં ચ ધર્મશ્ચ ત્વદીયા ઇતિ વિશ્રુતાઃ ।

યથાપૂર્વં સુખીકર્તું ત્વમેવાર્હસ્યતો હિ નઃ ॥૩૪॥

જે હેતુ માટે અમો સર્વ દેવતાઓ અને ધર્મ આપના જ કહેવાઈએ છીએ, એવી લોકશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધિ છે. તે હેતુ માટે અમને દુર્વાસાના શાપ પડેલાં જેવા સુખી હતા તેવા સુખી કરવાને માટે આપ

જ યોગ્ય છો. આ રીતે બાર શ્લોકના સ્તોત્રમાં રહેલા એક એક આદિ અક્ષરોવડે 'ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય' આવા શ્રીવાસુદેવના દ્વાદશાક્ષર મંત્રનો ઉદ્ધાર જાણવો. ॥૩૪॥

સ્કન્દ ઉવાચ—

इति सम्प्रार्थितो देवैर्भगवान् स दयानिधिः ।

उवाचानन्दयन्वाचा मेघगम्भीरया सुरान् ॥૩૫॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે મુને ! આ પ્રકારે દુઃખી દેવોએ પ્રાર્થના કરેલા દયાનિધિ શ્રીવાસુદેવ ભગવાન્ દેવોને આનંદ ઉપજાવવા માટે મેઘસમાન ગંભીર વાણી વડે બોલ્યા. ॥૩૫॥

શ્રીભગવાનુવાચ—

विदितं मे सुराः ! सर्व कष्टं वः सदतिक्रमात् ।

उपायं कुरुताद्यैव वच्मि यत्तन्निवृत्तये ॥૩૬॥

શ્રીભગવાન કહે છે—હે દેવા ! મોટા સંતના અપરાધને લઈને તમને અયાનક આવેલું સમગ્ર કષ્ટ મારા જાણવામાં જ છે. તો તે કષ્ટની નિવૃત્તિ માટે હું જે ઉપાય કહું તેને હમણાં જ તમો કરો. ॥૩૬॥

औषधीरम्बुधौ सर्वाः क्षिप्त्वा मन्दरभूभृता ।

नागराजवरत्रेण मथध्वमसुरैः सह ॥૩૭॥

ઉપાય કહે છે—મહાસાગરમાં સમગ્ર ઔષધિઓને નાંખીને, નાગરાજ વાસુકીને નેત્રાં તરીકે રાખીને અને મંદરાચળને મંથનદંડ (રવાઈઓ) તરીકે રાખીને તેના વડે તમો અસુરો સાથે મળીને સમુદ્રમંથન કરો. ॥૩૭॥

आदौ सन्धाय दनुजैः कुरुताम्बुधिमन्थनम् ।

साहाय्यं वः करिष्यामि खेदः कार्यो न तत्र वः ॥૩૮॥

અસુરોને અને અમારે અન્યોઅન્ય અનાદિ વૈરભાવ હોવાથી મેળાપ શી રીતે થાય ? તો જે વ્યવહારવિચક્ષણ જનો છે તે સ્વાર્થ માટે માનાદિ દોષનો ત્યાગ કરીને શત્રુઓ સાથે પણ મેળાપ કરી દે છે. તો તમો પ્રથમ અસુરો સાથે સંધિ કરો અને પછીથી સમુદ્રમંથન કરો. તે કાર્યમાં હું તમને સહાય કરીશ. તો તમારે તેમાં જો કોઈ અંતરાય આવે તો લેશપણ ખેદ કરવો નહીં. ॥૩૮॥

अमृतं च श्रियो दृष्टिं प्राप्य पूर्वाधिकौजसः ।

भवितारो मद्विमुखा दैत्यास्तु क्लेशभागीनः ॥૩૯॥

તમો દેવો એક તો અમૃત અને વળી બીજી લક્ષ્મીજીની દૃષ્ટિને પામીને પૂર્વના કરતાં પણ અધિક બળવાળા થશો. મારા થકી વિમુખ દૈત્યો તો ફળભાગી નહિ થતાં કેવળ કલેશના જ ભાગી થશે. ॥૩૯॥

स्कन्द उवाच—

इत्युक्त्वान्तर्दधे विष्णुर्भक्तसङ्कटनाशनः ।

देवास्तस्मै नमस्कृत्य तदुक्तं कर्तुमारभन् ॥૪૦॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये
श्रीवासुदेवप्रसादनिरूपणनामा दशमोऽध्याय ॥૧૦॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે-હે મુને ! આ પ્રકારે ભક્તોના સંકટને નાશ કરનારા વિષ્ણુ ભગવાન્ દેવોના પ્રત્યે કહીને અંતર્ધાન થઈ ગયા. અને દેવો ભગવાનને નમસ્કાર કરીને તેમના કહેવા પ્રમાણે કરવામાં તત્પર થયા. ॥૪૦॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે
શ્રીવાસુદેવ પ્રસાદનિરૂપણનામા દશમોઽધ્યાયઃ ॥૧૦॥

સ્કન્દ ઉવાચ—

ब्रह्मरुद्रौ महेन्द्रादीन्सन्धानायासुरैः सह ।

आज्ञाप्य जग्मतुः स्वं स्वं धाम देवा रसां मुने ! ॥૧॥

^૧અધ્યાય ૧૧મો

કાર્તિક સ્વામી કહે છે-હે સાવર્ણિ મુને ! ભગવાને દેવોને અસુરો સાથે સંધિ કરી લેવાની આજ્ઞાને સાંભળીને, બ્રહ્મા અને રુદ્ર પણ મહેન્દ્ર આદિકને અસુરો સાથે સંધિ કરવાની આજ્ઞા આપીને, પોતપોતાને ધામે ગયા, એટલે બ્રહ્મા સત્યલોકમાં અને રુદ્ર કૈલાસ લોકમાં ગયા. તે પછી દેવતાઓ તો અસુરો સાથે સંધિ કરવા રસાતળ પ્રત્યે ગયા. ॥૧॥

समयोचितभाषाविद्वासवो नीतियुक्तिभिः ।

प्रलोभ्य फलभागेन सन्धि चक्रेऽसुरैः सह ॥૨॥

સમયોચિત (જેવો સમય તેવું) ભાષણ કરવામાં પ્રવીણ એવા ઇન્દ્રે નીતિશાસ્ત્રની યુક્તિઓ વડે અને વળી અમૃતરૂપ ફળના ભાગ વડે પ્રલોભાવીને અસુરો સાથે સંધિ કરી. ॥૨॥

ततो देवासुरगणा मिलिता वारिघेस्तटे ।

महौषधीरुपानीय बहुशो निदधुर्दुतम् ॥૩॥

પ્રથમ કર્તવ્ય સંધિકાર્ય સફળ થયા પછી, દેવગણો અને દૈત્યગણો ક્ષીરસમુદ્રના તટ ઉપર ભેગા મળીને અનેક પ્રકારની મોટી

૧. આ અધ્યાયમાં સુરો તથા અસુરોએ મળીને બધા અપેક્ષિત પ્રકારો સંપાદન કરીને, મથવા માંડેલા સમુદ્ર થકી નીકળેલું હાલાહલ વિષ અને ભગવાનની આજ્ઞાથી શિવજીએ કરેલું તેનું પાન વિગેરે કથા વર્ણવી છે.

મોટી ઔષધિઓ જ્યાં ત્યાંથી લાવીલાવીને શીઘ્રપણે સમુદ્ર તટમાં ભેગી કરવા લાગ્યા. ॥૩॥

મન્દરાદ્રિમુપેત્યાથ નાનૌષધિવિરાજિતમ્ ।

મૂલાદુત્પાટ્ય તે સર્વે નેતુમર્બ્ધિ સમુદ્યતાઃ ॥૪॥

ત્યારપછી દેવો દૈત્યો એકસાથે મળીને નાના પ્રકારની વિચિત્ર ઔષધિઓથી ચોમેર વિરાજમાન એવા મંદરાયળની નજીકમાં જઈને તેને મૂળમાંથી ઉપાડીને સમુદ્રપ્રત્યે લાવવા માટે બહુબહુ ઉદ્યમ કરવા લાગ્યા. ॥૪॥

एकादशसहस्रणि योजनानां भुवि स्थितम् ।

नोद्धर्तुमशकंस्ते तं तदानीं तुष्टुवूर्हरिम् ॥૫॥

આ અયળ કાંઈ અલ્પ ન હતો, આ તો અગીયાર હજાર યોજન ભૂમિમાં અંદર ઉંડો અદૃશ્ય અને બહારપણ ઉંચો અગીયાર હજાર યોજન દૃશ્ય હતો, મળીને બાવીશ હજાર યોજન હતો. (ચાર ગાઉને એક યોજન કહે છે) આવા આ અયળને મૂળમાંથી બહાર કાઢવા માટે દેવાસુરો સમર્થ થયા નહિ. એટલે દુઃખહર શ્રીહરિની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ॥૫॥

एतद्विदित्वा भगवान् सङ्कर्षणमहीश्वरम् ।

अजिज्ञपत्तमुद्धर्तुं बद्धमूलं महीधरम् ॥૬॥

સ્તુતિથી પ્રસન્ન થએલા ભગવાને આ વાત જાણીને, સમગ્ર સર્પોના ઈશ્વર એવા સંકર્ષણને બદ્ધમૂળ તે મંદરાયળને મૂળમાંથી ઉપાડી આપવાની આજ્ઞા કરી. ॥૬॥

ફૂત્કારમાત્રેણૈકેન સ તુ સદ્યસ્તમીશ્વરઃ ।

બહિશ્ચિક્ષોપ તત્સ્થાનાદ્યોજનદ્વિતયાન્તરે ॥૭॥

આજ્ઞા કરેલા સંકર્ષણ તો મહાસમર્થ હોવાથી પોતે તત્કાળ એક ફૂત્કારમાત્રથી જ (એક ફુંકથી જ) તે મહાપર્વતને મૂળમાંથી બહાર કાઢીને તે સ્થાન થકી બે યોજન દૂર ફેંકી દીધો. ॥૭॥

અત્યાશ્ચર્યં તદાલોક્ય હ્રષ્ટાઃ સર્વે સુરાસુરાઃ ।

તદન્તિકમુપાજગ્મુર્ધાવન્તશ્ચ કૃતારવાઃ ॥૮॥

સમૂળ મંદરાચળનું એક જ ફૂત્કારમાત્રથી આઠ કોશ દૂર ફેંકી દેવારૂપ અત્યાશ્ચર્યને અવલોકીને અત્યાનંદને પામેલા સર્વે સુરાસુરો વેગથી દોડતા થકા સર્વને ઉત્સાહ ઊપજે એવા ઉચ્ચ શબ્દોને ચોમેર બોલતા બોલતા તે પર્વતની પાસે આવ્યા. ॥૮॥

બલિનો યત્નવન્તોઽપિ પરિઘોપમબાહવઃ ।

ઉદ્ધૃત્ય નેતું નો શેકુર્વિષ્ણુના વિફલશ્રમાઃ ॥૯॥

મોટી ભુંગળ જેવા લાંબા બાહુ જેમના છે અને બહુ બળવાળા એવા સુરાસુરો ભેગા મળીને એક સાથે બહુ બહુ પ્રબળ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તે પર્વતને ઉપાડીને સમુદ્ર પ્રત્યે લઈ જવા સમર્થ થયા નહિ. માટે જ નિષ્ફળ પ્રયાસ થવાથી મનમાં બહુ જ ખેદ પામી ગયા. ॥૯॥

જ્ઞાત્વા સુરગણાન્વિઘ્નન્ ભગવાન્ સર્વદર્શનઃ ! ।

તાક્ષ્યમાજ્ઞાપયામાસ નેતું તમુર્દધિ દ્વૃતમ્ ॥૧૦॥

‘યો વેતિ યુગપત્સર્વં પ્રત્યક્ષેણ સદા સ્વતઃ’ આ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે સર્વ અર્થને જાણનારા ભગવાન્ શ્રીવાસુદેવે બહુ ખેદ પામેલા દેવગણોને જાણીને તત્ક્ષણ મંદરાચળને સમુદ્ર પ્રત્યે લઈ જવાની પક્ષિરાજ ગરુડજીને આજ્ઞા કરી. ॥૧૦॥

સહાવરણમપ્યણ્ડં લીલયા ધર્તુમીશ્વરઃ ।

મનોવેગઃ સ તત્રૈત્ય નિજત્રોટ્યૈવ તં ગિરિમ્ ।

ઉત્પાટ્ય સાગરતટે નિધાય હરિમાયયૌ ॥૧૧॥

આજ્ઞા કરેલા ગરુડજી કે જે અવનિ આદિક અષ્ટ આવરણોએ સહિત એવા અંડગોલકને પણ લીલામાત્રથી (પ્રયાસ વિના સહજમાં) ધારવા માટે સમર્થ અને વળી મનના જેવા બળવાન વેગવાળા છે તે પોતે મંદરાયળ પાસે આવીને તેને પોતાની ચાંચ વડે જ તેને ઉપાડીને સમુદ્રતીરે સ્થાપીને ભગવાનની સમીપે પાછા આવ્યા. ॥૧૧॥

તતઃ સંહૃષ્ટમનસઃ સર્વે કશ્યપનન્દનાઃ ।

વાસુકિં ચાહ્વાયામાસુઃ સુધાભાગપ્રતિજ્ઞયા ॥૧૨॥

સાગરતીરે મંદરાયળ આવવાથી મનમાં બહુ હર્ષ પામેલા સમસ્ત કશ્યપનંદનોએ (સુરાસુરોએ) અમૃતમાં ભાગ આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને વાસુકી નામના મહાનાગને બોલાવ્યો. ॥૧૨॥

સ તત્રાગાદથો સર્વે તેઽર્બ્ધ મન્થિતુમુદ્યતાઃ ।

તાનપાંનિધિરાગત્ય મૂર્તિમાનબ્રવીદ્વચઃ ॥૧૩॥

સુરાસુરોએ બોલાવવાથી વાસુકી ત્યાં આવ્યો. અનંતર સમસ્ત સુરાસુરો મળીને સમુદ્રમંથનમાં તત્પર થતાં, સમુદ્ર મૂર્તિમાન થઈને ત્યાં આવીને તેમના પ્રત્યે વચન બોલ્યો. ॥૧૩॥

યદિ દાસ્યથ મે યૂયમમૃતાંશં સુરાસુરાઃ ! ।

સોઢાઽસ્મિ વિપુલં તર્હિ મન્દરભ્રમણાર્દનમ્ ॥૧૪॥

શું વચન બોલ્યો ? તો હે સુરાસુરો ! તમો જો મને અમૃતમાં ભાગ આપશો તો જ તમોએ કરેલા મંદરાયળ ભ્રમણની ભારે પીડાને હું સહન કરીશ. ॥૧૪॥

તથેતિ તે પ્રતિજ્ઞાય ક્ષિપ્ત્વાદાવોષધીલતાઃ ।

પરિવિવ્યુર્નાગરાજં તસ્મિન્કાઞ્ચનપર્વતે ॥૧૫॥

આ પ્રકારે સમુદ્રે કહેલા દેવાસુરો અમૃતમાં ભાગ આપવાની તેને પ્રતિજ્ઞા કરીને, પ્રથમ ઓષધિઓ તથા લતાઓને સમુદ્રમાં નાખીને, મંદર નામના કાંચન પર્વતની ચોતરફ વાસુકી નામના નાગને વીંટવા મંડ્યા. ॥૧૫॥

તતો દેવા હૃદિ હરિં સસ્મરુઃ કાર્યસિદ્ધયે ।

સ્મૃતમાત્રઃ સ તત્રાગાદચ્યુતઃ સર્વદર્શનઃ ॥૧૬॥

નાગરાજને વીંટ્યા પછી દેવતાઓએ પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ માટે પોતાના હૃદયમાં ભગવાન્ શ્રીહરિનું સ્મરણ કર્યું. સ્મરણમાત્રમાં જ સર્વસાક્ષી સર્વ સુહૃદ્ અને વળી પ્રથમથી જ જેમણે સહાય માટે પ્રતિજ્ઞા કરી છે એવા અચ્યુત ભગવાન્ ત્યાં એકદમ આવ્યા. ॥૧૬॥

તમાલોક્યામરગણા મુદિતાઃ ફણિનાંપતેઃ ।

પુરોભાગં ગૃહીત્વૈવ તસ્થુસ્તેનાનુમોદિતાઃ ॥૧૭॥

આવેલા ભગવાનને અવલોકીને અમરગણો અતિશય આનંદને પામીને, ભગવાને પોતાના કટાક્ષથી જ અનુમોદન આપતાં વાસુકીના મુખભાગને પકડીને જ ઊભા રહ્યા. ॥૧૭॥

દેવતાપક્ષપાતિત્વં સૂચયન્ સ્વસ્ય ચ પ્રભુઃ ।

યત્ર દેવાસ્તત્ર તસ્થૌ તતો દૈત્યાસ્તુ ચુક્રુધુઃ ॥૧૮॥

પ્રભુ-નિગ્રહાનુગ્રહમાં સમર્થ એવા ભગવાન્ પોતાનું દેવતાપક્ષપાતિપણું પ્રસિદ્ધમાં સૂચવવા માટે જે તરફ દેવો ઊભા રહ્યા

છે તે તરફ જઈને ઊભા રહ્યા. આ બધુ જોઈને દૈત્યો તો ક્રોધાયમાન થઈને બોલ્યા. ॥૧૮॥

तपोविद्यावयोज्येष्ठा अधोभागममङ्गलम् ।

कथं तिरश्चो गृहीम नेदङ्मूर्खा वयं त्विति ॥૧૯॥

શું બોલ્યા ? તો અમો તપે કરીને, વિદ્યાએ કરીને અને અવસ્થાએ કરીને પણ મોટા છીએ. આવા અમો તુચ્છ તિર્યગ્જાતિ સર્પના અમંગળ પૂચ્છભાગને કેમ ગ્રહણ કરીએ ? ન જ કરીએ. અમો કાંઈ એવા તો મૂર્ખા નથી, કે જેથી સર્પનો પૂચ્છભાગ પકડીએ. અમો બધી બાબતને સમજીએ છીએ. ॥૧૯॥

सह देवैस्ततो विष्णुः स्वयं तान्मानयन्निव ।

प्रहस्य दत्त्वा प्राग्भागं सुरान्पुच्छमजिग्रहत् ॥૨૦॥

આ રીતે દૈત્યોએ ક્રોધ કર્યા પછી દેવોની સાથે સ્વયં વિષ્ણુએ તે દૈત્યોને જાણે માન આપતા હોયને શું ? એમ મંદહાસ કરીને, દૈત્યોને તેમની ઈચ્છાને અનુસારે નાગરાજનો મુખભાગ દેવો પાસે અપાવીને દેવો પાસે પૂચ્છભાગ ગ્રહણ કરાવ્યો. ॥૨૦॥

महाहिविषफू त्कारदाहादमरक्षणम् ।

चरित्रमेतच्छ्रीभर्तुरिति दैत्या न ते विदुः ॥૨૧॥

મહાસર્પ વાસુકીના વિષમય ફુત્કારથી થતા દાહથી ભક્ત અમરોના રક્ષણરૂપ આ શ્રીપતિ શ્રીહરિનું ચરિત્ર છે એમ તો તે દૈત્યો સમઝી શક્યા જ નહિ. ॥૨૧॥

तत उत्तोलयामासुः स्वर्णसान्वालिभास्वरम् ।

मन्दरं काश्यपेयास्ते चर्मिकाबद्धकच्छिकाः ॥૨૨॥

આ રીતે યથાયોગ્ય મુખભાગ પૂછભાગનો વિભાગ દેવ દૈત્યોને કરી આપ્યા પછી, કશ્યપઋષિના પુત્ર એવા સુરાસુરો ચામડાની રાશોવડે કચ્છોને બાંધીને, સુવર્ણમય શિખરોની પંક્તિઓ વડે શોભાયમાન એવા તે મંદરાચળને એકસાથે ઉપાડવા મંડ્યા. ॥૨૨॥

દ્વાવિંશતિસહસ્રણિ યોજનાનાં તમુચ્છ્રિતમ્ ।

અમ્બોનિધૌ નિદધિરે ક્રોશન્તોઽત્યર્થમુત્સુકાઃ ॥૨૩॥

અંદર બહાર મળીને જેની બાવીશ હજાર યોજન ઊંચાઈ છે એવાપણ મંદરાચળને અત્યંત ઉત્સાહમાં આવી ગએલા સુરાસુરોએ એક સાથે ઊંચ્ય આક્રોશ કરવાપૂર્વક સમુદ્રમાં સ્થાપન કરી દીધો. ॥૨૩॥

ધાર્યમાણોઽપ્યનાધારસ્તૈરદ્રિરતિગૌરવાત્ ।

યયાવધસ્તલં સદ્યસ્તદાસંસ્તેઽતિવિહ્વલાઃ ॥૨૪॥

દેવાસુરોએ બહુ બળથી ધારણ કરતાં પણ તે મંદરાદ્રિ નીચે આધાર રહિત હોવાથી અતિ ભારને લીધે તત્કાળ સમુદ્રના અધરતળને પામી ગયો. આ પ્રકારે થવાથી તે સમયે મંથન કરનારા દેવાદેવોતો અતિવિહ્વળ-ઉત્સાહ વિનાના થઈ ગયા. ॥૨૪॥

તદા સ ભગવાન્ સાક્ષાત્સર્વથા ભક્તકાર્યકૃત્ ।

સ્તૂયમાનોઽમરૈરદ્રિમુદ્ધધ્રે કમઠાકૃતિઃ ॥૨૫॥

આ સમયે સર્વ પ્રકારે ભક્તોનું કાર્ય કરવામાં તત્પર એવા સાક્ષાત્ તે ભગવાન્ અમરગણોએ અતિસ્તુતિ કરવાથી કાચબાનું અલૌકિક રૂપ ધારીને મંદરાદ્રિને ઊંચો ઉપાડી લાવ્યા. ॥૨૫॥

ઉત્થિતં તમવેક્ષ્યાશુ સર્વે ફુલ્લહ્વદાનનાઃ ।

બભૂવુશ્ચ સ્થિરઃ સોઽભૂત્કૂર્મપૃષ્ઠેઽતિવિસ્તૃતે ॥૨૬॥

ઊંચે ઉપાડી આણેલો તે પર્વત, અતિવિસ્તૃત (લાખ યોજન વિસ્તારવાળા) કાયબાના પૃષ્ઠભાગ ઉપર સ્થિર થઈ રહ્યો. સર્વે દેવો તથા દૈત્યો તત્કાળ સ્થિર રહેલા તે પર્વતને જોઈને પ્રફુલ્લિત મનવાળા અને પ્રફુલ્લિત મુખવાળા થઈ ગયા. ॥૨૬॥

તતો મમન્થુસ્તરસા યાવદ્બલમપાંનિધિમ્ ।

શ્રમફૂત્કારવદના દેવાદેવાદયોઽદયમ્ ॥૨૭॥

સર્વેની સ્થિતિ થયા પછી દેવો તથા અદેવો શ્રમને લીધે ઊપજતા ફૂત્કારવાળાં મુખવાળા હોઈને પોતાના બળપર્યંત વેગથી નિર્દયપણે સમુદ્રને મથવા મંડ્યા. ॥૨૭॥

ભ્રામ્યમાણાત્તતસ્ત્વદ્રેર્બહવો ન્યપતન્ દ્રુમાઃ ।

ઋર્ધ્વદ્વર્ષર્ષજો વહ્નિસ્તત્સ્થર્સિંહાદિમાદહત્ ॥૨૮॥

સુરાસુરોએ વેગથી ભ્રમાવેલા તે મંદરાયળ થકી બહુ વૃક્ષો નીચે પડી ગયા, તલેટીમાં જે કોઈ વૃક્ષો ઊભા રહ્યા હતા, તેના પરસ્પર ઘસારાથી ઊપજેલા અગ્નિએ તેમાં રહેલા વ્યાઘ્રાદિ જંતુઓને યોગરદમથી બાળી દીધા. ॥૨૮॥

તત્ર નાનાજલચરા વિનિષ્પિષ્ટા મહાદ્રિણા ।

વિલયં સમુપાજગ્મુઃ શતશઃ ક્ષીરવારિધૌ ॥૨૯॥

ક્ષીરસાગરમાં રહેલા અનેક પ્રકારના અનેક જળચર જંતુઓ મહાદ્રિના મહાવેગથી મર્દન થવાથી મૃત્યુને પામી ગયા. ॥૨૯॥

સાંવર્તક મહામેઘસઙ્ગર્જિતવન્મહાન્ ।

આસીન્મથનનાદશ્ચ પ્રતિધ્વનિવિવર્ધિતઃ ॥૩૦॥

પ્રલયકાળના મહામેઘના સંઘની ગર્જના જેવો મંથનનો નાદ પ્રચ્છંદાએ વિશેષ વૃદ્ધિ પમાડતાં અતિ મોટો થવા લાગ્યો. ॥૩૦॥

અત્યાકર્ષણચિન્નાઙ્ગવાસુકે મુખફૂત્કૃતૈઃ ।

હતૌજસોઽતિચિન્નાશ્ચ દૈત્યા નિઙ્ગલવદ્ભુઃ ॥૩૧॥

સુરાસુરકૃત અતિશય આકર્ષણ (ખેંચવું) ને લીધે અતિ ખેદ પામતાં છે અંગ જેનાં એવા વાસુકીનાગના મુખના વિષમય ફુંકવાડાએ કરીને જેમનું ઓજસ હણાઈ ગયું છે, માટે જ અતિખેદને પામેલા દૈત્યોતો શાંત અગ્નિવાળા અંગારા (કાળા કોલસા) જેવા શોભવા લાગ્યા. ॥૩૧॥

અવિષહ્વાં વિષાગ્નિં ચ વર્ષન્તિ બહુધા મુહુઃ ।

લમ્બન્તે સ્માહિરાજસ્ય સહસ્રવદનાન્યધઃ ॥૩૨॥

નાગરાજ વાસુકીનાં હજાર મુખો વારંવાર અતિશય અવિષહ્ય વિષરૂપ અગ્નિને વર્ષાવા લાગ્યાં અને નીચેપણ લબડી પડ્યાં. ॥૩૨॥

દધાર સહસા તાનિ ભગવત્પ્રેરિતો વિભુઃ ।

સઙ્કર્ષણો મહાતેજાઃ સહમાનો વિષાનલમ્ ॥૩૩॥

નીચે લબડી પડતાં તે હજાર મુખોને ભગવાન્ વાસુદેવે પ્રેરણા કરેલા મહાસમર્થ મહાતેજસ્વી એવા સંકર્ષણ ભગવાને વિષમય અગ્નિને સહન કરીને સત્વર ઊંચાં ધારી રાખ્યાં. ॥૩૩॥

સહસ્રમેકં વર્ષાણાં મથ્યમાનાત્પયોનિધેઃ ।

હાલાહલં વિષમભૂદુત્સર્પદ્વિદિશો દિશઃ ॥૩૪॥

આ પ્રકારે સુરાસુરોએ સાથે મળીને જ્યારે દશ હજાર વર્ષપર્યંત સમુદ્રમંથન કર્યું ત્યારે તેમાંથી તેના ફળરૂપે હાલાહલ નામનું વિષ પ્રથમ નીકળ્યું. નીકળેલું વિષ તત્ક્ષણ દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં

સર્વત્ર સત્વર વ્યાપી ગયું. હળને જ હાળ કહેવાય, હાળની પેઠે જઠરને ઉખાડી નાંખતું હોવાથી હાળાહળ કહેવાય. ‘સર્વનાં હૃદયને હળની પેઠે ઉખાડી બાળી દેનાર’ એવો એનો તાત્પર્યાર્થ છે. ‘હળાહળ’ એવો પાઠ હોય તો અર્થ સ્પષ્ટ છે. ॥૩૪॥

યદાહુઃ કાલકૂટાચ્ચં સર્વલોકાતિદાહકમ્ ।

તેન દન્દહ્યમાનાઙ્ગાસ્તે તુ ચક્રુઃ પલાયનમ્ ॥૩૫॥

વળી જેને કાળકૂટ નામથી પણ કહે છે. કાળ-મૃત્યુનો કૂટ રાશિ હોયને શું ? અથવા કાળની પેઠે જનોને કુટાવનાર એટલે દાહ કરનાર તે કાળકૂટ કહેવાય. આવા સાર્થક નામથી વિખ્યાત હોઈને સર્વ લોકોને અતિશય દાહ કરનારા તે આ વિષવડે અતિશય બળતાં છે અંગો જેમનાં એવા સર્વે સુરાસુરો તો એકદમ ત્યાંથી પલાયન કરી ગયા. ॥૩૫॥

તતો બ્રહ્મા પ્રજેશાશ્ચ દેવાઃ સર્વેઽપ્યુમાપતિમ્ ।

પ્રાર્થયંસ્તસ્ય પાનાર્થં સ્તુવન્તઃ સ્તુતિભિર્મુને ! ॥૩૬॥

હે મુને ! સુરાસુરોને પલાયનપર જોઈને બ્રહ્મા, દક્ષાદિ પ્રજાપતિઓ, દેવો અને બીજા સર્વેએ પણ નીકળેલું વ્યાપેલું મહાવિષ પાન કરી જવાની પાર્વતીપતિ મહાશિવની સ્તુતિઓવડે સ્તુતિ પ્રાર્થના કરી. ॥૩૬॥

ભગવાનથ તં પ્રાહ સુરાણામગ્રજો ભવાન્ ।

ભવતીત્યગ્રજં વાર્ધેર્ગૃહાણેદં વિષં શિવ ! ॥૩૭॥

બ્રહ્માદિકે પ્રાર્થના કર્યા પછી ભગવાન્ વિષ્ણુએ પણ શિવને કહ્યું કે-હે શિવ ! તમો દેવતાઓના અગ્રજ-સૃષ્ટિના આરંભમાં દેવોથી પહેલા ઉત્પન્ન થયા છો. અને આ વિષ પણ સમુદ્ર થકી અગ્રજ-પ્રથમ

ઉત્પન્ન થએલું છે. જે અગ્રજ હોય તેને તો અગ્રભાગ ગ્રહણ કરવો એ જ યોગ્ય છે. તો તમો આ વિષનું પાન કરી જાવ. ॥૩૭॥

देवानां स भयं दृष्ट्वा करुणश्चाज्ञया हरेः ।

आकर्षद्योगकलया विषं पाणितलेऽखिलम् ॥૩૮॥

पपौ तत्कण्ठमध्ये च शोषयामास तत्क्षणम् ।

नीलकण्ठ इति ख्यातः शङ्कराख्यश्च सोऽभवत् ॥૩૯॥

આ પ્રકારે ભગવાને કહેલા દયાર્દ્રહૃદયવાળા મહાદેવ દેવોને આવેલો મહાભય જોઈને અને વળી ભગવાનની આજ્ઞાનો વિચાર કરીને સમગ્ર વિષને યોગકળાવડે પોતાના હસ્તતળમાં આકર્ષણ કરીને પાન કરી ગયા. અને તત્કાળ જ કંઠના મધ્યમાં જ તેને શોષણ કરી ગયા. આ રીતે હાળાહળ વિષના પાનથી કંઠ નીલ—કાળો થઈ જવાથી ‘નીલકંઠ’ એવા સાર્થક નામથી વિખ્યાત થયા અને સર્વને શં-સુખ કરનાર હોવાથી ‘શંકર’ એવા સાર્થક નામથી પણ પ્રસિદ્ધ થયા. ॥૩૮-૩૯॥

पास्यतस्तस्य पाणेर्ये पतिता भुवि बिन्दवः ।

तान्नागा वृश्चिकाद्याश्च जगृहुः काश्चनौषधीः ॥૪૦॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये
अमृतमन्थने विषोत्पत्तिनामैकादशोऽध्यायः ॥૧૧॥

વિષનું પાન કરતાં શિવજીના હસ્તતળ થકી જે કેટલાક વિષખિંદુઓ પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા તે સર્પો, વીંછીઓ વિગેરે જંતુઓએ તથા કેટલીક ઔષધિઓએ પણ ગ્રહણ કરી લીધા. (જેથી તેઓમાં તેવું વિષ જોવામાં આવે છે.) ॥૪૦॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે
અમૃતમંથને વિષોત્પત્તિનામૈકાદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૧॥

સ્કન્દ ડવાચ -

તતો હ્રષ્ટાઃ કાશ્યપેયા મન્થસ્થાનમુપેત્ય તે ।

પુનર્વર્ષસહસ્રં ચ મન્થન્તિ સ્મ પયોનિધિમ્ ॥૧॥

^૧અધ્યાય ૧૨મો

કાર્તિક સ્વામી કહે છે - હે સાવર્ણિ મુને ! શિવજીએ વિષપાન કર્યા પછી બહુ હર્ષને પામેલા દેવો તથા દૈત્યો મંથન કરવાના સ્થાન પ્રત્યે પાછા આવીને, વળી ફરીથી એક હજાર વર્ષ પર્યંત સમુદ્ર મંથનમાં તત્પર થઈ રહ્યા. ॥૧॥

મથ્યમાનાત્તથા સિન્ધોઃ સર્વૈસ્તૈરપિ કિચ્ચન ।

નાસીચ્ચ શિથિલા આસન્મન્થિતારઃ શ્વસન્મુખાઃ ॥૨॥

તત્પર તે સર્વેએ હજાર વર્ષ પર્યંત સતત સમુદ્ર મંથન કર્યું પણ તેમાંથી જ્યારે કાંઈપણ વસ્તુ નીકળ્યું નહિ ત્યારે તે મથનારાઓ શ્વાસ ભરપુર મુખવાળા હોઈને અતિશય શિથિલ થઈ ગયા. ॥૨॥

વાસુકિશ્ચ મહાસર્પઃ પ્રાણવૈક્લવ્યમાપ્તવાન્ ।

મન્થકાલે મન્દરોઽપિ નૈકત્રાસીત્સ્થિરસ્થિતિઃ ॥૩॥

મહાસર્પ વાસુકીતો પ્રાણાંત પીડાને પામી ગયો. મથવાને સમયે મંદરાયળ પણ નિયત સ્થળે સ્થિર સ્થિતિવાળો રહી શક્યો નહિ, આડો અવળો ડોલવા લાગ્યો. ॥૩॥

૧. આ અધ્યાયમાં ચાર વ્યૂહમૂર્તિઓને ધરનારા ભગવાનની શક્તિની સહાયથી મથવા માંડેલા સમુદ્રથકી ચંદ્રમાં આદિ જેમાં છે અને અમૃત અંતે જેમાં છે એવાં ચૌદ રત્નો ઉત્પન્ન થયાં, આ કથા વર્ણવી છે ॥૧૨॥

સર્વાન્ દૃષ્ટ્વા નિરુત્સાહાન્ પ્રદ્યુમ્નો વિષ્ણુવનુજ્ઞયા ।

દેવાસુરાહિરાજેષુ પ્રવિશ્ય બલમાદધૌ ॥૪॥

આ રીતે સર્વને નિરુત્સાહી જોઈને વિષ્ણુ ભગવાનની આજ્ઞાથી પ્રદ્યુમ્ન ભગવાને દેવો, અસુરો અને વાસુકીમાં પ્રવેશ કરીને બળ ધારણ કર્યું. ॥૪॥

અનિરુદ્ધોઽપિ તર્ત્ત્ત્વેવ તમાક્રમ્ય નગાધિપમ્ ।

સહસ્રબાહુભિસ્તસ્થૌ મહાચલ ઇવાપરઃ ॥૫॥

વિષ્ણુ ભગવાનની આજ્ઞાથી અનિરુદ્ધ પણ તે જ સમયમાં નગરાજ મંદરાયળને હજાર હાથ વડે દબાવીને બીજો મહાયળ હોયને શું ? એમ તેની ઉપર સ્થિર સ્થિતિ માટે બેઠા. ॥૫॥

તતો મમન્થુસ્તરસા સમ્પ્રાપ્તપરમૌજસઃ ।

સવિસ્મયા મહાર્બિંધ તે સુરાસુરગણા મુદા ॥૬॥

મંદરાયળની સ્થિર સ્થિતિ થયા પછી બહુ બળને પામેલા તથા વિસ્મયને પામેલા તે સુરગણો અને અસુરગણો આનંદપૂર્વક વેગથી મહાસમુદ્રને મથવા મંડ્યા. ॥૬॥

નારાયણાનુભાવેન નાપુર્દેવાદયઃ શ્રમમ્ ।

શુશુભે મન્થનં તચ્ચ સમમાકર્ષણાત્તદા ॥૭॥

આ રીતે દેવાદિકો તીવ્ર વેગથી મથવા મંડ્યા પણ શ્રીનારાયણના પરમ પ્રતાપને લીધે તેના શ્રમને પામ્યા નહિ. મંથન કરવાને સમય સમ—ન્યૂન નહિ તેમ અધિક પણ નહિ, એક સરખી રીતે આકર્ષણ (વલોણું) થવાથી તે મંથન બહુ જ શોભાયમાન થયું. ॥૭॥

મથ્યમાને મહામ્ભોધૌ સુસ્રુવુઃ પરિતસ્તદા ।

મહાદ્રુમાણાં નિર્યાસા બહવશ્ચૌષધીરસાઃ ॥૮॥

આ પ્રકારે દેવાસુરોએ મહાસમુદ્રનું મંથન કરવા માંડ્યું. ત્યારે મહાવૃક્ષોના રસો તથા ઔષધિઓના રસો મંદરાયળની યોગરદમ અધિકપણે પ્રવાહસદૃશ નીકળવા લાગ્યા. ॥૮॥

તથાભૂતાદમ્બુનિધેરાવિરાસીત્કલાનિધિઃ ।

કાન્ત્યૌષધીનામધ્યક્ષઃ સર્વાસાં ચ ઉદીર્યતે ॥૯॥

વલોવા માંડેલા આવા મહાસમુદ્ર થકી કળાઓના નિધિરૂપ ચંદ્રમાં પ્રથમ પ્રકટ થયો. જે ચંદ્રમાં પોતાની શીતળ કિરણોવડે સમગ્ર ઔષધિઓનો અધ્યક્ષપણે પોષણકર્તા કહ્યો છે. ॥૯॥

તતો ગવામધિષ્ઠાત્રી સર્વાસામપિ કામધુક્ ।

હવિર્ધાન્યભવદ્દેનુઃ શીતાંશુસદૃશદ્યુતિઃ ॥૧૦॥

ઔષધિપોષક ચંદ્રમાનો પ્રાદુર્ભાવ થયા પછી, સર્વકોઈ ગો જાતિની અધિષ્ઠાત્રી દેવી અને ધૃતાદિ હવિર્દ્રવ્યની ઉત્પત્તિમાં હેતુ હોવાથી હવિર્ધાની અને ચંદ્રમાને સમાન ઉજ્જવળ કાંતિવાળી અને વળી પોતાના સેવકોના સમગ્ર સંકલ્પોને સંપૂર્ણ કરનારી હોવાથી કામદુદ્યા નામથી પ્રસિદ્ધ એવી દેનુ પ્રકટ થઈ. ॥૧૦॥

અશ્વઃ શ્વેતોઽથાવિરાસીદ્ધયાનામધિદેવતા ।

એરાવતશ્ચ નાગેન્દ્રશ્ચતુર્દન્તઃ શશિપ્રભઃ ॥૧૧॥

ત્યાર પછી અશ્વમાત્રનો અધિદેવ, શ્વેત વર્ણવાળો, ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો અશ્વ ઉત્પન્ન થયો. તે પછી ચંદ્રમાસદૃશ શ્વેત કાંતિવાળો, ચાર દાંતવાળો, ગજમાત્રનો અધિપતિ એરાવત ગજ ઉત્પન્ન થયો. ॥૧૧॥

પારિજાતો દિવ્યતરુસ્તરુરાજસ્તતોઽભવત્ ।

મણિરત્નં કૌસ્તુભાખ્યં પદ્મરાગમભૂત્તતઃ ॥૧૨॥

ત્યાર પછી વૃક્ષરાજ પારિજાત નામનો દિવ્ય વૃક્ષ પ્રકટ થયો.
તે પછી રક્ત કમળના જેવી કાંતિવાળો કૌસ્તુભ નામનો શ્રેષ્ઠ
મણિ પ્રગટ થયો. ॥૧૨॥

તતો ઽભવન્નાપ્સરસો રૂપલાવણ્યભૂમયઃ ।

સુરાદેવી તતો જન્ને સર્વમાદકદેવતા ॥૧૩॥

ત્યાર પછી રૂપ અને લાવણ્યના સ્થાનભૂત અપ્સરાઓ ઉત્પન્ન
થઈ. ત્યાર પછી સમગ્ર માદક વસ્તુઓની અધિષ્ઠાત્રી સુરાદેવી ઉત્પન્ન
થઈ. ॥૧૩॥

આસીદથ ધનુઃ શાર્ઙ્ગ સર્વશસ્ત્રાધિદૈવતમ્ ।

વાદ્યાધિદૈવતં શક્ત્વઃ પાશ્વજન્યસ્તતો ઽભવત્ ॥૧૪॥

ત્યાર પછી સમસ્ત શસ્ત્રોનું અધિદેવત શાર્ઙ્ગ નામનું ધનુષ
ઉત્પન્ન થયું. તે પછી વાદ્યમાત્રનો અધિદેવ પાંચજન્ય નામનો દિવ્ય
શંખ પ્રકટ થયો. ॥૧૪॥

તત્ર ચન્દ્રઃ પારિજાતસ્તથૈવાપ્સરસાં ગણઃ ।

આદિત્યપથમાશ્રિત્ય તસ્થુરેતે તુ તત્ક્ષણમ્ ॥૧૫॥

ઉત્પન્ન થએલાં ઉક્ત રત્નોમધ્યે ચંદ્રમા, પારિજાત કલ્પવૃક્ષ અને
અપ્સરાઓનો સમૂહ આ ત્રણ રત્નો તો ઉત્પન્ન થયાની સાથે જ સૂર્યમાર્ગ
(આકાશ) ને આશરીને રહ્યાં. ॥૧૫॥

વારુણીમશ્વરાજં ચ દૈત્યેશા જગૃહુર્દ્રુતમ્ ।

ઐરાવતં દેવરાજો જગ્રાહાનુમતાદ્ધરેઃ ॥૧૬॥

સુરાદેવી અને ઉચ્ચૈઃશ્રવા અશ્વરાજને તો દૈત્યાધિપોએ તત્કાળ
જ ગ્રહણ કરી લીધો. ઐરાવત નામનો ગજેન્દ્ર ભગવાનની આજ્ઞાથી
દેવરાજ ઇન્દ્રે ગ્રહણ કર્યો. ॥૧૬॥

કૌસ્તુભશ્ચ ધનુઃ શઙ્ખો વિષ્ણુમેવ પ્રપેદિરે ।

હવિર્ધાનીં તુ તે સર્વે તપસેભ્યો દદુસ્તદા ॥૧૭॥

કૌસ્તુભમણિ, શાર્જ ધનુષ અને પાંચજન્ય શંખ, આ ત્રણ રત્નો તો વિષ્ણુ ભગવાનને જ પામી ગયાં. આ રીતે જ્યારે સમુદ્ર થકી ઉત્પન્ન થએલાં ઉક્ત વસ્તુઓ સર્વેએ યથાયોગ્ય લઈ લીધાં, ત્યારે દેવાદિકે સર્વેએ મળીને હવિર્ધાની જે ધેનુ હતી તે તો તપસ્વી ઋષિઓને યોગ્ય જાણીને આપી. ॥૧૭॥

મથ્યમાનાત્પુનઃ સિન્ધોઃ સાક્ષાચ્છીરભવત્સ્વયમ્ ।

આનન્દયન્તી સ્વદશા ત્રિલોકીં હતવર્ચસમ્ ॥૧૮॥

વળી ફરીથી વેગથી વલોવા માંડેલા ક્ષીરસાગર થકી જે સાક્ષાત્ સ્વયં શ્રી હતાં તે જ કન્યારૂપે પ્રાદુર્ભાવ પામ્યાં. કેવાં શ્રી? તો કાંતિએ રહિત થઈ ગયેલી ત્રિલોકીને પોતાના કૃપાકટાક્ષ વડે જ અતિશય આનંદ ઉપજાવનારાં થયાં. ॥૧૮॥

તાં ગ્રહીતું તુ સર્વેઽપિ સુરાસુરનરાદયઃ ।

ऐच्छंस्तस्याः प्रतापात्तु शेकेऽन्त्येतु न कश्चन ॥૧૯॥

પ્રાદુર્ભવેલાં લક્ષ્મીદેવીને ગ્રહણ કરવા માટે તો સુર અસુર નર વિગેરે સર્વ કોઈએ પણ ઉત્કટ ઈચ્છા કરી. પરંતુ લક્ષ્મીજીના પ્રતાપથી જ કોઈપણ તેમની સમીપે જવા માટે પણ સમર્થ થયો નહિ. ॥૧૯॥

ततस्तां पद्महस्तत्वाच्छ्री विदित्वैव वासवः ।

आनन्दं परमं प्राप ब्रह्माद्या ये च तद्विदः ॥૨૦॥

ત્યાર પછી ઈન્દ્ર સમુદ્ર થકી પ્રકટ થએલી કન્યાને હસ્તમાં કમળ હોવાથી ‘આ લક્ષ્મીદેવી જ છે’ એમ નિશ્ચય કરીને પરમ

આનંદને પામ્યો. તેમજ ‘આ લક્ષ્મીદેવી જ છે’ એમ એમનાં અસાધારણ લક્ષણોથી જાણતા એવા ભવબ્રહ્માદિ દેવો પણ બહુ આનંદને પામ્યા. ॥૨૦॥

તાવત્તત્રામ્બુધિઃ સાક્ષાદેત્ય તાં હૈમ આસને ।

કન્યા મમેયમિત્યુક્ત્વા ગૃહીત્વાઙ્ક ઉપાવિશત્ ॥૨૧॥

તે સમયમાં મૂર્તિમાન્ સમુદ્ર ત્યાં આવીને ‘આ કન્યા મારી છે’ એમ કહીને તેણીને પોતાના ખોળામાં લઈને, પછી સુવર્ણમય સિંહાસનમાં પોતે બેસાર્યા. ॥૨૧॥

પુનરબ્ધેર્મથ્યમાનાદધિકં બલિભિશ્ચ તૈઃ ।

સુધાર્થિભિર્ઘૈર્યવદ્ભિરપિ નૈવાભવત્સુધા ॥૨૨॥

અમૃત મેળવવાની જ તીવ્ર ઈચ્છાવાળા, બહુ ધૈર્યવાળા અને બહુ બળવાળા એવા પણ સર્વ સુરો-અસુરોએ મળીને ફરીથી અધિકાધિક સમુદ્રમંથન કરવા માંડ્યું પણ તેમાંથી અભિલષિત અમૃત તો નીકળ્યું જ નહિ. ॥૨૨॥

તદા શિથિલયત્રાસ્તે નિરાશા અમૃતોદ્ભવે ।

પ્રલ્માનવકાઃ ચિન્ત્રાશ્ચ બભુવુઃ કાશ્યપા મુને ! ॥૨૩॥

હે મુને ! તે સમયે અભીષ્ટ અમૃત નહિ નીકળવાથી નિરાશ થએલા, માટે જ કરમાઈ ગયાં છે મુખ જેમના અને મનમાં બહુ ખેદ પામેલા એવા કશ્યપપુત્ર તે સુરાસરો સમુદ્રમંથનમાં શિથિલ પ્રયત્નવાળા થયા. ॥૨૩॥

દૃષ્ટ્વા તથાવિધાંસ્તાંશ્ચ ભગવાન્કરુણાનિધિઃ ।

ઉઘ્રુત્કોઽભૂત્સ્વયં બ્રહ્મન્મન્યનાય હસન્વિભુઃ ॥૨૪॥

હે બ્રહ્મન્! આ રીતે નિરાશ નિરુત્સાહી નિષ્પ્રયત્ન તે સુરાસુરોને જોઈને કરુણાનિધિ મહાસમર્થ ભગવાન્ સ્વયં હસતા થકા મંથન માટે તત્પર થયા. ॥૨૪॥

રત્નકાઙ્ગીદઢાનદ્વકચ્છપીતામ્બરદ્યુતિઃ ।

દ્વાભ્યાં દ્વાભ્યામર્હિ મધ્યે દોર્ભ્યામુભયતોઽગ્રહીત્ ॥૨૫॥

રત્નજડિત કટિમેખળાથી દેઢપણે બાંધ્યો છે, કચ્છ જેનો એવું જે પીતાંબર તેમાં કાંતિ જેમની છે એવા ભગવાન્ મધ્ય ભાગમાં રહીને બે બે હાથ વડે વાસુકી નાગને બન્ને બાજુથી ગ્રહણ કરી રહ્યા. એટલે જમણા બે હાથ વડે મંદરાયળને વીંટતાં બાકી રહેલા મુખભાગને અને ડાબા બે હાથ વડે મંદરાયળને વીંટતાં અવશેષ રહેલા પૂચ્છભાગને પકડી રહ્યા. ॥૨૫॥

ધૃતાહિવદના દૈત્યાસ્તસ્થુરેકત એવ તે ।

એકતો ધૃતતત્પુચ્છા દેવાસ્તસ્થુસ્તદાખિલાઃ ॥૨૬॥

જ્યારે સ્વયં ભગવાને મંદરાયળને વીંટતાં બાકી રહેલા વાસુકીના મુખ પૂછનો મધ્યભાગ પકડ્યો ત્યારે એક તરફ સમગ્ર દૈત્યો વાસુકીના મુખને (પૂર્વકાયને) પકડીને ઊભા રહ્યા અને એક તરફ સમગ્ર દેવો વાસુકીના પુછને (અધઃકાયને) પકડીને ઊભા રહ્યા. ॥૨૬॥

તન્મધ્યગશ્ચ ભગવાન્મમન્થાર્બ્ધિ સલીલયા ।

દદાનો નયનાનન્દં ચચ્ચત્કરવિમ્બૂષણઃ ॥૨૭॥

આ રીતે દેવાસુરોના મધ્યભાગમાં રહેલા અને કરમાં ચળકતાં ચંચળ કટકાદિ આભૂષણોને ધારી રહેલા એવા ભગવાન્ મથતા દેવાસુરોનાં નેત્રોને આનંદ આપતા થકા લીલામાત્રથી સમુદ્ર મંથન કરવા લાગ્યા. ॥૨૭॥

ब्रह्मा सहर्षिप्रवरैरन्तरिक्षस्थितस्तदा ।

अवाकिरंस्तं कुसुमैः कुर्वन् जयजयध्वनिम् ॥२८॥

જયારે ભગવાન્ પોતે દેવાસુરો સાથે સમુદ્રમંથન કરવા મંડ્યા ત્યારે મોટા ઋષિઓની સાથે બ્રહ્મા આકાશમાં રહીને ‘જય જય’ આવો દીર્ઘ ધ્વનિ કરતાં થકા ભગવાનની ઉપર પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ॥૨૮॥

मथ्यमानात्ततः सिन्धोर्जज्ञे धन्वन्तरिः पुमान् ।

विष्णोरंશેन गौराङ्गः सुधाकुम्भं करे दधत् ॥२९॥

આ પ્રકારે દેવાસુરો સાથે ભગવાને મથવા માંડેલો તે ક્ષીરસમુદ્ર થકી વિષ્ણુના અંશભૂત ધન્વન્તરી નામના પુરુષ પ્રકટ થઈ આવ્યા. કેવા? તો ગૌર અંગવાળા અને હાથમાં અમૃતકળશને ધારી રહેલા. ॥૨૯॥

घृतादीनां हि सर्वेषां रसानां सारमुत्तमम् ।

अमृतं तद्वहीत्वासौ श्रियोऽन्तिकमुपाययौ ॥३०॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये अमृत-
मन्थने चतुर्दशरत्नोत्पत्तिनामा द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

પ્રકટ થએલા આ ધન્વન્તરી ભગવાન્ ઘૃતાદિ સમગ્ર રસોના સર્વોત્તમ સારભૂત તે અમૃતકળશને લઈને લક્ષ્મીજીની સમીપે આવતા રહ્યા. ॥૩૦॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે વાસુદેવમાહાત્મ્યે
અમૃતમંથને ચતુર્દશરત્નોત્પત્તિનામા દ્વાદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૨॥

સ્કન્દ ઉવાચ-

ઉત્પ્રેક્ષન્તો જાયમાનં મન્થિતારોઽથ તેઽખિલાઃ ।

આયાન્તં દદૃશુર્દૂરાદન્તિ ધન્વન્તરિં શ્રિયઃ ॥૧॥

^૧અધ્યાય ૧૩મો

કાર્તિક સ્વામી કહે છે-હે સાવર્ણિ મુને ! અનંતર મંથન કરતા સમગ્ર દેવાસુરો સમુદ્ર થકી પ્રકટ થએલા અને લક્ષ્મીજીને સમીપે આવતા એવા ધન્વંતરીને દૂરથી ‘આ કોણ હશે?’ એમ ઉત્પ્રેક્ષા કરતા થકા જોવા લાગ્યા. ॥૧॥

સુધામૃતં હેમકુમ્ભં દૃષ્ટ્વા ચાસ્ય કરે ધૃતમ્ ।

અસુરાઃ સહસા બ્રહ્મન્નુત્પ્લુત્ય જગૃહુશ્ચ તમ્ ॥૨॥

હે બ્રહ્મન્ ! તેમાં અસુરો તો ધન્વંતરીના હાથમાં રહેલા અમૃતપૂર્ણ કનકકુંભને જોઈને જ એકદમ કુદીને તેને લઈ ગયા. ॥૨॥

તત્રાપિ બલિનો યે તે ગૃહીત્વા દુઘ્રુવુસ્તતઃ ।

તાન્ દુર્બલા ન્યષેધન્ત નીતિવાક્યૈરનુદ્ધુતાઃ ॥૩॥

અમૃત કળશને લઈ જતા અસુરો મધ્યે પણ જેઓ વિશેષ બળવાળા હતા, તેઓ તે અમૃતઘટને ગ્રહણ કરીને તે સ્થાન થકી પલાયન કરી ગયા. પલાયન કરી જતા તે બળિયા અસુરોની પાછળ દોડતા દુર્બળ અસુરો તેમને તે સમયે નીતિવાક્યો વડે નિષેધ કરવા લાગ્યા. ॥૩॥

૧. આ અધ્યાયમાં ભગવાને મોહિનીરૂપ ધારીને દૈત્યોને મહામોહ ઉપજાવીને ભક્ત દેવતાઓને સુધાપાન કરાવ્યું અને સુધાપાનથી અમર બનેલા દેવોએ હણેલા દૈત્યો પલાયન કરી ગયા, ઈત્યાદિ કથા વર્ણવી છે.

અહો ! નૈવમધર્મો વઃ કાર્યો ધર્મપરાયણૈઃ ।

સમશ્રમેભ્યો દેવેભ્યો દત્ત્વા પેયં ન ચાન્યથા ॥૪॥

શું નીતિવાક્ય ? તો અહો !! હે દૈત્યેન્દ્રો ! ધર્મપરાયણ તમારે આવો અધર્મ ન કરવો જોઈએ. ધર્મ શો ? તો સમાન પ્રયાસ કરનારા દેવોને આપીને જ અમૃત પીવું જોઈએ. અન્યથા-તેમનો ત્યાગ કરીને તમારે પીવું જોઈએ નહિ. ॥૪॥

અનાદત્યેતિ તદ્વાક્યં યયુર્દૂરં ત્વરાન્વિતાઃ ।

તત્રાપિ તેષામન્યોન્યં કરાકૃષ્ટિર્મહત્યભૂત્ ॥૫॥

આવું દુર્બળ દૈત્યોનું વચન જે નીતિસર છે તેને પણ નહિ ગણીને તે બલિષ્ઠ દૈત્યો તીવ્ર ત્વરાથી બહુ દૂર જતા રહ્યા. ત્યાં પણ તેઓને પરસ્પર એક બીજાના હાથમાંથી લઈ લેવા માટે જબરી ખેંચતાણ થઈ રહી. ॥૫॥

અહં પૂર્વમહં પૂર્વં ન ત્વં ન ત્વં પિબામ્યહમ્ ।

ઇત્થં વિવદમાનાસ્તે નાપુસ્તત્પ્રાશનક્ષણમ્ ॥૬॥

ખેંચતાણમાં “હું પહેલો પીઉં, હું પહેલો પીઉં, તું નહિ, તું નહિ, હું પહેલો પીઉં”, આ રીતના વિવાદમાં પડેલા દૈત્યો અમૃતપાનના અવસરને જ પામ્યા નહિ. ॥૬॥

અથ દેવા મ્લાનવક્રા દૃષ્ટ્વા દૈત્યૈર્હતાં સુધામ્ ।

અશક્તાસ્તત્પ્રતીકારે શરણં પ્રાપુરચ્યુતમ્ ॥૭॥

ત્યાર પછી દૈત્યોએ બળ જબરીથી હરિ લીધેલા અમૃતને જોઈને જ જેમનાં મુખો કરમાઈ ગયાં છે એવા દેવો દૈત્યોનો પ્રતિકાર કરવામાં

સ્વયં અસમર્થ હોવાથી અચ્યુત (આશ્રિતોના રક્ષણરૂપ વ્રતથી ચ્યુત નહિ થનારા) ભગવાનના શરણને પામ્યા. ॥૭॥

પાહિ પાહિ જગન્નાથ ! નઠ્ઠં સર્વસ્વમેવ નઃ ।

દૈત્યૈર્હતા સુધા સર્વા કા ગતિર્નો ભવિષ્યતિ ॥૮॥

શરણ્ય ભગવાનના શરણને પામીને બોલ્યા કે - હે જગન્નાથ ! (તમો જગતના નાથ છો તો) દુઃખી અમારું રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો. અમારું તો સર્વસ્વ નાશ જ પામી ગયું. શું ? તો બળિયા દૈત્યોએ જબરાઈથી તમામ અમૃત હરી લીધું, તો હવે અમારી શી ગતિ થશે. ॥૮॥

સુધાપાનાદૃતેઽપ્યેતે હન્તુમસ્માનલં ક્ષમાઃ ।

પીતેઽમૃતે તુ તૈરદ્ય કિં કરિષ્યામહે વયમ્ ॥૯॥

તેમાં કારણ કહેતા થકા કહે છે- આ દૈત્યો તો અમૃતપાન વિનાપણ અમને હણવાને માટે અત્યંત સમર્થ છે, તો જ્યારે તેઓ અમૃતપાનને કરશે ત્યારે તો તેઓ બહુ જ બળિયા થઈ જશે. એમ થશે તો હાલમાં અમો શું કરીશું. અમારી તો બહુ જ ભૂંડી દશા આવશે. ॥૯॥

સ્કન્દ ઉવાચ-

નિશમ્ય દૈન્યં દેવાનાં ભગવાન્ભક્તકાર્યકૃત્ ।

માભૈષ્ટેતિ સુરાનુક્ત્વા સુધામાદિત્સદાસુરાત્ ॥૧૦॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે-હે મુને ! ભગવાનતો ભક્તોનાં કાર્યો કરવામાં તત્પર દીનદયાળ હોવાથી ભક્ત દેવોનું દીન વચન સાંભળીને, ‘તમો કશો ભય પામશો નહિ.’ આવા મધુર વચનથી દેવોને પ્રથમ આશ્વાસન આપીને, પછીથી પોતે જ અસુરસમૂહના હાથમાંથી સુધા લઈ લેવાની ઈચ્છા કરી. ॥૧૦॥

સ્ત્રીરૂપમદ્ભૂતં ધૃત્વા સર્વલોકવિમોહનમ્ ।

દૈત્યાન્તિકમુપાગત્ય ચક્રે કન્દુકચેલનમ્ ॥૧૧॥

ક્ષણમાં વિવિધ વિચિત્ર અનંત રૂપને ધરવામાં સમર્થ ભગવાનતો સર્વ કોઈ લોકોને જોતાં જ મહામોહ ઉપજાવે એવું અદ્ભુત અલૌકિક અનુપમ અપૂર્વ સ્ત્રીરૂપ ધારીને, દૈત્યસમૂહની સમીપે જઈને, કંદુકલીલા-દડાને હાથમાં લઈને ઉછાળવો, ગ્રહણ કરવો, ફેંકવો, વિગેરે વિવિધ લલિત લીલાને કરવા લાગ્યા. ॥૧૧॥

તે તુ તદ્રૂપમાલોક્ય મોહિતાઃ કામવિહ્વલાઃ ।

ત્યક્ત્વા પરસ્પરોન્મદં તામુપેત્યાબ્રુવન્વચઃ ॥૧૨॥

સમગ્ર દૈત્યો તો અદ્ભુત મોહિની સ્ત્રીસ્વરૂપને જોવામાત્રમાં જ મોહ પામી ગયા અને તેથી જ ઉદ્ભવેલા કામવેગથી વિહ્વળિત થઈ ગયા. એમ થતાં પ્રથમ જે એક બીજાના હાથમાંથી અમૃતઘટ લઈ લેવાની પરસ્પર ધમાલ કરતા હતા તેનો તત્કાળ જ ત્યાગ કરીને, સ્ત્રીરૂપ ભગવાનની સમીપે એકદમ આવીને આવું વચન બોલ્યા. ॥૧૨॥

સુધાકુમ્ભમિમં ભદ્રે ! ગૃહીત્વા ત્વં વિભજ્ય નઃ ।

સર્વાન્પાયય સુશ્રોણિ ! વયં કશ્યપસૂનવઃ ॥૧૩॥

કેવું વચન? તો હે ભદ્રે! (કલ્યાણમૂર્તિ) તમો આ અમૃત ભરેલા કળશને ગ્રહણ કરો અને અમને સર્વેને વહેંચીને પાન કરાવો. કેમ કે હે સુશ્રોણિ! (રૂડાનિતંબવાળી) અમો સર્વે કશ્યપ પ્રજાપતિના પુત્રો છીએ. એક જ બાપના અમો પુત્રો છીએ તો અમને સર્વેને સરખી રીતે વહેંચીને તમો જ અમૃતપાન કરાવો. ॥૧૩॥

इत्युक्त्वा तं ददुस्तस्यै तेऽनिच्छन्त्या अपि स्त्रियै ।

सा प्राह मम विश्रम्भो न कार्यः स्वैरिणी ह्यहम् ॥१४॥

મોહિની સ્ત્રીરૂપને જોઈને જ મહામોહને પામેલા દૈત્યો આવું પ્રથમ વચન કહીને, જેને અમૃતઘટ લેવાની ઈચ્છા જ નથી એવા પણ સ્ત્રીરૂપ ભગવાનને તે અમૃતઘટ બળાત્કારથી પોતે જ આપી દીધો. અનંતર મોહિનીસ્વરૂપ ભગવાને અસુરોને કહ્યું કે-મારો વિશ્વાસ તમારે કરવો નહિ, કારણ કે હું તો સ્વૈરિણી-સ્વેચ્છાને અનુસારે જ કાર્યને કરનારી નારી જાતિ છું. ॥૧૪॥

अकार्यं वः कृतं ह्येतद्विभजिष्ये निजेच्छया ।

इत्युक्त्वा अपि ते मूढा यथेष्टं कुर्विति ब्रुवन् ॥१५॥

તમોએ જે આ મને અમૃતકળશ સોંપી દેવાનું કાર્ય કર્યું છે તે અકાર્ય-ન કરવા જેવું જ કામ કર્યું છે. આ કાર્ય તમારે કરવા જેવું ન હતું. ‘હું તો મારી ઈચ્છામાં આવશે એમ જ વહેંચી આપીશ.’ એમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યાં છતાં પણ તે મૂઢ બની ગએલા દૈત્યો ‘તમારી ઈચ્છા મુજબ કરો.’ એમ જ બોલ્યા. ॥૧૫॥

ततस्तदाज्ञया सर्वे देवा दैत्याश्च वासुकिः ।

निषेदुः पङ्क्तिशस्तत्र स्वस्वमण्डलमाश्रिताः ॥१६॥

ત્યાર પછી મોહિનીસ્વરૂપ શ્રીહરિની આજ્ઞાથી સમુદ્રતટ ઉપર દેવો દૈત્યો અને વાસુકિ વિગેરે સર્વે પોતપોતાના મંડળને અનુસરીને પંક્તિબંધ બેસવા લાગ્યા. ॥૧૬॥

पङ्क्तिबन्धोद्यतेष्वेषु मोहिनी सा तु दूरतः ।

सन्मुखं देवपङ्क्तिनां हैमासन उपाविशत् ॥१७॥

અમૃતપાનની તીવ્ર ઈચ્છાવાળા દેવાદિક સર્વે પોતપોતાની જાતિને અનુસારે પંક્તિબંધ બેસવામાં ઉદ્યમી થતાં, મોહિનીસ્વરૂપ ભગવાન તો દૂર પ્રદેશમાં થએલી દેવોની પંક્તિને સન્મુખ સુવર્ણમય સિંહાસનમાં વિરાજમાન થયા. ॥૧૭॥

સ્વાન્તિકે ચામૃતઘટં નિધાય સ્ત્રૈણલીલયા ।

ઇતસ્તતો વીક્ષમાણા તસ્થૌ નિઃસ્પૃહવત્ક્ષણમ્ ॥૧૮॥

મોહિનીરૂપથી વિરાજમાન ભગવાન્ પોતાના સમીપ ભાગમાં જ અમૃતભરેલો કળશ મૂકીને, સાહજિક સ્ત્રીચરિત્રથી અહીં તહી ચારે પાસ જોતા થકા ક્ષણકાળ જાણે કોઈની સ્પૃહા જ ન હોય એમ થઈ રહ્યા. અસુરોને પોતાવિષે વિશ્વાસમાં લાવવા માટે નિઃસ્પૃહતા બતાવી. ॥૧૮॥

વિપ્રચિત્તિમુખાસ્તર્હિ યે વૈ દાનવયૂથપાઃ ।

સન્દિગ્ધચિત્તા મોહિન્યામાસન્દેવાન્તિકસ્થિતેઃ ॥૧૯॥

મોહિનીસ્વરૂપ ભગવાન્ નિઃસ્પૃહતા જેવી ચેષ્ટાને દર્શાવે છે પણ તે સમયે દેવતાઓના અતિ સમીપમાં બેઠેલા હોવાને કારણે વિપ્રચિત્તિ પ્રમુખ જે દૈત્યાધિપો કાબેલ હતા. તેમના ચિત્તમાં ‘આ દેવપક્ષપાતી કોઈ પણ સ્ત્રી’ આપણને છેતરશે કે શું ? એવો સંશય થઈ આવ્યો. ॥૧૯॥

શનૈરુપેત્ય તદ્દર્ષિ વજ્રચિત્તવા સુધાઘટમ્ ।

જહુઃ પુનર્દુરાત્માનો રહો ગત્વા પિપાસવઃ ॥૨૦॥

સંશયની દેઢતાને પામેલા દુરાત્મા દૈત્યો એકાંત સ્થળમાં જઈને અમૃતનું પાન કરવાની તીવ્ર ઈચ્છાવાળા થવાથી ધીમે ધીમે મોહિનીરૂપ

ભગવાનની સમીપે જઈને, તેમની દૃષ્ટિને ઠગીને અમૃતઘટને ફરીથી
હરી ગયા. ॥૨૦॥

નરનારાયણૌ તત્ર મુનિભિઃ સહ ચાગતૌ ।

આસ્તાં તૌ દદૃશાતે તાન્દાનવાન્હરતોઽમૃતમ્ ॥૨૧॥

તે સમયે તે જ સ્થળે મુનિઓએ સહિત નરનારાયણ ભગવાન
પ્રથમથી આવી રહ્યા હતા. તેમણે અમૃતને હરી જતા દાનવોને
જોયા. ॥૨૧॥

નારાયણેનેષિતોઽથ નરસ્તાન્સહસાઽરુણત્ ।

બલાદાચ્છિદ્ય તત્કુમ્ભં મોહિન્યૈ સ દદૌ દ્રુતમ્ ॥૨૨॥

અસુરકૃત અમૃતહરણને દેખ્યા પછી નારાયણે પ્રેરેલા નર
ભગવાને અમૃતને લઈ જતા દૈત્યોને એકદમ રોકીને, તેમના હાથમાંથી
અમૃતકળશને બળાત્ ખેંચી લઈને તત્ક્ષણ મોહિનીસ્વરૂપ ભગવાનને
આપી દીધો. ॥૨૨॥

તતો નરં હન્તુકામા આત્તશસ્ત્રાસ્તુ દાનવાઃ ।

આપતન્પઙ્ક્તવિક્ષેપો હ્યસુરાણામભૂન્મહાન્ ॥૨૩॥

પોતાના હાથમાંથી અમૃતકુંભ લઈ લેવાથી નર ભગવાનને
હણવાની ઈચ્છાવાળા, માટે જ જેમણે શસ્ત્રો ગ્રહણ કર્યા છે એવા
દૈત્યો તો પંક્તિમાંથી ઊઠીને યુદ્ધ કરવા આવી પહોંચ્યા. આ કારણથી
અસુરોની પંક્તિઓમાં પણ વિક્ષેપ બહુ મોટો થઈ ગયો. ॥૨૩॥

તદા નરોઽપિ ભગવાન્દેવદૈત્યનરૈરપિ ।

અજેયો નિર્ભયો હ્યેકઃ સાકં તૈર્યુયુધે બલી ॥૨૪॥

જ્યારે અસુરો ભેગા મળીને પોતાને હણવા માટે આવ્યા, ત્યારે
ભગવાન નર પણ, દેવો-દૈત્યો-નરો વિગેરે સર્વ કોઈએ પણ અજેય

(ન જીતી શકાય એવા) નિર્ભય બહુબળવાન હોવાથી કોઈની પણ સહાયની અપેક્ષા નહિ રાખીને એકાકી જ અસુરો સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ॥૨૪॥

एतस्मिन्नन्तरे देवान्पङ्क्तिस्थान्मोहिनीवपुः ।

अपाययत्सुधां विष्णुः सर्वशो लघुचङ्क्रमः॥૨૫॥

નર ભગવાનને અને અસુરોને પરસ્પર યુદ્ધ થતાં, આવેલા અપેક્ષિત અવકાશમાં મોહિનીરૂપ ધારી રહેલા વિષ્ણુભગવાન્ ઉતાવળી ગતિવાળા થઈને પંક્તિબંધ બેસી રહેલા સર્વ દેવોને અમૃતપાન કરાવા લાગ્યા. ॥૨૫॥

तत्रापि दानवो राहुः सूर्याचन्द्रमसान्तरे ।

प्रविश्य देवतापङ्क्तावुपाविशदलक्षितः ॥૨૬॥

નર ભગવાન્ અને અસુરોને પરસ્પર યુદ્ધ થાય છે તેને જાણવા છતાં પણ અસુરપક્ષીય રાહુ તો ગુપ્તપણે દેવતાઓની પંક્તિમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરીને, સૂર્ય-ચંદ્રના મધ્યમાં બેસી ગયો. સૂર્ય-ચંદ્ર પોતે અતિશય પ્રકાશથી દીપ્યમાન શરીરવાળા છે. તેમના મધ્યમાં રાહુએ પ્રવેશ કર્યો, તેથી બીજા દેવતાઓના જાણવામાં રાહુ આવ્યો નહિ. ॥૨૬॥

तत्रागतायां मोहिन्यां सिञ्चन्त्यां तन्मुखे सुधाम् ।

दृशाऽसूसुचतां तस्यै पुष्पवन्तावुभौ च तम् ॥૨૭॥

જે સ્થળમાં રાહુ બેઠો છે તે સ્થળે અમૃતનું પાન કરાવતા કરાવતા મોહિનીરૂપ ભગવાન્ આવ્યા. આવીને રાહુના મુખમાં અમૃતનું સિંચન કરતાં સમીપમાં બેઠેલા સૂર્ય-ચંદ્રમાએ મોહિનીને પોતાના કટાક્ષવડે ‘આ રાહુ અસુર છે’ એમ તેને સૂચવી આપ્યો. ॥૨૭॥

સ્મૃત્યાગતેન ચક્રેણ તર્હોવાસ્ય ચ સામૃતમ્ ।

શિરશ્ચિચ્છેદાતિમહન્માયાયોષિદ્વપુઃ પ્રભુઃ ॥૨૮॥

રાહુને સૂચવી આપ્યો એ જ અવસરમાં સ્મરણમાત્રથી સમીપે આવી પહોંચેલા સુદર્શન ચક્રવડે રાહુના અમૃતથી ભરેલા અતિ મોટા મસ્તકને મોહિનીએ છેદી નાંખ્યું. આ તો અતિ આશ્ચર્ય છે એમ માનતા સાવર્ણિ મુનિના પ્રત્યે કાર્તિક સ્વામીએ ‘માયાયોષિદ્વપુઃ પ્રભુઃ’ એમ કહ્યું. મોહિની સ્ત્રીનું સ્વરૂપ સ્વેચ્છાથી પ્રદર્શાવી રહ્યા છે, પણ પોતે પ્રભુ-સ્વયં ભગવાન્ છે. માટે સર્વ આશ્ચર્યમય ભગવાનને વિષે આ કાંઈ આશ્ચર્ય નથી, એવાં તો અનંત આશ્ચર્યો એમને વિષે સહજ રહ્યાં છે. ॥૨૮॥

તચ્છૈલશૃંગપ્રતિમં ગ્રસંલ્લોકાન્નદદ્શમ્ ।

ગ્રહત્વે સ્થાપયમાસ લોકાનાં શાન્તયે હરિઃ ॥૨૯॥

રાહુનું મસ્તક છેદ્યા પછી તે મસ્તક પર્વતના શિખર જેવું મોટું અને લોકોને ગળી જતું અને અતિશય શબ્દને કરતું હોવાથી તેને લોકોની શાંતિ થવા માટે ભગવાને સૂર્ય-ચંદ્રાદિકની પેઠે ગ્રહાધિકારમાં સ્થાપન કર્યું. એટલે તેની ગ્રહોમાં સ્થાપના કરી. ॥૨૯॥

દેવાન્સુધાં પાયયિત્વા જગૃહે પૌરુષીં તનુમ્ ।

ભગવાનથ દેવાસ્તુ યુયુધુઃ સહ દાનવૈઃ ॥૩૦॥

ત્યાર પછી ભગવાને દેવોને સુધાપાન કરાવીને પ્રથમના જેવી દિવ્ય પુરુષાકાર તનુ ગ્રહણ કરી. દેવતાઓ તો દૈત્યોની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ॥૩૦॥

उदन्वतस्तटे युद्धं देवानामसुरैः सह ।

सुधापानातिबलिनामासीद्विष्णुसहायिनाम् ॥૩૧॥

અમૃતપાનથી અતિશય બળને પામેલા અને વળી જેમને વિષ્ણુની મોટી સહાય છે એવા દેવોને અસુરોની સાથે ક્ષીરસાગરના તટ ઉપર તુમુળ યુદ્ધ થયું. ॥૩૧॥

तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे नरेणेन्द्रादिभिश्च ते ।

निहन्यमाना असुराः पलाय्य विविशू रसाम् ॥૩૨॥

તે આ મહાતુમુળ યુદ્ધમાં તો નર ભગવાને અને ઇન્દ્રાદિ દેવોએ અત્યંત હણવા માંડેલા તે અસુરો ત્યાંથી પલાયન કરીને રસાતળમાં પ્રવેશ કરી રહ્યા. ॥૩૨॥

सूर्यश्चास्तंगतस्तावत्सर्वे देवगणास्ततः ।

શ્રિયોઽન્તિકમુપાજગ્મુસ્તદ્દર્શનમહોત્સવાઃ ॥૩૩॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये
देवतामृतपानवर्णननामा त्रयोदशोऽध्यायः ॥૧૩॥

અસુરો રસાતળમાં પ્રવિષ્ટ થયા એ જ અવસરમાં સૂર્ય અસ્તાયળને પામ્યો. (આથમી ગયો) અનંતર સમગ્ર દેવગણો મૂર્તિમાન્ લક્ષ્મીનાં દર્શનરૂપ મહાન્ ઉત્સવવાળા હોવાથી લક્ષ્મીજીની સમીપે આવીને બેઠા. ॥૩૩॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે
દેવતામૃતપાનવર્ણનનામા ત્રયોદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૩॥

સ્કન્દ ઉવાચ-

બ્રહ્મા પ્રજેશ્વરાઃ શમ્ભુર્મનવશ્ચ મહર્ષયઃ ।
 આદિત્યવસુરુદ્રાશ્ચ સિદ્ધગન્ધર્વચારણાઃ ॥૧॥
 સાધ્યાશ્ચ મરુતશ્ચૈવ વિશ્વેદેવા દિગીશ્વરાઃ ।
 દસ્રૌ વહ્નિશ્ચન્દ્રમાશ્ચ સ્વયં ધર્મઃ પ્રજાપતિઃ ॥૨॥
 સુપર્ણાઃ કિન્નરાશ્ચૈવ યે ચાન્યે ગણદેવતાઃ ।
 શેષાદ્યા વૈષ્ણવા નાગા દેવપત્ન્યશ્ચ સર્વશઃ ॥૩॥

૧અધ્યાય ૧૪મો

કાર્તિક સ્વામી કહે છે-હે સાવર્ણિ મુને ! લક્ષ્મીજીની સમીપે કોણ કોણ દેવાદિક આવ્યા ? તો સ્વયં બ્રહ્મા, દક્ષાદિ પ્રજાપતિઓ, સ્વયં શિવજી, સ્વાયંભુવ આદિક ચૌદ મનુઓ, મરીચ્યાદિ આઠ મહર્ષિઓ, દ્વાદશ આદિત્યો, અષ્ટ વસુઓ, એકાદશ રૂદ્રો, સમસ્ત સિદ્ધો, ગંધર્વો, ચારણો, દ્વાદશ સાધ્યદેવતાઓ, ઓગણપચાસ વાયુઓ, દશ વિશ્વદેવતાઓ, આઠ ઇન્દ્રાદિ દિગ્પાળો, અશ્વિનીકુમાર, સ્વયં અગ્નિ, ચંદ્રમા, સ્વયં ધર્મપ્રજાપતિ, ગરુડ, અરુણ સંપાતિ આદીક સુપર્ણો, કિન્નરો, બીજા આભાસ્વર આદિક ગણદેવતાઓ, શેષપ્રમુખ વિષ્ણુભક્ત, નાગદેવો, સમગ્ર અભિમત્યાદિ દેવપત્નીઓ, આ સર્વે લક્ષ્મીજીની સન્નિધિમાં આવ્યા. ॥૧-૩॥

સાવિત્રી પાર્વતી ચૈવ પૃથિવી ચ સરસ્વતી ।
 શચી ગૌરી શિવા સંજ્ઞા ઋદ્ધિઃ સ્વાહા ચ રોહિણી ।
 ધૂમોર્ણા ચાદિતિર્ધર્મપત્ન્યો મૂર્તિદયાદયઃ ॥૪॥

૧. આ અધ્યાયમાં ત્રિલોકીના નરનારીઓએ મળીને કરેલો લક્ષ્મીજીનો અભિષેકોત્સવ અને લક્ષ્મી-નારાયણનો યથાવિધિ થયેલો મંગલ વિવાહોત્સવ સવિસ્તર વર્ણવ્યો છે.

અરુન્ધતી શાણ્ડલી ચ લોપામુદ્રા તથૈવ ચ ।

અનસૂયાદયઃ સાધ્વ્યઃ ઋષિપત્ન્યશ્ચ સર્વશઃ ॥૫॥

બ્રહ્માની પત્ની સાવિત્રી, શિવપત્ની પાર્વતી, પૃથિવી દેવી, બ્રહ્મપુત્રી સરસ્વતી, ઇન્દ્રપત્ની શયી, વરુણપત્ની ગૌરી, વાયુપત્ની શિવા, સૂર્યપત્ની સંજ્ઞા, કુબેરપત્ની ઋદ્ધિ, અગ્નિપત્ની સ્વાહા, ચંદ્રપત્ની રોહિણી, યમપત્ની ધૂમોર્ષા, કશ્યપપત્ની અદિતિ, મૂર્તિ દયા આદીક ધર્મપત્નીઓ, વસિષ્ઠપત્ની અરુન્ધતી, બ્રહ્મચારિણી શાંડિલી, અગસ્ત્ય પત્ની લોપામુદ્રા, પતિવ્રતાધર્મમાં રહેલી સમસ્ત અનસૂયા આદિક ઋષિપત્નીઓ, આ સર્વે લક્ષ્મીજીની સમીપે આવી. ॥૪-૫॥

ગङ્ગા સરસ્વતી રેવા યમુના તપતી તથા ।

ચન્દ્રભાગા વિપાશા ચ શતદ્રુર્દેવિકા તથા ॥૬॥

ગોદાવરી ચ સરયૂઃ કાવેરી કૌશિકી તથા ।

કૃષ્ણા વેણી ભીમરથી તામ્રપર્ણી મહાનદી ॥૭॥

કૃતમાલા વિતસ્તા ચ નિર્વિન્ધ્યા સુરસા તથા ।

ચર્મણ્વતી પયોણી ચ વિશ્વાદ્યા નદ્ય આયયુઃ ॥૮॥

રમ્ભા ધૃતાચી વિશ્વાચી મેનકા ચ તિલોત્તમા ।

ઉર્વશીપ્રમુખાસ્તત્ર સર્વાપ્સરસ આયયુઃ ॥૯॥

ગંગા, સરસ્વતી, રેવા, યમુના, તપતી, ચંદ્રભાગા, વિપાશા, શતદ્રુ દેવિકા, મહાનદી ગોદાવરી, સરયૂ, કાવેરી, કૌશિકી, કૃષ્ણા, વેણી, ભીમરથી, તામ્રપર્ણી, કૃતમાલા, વિતસ્તા, નિર્વિન્ધ્યા, સુરસા, ચર્મણ્વતી, પયોણી, વિશ્વા, ઇત્યાદિ સમગ્ર નદીઓ લક્ષ્મીજીની સમીપે આવી. તથા રંભા, ધૃતાચી, વિશ્વાચી, મેનકા, તિલોત્તમા, ઉર્વશી, ઇત્યાદિ સમગ્ર અપ્સરાઓ લક્ષ્મીજી સમીપે આવી. ॥૬-૯॥

વૈકુઠવાસિનઃ સર્વે તથા ગોલોકવાસિનઃ ।

પાર્ષદપ્રવરા વિષ્ણોસ્તત્રાજગ્મુઃ પ્રહર્ષિતાઃ ॥૧૦॥

અણિમાદ્યાઃ સિદ્ધયોઽષ્ટૌ શઙ્ખપદ્માદયો નવ ।

નિધયો મૂર્તિમન્તશ્ચ સમાજગ્મુઃ શ્રિયોઽન્તિકે ॥૧૧॥

એટલા જ નહિ પણ વૈકુંઠવાસી તથા ગોલોકવાસી સમગ્ર શ્રેષ્ઠ વિષ્ણુપાર્ષદો પણ લક્ષ્મીજીના વિવાહમંગળમાં બહુ હર્ષથી ત્યાં આવ્યા. તેમજ મૂર્તિમાન્ અણિમાદિ અષ્ટ સિદ્ધિઓ અને શંખ પદ્મ આદિક નવ નિધિઓ પણ લક્ષ્મીજીની સમીપે આવ્યા. ॥૧૦-૧૧॥

પૂર્ણશારદચન્દ્રોઽપિ તદાનીં પ્રીતયે શ્રિયઃ ।

નૈશં તમોઽહરત્સર્વં બભૂવુર્નિર્મલા દિશઃ ॥૧૨॥

જ્યારે લક્ષ્મીજીનાં દર્શન કરવામાં મહા ઉત્સુક બ્રહ્માદિ સર્વ દેવો તેમની સમીપે આવ્યા, ત્યારે સોળ કળાએ સંપૂર્ણ શારદ (શરદઋતુમાં સમુદ્ભવેલો) ચંદ્રમાએ પણ લક્ષ્મીજીની પ્રસન્નતા માટે રાત્રિનું સમગ્ર અંધકાર હરી લીધું. અને તેથી સમગ્ર દિશાઓ બહુ નિર્મળ થઈ રહી. ॥૧૨॥

તતોઽભિષેકમારેભે તસ્યા બ્રહ્માજ્ઞયા વૃષા ।

મળ્ડપં રચયામાસ સદ્યસ્ત્વષ્ટ્રાતિશોભનમ્ ॥૧૩॥

ચંદ્રોદય થયા પછી દેવેન્દ્રે બ્રહ્માની આજ્ઞાથી લક્ષ્મીજીને અભિષેક જે સમંત્રક સ્નાન તેનો ઉત્સવ કરવાનો આરંભ કર્યો. તેને માટે વિશ્વકર્મા પાસે અતિશોભાયમાન મંડપ તત્કાળ કરાવ્યો. ॥૧૩॥

રત્નસ્તમ્ભસહસ્રાણામાયતાભિશ્ચ પદ્મિક્તભિઃ ।

ચિત્રૈરનેકૈરુલ્લોચૈઃ શોભિતં કદલીદ્રુમૈઃ ॥૧૪॥

સુગન્ધિપુષ્પનમ્રાભિર્દિવ્યકલ્પદ્રુમાલિભિઃ ।

જુષ્ટં નાનાવિધૈરઙ્ગૈર્દર્શનીયં મનોહરમ્ ॥૧૫॥

કોટિશો રત્નદીપાનાં પઙ્ક્તિભિઃ શુદ્ધરોચિષામ્ ।

ભ્રાજમાનં તોરણૈશ્ચ મુક્તાહારૈશ્ચ લમ્બિભિઃ ॥૧૬॥

કેવો મંડપ ? તો હજાર રત્નસ્તંભોની લાંબી લાઈનો, વિચિત્ર અનેક ઉલ્લોચો અને કેળના વૃક્ષો વડે અતિશય શોભાયમાન. વળી સુગન્ધમય પુષ્પભારથી નમી ગએલા દિવ્ય કલ્પવૃક્ષોની પંક્તિઓએ યુક્ત અને નાનાવિધ રંગો વડે દર્શનીય તેમજ મનોહર. વળી નિર્મળ પ્રકાશવાળા રત્નદીપોની અસંખ્યાત પંક્તિઓ વડે તથા ઉલ્લોચમાં લટકતા મુક્તાહારો વડે અતિ શોભાયમાન હતો. ॥૧૪-૧૬॥

રત્નસિંહાસને તત્ર ગીતવાદ્યપુરઃસરમ્ ।

ઉપાવેશ્ય શ્રિયં ચક્રુરભિષેકં મહર્ષયઃ ॥૧૭॥

આવા રમણીય મંડપમાં સ્થાપેલા વિશ્વકર્માવિરચિત રત્નમય સિંહાસનમાં ગીત વાદ્ય પુરઃસર લક્ષ્મીજીને પદરાવીને મહર્ષિઓ યથાવિધિ અભિષેક (સમંત્રક સ્નાન) કરવા લાગ્યા. ॥૧૭॥

ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥ ૧૮॥

कुर्वन्तो बृंहितान्येते हेमकुम्भोद्धृतैः शुभैः ।

चतुःसिन्धुसमानीतैरभ्यषिञ्चन्त वारिभिः ॥૧૯॥

કેવી રીતે ? તો ઐરાવત, પુંડરીક, વામન, કુમુદ, અંજન, પુષ્પદંત, સાર્વભૌમ, સુપ્રતીક, આ આઠ દિગ્ગજોએ પોતાની જાતિનો શબ્દ કરવા પૂર્વક, ચાર દિશાઓમાં રહેલા સમુદ્ર થકી આણેલા,

કનકકળશમાં ભરેલા, પવિત્ર જળ વડે ભગવતી લક્ષ્મીજી ઉપર
અભિષેક કર્યો. ॥૧૮-૧૯॥

મૂર્તિમત્યો મહાનઘસ્ત્રાજહુર્જલાનિ ચ ।

મન્ત્રાનુચ્ચારયન્તિ સ્મ મૂર્તા વેદાઃ સહર્ષિભિઃ ॥૨૦॥

ત્યાં આવેલી મૂર્તિમાન્ મહાનદીઓએ લક્ષ્મીજીના અભિષેક
માટે પોતા પોતાનું જળ લાવી આપ્યું. મૂર્તિમાન્ વેદો ઋષિઓ સાથે
વેદમંત્રોને ઉચ્ચારવા લાગ્યા. ॥૨૦॥

જગુઃ સુકળ્ઠા ગન્ધર્વા નનૃતુશ્ચાપ્સરોગણાઃ ।

વાદ્યાનિ વાદયામાસુરન્યે દેવગણાસ્તદા ॥૨૧॥

મધુર કંઠવાળા ગંધર્વો ગાન કરવા લાગ્યા. સમગ્ર અપ્સરાઓ
નૃત્ય કરવા લાગી. તે સમયે બીજા જે દેવગણો હતા તે વિવિધ વાદ્યોને
વજાડવા મંડ્યા. ॥૨૧॥

મહાનભૂત્તદાનન્દસ્ત્રિલોક્યાં સર્વદેહિનામ્ ।

શ્રીસૂક્તાદિ દ્વિજાઃ પેતુર્જુગુર્ગીતાનિ ચ સ્ત્રિયઃ ॥ ૨૨॥

તે સમયે ત્રિલોકીમાં સર્વકોઈ દેહિઓને મહાન આનંદ વર્તી
રહ્યો. જે દ્વિજો હતા તે શ્રીસૂક્ત આદિક સ્તોત્રને ભણવા લાગ્યા. સ્ત્રિયો
તો ગીત-ગાયનમાં અનુકૂળ પદ્યોને ગાવા લાગી. ॥૨૨॥

કાંસ્યતાલમૃદંગ્ગાંશ્ચ પણવાનકગોમુખાન્ ।

વાદયામાસુરમ્ભોદા દિવિ દુન્દુભયોડનદન્ ॥૨૩॥

લક્ષ્મીજીના અભિષેક સમયે જે મેઘો હતા, તે તો કાંસ્ય, તાલ,
મૃદંગ, પણવ, આનક, ગોમુખ, આ છ પ્રકારનાં વાજિંત્રને વજાડવા
લાગ્યા અને સ્વર્ગમાં દુન્દુભિઓ સ્વયં વાગવા લાગી. ॥૨૩॥

આસીત્કુ સુમવૃષ્ટિશ્ચ સાકં જયરવૈસ્તદા ।

આસંસ્તત્પરિચર્યાયાં ધર્મપત્ન્યશ્ચ સિદ્ધયઃ ॥૨૪॥

વળી તે સમયે જય જય શબ્દ સાથે પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ રહી. લક્ષ્મીજીની પરિચર્યામાં મૂર્તિ, દયા આદિક ધર્મપત્નીઓ અને અણિમાદિ અષ્ટ સિદ્ધિઓ તત્પર થઈ રહી. ॥૨૪॥

સુસ્નાતાયૈ તતસ્તસ્યૈ કૌશેયે પીતવાસસી ।

દદાવનર્ધ્યૈ જલધી રત્નભૂષાશ્ચ ભૂરિશઃ ॥૨૫॥

આ રીતે લક્ષ્મીજીને અભિષેકવિધિ થઈ રહેતાં, રૂડીરીતે જેમનો સમંત્રક સ્નાનવિધિ થયો છે એવાં લક્ષ્મીજીને તેમના પિતા સમુદ્રે અમૂલ્ય રેશમી બે પિતાંબર અને રત્નજડિત સુવર્ણમય બહુ આભૂષણો આપ્યાં. ॥૨૫॥

ઉપવેશોચિતં તસ્યા ઇન્દ્ર આસનમાહરત્ ।

વિશ્વકર્મા કઢ્ઢુણાનિ દદૌ સદ્રત્નમુદ્રિકાઃ ॥૨૬॥

ઈન્દ્રે લક્ષ્મીજીને બેસવામાં ઉચિત એવું અમૂલ્ય આસન લાવી આપ્યું. વિશ્વકર્માએ લક્ષ્મીદેવીને કંકણો અને રત્નજડિત વીંટીઓ આપી. ॥૨૬॥

સુધાકરસ્તુ તદ્ભ્રાતા નાસાભૂષણમુત્તમમ્ ।

દદૌ તસ્યૈ કેશભૂષાં સદ્રત્નનિચિતાં તથા ॥૨૭॥

ભ્રાતા ચંદ્રમાએ તો ભગિની લક્ષ્મીજીને ઉત્તમ નાસિકાભૂષણ (વાળી) આપ્યું. અને વળી ઉત્તમ રત્નો વડે જડિત એવું કેશભૂષણ (કેશમાં ધારવાનું ઘરેણું) આપ્યું ॥૨૭॥

પદ્મજન્મા દદૌ પદ્મં મુક્તાહારં સરસ્વતી ।

નાગાશ્ચ શેષપ્રમુખાસ્તસ્યૈ રત્નેન્દ્રકુણ્ડલે ॥૨૮॥

બ્રહ્માએ લક્ષ્મીજીને ઉત્તમ કમળ આપ્યું. સરસ્વતીએ મોતીનો હાર આપ્યો. શેષજી આદિક નાગોએ લક્ષ્મીજીને રત્નજડિત બે કુંડળો આપ્યાં. ॥૨૮॥

અઙ્ગનં કુઙ્કુમં ચાદાદ્દુર્ગા સૌભાગ્યલક્ષણમ્ ।

લલાટિકાં ચ સાવિત્રી શચી તામ્બૂલપાત્રિકામ્ ॥૨૯॥

તે સમયે દુર્ગા દેવીએ તો સૌભાગ્ય લક્ષણવાળું અંજન અને કુંકુમ આપ્યું. સાવિત્રીએ લલાટમાં ધારવાનું આભૂષણ આપ્યું. ઈન્દ્રાણીએ તાંબૂળ પત્રિકા (તાંબૂળ સોપારી આદિકને રાખવાનું પાત્ર) લક્ષ્મીજીને આપ્યું. ॥૨૯॥

વસન્તઃ કૌસુમાન્હારાન્કણ્ઠસૂત્રં ચ શઙ્કરઃ ।

વૈજયન્તીં સ્રજં પાશી કુબેરો રત્નદર્પણમ્ ॥૩૦॥

વસંત ઋતુએ પુષ્પોના હારો આપ્યા. શંકરે કંઠસૂત્ર (કંઠી) આપ્યું, વરુણે વૈજયંતી (પાંચવર્ણનાં પુષ્પોની) માળા આપી. અથવા “ભૂમેર્નીલમપાં મુક્તા માણિક્યં તેજસસ્તથા । વાયોર્ભવતિ વૈદૂર્યં વજ્રમાકાશસંભવમ્ ॥ પશ્ચતત્ત્વમયી માલા વૈજયન્તી પ્રકીર્તિતા” આ સ્મૃતિમાં કહેલા લક્ષણવાળી વૈજયંતી માળા આપી. કુબેરે રત્નદર્પણ લક્ષ્મીજીને આપ્યું. ॥૩૦॥

અનર્ઘ્યાં કચ્છુર્કીં વહ્નિર્યમોડદાદ્વ્યજનં શુભમ્ ।

દદુસ્તસ્યૈ ચાપરેડપિ ભૂષાસ્તત્સમયોચિતાઃ ॥૩૧॥

અગ્નિદેવે લક્ષ્મીજીને અમૂલ્ય કંચુકી આપી. યમદેવે સુંદર વીંઝણો આપ્યો. બીજા દેવોએ પણ લક્ષ્મીજીના પહેરામણીના અવસરમાં યોગ્ય વિવિધ આભરણો આપ્યાં. ॥૩૧॥

તતઃ સ્વલઙ્કૃતાં કન્યાં કસ્મૈ દદ્યામિમામિતિ ।

સિન્ધુઃ પપ્રચ્છ બ્રહ્માણં તદોવાચ સ સર્વવિત્ ॥૩૨॥

લક્ષ્મીજીને પહેરામણી થઈ રહ્યા પછી, ‘આ રૂડા અલંકારો વડે અલંકૃત કરેલી મારી કન્યા કેને હું આપું’ એમ જ્યારે સમુદ્રે બ્રહ્માને પૂછ્યું ત્યારે સર્વજ્ઞ બ્રહ્મા બોલ્યા. ॥૩૨॥

કન્યા તવેયમમ્મોધે ! માતા મમ શિવસ્ય ચ ।

દેવાનામથ સર્વેષાં લોકાનામસ્તિ નિશ્ચિતમ્ ॥૩૩॥

બ્રહ્મા શું બોલ્યા ? તો હે સમુદ્ર ! આ લક્ષ્મીરૂપ તારી કન્યા મારી અને શિવજીની અને સર્વ દેવો તથા મનુષ્યાદિક સર્વની પણ માતા છે, એમાં સંશય નથી. ॥૩૩॥

નારાયણં વાસુદેવં પરંબ્રહ્માખિલેશ્વરમ્ ।

પુરુષોત્તમમેવૈકં વિનાસ્યા નાપરઃ પતિઃ ॥૩૪॥

વેદાદિ સચ્છાસ્ત્રોમાં જેને વાસુદેવ પરંબ્રહ્મ સર્વેશ્વર પુરુષોત્તમ આદિક ગુણાનુગુણ નામોથી નિરૂપણ કર્યા છે તે એક નારાયણ ભગવાન્ વિના આ લક્ષ્મી કન્યાનો બીજો કોઈ પણ પતિ થવાને યોગ્ય નથી. ॥૩૪॥

અતઃ સાક્ષાદ્ભગવતે ત્રૈલોક્યસુખહેતવે ।

અત્રાગતાયોપવિષ્ટાય દેહ્યસ્મૈ વિધિનામ્બુધે! ॥ ૩૫॥

માટે હે સમુદ્ર ! ત્રિલોકવર્તી જનોને સુખ આપવાને કારણે આ સ્થાનમાં કૃપાથી પધારીને વિરાજમાન થએલા, માટે જ આપણને પ્રત્યક્ષ થએલા આ ભગવાન્ પુરુષોત્તમ નારાયણને વિવાહવિધિને અનુસારે તારી કન્યાનું દાન કર્ય. ॥૩૫॥

કુરુષ્વ જન્મસાફલ્યં પાવયિત્વા નિજં કુલમ્ ।

સમુદ્ધર ભવામ્ભોધેર્દત્ત્વેમાં પરમાત્મને ॥૩૬॥

હે સમુદ્ર ! પુરુષોત્તમ પરમાત્માને આ તારી કન્યાનું દાન કરીને પોતાના કુળને પાવન કરી લે અને જન્મની સફળતાને સાધી લે અને ભવસાગર થકી આત્માનો સમુદ્ધાર કરી લે. આવો અવસર આવવાનો નથી. આ તો પરમેશ્વરની અસીમ કૃપાથી આવેલો અચત્નસિદ્ધ અન્યદુર્લભ છે. ॥૩૬॥

एकस्त्वं सप्तभी रूपैः सप्तद्वीपविभागतः ।

વિશ્રુતોઽથ વિધાયૈતન્મહર્તી કીર્તિમાપ્સ્યસિ ॥૩૭॥

હે સમુદ્ર ! યદ્યપિ એક જ તું સાત દ્વીપોના વિભાગથી થએલાં સાત રૂપોએ કરીને સર્વત્ર મોટી વિખ્યાતિને પામેલો છું તથાપિ ભગવાનને કન્યાદાનરૂપ આ માંગણિક મહાકાર્ય કરીને તો તેથી પણ મોટી કીર્તિને પામીશ. ॥૩૭॥

इत्युक्तो ब्रह्मणा हृष्टः समुद्रः पुलकाञ्चितः ।

મન્યમાનો નિજં ધન્યમદિત્સદ્વિષ્ણવે સુતામ્ ॥૩૮॥

હે મુને ! આ પ્રકારે સર્વજ્ઞ બ્રહ્માએ કહેતાં, મનમાં બહુ હર્ષને પામેલો સમુદ્ર રોમાંચિત શરીરવાળો થઈને, પોતાના આત્માને ધન્યભાગી માનતો થકો ભગવાન્ શ્રીવિષ્ણુને પોતાની કન્યા આપવાની ઈચ્છાવાળો થયો. ॥૩૮॥

ततः सहैव विधिना स सम्प्रार्थ्य तमीश्वरम् ।

વાગ્દાનાદિ વિધાયૈવ ચક્રે વૈવાહિકં વિધિમ્ ॥૩૯॥

વિષ્ણુને કન્યાદાનનો સંકલ્પ કર્યા પછી, સમુદ્ર બ્રહ્માને પણ સાથે લઈને ભગવાનની સમીપે જઈને, તેમને ‘હે ભગવન્ ! તમારે

જ એક લાયક એવી આ મારી કન્યા તમને હું આપું છું, તો તમો ગ્રહણ કરો.’ એમ સવિનય વાક્ય કહેવારૂપ વાગ્દાન આદિક કરીને, પછીથી વિવાહસંબન્ધી વિધિમાં તત્પર થયો. ॥૩૯॥

ધન્વન્તરિશ્ચન્દ્રમાશ્ચ વાસવાદ્યાશ્ચ દેવતાઃ ।

આસન્સમુદ્રસ્ય પક્ષે તત્ર વૈવાહિકોત્સવે ॥૪૦॥

તે આ વૈવાહિક મહોત્સવમાં, બ્રહ્માદિ દેવો મધ્યે જે ધન્વન્તરી, ચંદ્રમા અને ઈન્દ્રાદિ દેવો હતા તે તો સમુદ્રના પક્ષમાં (કન્યાપક્ષમાં) રહ્યા. ॥૪૦॥

વસ્ત્રાભરણયાનાદિદાને ભોજનકર્મણિ ।

સન્માનને ચ જન્યાનાં મુખ્યા આસન્સ્ત એવ હિ ॥૪૧॥

કન્યાપક્ષમાં રહેલા તેઓ જ વરપક્ષમાં રહેલા (જાનૈયા) ધર્માદિકને ઉતારા આદિક વડે સત્કાર કરવો, ભોજન કરાવવું, વસ્ત્ર આભરણ વાહન આદિક આપવું, ઇત્યાદિ ક્રિયામાં પ્રમુખ થઈ રહ્યા. ॥૪૧॥

લક્ષ્મ્યાશ્ચ માઙ્ગલ્યવિધૌ મુખ્યાસ્તત્ર તુ યોષિતઃ ।

આસન્ ગઙ્ગાદયો નદ્યઃ શચ્યાદ્યાશ્ચ સુરાઙ્ગનાઃ ॥૪૨॥

મેનાદ્યા નગપત્ન્યશ્ચ સિદ્ધયશ્ચાણિમાદયઃ ।

ચન્દ્રપત્ની તથા કાન્તિઃ સર્વાશ્ચાપ્સરસો મુને ! ॥૪૩॥

તે આ લક્ષ્મીજીના માંગલિક વૈવાહિક મહોત્સવમાં સ્ત્રિયો પ્રધાન થઈ રહી. કઈ તે સ્ત્રિયો ? તો ગંગા આદિક સમસ્ત નદીઓ, ઈન્દ્રાણી આદિક સર્વ સુરાંગનાઓ, મેના આદિક સર્વ પર્વતપત્નીઓ, અણિમાદિ સર્વ સિદ્ધિઓ, ચંદ્રપત્ની રોહિણી તથા કાન્તિ, સમગ્ર અપ્સરાઓ, આ સર્વે મુખ્ય થઈ રહી. ॥૪૨-૪૩॥

નારાયણસ્યાથ વિમોર્લીલાં વૈવાહિકીં વિધિઃ ।

શોભયન્પિતરૌ ચક્રે મૂર્તિધર્મૌ વિચાર્ય ચ ॥૪૪॥

આ રીતે સમુદ્ર પક્ષમાં રહેલાઓની વ્યવસ્થા કર્યા પછી, બ્રહ્માએ ભગવાન્ શ્રીનારાયણની વૈવાહિક લીલાને શોભાડવા માટે (આગળ કહેશે એવો) વિચાર કરીને મૂર્તિ અને ધર્મને માતા પિતા તરીકે સ્થાપન કર્યા. ॥૪૪॥

ધર્મોઽસૌ જગદાધારઃ પૂજ્યશ્ચાખિલદેહિનામ્ ।

પિતાઽસ્ય ભવિતું યોગ્યો હ્યર્સ્મિશ્ચ પ્રીતિમાન્ભૃશમ્ ॥ ૪૫॥

ઇયં ચ મૂર્તિઃ પ્રખ્યાતા સર્વસદ્ગુણજન્મભૂઃ ।

દાક્ષાયણી ધર્મપત્ની માતા ભવિતુમર્હતિ ॥૪૬॥

કેવો વિચાર ? તો આ સ્વયં ધર્મ, સમસ્ત જગતના આધાર ભૂત, સમગ્ર દેહિઓએ પૂજનીય અને વળી આ ભગવાન વિષે અત્યંત પ્રીતિવાળા છે, માટે જ ભગવાન્ શ્રીહરિના પિતાશ્રી થવાને યોગ્ય છે. આ સ્વયં મૂર્તિ, સર્વ સદ્ગુણોના નિધિપણે પ્રખ્યાતિને પામેલાં, દક્ષ પ્રજાપતિનાં પુત્રી અને વળી ધર્મપ્રજાપતિનાં પત્ની છે, તો આ મૂર્તિ જ ભગવાનનાં માતૃશ્રી થવાને યોગ્ય છે. ॥૪૫-૪૬॥

તતો ધર્મસ્યાપિ પક્ષે મુખ્યાઃ કાર્યેષ્વિમેઽભવન્ ।

નન્દીશ્વરગણેશાભ્યાં સહિતઃ શઙ્કરો મુને! ॥૪૭॥

મહર્ષયો મરીચ્યાદ્યાઃ પ્રજેશા નારદો મુનિઃ ।

વૈનતેયશ્ચ નન્દાદ્યાઃ શ્રીદામાદ્યાશ્ચ પાર્ષદાઃ ॥૪૮॥

હે મુને ! આ રીતે મૂર્તિ ધર્મનો ભગવાનના માતાપિતાપણે નિર્ધાર થયા પછી, ધર્મના પક્ષમાં પણ વિવાહસંબન્ધી કાર્ય કરવામાં

આ (આગળ કહેવામાં આવનારા) મુખ્ય થઈ રહ્યા. કયા? તો નંદીશ્વર અને ગણપતિએ સહિત શંકર, મરીચ્યાદિ મહર્ષિઓ, દક્ષાદિ પ્રજાપતિઓ, નારદમુનિ, ગરુડજી, ભગવાનના નંદાદિ તથા શ્રીદામાદિ પાર્ષદો, ઈત્યાદિ અગ્રેસર થઈ રહ્યા. ॥૪૭-૪૮॥

दुर्गा च वेदसूर्वाणी स्त्रीषु मुख्या बभूवरे ।

ऋषिपत्न्योऽनसूयाद्या धर्मपत्न्यश्च सर्वशः ॥૪૯॥

સ્ત્રીવર્ગમાં તો પાર્વતી, સાવિત્રી, સરસ્વતી, અનસૂયા આદિક ઋષિપત્નીઓ અને સમગ્ર ધર્મપત્નીઓ મુખ્ય થઈ રહી. ॥૪૯॥

सह वेदादिभिर्ब्रह्मा त्वासीदुभयपक्षयोः ।

ब्राह्मणा वैदिका ये च विवाहविधिकोविदाः ॥૫૦॥

વેદાદિકની સાથે બ્રહ્મા તો બન્ને પક્ષમાં મુખ્ય થઈ રહ્યા. વિવાહ સંબંધીવિધિને યથાસ્થિત જાણનારા વૈદિક જે વિપ્રો હતા તે પણ બન્ને પક્ષમાં રહ્યા. ॥૫૦॥

अथाब्धिः सर्वसम्भाराञ्छ्रिय एव प्रसादतः ।

सद्यः सम्पादयामास जनयन्देवविस्मयम् ॥૫૧॥

આ પ્રકારે બન્ને પક્ષની વ્યવસ્થા થયા પછી, પ્રહર્ષ પામેલા સમુદ્રે વિવાહમંગળમાં ઉપયોગી સમગ્ર સામગ્રીઓ લક્ષ્મીજીના અનુગ્રહથી જ સંકલ્પમાત્રમાં દેવોને વિસ્મય ઉપજાવવાપૂર્વક સંપાદન કરી દીધી. ॥૫૧॥

यद्यत्सङ्कल्पयामास हृदि तत्तदुपाहृतम् ।

सद्यः स्वान्तिक एवैक्षत्ततोऽभूदतिर्हर्षितः ॥૫૨॥

તેને વિવેચન કરી કહે છે-સમુદ્ર પોતાના મનમાં જે જે વસ્તુનો સંકલ્પ કરે તે તે વસ્તુ તત્કાણે પોતાપાસે આવેલું જ જુવે. આ હેતુથી તે અતિ હર્ષિત થયો હતો. ॥૫૨॥

मध्ये तु मण्डपस्यासावग्निस्थापनवेदिकाम् ।

कारयामास विधिवद्ब्राह्मणैर्वेदवेदिभिः ॥ ५३ ॥

अलञ्चकार तां वेदिं गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।

नानाविधैः शुभै रङ्गैः साङ्कुरैः करकैस्तथा ॥ ५४ ॥

ત્યાર પછી બ્રહ્માએ મંડપના મધ્યભાગમાં વેદવેદી વિપ્રોપાસે યથાવિધિ અગ્નિસ્થાપનવેદિકા કરાવી. કરાવેલી વેદિકાને ચંદન, પુષ્પ, અક્ષત, વિવિધ સુંદર રંગ અને નવા અંકુરોએ સહિત કરકો (મૃતિકામય મંગળ વેદીના ખૂણા ઉપર સ્થાપવાના સોનારૂપાના કળશો) વડે અલંકૃત કરી. ॥૫૩-૫૪॥

ततो महामङ्गलवाद्यघोषैः समन्त्रकं संस्त्रपितो मुनीन्द्रैः ।

अनर्ध्यवासांसि च रत्नभूषा दधार विष्णुर्मुकुटं च दिव्यम् ॥ ५५ ॥

ત્યાર પછી મુનિવરોએ મહામંગળ વાદિત્રઘોષોની સાથે મંત્રોચ્ચારણપૂર્વક માંગણિક પદાર્થોના મર્દન સાથે અભિષેક કરેલા ભગવાન્ શ્રીવિષ્ણુએ અમૂલ્ય વસ્ત્રો, મણિજડિત સુવર્ણમય આભરણો અને દિવ્ય મુકુટ મસ્તકે ધારણ કર્યો. ॥૫૫॥

वादित्रनिध्वाननिनादिताशं नृत्यत्सुरस्त्रीकलगीतशोभनम् ।

तं मण्डपं सोऽथ सुरैःस्तुवद्भिः सहैत्य हैमे निषसाद पीठे ॥ ५६ ॥

વસ્ત્રાભરણાદિ ધારણ કર્યા પછી, વિષ્ણુ ભગવાન્ સ્તુતિને કરતા બ્રહ્માદિ દેવોની સાથે વિશ્વકર્માએ બનાવેલા મંડપમાં આવીને, તેમાં સ્થાપેલા સુવર્ણમય સિંહાસનમાં વિરાજમાન થયા. કેવો મંડપ ? તો પણવ, આનક, ગોમુખ, આદિક વાજિંત્રોના મહાનાદથી જેની બધી દિશાઓ શબ્દાયમાન (ગાજી) થઈ રહી હતી અને નૃત્યને કરતી સુરાંગનાઓના મધુર ગીતથી બહુ શોભાયમાન થઈ રહ્યો હતો. ॥૫૬॥

प्रक्षालयामास तदङ्घ्रिपङ्कजं स्वप्रेष्ठपत्न्या जलधिः स गङ्गया ।

भृङ्गारसिकोत्तमवारिधारया तदम्बु शीर्ष्णां च दधार सान्वयः ॥५७॥

ભગવાન્ વિરાજમાન થયા એટલે કન્યાપિતા સમુદ્રે ભગવાનના ચરણકમળનું પોતાની પ્રિય જ્યેષ્ઠપત્ની ગંગાજીએ ઝારી વડે છાંટેલા પવિત્ર જળની ધારાથી પ્રક્ષાલન કર્યું અને તે પ્રસાદભૂત પાદપ્રક્ષાલનજળ પરિવાર સાથે સ્વમસ્તકે ધારણ કર્યું. ॥૫૭॥

ततः पठन्मङ्गलमुच्चकैः श्रियं प्रादापयच्चाम्बुधिनाच्युताय ।

प्रज्वालय वह्निं विधिना विधाता साकं बृहद्भिर्मुनिभिर्जुहाव ॥५८॥

ભગવાનના ચરણારવિંદનું પ્રક્ષાલન કર્યા પછી, મહર્ષિઓએ સહિત બ્રહ્માએ મંગળસ્તોત્રને ઉચ્ચ સ્વરે ઉચ્ચારવાપૂર્વક સમુદ્ર પાસે અચ્યુત શ્રીનારાયણ ભગવાનને લક્ષ્મીજીનું યથાવિધિ દાન કરાવ્યું. તે પછી અગ્નિને પ્રજ્વાળીને સમુદ્ર પાસે જ વૈવાહિક હોમ કરાવ્યો. ॥૫૮॥

प्रदाय तस्मै तनयां मनोज्ञां तत्पादपद्मैकनिबद्धदृष्टिम् ।

वासांसि रत्नाभरणानि चादाद्भूयांसि भूम्ने स समं दुहित्रा ॥५९॥

તે પછી સમુદ્રે ભગવાન્ શ્રીહરિને તેમના ચરણારવિંદમાં જ એકાગ્ર દંષ્ટિ રાખી રહેલાં મનોહર સ્વપુત્રી લક્ષ્મીજીનું દાન કરીને દીકરી લક્ષ્મીજી સાથે વિરાજમાન જામાતા વિષ્ણુ ભગવાનને વસ્ત્રો અને રત્નાભરણો આપ્યાં. ॥૫૯॥

हुतस्य तस्याथ हुताशनस्य प्रदक्षिणां चापि सह श्रियैव ।
चकार चेतांसि निजेक्षकाणां स्त्रीणां च पुंसां च हरन्हरिः सः ॥६०॥

વરવધૂને વસ્ત્રાભરણાદિ આપ્યા પછી, લક્ષ્મીપતિ ભગવાન્ શ્રીહરિએ પોતાનાં દર્શન કરતી સ્ત્રિયો અને પુરુષોના ચિત્તોને પોતા વિષે હરવાપૂર્વક લક્ષ્મીજી સાથે જ હવિષ વડે પ્રજ્વાળેલા વેદિસ્થ અગ્નિની પ્રદક્ષિણા (ભાષામાં જેને ‘મંગળફેરા’ નામથી કહે છે) કરી. આ રીતે સર્વના ચિત્તોને પોતા વિષે હરવારૂપ ગુણયોગને લીધે ‘હરિ’ આ નામ સાર્થક થયું. ॥૬૦॥

एकासने तौ सह सन्निविष्टौ ब्रह्माण्डमातापितरौ मनोज्ञौ ।
सम्पूजयामासुरनर्ध्ववस्त्रविभूषणैर्देवगणाः सयोषाः ॥६१॥

એક જ આસનમાં સાથે સારી રીતે વિરાજમાન થએલાં, બ્રહ્માંડવર્તી સમગ્ર જીવેશ્વરોનાં નિરુપાધિક માતા પિતા અને સર્વ કોઈએ દર્શનીય મૂર્તિ એવાં તે લક્ષ્મીનારાયણની સપત્નીક સમગ્ર દેવગણોએ અમૂલ્ય વસ્ત્રો વિભૂષણો વડે રૂડી પૂજા કરી. ॥૬૧॥

तदा च गीतानि सुमङ्गलानि श्रियश्च विष्णोर्गुणवर्णनानि ।
दुर्गादयश्चाथ पुलोमजाद्या देव्यो जगुः सस्मितचारुवक्राः ॥६२॥

જ્યારે તે લક્ષ્મી નારાયણ બન્ને એકાસનમાં બેઠાં, ત્યારે ધર્મદેવના પક્ષમાં રહેલી ઉક્ત દુર્ગા આદિક બધી દેવીઓ અને

સમુદ્રપક્ષમાં રહેલી ઉક્ત ઈન્દ્રાણી આદિક દેવીઓ સુંદર મુખથી મંદમંદ હાસ કરવા પૂર્વક, જેમાં લક્ષ્મીજીના તથા નારાયણના દિવ્યગુણોનું વર્ણન છે, એવાં માંગણિક ગીતો (ગાયનોપયોગી પદ્યો)ને મધુર સ્વરે ગાવા લાગી. ॥૬૨॥

द्विधा विभक्तानि सुराङ्गनानां वृन्दान्युपाविश्य च सन्मुखानि ।

तद्दम्पतीप्रेक्षणकौतुकानि तथा जगुःप्रेमभरेण तानि ॥६३॥

આ બાબતને સ્પષ્ટ કહે છે-એક વરપક્ષ અને બીજા વધૂપક્ષના વિભાગથી પૃથક્ પૃથક્ રહેલાં અને દંપતી લક્ષ્મીનારાયણનાં દર્શન કરવામાં અતિશય આશ્ચર્યવાળાં એવાં સુરાંગનાઓનાં મંડળો તેમની સન્મુખ બેસીને, પ્રેમભરથી મંગળ ગીતોને ઉક્તપ્રકારે ગાવા લાગ્યાં. ॥૬૩॥

यथा तदाकर्ण्य सुराः समस्ता महर्षयश्चाखिलयोषितोऽपि ।

स्वान्तस्तमैक्षन्त सहश्रियेशं स्फुरन्तमासन्ननु चित्रवच्च ॥६४॥

કેવી રીતે ગીતો ગાયાં ? તો જે પ્રકારે તે ગીતને સાંભળીને સમસ્ત સુરો તથા મહર્ષિઓ અને તે સર્વેની સમગ્ર સ્ત્રિયો પણ પોતપોતાના હૃદયમાં સ્ફુરણાયમાન થએલા લક્ષ્મીસહિત શ્રીનારાયણને પ્રત્યક્ષ દેખાવથી જાણે ચિત્રમાં આલેખી હોય ને શું ? એવી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. ॥૬૪॥

प्रणम्य भक्त्या च वराक्षतादी समर्प्य ताभ्यांविबुधा मुदैव ।

पृथक्पृथक् तुष्टुवुरू जिताभिर्वाग्भिश्च तौ प्राञ्जलयो विनीताः ॥६५॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये लक्ष्मीनारायणविवाहोत्सवनिरूपणनामा चतुर्दशोऽध्यायः ॥૧૪॥

બ્રહ્માદિ સમગ્ર દેવો દંપતી શ્રીલક્ષ્મીનારાયણને સપ્રેમ પ્રણામ કરીને, કુંકુમ, અક્ષત, પુષ્પહાર, અંબર, આભરણ આદિક સમર્પીને, બે હાથ જોડીને વિનીત થઈને, અત્યાનંદથી તેમની અતિગંભીર અર્થવાણી વાણી વડે પૃથક્ પૃથક્ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ॥૬૫॥

ઈતિ શ્રીસ્કન્દપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે લક્ષ્મીનારાયણવિવાહોત્સવનિરૂપણનામા ચતુર્દશોઽધ્યાયઃ ॥૧૪॥

બ્રહ્મોવાચ-

વિચાર્યાહં વેદાન્ મુહુરુપગતો નિશ્ચયમિમં
રમારામે ભક્તિસ્ત્વયિ દૃઢતરા યર્હાસુભૃતામ્ ।
ભવેત્તર્હ્યૈવૈષાં ક્ષયવિરહિતા ભોગનિકરાસ્તથા
સ્યુર્લોકા વૈ પરમપુરુષાત્યન્તિકગતિઃ ॥૧॥

૧અધ્યાય ૧૫મો

પ્રથમ બ્રહ્મા સાક્ષાત્ ભગવાનને વિષે ભક્તિને જ પરમ પુરુષાર્થપણે કહેતા થકા અને ભગવાનનો ત્યાગ કરીને પોતાને (દેવોને) ભજનારાઓને નિંદતા થકા બે શ્લોકો વડે સ્તુતિ કરે છે. હે પરમપુરુષ! (પુરુષોત્તમ) ! હું સમગ્ર વેદોને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વારંવાર (ત્રણવાર) અર્થ સાથે વિચાર કરીને એવા દૃઢ નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છું. કેવો નિશ્ચય? તો જીવોને જ્યારે રમારામ- રમા જે લક્ષ્મી તેમને આરામ-રમણથી આનંદ આપનારા. અથવા ભક્તજનોને આનંદ આપે તે રામ

૧. આ અધ્યાયમાં બ્રહ્માદિ દેવોએ કરેલી ભગવત્સ્તુતિ અને સમુદ્રે ભગવાનને આપેલી પહેરામણીનું વર્ણન કર્યું છે.

(વાસુદેવ) કહેવાય, રમા-લક્ષ્મીએ સહિત એવા રામ તે રમારામ (લક્ષ્મીનારાયણ) કહેવાય. એવા પ્રત્યક્ષ તમારે વિષે અતિ દૃઢ ભક્તિ થાય ત્યારે જ પ્રાણિઓને પરમ દિવ્ય હોવાથી ક્ષયરહિત (અક્ષય) એવા ભોગ સમૂહો અને તેવા જ તમારા દિવ્ય લોકો અને આત્યંતિકી (પુનર્જન્મમરણે રહિત) મુક્તિ પ્રાપ્ય થાય છે. એમાં સંશય નથી. બીજા બ્રહ્માદિ દેવની ભક્તિ નહિ પણ રમાપતિની જ ભક્તિ કરવી. તે ભક્તિ પણ જેવી તેવી શિથિલ નહિ પણ સુદૃઢ કરવી. બીજા સાધનોથી નહિ પણ આવી લક્ષ્મીપતિની જ સુદ્રઢ ભક્તિથી જ આત્યંતિકી મુક્તિ મળે છે. આ બધો અર્થ બ્રહ્મા કે જેમને ભગવાને જ વેદો ભણાવ્યા છે તેમણે જ વેદોને વારંવાર વિચારીને નિશ્ચિત કર્યો છે. એટલે હવે આમાં સંશયને સ્થાન નથી. (આથી સર્વજ્ઞ બ્રહ્માએ સમગ્ર વેદોનું પરમ તાત્પર્ય પ્રાપ્યભૂત લક્ષ્મીપતિ ભગવાન્ વાસુદેવમાં અને તેમની પ્રાપ્તિના ઉપાયભૂત ભક્તિમાં સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું. આ બધો બ્રહ્માએ પ્રદર્શાવેલો અર્થ “આલોહ્ય સર્વશાસ્ત્રાણિ વિચાર્ય ચ પુનઃ પુનઃ । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥” “भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया” “भक्त्येकलभ्यः पुरुषोत्तमोऽसौ” ઇત્યાદિ વચનોએ વર્ણવ્યો છે) ॥૧॥

अजानन्तस्त्वित्थं भूतरजस्तमस्कानपि हरे !

भजन्त्यस्मान् देवान् बहुविधतपोर्चासरणिभिः ।

त एवोक्ता मूढाः क्षयरहितसौख्यं न कुहचिन्नम-

न्तेऽतस्त्वां वै निजहृदि दधे केशवमहम् ॥૨॥

હે હરે ! આ પ્રકારે ‘આપને વિષે એકાંતિકી ભક્તિવાળાઓને જ અક્ષય લોકાદિકની પ્રાપ્તિ છે.’ એમ નહિ જાણનારા જે અજાનનો

રજોગુણ તમોગુણથી ભરેલા (રજ,તમથી મલિન અંતઃકરણ-વાળા) એવા પણ અમો દેવોને નાના પ્રકારના કૃષ્ણચંદ્રાચણાદિ તપોમાર્ગો વડે અને પૂજામાર્ગો વડે ભજે છે તેમને જ શાસ્ત્રોમાં મૂઢ કહ્યા છે. તે મૂઢ જનો અક્ષય સુખને ક્યારેય પણ પામતા નથી. માટે હું “ક इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् । आवां तवाङ्गसम्भूतौ तस्मात् केशवनामवान्” આ નિરુક્તિને અનુસારે ભવબ્રહ્માને સ્વવશમાં વર્તાવારૂપ ગુણયોગને લીધે સાર્થક કેશવનામથી કહેલા. અથવા “प्रशस्तनीलकेशत्वात् केशवः परिकीर्तितः” આ નિરુક્તિને અનુસારે શ્રેષ્ઠ ચીકણા શ્યામ વાંકા કેશવાળા હોવાથી કેશવનામથી કહેલા. અથવા “यस्मात्त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन ! तस्मात्केशवनाम्ना त्वं लोके ख्यातिं गमिष्यसि ॥” આ નિરુક્તિને અનુસારે કેશવ નામથી કહેલા એવા તમો ભગવાનનું જ મારા હૃદયમાં ધ્યાન કરું છું. (આ શ્લોકથી બ્રહ્માએ રજોગુણી તમોગુણી દેવોના ઉપાસનાનો સહેતુ નિષેધ કરવા પૂર્વક એક નિર્ગુણમૂર્તિ ભગવાનની જ ઉપાસના કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે). ॥૨॥

શઙ્કર ડવાચ-

त्रयी साङ्ख्यवेदान्तयोगाः पुराणं तथा पञ्चरात्रं प्रभो ! धर्मशास्त्रम् ।
तवैवातिमाहात्म्यमेकस्य नित्यं प्रकारैरनेकैर्हि गायन्ति भक्त्या ॥३॥
त्वदेवेश ! शास्त्राणि चैतानि भूमनो बभूवुस्त्वदेकाश्रयाण्यादिकल्पे ।
रमासेव्यपादाम्बुजं शास्त्रयोनिं तमाद्यं भवन्तं भजे वासुदेवम् ॥४॥

શંકર સ્તુતિ કરે છે-હે પ્રભો ! વેદત્રયી, (ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ સામવેદ) સાંખ્યશાસ્ત્ર, વેદાંત-ઉપનિષદો, યોગશાસ્ત્ર, બ્રાહ્માદિ પુરાણો, પંચરાત્ર, સમગ્ર ધર્મશાસ્ત્રો, આ સર્વે એક-જેને કોઈ સમાન

કે અધિક નથી એવા અદ્વિતીય આપના જ નિરતિશય મહીમાને નિરંતર અનેક પ્રકારોએ કરીને (યજ્ઞપુરુષાદિ જુદાં જુદાં નામો જણાવવાની રીતિથી) ભક્તિથી ગાય છે. હે ઈશ ! આદિ કલ્પમાં આ વેદાદિ સમગ્ર શાસ્ત્રો સર્વકર્તા સર્વેશ્વર તમારા થકી જ ઉદ્ભવ્યા છે. અને તમારો જ એક આશ્રય કરીને રહ્યાં છે. માટે જ તમો શાસ્ત્રયોનિ કહેવાઓ છો. તો હું લક્ષ્મીએ સેવ્ય ચરણકમળ જેમનું છે એવા આદિપુરુષ સર્વકારણ તમને વાસુદેવને ભજું છું. (આ બે શ્લોકથી શંકરે લક્ષ્મીપતિ ભગવાનને સર્વશાસ્ત્રના સમુત્પાદક કહેવા પૂર્વક તે શાસ્ત્રો વડે જ એક તેમનું સ્વરૂપ જ્ઞાતવ્ય કહીને, સર્વ શાસ્ત્રોનું પ્રકારભેદથી ભગવન્માહાત્મ્યમાં જ પરમ તાત્પર્ય કહ્યું છે. આ બધો તત્વાર્થ “અસ્ય મહતો ભૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમેતદ્દેવેદો યજુર્વેદઃ સામવેદોઽથર્વાઙ્ગિરસ ઇતિહાસઃ પુરાણં વિદ્યા ઉપનિષદઃ શ્લોકાઃ સૂત્રાણ્યનુવ્યાખ્યાનાન્ય-સ્યૈવૈતાનિ સર્વાણિ નિઃશ્વસિતાનિ” “સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ” “સર્વે વેદા યત્રૈકં ભવન્તિ” “નારાયણપરા વેદાઃ” “શાસ્ત્રયોનિત્વાત્” ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિએ સૂત્રોએ વર્ણવ્યો છે.) ॥૩-૪॥

ધર્મ ઉવાચ

કથા ત્વદીયા ભવપાશમોચની સુધૈવ તાપત્રયતસદેહિનામ્ ।
અનેકજન્માઘચયાપહારિણીં તનોતિ ભક્તિં વયુનં તવાઙ્ગસા ॥૫॥
સદૈવ સા કર્ણપથેન હૃદ્ધરીં વિશત્વનન્તાભિધ ! સન્મુખોદ્ગતા !
મમ ત્વદન્યા હરતાચ્ચ વાસના દયાબ્ધયે તે પ્રભવિષ્ણવે નમઃ ॥૬॥

ધર્મદેવ બે શ્લોક વડે સ્તુતિ કરે છે- હે ભગવન્ ! તમારી કથા (તમારાં નામો, ગુણો અને ચરિત્રોનું કીર્તન) અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવ નામના ત્રણ તાપથી તપી ગએલા દેહિઓને અમૃત તુલ્ય છે.

વળી, સંસારરૂપ પાશને છેદનારી અને અનેક જન્મોના પાપપુંજોને હરનારી છે. એટલું જ નહિ, પણ તમારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને તમારે વિષે ભક્તિને પણ અનાયાસથી વિસ્તારનારી છે. તમારી કથાથી જ દુઃખદુરિતની નિવૃત્તિ થવાપૂર્વક તમારે વિષે જ્ઞાન, ભક્તિ ઊપજે છે. એમાં બહુ પ્રયાસ પણ પડતો નથી. માટે હું તો તમારી કથાને જ મોક્ષમાં સર્વોત્તમ સાધન માનું છું. તો હે અનંતનામનું! તે કથા તમારા એકાંતિક વક્તા ભક્તોના મુખથી નીકળતી થકી કર્ણમાર્ગદ્વારા મારી હૃદયગુહામાં સદૈવ પ્રવેશ કરો. (મારા કર્ણો તમારી કથાને જ સાંભળો, બીજાને નહીં.) અને તેમાં વિરોધી જે તમારા થકી અન્ય વિષયની વાસનાઓ મને વર્તે છે તેને પણ વિનાશ કરો. એટલી જ હું પ્રાર્થના કરું છું. દયાના નિધિરૂપ. માટે જ પ્રતિયુગ પ્રકટ થવાના સ્વભાવવાળા તમોને મારા નમસ્કાર છે. (આ બે શ્લોકથી ધર્મદેવે ભગવાનની કથાનો મહિમા કહ્યો). ॥૫-૬॥

પ્રજાપતય ઋચુઃ-

ધન્યા એતે કલ્પવૃક્ષા યદીયાં

છાયામેતામાશ્રિતસ્ત્વં સહશ્રીઃ ।

ધન્યઃ કર્તા મણ્ડપસ્યાસ્ય

તે વૈ ધન્યૈષા ભૂર્યત્ર પીઠં તવેશ ! ॥૭॥

ધન્યો લોકે નૂનમેષોઽમ્બુરાશિઃ

સાક્ષાત્તુભ્યં યેન દત્તા સ્વકન્યા ।

ધન્યાશ્ચૈતે ત્વાં વયં વીક્ષમાણા

ધન્યેશાનં શ્રીપતિં ત્વાં નતાઃ સ્મઃ ॥૮॥

પ્રજાપતિઓ સ્તુતિ કરે છે-હે ઈશ ! આ તમારી આગળ વર્તતા કલ્પવૃક્ષો ધન્ય-મહા ભાગ્યશાળી થયા છે, કારણ કે જેમની આ શીતળ

છાયાને તમો ભગવાન્ ભગવતી લક્ષ્મી સાથે આશ્રય કરી રહ્યા છો. (જેની છાયા તમે વિરાજમાન છો) આ મંડપનો કર્તા વિશ્વકર્મા ધન્ય-કૃતાર્થ થઈ ગયો છે, કેમ કે જેમાં તમો સલક્ષ્મી સંરાજમાન થયા છો. આ પૃથ્વી ધન્ય-મહાભાગ્યવતી થઈ છે, કેમકે જેની ઉપર તમારે બેસવાનું સિંહાસન સ્થાપન કર્યું છે. આ જગતમાં આ સમુદ્ર પણ નિશ્ચે ધન્ય-મહાભાગ્યશાળી છે, કારણ કે જેણે સાક્ષાત્ પરમાત્મા તમને પોતાની કન્યા આપી. આ તમારી સન્નિધિમાં વર્તતા અમો સર્વે પણ ધન્ય કૃતાર્થ થયા છીએ, કેમકે અમો સ્વયં ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરી રહ્યા છીએ. આ રીતે આપના સંબંધમાત્રથી ધન્યભાગી થએલા કલ્પવૃક્ષાદિકના સ્વામી શ્રીપતિ તમને અમો સેવકો નમસ્કાર કરીએ છીએ. (આ બે શ્લોકથી પ્રજાપતિઓએ ભગવાનના જે કોઈ પણ પ્રકારે સંબંધને પામેલાઓની ધન્યતા વર્ણવી). ॥૭-૮॥

મનવ ઋચુ:—

ધર્મઃ खलु स हि परमो धर्मेभ्यो माधव ! सकलेभ्योऽपि ।
 भक्तिर्भवति यतो वै धर्मभुवि त्वयि हि निरवद्या ॥૯॥
 धर्मात्मानं भगवन् ! धर्मधुरीणं च धर्मपातारम् ।
 सर्वातिप्रियधर्मं नूमस्त्वां धर्मसम्भૂतिम् ॥૧૦॥

મનુઓ સ્તુતિ કરે છે — હે માધવ ! (મા—લક્ષ્મીના ધવ—પતિ તે માધવ કહેવાય. અર્થાત્ લક્ષ્મીપતિ) સમગ્ર ધર્મોની અપેક્ષાએ તે જ પરમ ધર્મ કહ્યો છે. કયો તે પરમ ધર્મ ? તો જેણે કરીને ધર્મના આધારભૂત સાક્ષાત્ પરમાત્મા એવા આપને વિષે જ નિર્દોષ (વિષયાસક્તિરૂપ દોષે રહિત) એકાંતિકી ભક્તિ નિશ્ચે થાય. એ જ સર્વોત્કૃષ્ટ ભાગવત ધર્મ માન્યો છે. હે ભગવન્ ! ધર્મના આત્મા,

(ધર્મના આત્મા - સ્વરૂપભૂત, અર્થાત્ જેનો આશ્રય કરીને ધર્મ રહ્યો છે.) ધર્મધુરને ધારી રહેલા, ધર્મના પાલક, સર્વની અપેક્ષાએ અતિપ્રિય જેમને ધર્મ છે અને ધર્મથકી જેમનો પ્રાદુર્ભાવ છે એવા સનાતન ધર્મભૂત તમારી અમો સ્તુતિ કરીએ છીએ. (આ શ્લોકથી મનુઓએ ભાગવત ધર્મનું સ્વરૂપ અને તેની જ ભગવત્પ્રિયતા કહી. આ અર્થ ‘ધર્મણ્યે ધર્મવર્મણિ’ ‘કૃષ્ણં ધર્મં સનાતનં’ ઇત્યાદિ વચનોએ વર્ણવ્યો છે). ॥૯-૧૦॥

ઋષય ऊचुः-

भक्त्या हीनस्त्वद्विमुखो वयुनार्थी

श्राम्यन् भूयोऽप्यस्य न सिद्धिं समुपैति ।

तर्ह्यसक्तः कर्मणि काम्ये तु कुतोऽसौ

सौख्यं यायादक्षयमानन्दमहाब्धे ! ॥૧૧॥

भक्त्या नित्यं त्वामत एव वयं वै श्रद्धायुक्ता धर्म तपोनिगमाधैः ।

मायातीतं कालनियन्तारमुदारं ध्यायामः श्रीकान्त ! परात्परमेकम् ॥૧૨॥

ઋષિઓ સ્તુતિ કરે છે — આનંદના મહાનિધિરૂપ હે ભગવન્ ! તમારા થકી વિમુખ, માટે જ તમારે વિષે ભક્તિએ રહિત એવો આ જન, કેવળ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિરૂપ અર્થ માટે વારંવાર તેનાં પ્રાણાયામાદિ સાધનો વડે બહુ પ્રયાસ કરવા છતાં પણ તેની સિદ્ધિ (આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ ફળ) ને જ્યારે પામતો નથી, તો સ્વર્ગાદિફળને આપનારા જ્યોતિષ્ટોમાદિ કામ્ય કર્મમાં આસક્ત, તમારા થકી વિમુખ એવો જન તો આત્મજ્ઞાનજન્ય અક્ષય સુખને ક્યાંથી પામે ? ન જ પામે. તમારે સન્મુખ થઈને તમારે વિષે ભક્તિવાળો જન તો આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ સિદ્ધિને નિશ્ચે પામે છે. ભક્તિ વિનાનું કેવળ

શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન નિરર્થક છે, ભક્તિ જ મહાસુખનું નિદાન છે, માટે જ હે લક્ષ્મીકાંત ! અમો સર્વે શ્રદ્ધાએ યુક્ત થઈને, સ્વોચિત સદાચરણરૂપ ધર્મ તથા કૃષ્ણચંદ્રાચાર્યાદિરૂપ તપ તથા વેદાધ્યયનાદિ સાધનોએ સહિત ભક્તિથી એક તમારું જ નિરંતર ધ્યાન કરીએ છીએ. તમો કેવા ? તો માયાતીત, કાળનિયંતા, મહાઉદાર, પરાત્પર અદ્વિતીય છો. (આ શ્લોકથી ઋષિઓએ ભગવદ્ભક્તિએ રહિત જ્ઞાનની અને તેવા કર્મની નિંદા કરવા દ્વારા ભક્તિનો ઉત્કર્ષ કહ્યો છે. આ અર્થ — ‘શ્રેયઃસ્તુતિ ભક્તિમુદસ્ય તે વિભો ! ક્લિશ્યન્તિ ये केवलबोधलब्धये । तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद्यथा स्थूलतुषावघातिनाम्’ ‘‘नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् । कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणं’’ ‘‘धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विश्वक्सेनकथासु यः । नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलम्’’ ઇત્યાદિ વચનોએ વર્ણવ્યો છે). ॥૧૧-૧૨॥

इन्द्र उवाच —

भगवन्शुरुदुःखिता वयं ननु दुर्वासस एव हेलनात् ।
न भवन्तमृतेऽवितुं हि नो विधिरुद्रप्रमुखा इमेऽशकन् ॥१३॥
विगताखिलसम्पदो निरन्नाः समभावं भुवि पामरैरुपेताः ।
भवतैव वयं हृतापदः स्मः सपदि श्रीहरये नमोऽस्तु तुभ्यम् ॥१४॥

ઈન્દ્રદેવ સ્તુતિ કરે છે — હે ભગવન્ ! અમો દેવતાઓ, દુર્વાસા નામના મુનિવરના અપરાધને લીધે જ બહુ દુઃખિયા થઈ ગયા હતા. આ દુઃખથી અમારું રક્ષણ કરવા માટે તમારા વિના આ ભવ, બ્રહ્માદિ દેવેન્દ્રો પણ સમર્થ થયા ન હતા. દુર્વાસાના અતિક્રમને લીધે

અમારી સમસ્ત સંપત્તિઓ નષ્ટ થઈ હતી, માટે જ અમો અત્રના આહારે રહિત અને ભૂમિમાં પામર જનોના જેવી દુરંત દુર્દશાને પામી ગયા હતા. હાલમાં મહાસમર્થ આપે જ અમારાં સમગ્ર દુઃખો સત્ત્વર ટાળી નાંખ્યા. માટે જ શ્રીહરિ—અમારા સમગ્ર દુઃખને હરનારા હોવાથી શ્રીહરિ નામથી વિખ્યાતિને પામેલા આપ ભગવાનને નમસ્કાર છે. (આ શ્લોકોથી ઇન્દ્રે ભગવાનનું સર્વ દેવોની અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠપણું અને સર્વ સંકટને હરવાપણું કહ્યું છે. આ અર્થ “**हरणात्सर्वदुःखानां हरिरित्यभिधीयते**” આ નિરુક્તિને અનુસારે છે.) ॥૧૩-૧૪॥

અગ્નિરુ વાચ—

गीर्वाणदानवनराद्युपजीवनान्नं

यन्निर्मितं हि भवतैव ततो बुधास्तु ।

यज्ञेषु तेन यजनं तव कुर्वतेऽथ

त्वच्छेषमन्यदिविषद्भ्य उपानयन्ति ॥૧૫॥

काम्येषु कर्मसु रता अपि याज्ञिकास्ते

तत्कर्मबन्धनत आशु विमुच्य यान्ति ।

ब्राह्मीं गतिं तदितरे तु भवन्ति चौराः

श्रीयज्ञપૂરુષમહં પ્રણમામિ તં ત્વામ્ ॥૧૬॥

અગ્નિદેવ સ્તુતિ કરે છે — હે દેવદેવ ! જે હેતુ માટે સુર, અસુર નર આદિકના ઉપજીવનભૂત જે અત્ર ઘઉં, ડાંગર, જવ, આદિક છે તે તમોએ જ પ્રથમથી ઉપજાવેલું છે. તે હેતુ માટે સારાં બુધ જનો તો તે હવિષ્યાત્રના દાન વડે યજ્ઞોમાં તમારું જ યજન - પૂજન કરે છે. તમારું યજન કર્યા પછી જ તમારા પ્રસાદભૂત તે અત્રાદિકનું ઇતર દેવોને નિવેદન કરે છે. બીજા દેવોને નિવેદન કર્યા પછી અવિશિષ્ટ તે પ્રસાદભૂત અત્રાદિક ઉપજીવનાત્ર હોવાથી સ્વયં જમે છે. તમોને

પ્રથમ નિવેદન કરેલા અત્રાદિકે કરીને અન્ય દેવોનું યજન કરનારા જે યાજ્ઞિકો છે તે યદ્યપિ કામ્ય—પુત્રૈષણાદિ વિષયાર્થ કર્મોમાં પ્રીતિવાળા છે, તથાપિ તે કામ્ય કર્મના બંધનમાંથી મુક્ત થઈને તત્કાળ બ્રાહ્મી ગતિ (બ્રહ્મપુરધામ) ને જ પામે છે. જેઓ તમને નહિ નિવેદન કરેલા અત્રનું ભક્ષણ કરનારા અને અન્ય દેવમાત્રનું યજન કરનારા છે તે તો ભગવાનના ચોર થાય છે. ભગવાને પોતાના યજન માટે અન્ન ઉપજાવ્યું છે. તેમને નિવેદન કર્યા વિના તેથી અવ્યનું યજન કરે કે સ્વયં ભક્ષણ કરે તો તે ભગવાનના ચોર જ કહેવાય. પારકી વસ્તુને હરીને સ્વાર્થ માટે સ્વીકારે તેને ચોર કહેવામાં આવે છે. આ અર્થ ભગવાને ગીતામાં ‘યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સન્તો મુચ્યન્તે સર્વકલિબૈઃ । મુજ્જતે તે ત્વઘં પાપા યે પચન્ત્યાત્મકારણાત્ ॥’ “इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो योभुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥” ઈત્યાદિ વચનોથી વર્ણવ્યો છે. તો સર્વના આદિસૃષ્ટા, સર્વના સ્વામી, યજ્ઞપુરુષ, લક્ષ્મીપતિ આપશ્રીને હું પ્રણામ કરું છું. (આ શ્લોકથી અગ્નિએ ભગવાનને પ્રધાનપણે માનનારાઓની પ્રશંસા અને તે થકી બીજાઓની નિંદા દ્વારા ભગવાનનું સર્વ દેવોની અપેક્ષાએ પરમોત્તમપણું જણાવ્યું છે.) ॥૧૫-૧૬॥

મરુત ઋચુઃ—

भक्ता एकान्तिकास्तेऽक्षरपरमपदे सेवया ते तु हीनं
वासैश्वर्यादि नेच्छन्त्यतिशयितसुखं नापि कैवल्यमोक्षम् ।
तद्युक्तं त्वात्मनोऽपि श्वपचकुलजनुर्मानयन्त्युत्तमं वै
तं त्वामेकान्तधर्माश्रयणमुपगताः श्रीमहापूरुषं स्मः ॥૧૭॥

મરુત દેવો સ્તુતિ કરે છે — હે ભગવન્ ! તમારા જે એકાંતિક (નિષ્કામ) ભક્તો છે તે અક્ષર પરમ પદમાં તમારી સેવાએ રહિત સાલોક્ય આદિક ચતુર્ધા મુક્તિને ઇચ્છતા નથી. તેમ જ અતિશય સુખ જેમાં છે એવા કેવલ્ય મોક્ષ (એકત્વમુક્તિ) ને પણ ઇચ્છતા નથી. જ્યારે તેઓ આ રીતે પાંચ મુક્તિને ઇચ્છતા નથી તો શું ઇચ્છે છે ? તો તમારી સેવાએ સહિત એવો તો પોતાના શ્વપચ કુળને વિષે જે જન્મ તેને પણ ઉત્તમ માને છે. અર્થાત્ સેવાને જ ઇચ્છે છે, તે થકી બીજા કશાને ઇચ્છતા નથી. આવા એકાંતિક ભક્તોના સ્વામી અને એકાંતિક ધર્મના પરમાશ્રય એવા શ્રીમહાપુરુષ (પુરુષોત્તમ) તમો તે તમારા શરણને પામ્યા છીએ. (આ શ્લોકથી એકાંતિક ભક્તોને તો ભગવાનની સેવા એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે એમ કહ્યું છે. આ બધો ઉપયોગી અર્થ ‘સાલોક્યસાર્ષ્ટિસામીપ્યસારૂપ્યૈકત્વમપ્યુત । દીયમાનં ન ગૃહ્ણન્તિ વિના મત્સેવનં જનાઃ ॥’ ઇત્યાદિ વચનોથી ભાગવતમાં સુસ્પષ્ટ વર્ણવ્યો છે.) ॥૧૭॥

સિદ્ધા ઋચુઃ-

નૈકબ્રહ્માણ્ડસર્ગાદિકારણં ત્વામકારણમ્ ।

તત્સ્થં તદ્વ્યતિરિક્તં ચ નિયન્તારં નમામહે ॥૧૮॥

સિદ્ધો સ્તુતિ કરે છે — હે ભગવન્ ! તમો અસંખ્યાત બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ અને પ્રલયાદિકના મુખ્ય કારણ છો. તમારું કારણ તો કોઈપણ નહિ હોવાથી અકારણ કહેવાઓ છો. તે અનંત બ્રહ્માંડોમાં તમો અંતરાત્માપણે રહ્યા છો અને વળી તે થકી વ્યતિરિક્ત સ્વધામમાં મૂર્તિમાનપણે રહ્યા છો. તે સમગ્ર બ્રહ્માંડોના નિયામક એવા તમને અમો નમસ્કાર કરીએ છીએ. (આ શ્લોકથી સિદ્ધોએ ભગવાનનું

સર્વકારણપણું અને સર્વાન્તરાત્માપણું કહ્યું. આ બધો અર્થ ‘યતો વા
 इमानि भूतानि जायन्ते’ ‘स कारणं..... न चास्य कश्चिज्जनिता न
 चाधिपः’ ‘एष सर्वभूतान्तरात्मा’ ‘सर्वभूताधिवासः’ ‘अन्तःप्रविष्टः’
 ‘शास्ता जनानां सर्वात्मा’ ‘दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष स व्योमन्यात्मा
 प्रतिष्ठितः’ ‘क्षयन्तमस्य रजसः पराके’ ‘य आत्मनि तिष्ठन् य
 आत्मानमन्तरो यमयति’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ પ્રતિપાદન કર્યો
 છે.) ॥૧૮॥

रुद्रा ऊचुः:-

मायायाः सर्वमोहिन्या मोहनं मोहवर्जितम् ।

महाकालस्यापि कालं त्वां नुमः पुरुषोत्तमम् ॥૧૯॥

રુદ્રો સ્તુતિ કરે છે — હે ભગવન્ ! તમો સર્વ કોઈને મોહ
 ઉપજાવનારી જે માયા તેને પણ મોહ ઉપજાવનારા છો. સ્વયં મોહે
 વર્જિત છો. મહાકાળ કે જે સર્વમાં પોતાનું કાર્ય પરિણામાદિ કરનાર
 છે તેના પણ તમો કાળ છો. એવા પુરુષોત્તમ તમો તે તમારા શરણને
 અમો પામ્યા છીએ. (આ શ્લોકથી ભગવાનનું કાળ માયાદિકને વિષે
 નિયંતાપણું કહ્યું. આ અર્થ “માયિનં તુ મહેશ્વરમ્” “જ્ઞઃ કાલકાલઃ”
 ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ વર્ણવ્યો છે.) ॥૧૯॥

आदित्या ऊचुः:-

प्रकाशिता येन वयं जगन्ति प्रकाशयामो भवता रमेश ! ।

स्वयंप्रकाशं तमुरुप्रकाशं प्रकाशमूर्तिं प्रणता भवन्तम् ॥૨૦॥

આદિત્યો સ્તુતિ કરે છે — હે રમેશ ! જે તમોએ પ્રકાશ કરેલા
 અમો આ જગતને પ્રકાશ કરીએ છીએ. અમો સ્વતઃ પ્રકાશવાળા
 નથી. તમો તો સ્વતઃસિદ્ધ પ્રકાશવાળા અને વળી નિરવધિક

પ્રકાશવાળા છો. પ્રકાશમય મૂર્તિ જેમની છે એવા આપને અમો પ્રણામ કરીએ છીએ. (આ શ્લોકથી ભગવાનનું સર્વ પ્રકાશકપણું કહ્યું. આ અર્થ “તમેવ ભાન્તમનુભાતિ સર્વં તસ્ય ભાસા સર્વમિદં વિભાતિ” “યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્ભાસયતેઽખિલમ્ । યચ્ચન્દ્રમસિ યચ્ચાગ્રૌ તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્” ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિઓએ વર્ણવ્યો છે.) ॥૨૦॥

સાધ્યા ઋચુ:-

શાસ્તા નૃપાણાં ચ મહોરગાણાં દૈત્યાધિપાનાં ચ સુરાધિપાનામ્ ।
ત્વં વૈ મનૂનાં ચ પ્રજાપતીનાં રાજાધિરાજાય નમોઽસ્તુ તુભ્યમ્ ॥૨૧॥

સાધ્ય દેવો સ્તુતિ કરે છે — હે ભગવન્ ! તમો જ નરાધિપો, સર્પાધિપો, સુરાધિપો, અસુરાધિપો, બ્રહ્માદિકો, મનુઓ અને દક્ષાદિ પ્રજાપતિઓના શાસ્તા — નિયામક છો. માટે જ નિરુપાધિક સાચા રાજાધિરાજ તમને અમારા નમસ્કાર છે. (આથી ભગવાનનું સર્વની ઉપર નિરુપાધિક શાસ્તાપણું કહ્યું. આ અર્થ ‘અન્તઃ પ્રવિષ્ઠઃ શાસ્તા જનાનાં સર્વાત્મા’ “તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરં તં દૈવતાનાં પરમં ચ દૈવતમ્” ‘૧કઃ શાસ્તા ન દ્વિતીયોઽસ્તિ’ ‘શાસ્તા વિષ્ણુરશેષસ્ય’ ‘રાજાધિરાજાય’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ જ સમર્થન કર્યો છે.) ॥૨૧॥

વસવ ઋચુ :

ભવતિ ભુવિ યદા યદાઽસુરાંશૈઃ પ્રથિતસનાતનધર્મધાર્મિકાણામ્ ।
કદનમુરુ તદા તદા સ્વયં તે હ્યવતરતે પ્રણમામ ધર્મગોષ્ઠે ॥૨૨॥

વસુઓ સ્તુતિ કરે છે — હે ભગવન્ ! જ્યારે જ્યારે પ્રસિદ્ધ સનાતન ધર્મ અને તેને ધરનારા ભક્તોને અસુરાંશ નૃપ ગુરુઆદિક, અતિશય પીડા કરે છે ત્યારે ત્યારે તમો પોતાના રૂપથી જ તેમના

સંરક્ષણ માટે અવનિ ઉપર અવતરો છો. આ રીતે યુગ યુગમાં દિવ્યરૂપથી અવતરીને ધર્મ ધાર્મિકનું રક્ષણ કરનારા આપને અમો પ્રણામ કરીએ છીએ. (આ શ્લોકથી સ્વયં ભગવાનને અવતાર ધરવામાં દયારૂપ હેતુ અને પ્રયોજન કહ્યું. આ અર્થ ‘યદા યદા હિ ધર્મસ્ય’ ઇત્યાદિ વચનોથી ગીતામાં ગાયો છે). ॥૨૨॥

ચારણા ડચુ:-

ચરિત્રં શુભં તે ધૃતાનેકમૂર્તેઃ પ્રબન્ધૈરનેકૈર્હિ ગાયન્તિ ભક્તાઃ ।
યદુ શ્રોતૃવક્તૃન્ પુનાત્યેવ સદ્યો વયં તં નતાઃ પુણ્યકીર્તિં ભવન્તમ્ ॥૨૩॥
ચારણો સ્તુતિ કરે છે — હે ભગવન્ ! અનેક અવતારોને ધારીને આપે કરેલા દિવ્ય મંગળ ચરિત્રોને તમારા ભક્તો અનેક ગદ્યપદ્યાત્મક નાના મોટા પ્રબન્ધો રૂપે ગૂંથીને ગાન કરે છે. જે તમારાં ચરિત્રો શ્રોતા વક્તા જનોને તત્કાળ પવિત્ર કરે છે. આ રીતે પુણ્યકીર્તિ એવા આપ ભગવાનને અમો પ્રણામ કરીએ છીએ. (આ શ્લોકથી ભગવાનના ચરિત્રગાયનની પ્રશંસા કરી). ॥૨૩॥

ગન્ધર્વાપ્સરસ ડચુ:-

યે કથાસ્તે વિહાયાન્યગાથાઃ પ્રભો ! કીર્તયન્તેઽથ શૃણ્વન્તિ વા તે જનાઃ ।
દુઃખિતાઃ સ્યુશ્ચ સંસારપાશૈઃ સિતાસ્તં નતાઃ સ્મઃ શરણ્યં ભવન્તં વયમ્ ॥૨૪॥
ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓ સ્તુતિ કરે છે — હે પ્રભો ! જે જનો તમારી દિવ્ય ચરિત્ર, ગુણ, પ્રતાપાદિના શ્રવણ-કીર્તનાદિરૂપ કલ્યાણકારી કથાઓ ત્યાગ કરીને બીજાઓની બંધનકારી ગ્રામ્ય કથાઓને ગાય છે અથવા સાંભળે છે તે જનો સંસારપાશોથી દેટ બંધાયા થકા બહુ દુઃખીયા થાય છે. કલ્યાણકારી કથા જેમની છે અને શરણાગતોના સંરક્ષક એવા તમને અમો નમસ્કાર કરીએ છીએ.

(આથી ભગવાનની કથા થકી અન્ય કથાનું દુઃખદાયિપણું કહ્યું. આ અર્થ ‘ગાં દુગ્ધદોહામસર્તીં ચ भार्या देहं पराधीनमसत्प्रजां च । वित्तं त्वतीर्थीकृतमङ्ग वाचं हीनां मया रक्षति दुःख-दुःखी॥’ ઇત્યાદિ વચનથી ભગવાને જ ભાગવતમાં કહ્યો છે.) ॥૨૪॥

સમુદ્ર ઉવાચ —

अजित ! तवाथ तावकजनस्य मुदाल्पमपि

द्रविणजलान्न वस्त्रनमनान्यतमेन सकृत् ।

चरति ह सेवनं स पदवीं महतीं

महतां व्रजति जनोऽल्पकोऽपि तमहं प्रणतः करुणम् ॥૨૫॥

સમુદ્ર સ્તુતિ કરે છે — હે અજિત ! જે કોઈ નીચ જાતિનો કે અલ્પગુણવાળો પણ જન જો તમારી કે તમારા ભક્તજનની દ્રવ્ય, અન્ન, જળ, વસ્ત્ર નમસ્કાર ઇત્યાદિકમાંથી હરકોઈ એક પણ વસ્તુ વડે સ્વત્વ પણ સેવાને એકવાર પણ હર્ષથી કરે છે તો તે પણ જન નિશ્ચે એકાંતિક ભક્તોની મોટી પદવી (તમારું ધામ) ને પામે છે. આવા નિરુપધિ દયાનિધિ તમને હું પ્રણામ કરું છું. (આથી હરિ હરિજનને અર્પણ કરેલા યત્કિંચિત્ વસ્તુનું મહાફળ આપવાપણું કહ્યું.) ॥૨૫॥

पार्षदा ऊचुः—

पितरौ त्वमसि स्वजनस्त्वमसि त्वमसीष्टगुरुः सुहृदात्मपतिः ।

त्वमसीश्वर एव च नः परमस्त्वमसि द्रविणं सकलं त्वमसि ॥૨૬॥

પાર્ષદો સ્તુતિ કરે છે — હે ભગવન્ ! તમો જ અમારા પિતા — ઉત્પાદક અને હિતપ્રવર્તક છો. તમો જ અમારાં માતા છો — માતા જેમ પુત્રો માટે બહુ કર્મોને આરંભનારી અને પ્રિયપ્રવર્તન સ્વભાવવાળી છે, તેમ તમો અમારે માટે વર્તનારા છો. તમો જ અમારા સ્વજન — સાચા

બન્ધુજન છો, સ્વજનો જેમ સ્વજનોનું વિના પ્રેરણા પ્રિય હિત કરે છે તેમ તમો અમારું નિરુપાધિક સર્વ પ્રકારનું પ્રિયહિત કરનારા છો. તમો જ અમારા સત્ય ઈષ્ટ ગુરુ ‘મન્મના ભવ મદ્ભક્તઃ’ ‘મામેકં શરણં વ્રજ’ ઇત્યાદિ વચનામૃતો વડે તત્ત્વ હિત અને પુરુષાર્થના ઉપદેષ્ટા અને તેથી જ સમગ્ર અજ્ઞાનના નિવર્તક છો. વળી, તમો જ અમારા નૈસર્ગિક સુહૃત્—નિરપેક્ષ નિરતિશય આનંદ આપનારા અને નિરંતર હિતને ઈચ્છનારા છો. તમો જ સમસ્ત આત્માઓના પતિ—નિરુપાધિક સ્વામી પાલક છો. તમો જ એક અમારા ઉપાસ્ય પરમ ઈશ્વર (પરમેશ્વર) છો. તમો જ અમારે ધન—સર્વસ્વ છો. તમો જ અમારુ સકલ—ઘટ્ટદેવ, સેવ્ય, પ્રાપ્ય આદિક પણ છો. (આ શ્લોકથી પાર્ષદોએ ભગવાનને વિષે જ પિત્રાદિ સર્વ ભાવો વર્ણવ્યા. આ બધો ઉપયોગી અર્થ પિતાહમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ’ ‘ભૂતાનાં યોઽવ્યયઃ પિતા’ ‘માતા પિતા ચ માધવઃ’ ‘સુહૃદં સર્વભૂતાનાં’ ‘સર્વસ્ય પ્રભુમીશાનં સર્વસ્ય શરણં સુહૃત્’ ‘નિવાસઃ શરણં સુહૃત્’ ‘ચરાચરગુરં હરિમ્’ ‘મમાપ્યખિલલોકાનાં ગુરુનારાયણો ગુરુઃ’ ‘તમિમં સર્વસમ્પન્નમાચાર્યં પિતરં ગુરુમ્’ ‘પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય ત્વમસ્ય પૂજ્યશ્ચ ગુરુર્ગરીયાન્’ ‘પતિં વિશ્વસ્ય આત્મેશ્વરમ્’ ‘પતિં પતીનાં પરમં પરસ્તાત્’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિઓએ સુસ્પષ્ટ વર્ણવ્યો છે.) ॥૨૬॥

મૂર્તિરુ વાચ —

યત્સમ્બન્ધત એવ યાન્તિ પદવીમુચ્ચાં મહદ્ધિર્નુતાં સ્ત્રીશૂ

દ્રાસુરનીચપક્ષિપશવઃ પાપાત્મજીવા અપિ ।

યદ્દીના વિબુધેશ્વરા અપિ ભવન્ત્યર્ચોજ્જિતાસ્તત્ક્ષણં

ગોલોકાધિપતિં તમેવ હૃદયે નિત્યં ભજે ત્વામહમ્ ॥૨૭॥

ધર્મપત્ની મૂર્તિ સ્તુતિ કરે છે — હે ભગવન્ ! જે તમારો આશ્રય કરવા માત્રથી જ પાપરૂપ સ્વભાવવાળા પણ જીવો — સ્ત્રિયો, શૂદ્રો, અસુરો અને તેથી પણ નીચ પશુપક્ષીઓ પણ બ્રહ્માદિ નારદાદિ મોટાઓએ પ્રશંસા કરેલી સર્વોત્કૃષ્ટ પદવી (તમારા ધામરૂપ) ને પામે છે. તમારા આશ્રયે રહિત મોટા મોટા દેવતાઓ પણ તત્કાળ અપૂજ્ય સત્કારહીન થઈ જાય છે. આ રીતે સ્વાશ્રયના મહામહિમાવાળા ગોલોકાધિપતિ તમોને જ હું નિત્ય હૃદયમાં ધારીને ભજું છું. (આ શ્લોકથી ભગવાનના સંબંધવાળાઓને જ (પણ બીજાઓને નહિ) મહાસુખની પ્રાપ્તિ કઠી. આ અર્થ ગીતામાં ‘માં હિ પાર્થ ! સમાશ્રિત્ય ચેઽપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ । સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેઽપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ॥’ આ વચનથી નિરૂપણ કર્યો છે.) ॥૨૭॥

સાવિત્ર્યુવાચ—

ત્વં સર્ગકાલે પ્રકૃતિં ચ પૂરુષં

દૃષ્ટ્યા સ્વયોત્થાપ્ય તતસ્તદાત્મના ।

તત્ત્વાનિ સૃષ્ટ્વા મહદાદિમાનિ

તૈર્નૈકાન્વિરાજો બહુધા સસર્જિથ ॥૨૮॥

વૈરાજરુપેણ જગદ્વિધાતૃતાં

સ્વીકૃત્ય દેવાસુર માનુષોરગાન્ ।

ત્વં સ્થાવરં જઙ્ગમમીશ ! નિર્મમે

ત્વામાદિકર્તાર્મુપાશ્રિતાઽસ્મ્યહમ્ ॥૨૯॥

સાવિત્રી સ્તુતિ કરે છે — હે ઈશ ! સૃષ્ટિના પ્રારંભ સમયે તમો પોતાની દૃષ્ટિમાત્રથી પ્રકૃતિ પુરુષને પ્રેરીને જ પછી તે પ્રકૃતિ પુરુષ દ્વારા મહત્તત્વાદિ તત્ત્વોને સર્જીને, તે તત્ત્વોએ કરીને બહુ પ્રકારના

અનેક કોટી વિરાજ પુરુષોને (જેનો બ્રહ્માંડ વિગ્રહ છે) સર્જો છો. તે પછી તમો વૈરાજરૂપે કરીને જગદ્વિધાતાપણું (બ્રહ્મારૂપતા) સ્વીકારીને દેવો અસુરો માનવો સર્પો તથા સ્થાવર, જંગમ, સર્વને પણ અનુક્રમે નિર્માણ કરો છો. આ હેતુથી જ સર્વની અપેક્ષાએ આદિકર્તાપણે શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા એવા તમો તે તમારા શરણને હું પામી છું (આ શ્લોકથી ભગવાનનું સમષ્ટિ વ્યષ્ટિ સર્વ સૃષ્ટિનું સર્જવારૂપ સામર્થ્ય કહ્યું.) ॥૨૮-૨૯॥

દુર્ગોવાચ —

પ્રિયતયાધિકયા હૃદિ ચિન્તનં

વિદધતે તવ યે ભુવિ તે વિભો ! ।

ન પરમેષ્ઠિસુખં ન દિવઃ સુખં ન

કમયન્તિ ધરૈકનરેશતામ્ ॥૩૦॥

પ્રસભમર્પિતમપ્યતુલં ત્વયા

સુખમિદં સમવાપ્ય ચ તત્ર તે ।

તદપહાય ન સત્તિકૃતઃ ક્ષણં તમુ

નમામિ ચ સાત્ત્વતનાયકમ્ ॥૩૧॥

દુર્ગા દેવી સ્તુતિ કરે છે — હે વિભો ! પૃથ્વીમાં જે ભક્તજનો નિરવધિક પ્રીતિથી હૃદયમાં પ્રત્યક્ષ તમારી મૂર્તિનું ધ્યાન કરે છે તે ધ્યાનકારી ભક્તો બ્રહ્માની પદવીને ઇચ્છતા નથી, ઇન્દ્રની પદવીને ઇચ્છતા નથી, સાર્વભૌમ પદવીને ઇચ્છતા નથી. વળી તમારા ચિંતન થકી બીજા સુખમાં નિસ્પૃહ એવા તે ભક્તો તમોએ બળાત્કારે અર્પેલાં પણ અનુપમ બ્રહ્માદિ પદવીનાં સુખને નિષ્કંટક પામીને પણ, તમારું ચિંતન ત્યાગ કરીને તે સુખમાં ક્ષણકાળમાત્ર પણ આસક્ત થતા

નથી. આવા નિરતિશય સુખના નિધિરૂપ અને ભાગવતોના નાયક એવા તમને હર્ષથી નમસ્કાર કરું છું. (આ શ્લોકથી સુખસાગર ભગવાનના સપ્રેમ ચિંતનનો મહિમા કહ્યો. આ અર્થ

“ત્રિભુવનવિભવહેતવેઽપ્યકુળસ્મૃતિ-

રજિતાત્મસુરાદિભિર્વિમૃગ્યાત્ ।

ન ચલતિ ભગવત્પદારવિન્દાલ્લવ-

નિમિષાર્ધમપિ યઃ સ વૈષ્ણવઘ્નયઃ ॥”

ઈત્યાદિ વચનોથી ભાગવતમાં વર્ણવ્યો છે.) ॥૩૦-૩૧॥

નદ્ય ઋચુઃ-

વરદ ! નમનમાત્રં નામસંકીર્તનં વા વિદધતિ તવ યે
વૈ જ્ઞાનતોઽજ્ઞાનતો વા । જનિમૃતિયમભીતેસ્તાનપિ
ત્રાયમાણં નરસખમુપયાતાઃ સ્મોઽદ્ય નારાયણં ત્વામ્ ॥૩૨॥

નદીઓ સ્તુતિ કરે છે — હે વરદ ! જે જનો ‘આ સાક્ષાત્ ભગવાન્ છે.’ એમ યથાસ્થિત જાણીને કે એમ નહિ જાણીને પણ, તમારા નામસંકીર્તનને કે નમનમાત્રને પણ કરે છે. તેવાને પણ વારંવાર આવતા જન્મ-મરણના ભયથી તથા યમદૂતોના ભયથી રક્ષાને કરતા અને જીવોના પરમ સખા પરમ હિત કરનારા શ્રીનારાયણ તમો તે તમારા શરણને અમો પામી છીએ. (આ શ્લોકથી નામકીર્તન અને નમસ્કારનો મહિમા કહેવા દ્વારા ભગવાનની નિરવધિ દયાળુતા કહી. આ અર્થ ‘નામોચ્ચારણમાહાત્મ્યં હરેઃ પશ્યત પુત્રકાઃ । અજામિલોઽપિ યેનૈવ મૃત્યુપાશાદમુચ્યત ॥’ ‘एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभूथेन तुल्यः । दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥’ ઈત્યાદિ વચનોથી બહુધા વર્ણવ્યો છે.) ॥૩૨॥

દેવપત્ન્ય ઉચુ:-

ભુવિ ધૃતાકૃતેર્જન્મમઙ્ગલં ચરિતમન્દુતં લોકપાવનમ્ ।

ભવતિ નિર્ગુણં સર્વમેવ તે ભવસિ નિર્ગુણં બ્રહ્મ યત્પરમ્ ॥૩૩॥

તવ સમાશ્રયાત્તામસા જના અપિ ચ રજસાઃ સાત્ત્વિકાશ્ચ યે ।

નનુ ભવન્તિ તે નિર્ગુણાસ્તતો વયમુપાસ્મહે ત્વાં હિ નિર્ગુણમ્ ॥ ૩૪॥

દેવપત્નીઓ સ્તુતિ કરે છે — હે ભગવન્ ! ભૂમિ ઉપર દેવ નરાદિ નાટ્યને ધરનારા આપ ભગવાનનું જે જન્મ તે મંગળ—સર્વ જનોના નિઃશ્રેયસને કરનારું છે. તમારું જે ચરિત્ર છે તે સર્વ કોઈ જનોને આશ્ચર્ય ઉપજાવનારું અને સર્વને પાવન કરનારું છે. તમારા સંબન્ધને પામેલું જે વસ્ત્ર, વિભૂષણ, વાહન વિગેરે છે તે સર્વ પણ નિર્ગુણ થઈ જાય છે. કેમ કે, જે નિર્ગુણ—પ્રાકૃતગુણો વર્જીત, દિવ્યમનોહર વિગ્રહવાળુ, પરંબ્રહ્મ તત્ત્વ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવ્યું છે તે બીજું કોઈ નહિ પણ તમો જ છો, આવા તમારા સંબન્ધને લીધે સર્વ પણ નિર્ગુણ થઈ જાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. વળી, જે સત્ત્વપ્રધાન કે રજઃપ્રધાન કે તમઃપ્રધાન એવા પણ જનો જો તમારો સમ્યક્—કાય, વાણી, મનથી આશ્રય કરે છે તો નિશ્ચે નિર્ગુણ—ત્રિગુણરહિત બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. માટે અમો નિર્ગુણ—પરાકૃત ગુણો રહિત, સદૈવ દિવ્યમૂર્તિ એવા આપનું જ એક ઉપાસન કરીએ છીએ. (આ શ્લોકથી ભગવાનનું અને તેમના સંબન્ધમાં આવેલા સર્વનું નિર્ગુણપણું પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ અર્થ ‘યસ્મિન્વૈરાનુબન્ધેન રૂઢેન વિબુધેતરાઃ । ત્રૈગુણ્યં દુસ્ત્યજં હિત્વા સદ્યો યાતાસ્તદાત્મતામ્’ ઈત્યાદિ વચનોથી વર્ણવ્યો છે.) ॥૩૩-૩૪॥

ઋષિપત્ન્ય ઋચુઃ—

આર્તાનામુરુ વૃજિનૈસ્ત્રિધા ચ તાપૈઃ

સર્વાપત્ત્રશમનમેકમેવ વિષ્ણોઃ।

પાદાબ્જં તવ ભવતીતિ તદ્વ્યં વૈ પ્રાપ્તાઃ

સ્મઃ શરણમનન્ત ! દેવદેવ ! ॥૩૫॥

ઋષિપત્નીઓ સ્તુતિ કરે છે — હે અનંત ! (જેના સ્વરૂપ, રૂપ, ગુણ, વિભૂતિ વિગેરેનો અંત—અવધિ નથી એવા) હે દેવદેવ ! પોતાનાં બહુ પ્રકારનાં અનવધિ પાતકોએ કરીને અને અધ્યાત્મ આદિક ત્રણ પ્રકારના તીવ્ર તાપોએ કરીને અપાર પીડાને પામેલા જીવોને, સમસ્ત પાપ તાપને નાશ કરનારું, વિષ્ણુ—સર્વાન્તર્યામી તમારું એક ચરણારવિંદ જ છે. તમારા ચરણારવિંદના ઉપાસનથી જ પાપ તાપની પ્રશાન્તિ થાય છે. આ થકી બીજો કોઈ સુકર, સફળ, સુંદર, સરસ ઉપાય નથી. માટે શરણ—શરણાગતોના સંરક્ષણને કરનારા આપના ચરણારવિંદને પામી છીએ. આ થકી બીજું કોઈ અમારે શરણ છે જ નહિ. (આ શ્લોકથી સમસ્ત દુઃખ દુરિતને હરનારું ભગવાનનું ચરણારવિંદ કહ્યું.) ॥૩૫॥

પૃથિવ્યુવાચ —

પૂર્ણશારદસુધાકરાનનં શારદાબ્જદલદીર્ઘલોચનમ્ ।

શ્રીવિયોગબહુધાર્તિમોચનં વાસુદેવમહમેકમાશ્રયે ॥૩૬॥

પૃથ્વી દેવી સ્તુતિ કરે છે — હે ભગવન્ ! શરદઋતુના સંપૂર્ણ ચંદ્રમાં જેવું શાન્ત આહ્વાદદાયી સુંદર મુખ જેમનું છે, શરદઋતુમાં સૂર્યે પ્રકૃત્તિલિત કરેલા કમળપત્ર જેવા દીર્ઘ, નિર્મળ, શાંત નેત્ર જેમનાં છે, લક્ષ્મીના વિયોગે કરીને અનેક પ્રકારની પીડાને પામેલા જીવોને

તે પીડા થકી મુક્ત કરનારા એવા વાસુદેવ એક તમારા શરણને હું પામી છું. (આ શ્લોકથી ભગવાનના આશ્રયની સર્વને પ્રથમ અપેક્ષા જણાવી). ॥૩૬॥

સરસ્વત્યુવાચ—

નયને મમાચ્યુત ! તવાતિસુન્દરે મુખશીતરોચિષિ ચકોરતાં ગતે ।
 ન હિ ગચ્છતોઽન્યત્ ઇતીય મેવ મે હૃદિ મૂર્તિરસ્તુ સતતં નહીતરા ॥૩૭॥
 સરસ્વતી સ્તુતિ કરે છે — હે અચ્યુત ! મારાં નેત્રો દિવ્યમૂર્તિ તમારા સુંદર મુખચંદ્રમાં ચકોર પક્ષીની પેઠે અતિશય આસક્તિને એવાં પામો કે બીજા પ્રાકૃત વિષયમાં ક્યારે પણ જાય જ નહિ. એક તમારા મુખચંદ્રમાં જ આસક્ત થઈ રહે. માટે આ જ મૂર્તિ જે તમારી આકૃતિ તે મારા હૃદયમાં નિરંતર નિવાસ કરી રહો. એટલું જ નહિ, પણ તમારા થકી અન્ય આકૃતિ મારા હૃદયમાં ક્યારેય ન જ પ્રવેશ કરો. (આ શ્લોકથી સરસ્વતીએ પોતાના હૃદયમાં ભગવન્મૂર્તિના નિવાસની પ્રાર્થના કરી). ॥૩૭॥

સ્કન્દ ઉવાચ ॥

ઇતિ સ્તુતોઽખિલૈર્દેવૈઃ સોઽભિનન્ધ્ય દૃશૈવ તાન્ ।
 પ્રાહ શ્રિયં શુભે ! પશ્ય દેવાર્દીસ્ત્વમિમાનિતિ ॥૩૮॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે — હે સાવર્ણિ મુને ! આ પ્રકારે સમગ્ર દેવોએ પૃથક્ પૃથક્ સ્તુતિ કરેલા વિષ્ણુ ભગવાન, પોતાના કૃપાકટાક્ષથી જ દેવોને ઈર્ષ્ય પમાડીને, લક્ષ્મી પ્રત્યે બોલ્યા. શું બોલ્યા ? તો હે શુભે ! તમો આ લક્ષ્મી રહિત દુઃખી દેવાદિકની સામુ જુઓ. ॥૩૮॥

તતઃ સમીક્ષિતાઃ પ્રીત્યા તયા મધુરયા દૃશા ।
 ત્રિલોકીવાસિનઃ સર્વે ઋદ્ધા આસન્યથા પુરા ॥૩૯॥

પતિ વિષ્ણુ ભગવાને આવી આજ્ઞા કર્યા પછી ભગવતી લક્ષ્મીએ પ્રીતિપૂર્વક મધુર દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરવાથી જ ત્રિલોકીવાસી સુરનરાદિ સર્વે પણ યથાપૂર્વ સમૃદ્ધિવાળા થઈ ગયા. ॥૩૯॥

લેભિરે સ્વસ્વત્રદ્ધિ તે ગૃહિણસ્ત્યાગિનોઽપિ ચ ।

ધર્માદયશ્ચ સાનન્દં પ્રચરન્તિ સ્મ પૂર્વવત્ ॥૪૦॥

આ અર્થને સ્પષ્ટ કહે છે-જે ગૃહીઓ તથા ત્યાગીઓ હતા તેઓ પોતપોતાના વર્ણાશ્રમને ઉચિત એવી સમૃદ્ધિને પામ્યા. અને જે ધર્મ તથા તેના વંશના જ્ઞાનાદિક હતા તે આનંદપૂર્વક યથાપૂર્વ સુરનરાદિકમાં વર્તવા લાગ્યા. ॥૪૦॥

તસ્યાઃ શ્રિયશ્ચ ભગવાન્દૌ સ્થાનમુરઃ સ્વકમ્ ।

તત્ર સ્થિતૈવ સા વ્યાપતૃત્રૈલોક્યં સમ્પદાત્મના ॥૪૧॥

ભગવાન્ શ્રીહરિએ પોતાવિષે અનન્ય નિષ્ઠાવાળા લક્ષ્મીજીને પોતાના વક્ષઃસ્થળમાં નિત્ય નિવાસ આપ્યો. સ્વયં લક્ષ્મીજી ભગવાનના વક્ષઃસ્થળમાં રહીને જ ત્રિલોકીમાં સંપત્તિરૂપે વ્યાપીને રહ્યાં. ॥૪૧॥

તતો રત્નાકરઃ સ્વસ્માચ્છ્રીજનેરનુભાવતઃ ।

બભૂવાન્વર્થસંજ્ઞો વૈ સમ્પૂર્ણાક્ષયરત્નવાન્ ॥૪૨॥

આ પ્રકારે લક્ષ્મીનારાયણના વિવાહોત્સવની સમાપ્તિ થતાં, સમસ્ત રત્નોની ઉત્પત્તિના સ્થાનભૂત હોવાથી રત્નાકર નામથી વિખ્યાતિને પામેલો સમુદ્ર, પોતા થકી લક્ષ્મીજીના પ્રાદુર્ભાવરૂપ પોતાના મહિમાના પ્રકાશને લીધે સંપૂર્ણ અક્ષય રત્નવાળો, માટે જ સાર્થક સંજ્ઞાવાળો નિશ્ચે થયો. ॥૪૨॥

ચતુર્વિધૈર્બહુરસૈઃ સદન્નોરમૃતોપમૈઃ ।
 સર્વાન્સમાગતાંસ્તત્ર તર્પયામાસ સાદરમ્ ॥૪૩॥
 અનર્ધ્યાણિ ચ વસ્ત્રાણિ રત્નભૂષાઃ પરિચ્છદાન્ ।
 દેવાદિભ્યો દદૌ પ્રીત્યા સર્વેભ્યોઽપિ પૃથક્પૃથક્ ॥૪૪॥
 જામાતુસ્તુષ્ટયે સ્વસ્ય તદીયેભ્યસ્તદામ્બુધેઃ ।
 નાસીત્કિમપ્યદેયં વૈ ધનવદ્ધનવર્ષિણઃ ॥૪૫॥

રત્નાકરપણાનું ફળ કહે છે-આ રત્નાકર સમુદ્રે બહુ મધુર
 રસવાળાં, માટે જ જેને અમૃતની જ ઉપમા છે એવાં ભક્ષ્ય, ભોજ્ય,
 લેહ્ય, ચોષ્ય આ ચાર પ્રકારનાં શ્રેષ્ઠ અન્નો વડે વિવાહોત્સવમાં આવેલા
 દેવાદિ સર્વ કોઈને પણ આદરપૂર્વક યથેષ્ટ તૃપ્ત કર્યા. કેવળ
 ભોજનમાત્રથી તૃપ્ત કર્યા એટલું જ નહિ પણ ત્યાં આવેલા દેવાદિ સર્વ
 કોઈને પણ પ્રીતિપૂર્વક અમૂલ્ય વસ્ત્રો, રત્નાભરણો અને બીજાં પણ
 બહુ પાત્રાદિ ભોગોપકરણો પણ પૃથક્ પૃથક્ આપ્યાં. કેવળ દેવાદિકને
 જ આપ્યું એમ નહિ, પરંતુ પોતાના જામાતા ભગવાનની પ્રસન્નતા
 માટે મેઘ જેમ ધારાથી જળને વર્ષે છે તેમ ધનને વર્ષાવનારા રત્નાકરને
 તે સમયે તદીય-ભગવાનના ભક્ત ધર્માદિકને ન આપવા યોગ્ય કાંઈ
 પણ ન હતું. કિંતુ સર્વ પણ દેય હતું. કેવળ રત્નાકર નામમાત્ર રાખીને
 સર્વસ્વ યથેષ્ટ આપી દીધું. ॥૪૩-૪૫॥

ભગવાનપિ તદ્દત્તં યૌતકં ચ ધનં બહુ ।

બ્રાહ્મણેભ્યઃ પ્રદાયૈવ શ્રિયા સહ તિરોદધે ॥૪૬॥

પૂર્ણકામ ભગવાન પણ રત્નાકરે વરવધૂની પહેરામણી
 નિમિત્તથી જે બહુ ધન આપ્યું હતું તે પ્રિયતમ બ્રાહ્મણોને આપી દઈને
 જ લક્ષ્મીજી સાથે અંતર્ધાન થઈ ગયા. ॥૪૬॥

લક્ષ્મીનારાયણાભ્યાં તે ભૃશમાનન્દિતાઃ સુરાઃ ।

ઇન્દ્રાદયો દિવં જગ્મુઃ સ્વં સ્વં ધામાપરે યયુઃ ॥૪૭॥

લક્ષ્મીજી અને નારાયણે અત્યંત આનંદિત કરેલા ઇન્દ્રાદિ દેવો સ્વર્ગમાં ગયા અને બીજા ઋષ્યાદિ જનો પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા. ॥૪૭॥

અધિકારં ચ સમ્પ્રાપ્ય યથાપૂર્વં નિજં નિજમ્ ।

સર્વેઽપિ સુખિનો જાતાઃ પ્રસાદાત્કમલાપતેઃ ॥૪૮॥

સર્વ કોઈ પણ જનો લક્ષ્મીપતિ ભગવાનના પ્રસાદથી યથાપૂર્વ-દુર્વાસા ઋષિના શાપ પહેલાં જેવો અધિકાર હતો તેવા અધિકારને પામીને અત્યંત સુખીયા થઈ ગયા. ॥૪૮॥

મન્દરં ચ ગિરિં તાર્ક્ચઃ પુનર્ભગવદાજ્ઞયા ।

સ્વસ્થાનં સમુપાનીય સ્થાપયમાસ લીલયા ॥૪૯॥

ગરુડજીએ ભગવાનની આજ્ઞાથી ફરીથી મંદરાયળને લીલામાત્રમાં સ્વસ્થાને લઈ જઈને તેના પૂર્વસ્થિત ખાડામાં સ્થાપન કરી દીધો. ॥૪૯॥

एवमिन्द्रेण ब्रह्मर्षे ! नष्टा ब्राह्मणशापतः ।

उपलब्धा पुनः सम्पन्नारायणप्रसादतः ॥५०॥

હે બ્રહ્મર્ષે ! આ રીતે ઇન્દ્ર દેવે દુર્વાસા બ્રાહ્મણના શાપથી નષ્ટ થયેલી સંપત્તિ લક્ષ્મીનારાયણના અનુગ્રહથી ફરીથી પ્રાપ્ત કરી હતી. ॥૫૦॥

य एतां शृणुयात्पुण्यां कथां भगवतो मुने ! ।

कीर्तयेत्प्रयतो वापि सम्पदं प्राप्नुतो हि तौ ॥५१॥

હે મુને ! ભગવાન્ શ્રીલક્ષ્મીનારાયણના મહિમાના સંબંધવાળી આ પવિત્ર કથાને જે જન નિયમતત્પર થઈને સાંભળે અથવા કીર્તન કરે તો તે શ્રોતા વક્તા બન્નેય જનો નિશ્ચે અભીષ્ટ સંપત્તિને પામે. ॥૫૧॥

गृहिणां धनसिद्धिः स्यात्त्यागिनां च यथेप्सिता ।

भक्तिज्ञानविरागादेर्भवेत्सिद्धिरनेन वै ॥५२॥

આ અર્થને સ્પષ્ટપણે કહે છે-આ પાવન કથાના શ્રવણકીર્તનાદિકથી જ ગૃહસ્થોને ધનસિદ્ધિ થાય અને ત્યાગીઓને યથેષ્પિત ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્યાદિકની સિદ્ધિ નિશ્ચે થાય. ॥૫૨॥

इति ते कथितं ब्रह्मन्यथेन्द्रः प्राप सम्पदम् ।

नारदोऽपि यथा श्वेतं द्वीपं स गतवानृषिः ।

तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकेन चेतसा ॥५३॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये
लक्ष्मीनारायणस्तुतिनिरूपणनाમા पञ्चदशोऽध्यायः ॥१५॥

હે બ્રહ્મન્ ! દેવેન્દ્ર જે રીતે નષ્ટ થએલી સંપત્તિને પામ્યો તે સમગ્ર વૃત્તાંત તમને કહી સંભળાવ્યું. મેરુશિખરમાં રહેલા નારદઋષિ પણ જે રીતે શ્વેતદ્વીપ ધામને પામ્યા તે સર્વ તેમનું આખ્યાન તમને હું હવે કહીશ. તેને તમો એકાગ્ર મનથી સાંભળો. ॥૫૩॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે
લક્ષ્મીનારાયણસ્તુતિનિરૂપણનામા પંચદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૫॥

સ્કન્દ उवाच-

મેરુશૃંગ્ગસમારૂઢો નારદો દિવ્યયા દશા ।
 શ્વેતદ્વીપં ચ તત્રસ્થાન્ પશ્યન્ મુક્તાન્ સહસ્રશઃ ॥૧॥
 વાસુદેવે ભગવતિ દૃષ્ટિમાબદ્ધ્ય તત્ક્ષણમ્ ।
 ઉત્પપાત મહાયોગી સદ્યઃ પ્રાપ ચ ધામ તત્ ॥૨॥

૧ અધ્યાય ૧૬મો

(આ પ્રકારે બાર અધ્યાયોથી ઉપોદ્ધાતકથા (પ્રાસંગિક) વર્ણવીને, હવે પ્રકૃત (ચાલુ) કથાને વર્ણવે છે)

કાર્તિક સ્વામી કહે છે-હે સાવર્ણિ મુને ! મેરુપર્વતના શિખર ઉપર આવી રહેલા નારદમુનિ દિવ્ય દૃષ્ટિથી શ્વેતદ્વીપ અને તેમાં રહેલા હજારો મુક્તોને દૂરથી દેખતાં, ભગવાન્ વાસુદેવ વિષે પોતાની દૃષ્ટિને બાંધીને, મહાયોગી હોવાથી તે જ ક્ષણમાં ઊડ્યા તે તત્કાળ શ્વેતદ્વીપ ધામને પામ્યા. ॥૧-૨॥

પ્રાપ્ય શ્વેતં મહાદ્વીપં નારદો હૃષ્ટમાનસઃ ।
 દદર્શ ભક્તાંસ્તાનેવ શ્વેતાંશ્ચન્દ્રપ્રભાન્ શુભાન્ ॥૩॥

શ્વેત નામના મહાદ્વીપને પામીને મનમાં મહા હર્ષને પામેલા નારદમુનિ ત્યાં રહેલા, પ્રથમ જેમનાં વિલક્ષણ લક્ષણો કહેવામાં આવ્યાં છે, ચંદ્રની પ્રભા જેવી શરીરપ્રભાવાળા, શુભ એવા શ્વેત નામના ભક્ત મુક્તોનાં દર્શન પામ્યા. ॥૩॥

પૂજયામાસ શિરસા મનસા તેશ્ચ પૂજિતઃ ।
 દિદૃક્ષુર્બ્રહ્મ પરમં સ ચ કૃચ્છ્રપરઃ સ્થિતઃ ॥૪॥

૧. આ અધ્યાયમાં નારદજીનું શ્વેતદ્વીપધામ પ્રત્યે જવું અને ત્યાંથી ગોલોક ધામમાં જવું અને ધામનું વર્ણન વિગેરે કથા સવિસ્તર કહી છે.

દર્શન પામતાં નારદજીએ મુક્તોને મસ્તકથી પ્રણામ કર્યા. અને પ્રણામ કરતા નારદજીની મુક્તોએ મનથી પૂજા કરી. આ રીતે પરસ્પર ઉચિત સત્કાર વિધિ થઈ રહ્યા પછી, પરંબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણનાં સાક્ષાત્ દર્શન પામવાની ઉત્કટ ઈચ્છાવાળા હોવાથી નારદજી કૃચ્છ્ર વ્રતપરાયણ થઈ રહ્યા. એટલે એક પગે ઊભા રહીને તપ કરતા થકા ભગવાનના મંત્રને મનથી સતત જપવા લાગ્યા. ॥૪॥

भक्तमेकान्तिकं विष्णोर्बुद्धा भागवतास्तु ते ।

तमूचुस्तुष्टमनसो जपन्तं द्वादशाक्षरम् ॥५॥

પરમ ભાગવત શ્વેતમુક્તો ‘ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય’ આ દ્વાદશાક્ષર વાસુદેવ મંત્રને નિરંતર જપતા, નારદમુનિને વિષ્ણુ ભગવાનના એકાંતિક ભક્ત જાણીને, તેમની ઉપર મનમાં બહુ પ્રસન્ન થઈને બોલ્યા. ॥૫॥

श्वेतमुक्ता ऊचुः-

मुनिवर्य ! भवान् भक्तः कृष्णस्यास्ति यतोऽत्र नः ।

दृष्ट्वान् देवदुर्दृश्यान्किमिच्छन्नथ तप्यति ॥६॥

શ્વેતમુક્તો કહે છે-હે મુનિવર્ય ! તમો શ્રીકૃષ્ણના મહા ભક્ત છો. આ કારણથી જ દેવતાઓને પણ જેમનાં દર્શન દુર્લભ છે એવા અમારાં દર્શન પામ્યા છો. અમારાં દર્શન ભગવદ્ભક્ત વિના બીજાઓને થતાં નથી. અમારાં દેવદુર્લભ દર્શન પામ્યા છો તથાપિ તમારે એવી શી ઉત્કટ ઈચ્છા છે ? કે જેથી આવા ઉગ્ર તપમાં પ્રવર્ત્યા છો. ॥૬॥

नारद उवाच-

भगवन्तं परं ब्रह्म साक्षात्कृष्णमहं प्रभुम् ।

द्रष्टुमुत्કોऽस्मि भक्तेन्द्रास्तं दर्शयत तत्प्रियाः ॥७॥

આ રીતે શ્વેતમુક્તોએ પૂછેલા નારદજી હવે કહે છે-
હે મહાભક્તો ! હું પરંબ્રહ્મ પરમાત્મા મહાપ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં
સાક્ષાત્ દર્શન કરવાની ઉત્કટ ઉત્કંઠાવાળો છું. અને તમો ભગવાનને
અત્યંત વહાલા છો. તો બ્રહ્મધામમાં રહેલા ભગવાનનાં મને દર્શન
કરાવો. ॥૭॥

સ્કન્દ उवाच-

तदैकः श्वेतमुक्तस्तु कृष्णेन प्रेरितो हृदि ।

एहि ते दर्शये कृष्णमित्युक्त्वा पुरतोऽभवत् ॥८॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે-હે મુને ! આ પ્રકારે નારદજીએ સવિનય
કહેલા, શ્રીકૃષ્ણભગવાનને હૃદયમાં પ્રેરણા કરેલા એક શ્વેતમુક્ત,
'હે નારદ ! તમો મારી સાથે આવો, હું તમને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં
સાક્ષાત્ દર્શન કરાવું.' એમ કહીને નારદજીની આગળ ચાલ્યા. ॥૮॥

प्रहृष्टो नारदस्तेन साकमाकाशवर्त्मना ।

पश्यन् धामानि देवानां तत ऊर्ध्वं ययौ मुनिः ॥९॥

કૃષ્ણદર્શનની પ્રતીતિને લાવનારું શ્વેતમુક્તનું વચન
સાંભળવાથી મનમાં બહુ હર્ષિત થએલા નારદમુનિ આગળ થએલા
શ્વેતમુક્તની સાથે આકાશમાર્ગે કરીને દેવોનાં ધામોને જોતા જોતા તે
ધામોથકી ઊર્ધ્વ (ઉપર) ચાલ્યા. ॥૯॥

सप्तर्षीश्च ध्रुवं दृष्ट्वाऽनासक्तः कुत्रचित्स च ।

महर्जनतपोलोकान् व्यतीयाय द्विजोत्तम ! ॥१०॥

હે દ્વિજોત્તમ ! ઊર્ધ્વ ચાલેલા નારદજી સપ્તર્ષિમંડળ તથા ધ્રુવ
મંડળને દેખીને, કોઈપણ સ્થાનોમાં લેશથી પણ આસક્તિને નહિ

પામતા થકા મહલોક જનલોક તપલોક આ ત્રણ લોકોને ઉલ્લંઘન કરીને તેથી ઉપર ચાલ્યા. ॥૧૦॥

ब्रह्मलोकं ततो दृष्ट्वा श्वेतमुक्तानुगो मुनिः ।

कृष्णस्यैवेच्छयाध्वानं प्रापाष्टावरणेष्वपि ॥૧૧॥

શ્વેતમુક્તની પાછળ પાછળ જતા નારદજી ત્યાંથી સત્યલોકને જોઈને, ત્યાંથી આગળ આવતાં ભૂમિઆદિક અષ્ટ આવરણોમાં પણ પોતાને જવાના યોગ્ય માર્ગને શ્રીકૃષ્ણનીજ ઈચ્છાથી પામ્યા. ॥૧૧॥

भूम्यसेजोनिलाकाशाहंमहत्प्रकृतीः क्रमात् ।

क्रान्त्वा दशोत्तरगुणाः प्राप गोलोकमद्भुतम् ॥૧૨॥

કયાં આવરણો ? તો પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, અહંકાર, મહત્ત્વ અને પ્રકૃતિ, આ અનુક્રમે એક એક થકી ઉત્તરોત્તર દશ દશ ઘણાં અધિક અષ્ટ આવરણોને અતિક્રમ કરીને, અદ્ભુત ગોલોકને સમીપે પહોચ્યા. ॥૧૨॥

धाम तेजोमयं तद्धि प्राप्यमेकान्तिकैर्हरिः ।

गच्छन् ददर्श विततामगाधां वीरजां नदीम् ॥૧૩॥

શ્રીહરિના એકાંતિક ભક્તોએ જ એક પ્રાપ્ય એવા તેજોમય ગોલોકધામ પ્રત્યે જતાં, નારદજી પ્રથમ (સ આગચ્છતિ વિરજાં નદી તાં મનસાત્યેતિ) આ શ્રુતિએ વર્ણવેલી, અગાધ જળ જેમાં છે, બહુ વિશાળ એવી વિરજા નદીના દર્શનને પામ્યા. ॥૧૩॥

गोपीगोपगणस्नानधौतचन्दनसौरभाम् ।

पुण्डरीकैः कोकनदै रम्यामिन्दीवरैरपि ॥૧૪॥

કેવી વિરજા ? તો ભગવદ્ભક્ત ગોપ-ગોપીઓના ગણોના સ્નાનથી ધોવાએલા ચંદનને લીધે બહુ સુગંધવાળી, શ્વેત રક્ત શ્યામ આદિક અનેક જાતિનાં કમળો વડે અતિ રમણીય છે. ॥૧૪॥

તસ્યાસ્તટં મનોહારિ સ્ફટિકાશ્મમયં મહત્ ।
 પ્રાપ શ્વેતહરિદ્રક્તપીતસન્મણિરાજિતમ્ ॥૧૫॥
 કલ્પવૃક્ષાલિભિર્જુષ્ટં પ્રવાલાઙ્કુરશોભિતમ્ ।
 સ્યમન્તકેન્દ્રનીલાદિમળીનાં ખનિમણ્ડિતમ્ ॥૧૬॥
 નાનામળીન્દ્રનિચિતસોપાનતતિશોભનમ્ ।
 કૂજદ્ધિર્મધુરં જુષ્ટં હંસકારણ્ડવાદિભિઃ ॥૧૭॥
 વૃન્દૈઃ કામદુધાનાં ચ ગજેન્દ્રાણાં ચ વાજિનામ્ ।
 પિબદ્ધિર્નિમલં તોયં રાજિતં સ વ્યતિક્રમત્ ॥ ૧૮॥

આવી દિવ્ય વિરજાનદીના તટને નારદજી પામ્યા. કેવો તટ ? તો પ્રધાનપણે સ્ફટિક મણિઓવડે રચેલો, અતિશય દીર્ઘ, શ્વેત હરિત (લીલા) રક્તપીત આદિક શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ મણિઓથી વિરાજમાન, માટે જ સર્વના મનને આકર્ષણ કરનારો છે. વળી કલ્પવૃક્ષોની લાંબી પંક્તિઓથી વીંટાએલો પ્રવાલ; જે વિદ્રુમવેલી તેના નવાંકુરોથી સુશોભિત, સ્યમંતક ઈન્દ્રનીલ આદિક મણિઓની ખાણોથી શોભાયમાન, નાના પ્રકારના ઉત્તમ મણિઓથી જડેલી પગથીયાંની પંક્તિઓએ કરીને વિરાજમાન, દીર્ઘ મધુર શબ્દોને કરતા કામદુધા ગાયો, ગજેન્દ્રો અને અશ્વેન્દ્રોનાં વૃન્દોથી વિટાએલો, આવી અનેકવિધ શોભાએ સંપન્ન એવા તટને નારદજી ઉલ્લંઘન કરી ગયા. ॥૧૫-૧૮॥

उत्तीर्याथ धुनीं दिव्यां तत्क्षणादीश्वरेच्छया ।

तद्धामपरिखाभूतां शतशृङ्गागमाप सः ॥१९॥

તટને ઉલ્લંઘન કર્યા પછી નારદમુનિ ગોલોક ધામને ચારે બાજુ ગોળાકાર વીંટાએલી હોવાથી તેની ખાઈભૂત એવી દિવ્ય વિરજા નદીને ભગવાનની ઈચ્છાથી સહજમાં ઉતરી જઈને, શતશૃંગ નામના અચળને પામ્યા. ॥૧૯॥

હિરણ્મયં દર્શનીયં કોટિયોજનમુચ્છિત્તમ્ ।
 વિસ્તારે દશકોદયસ્તુ યોજનાનાં મનોહરમ્ ॥૨૦॥
 સહસ્રશઃ કલ્પવૃક્ષૈઃ પારિજાતાદિભિર્દુર્મૈઃ ।
 મલ્લિકાયૂથિકાભિશ્ચ લવઙ્ગૈર્લાલતાલિભિઃ ॥૨૧॥
 સ્વર્ણરમ્ભાદિભિશ્ચાન્યૈઃ શોભમાનં મહીરુહૈઃ ।
 દિવ્યૈર્મૃગગણૈર્નાગૈઃ પક્ષિભિશ્ચ સુકૂજિતૈઃ ॥૨૨॥

કેવો શતશૃંગાચળ ? તો હિરણ્મય, માટે જ દર્શનીય, એક કોટી યોજન ઊંચાઈવાળો, દશ કોટી યોજન વિસ્તારવાળો અને મનોહર છે. વળી કેવો ? તો દિવ્ય અપરિમિત કલ્પવૃક્ષો, પારિજાતાદિ બીજા વૃક્ષો, મોગરો જૂઈ આદિક વેલીઓ, લવીંગ, એલાયચી આદિક લતાઓની પંક્તિઓ અને સોનેરી કેળો આદિક બીજાપણ બહુ વૃક્ષોવડે તથા મૃગગણો ગજગણો અને મધુર શબ્દને કરતા પક્ષિગણોએ કરીને બહુ શોભાયમાન છે. ॥૨૦-૨૨॥

દુર્ગાયિતસ્ય તદ્ધામ્નસ્તસ્ય રમ્યેષુ સાનુષુ ।
 મનોજ્ઞાન્ વીતતાનૈક્ષદ્ભગવદ્રાસમણ્ડપાન્ ॥૨૩॥

આવા શતશૃંગને પામ્યા પછી, ગોલોક ધામને કોટની પેઠે યોગરદમ વીંટાઈને રહેલા તે આ શતશૃંગપર્વતનાં રમણીય સાનુઓમાં (પર્વત ઉપરની સપાટ પૃથ્વી) ભગવાનને રાસ રમવાના રમણીય વિશાળ રાસમંડપો નારદજીના જોવામાં આવ્યા. ॥૨૩॥

વૃતાનુદ્યાનતતિભિઃ ફુલ્લપુષ્પસુગન્ધિભિઃ ।
 કપાટૈ રત્નનિચિતૈશ્ચતુદ્વારસુશોભનાન્ ॥૨૪॥
 ચિત્રતોરણસમ્પન્નો રત્નસ્તમ્ભૈઃ સહસ્રશઃ ।
 જુષ્ટાંશ્ચ કદલીસ્તમ્ભૈર્મુક્તાલમ્બૈર્વિતાનકૈઃ ॥ ૨૫॥
 દૂર્વાલાજાક્ષતફલૈર્યુક્તાન્ માઙ્ગલિકૈરપિ ।
 ચન્દનાગુરુકસ્તૂરીકે સરોક્ષિતચત્ત્વરાન્ ॥૨૬॥
 સુશ્રાવ્યવાદ્યનિનદૈર્હૃદ્યાન્ બહુવિધૈરપિ ।
 તેષુ યૂથાનિ ગોપીનાં કોટિશઃ સ દદર્શ હ ॥ ૨૭॥

કેવા રાસમંડપો ? તો પ્રકુલ્લિત પુષ્પોના સુગંધવાળા
 બાગબગીઓની પંક્તિઓથી વીંટાએલા અને રત્નજડિત કમાડાંથી એક
 એકનાં ચાર ચાર દ્વારો જેનાં અતિશય શોભાયમાન છે. વળી વિચિત્ર
 તોરણોએ યુક્ત એવા રત્નસ્તંભો તથા કદલીસ્તંભો તથા મોતીઓના
 લટકતા ગુચ્છોવાળા ઉલ્લોચોથી વિરાજમાન છે. વળી ધરો, ધાણી,
 અક્ષત ફળ આદિક માંગલિક પદાર્થોએ યુક્ત અને ચંદન, અગુરુ,
 કસ્તુરી, કેસર, આદિક સુગન્ધિ પદાર્થોથી જેનાં આંગણાં ચોકો છાંટી
 દીધાં છે એવા છે. વળી જેના મધુર સ્વરો સાંભળવાલાયક છે એવાં
 વિવિધ વાદ્યોના નાનાવિધ નાદોએ કરીને પણ સર્વના હૃદયને અત્યંત
 પ્રીતિ ઉપજાવનારા છે. આવાં વિશેષણોએ વિશિષ્ટ રાસમંડપો
 નારદજીના જોવામાં આવ્યા. આ પછી આવા મંડપોમાં ગોપીઓનાં
 કોટી વૃન્દો સ્પષ્ટ જોવામાં આવ્યાં. ॥૨૪-૨૭॥

અનર્ઘ્યવાસોભૂષાભિઃ સદ્રત્નમણિકઙ્કજૈઃ ।

કાઞ્ચી નુપુરકેયૂરૈઃ શોભિતાન્યઙ્ગુલીયકૈઃ ॥૨૮॥

તારુણ્યરૂપલાવણ્યૈઃ સ્વરૈશ્ચાપ્રતિમાનિ હિ ।

રાધાલક્ષ્મીસવર્ણાનિ શૃંગારિકકરાણિ ચ ॥૨૯॥

ભોગદ્રવ્યૈર્બહુવિધૈર્મણ્ડપેષુ યુતેષુ ચ ।

વિલસન્તિ ચ ગાયન્તિ મનોજ્ઞાઃ કૃષ્ણગીતિકાઃ ॥૩૦॥

કેવાં ગોપીવૃંદો ? તો જે અમૂલ્ય વસ્ત્રો અને અલંકારો તથા શોભાયમાન રત્નો અને મણિઓથી જડેલાં કંકણો (હસ્તભૂષણો) તથા કટિમેખળા નૂપુર, બાજુબંધ, વીંટીઓ આદિકે કરીને નિરતિશય શોભાયમાન છે. વળી જેનું તારુણ્ય, (યુવા વય) રૂપ, (શરીરસૌન્દર્ય) લાવણ્ય અને સ્વરની સાથે જેને કોઈની ઉપમાજ નથી એવાં અનુપમ અને રાધા-લક્ષ્મીને સમાન શરીરવર્ણવાળાં અને ચંદન પુષ્પાદિ શૃંગારિક પૂજા પદાર્થોથી ભરેલાં પાત્રોને હાથમાં ધારી રહેલાં છે. વળી જે નાના પ્રકારનાં ભોગપદાર્થોએ યુક્ત એવા રાસમંડપોમાં વિરાજતાં અને શ્રીમહાપ્રભુ શ્રીકૃષ્ણના મનોહર ગાયનોચિત પદોને ગાવામાં તત્પર છે. આવાં ગોપીઓનાં અનેક વૃંદો નારદજીના જોવામાં આવ્યાં. ॥૨૯-૩૦॥

ઉપત્યકાસુ તસ્યાદ્રેરથ વૃન્દાવનાભિધમ્ ।

વનં મહાન્તમદ્રાક્ષીત્સાવર્ણે ! નારદો મુનિઃ ॥૩૧॥

હે સાવર્ણિમુને ! ગોપીવૃંદોનું દર્શન થયા પછી નારદમુનિને શતશૃંગાયળની તળેટીમાં વૃંદાવન નામનું મોટું વન દિવ્ય જોવામાં આવ્યું. ॥૩૧॥

કૃષ્ણસ્ય રાધિકાયાશ્ચ પ્રિયં તત્ક્રીડયનસ્થલમ્ ।

કલ્પદ્રુમાલિભી રમ્યં સરોભિશ્ચ સપદ્મજૈઃ ॥૩૨॥

આમૈરામ્રાતકૈર્નિપૈર્બદરીભિશ્ચ દાહિમૈઃ ।

ખર્જૂરીપૂગનારઙ્ગૈર્નાલિકેરેશ્ચ ચન્દનૈઃ ॥૩૩॥

જમ્બૂજમ્બીરપનસૈરક્ષોઢૈઃસુરદારુભિઃ ।

કદલીભિશ્ચમ્પકૈશ્ચ દ્રાક્ષાભિઃ સ્વર્ણકેતકૈઃ ॥૩૪॥

ફલપુષ્પભરાનમ્રૈર્નાનાવૃક્ષૈર્વિરાજિતમ્ ।

મલ્લિકામાધવીકુન્દૈર્લવઙ્ગૈર્યૂથિકાદિભિઃ ॥૩૫॥

કેવું વૃંદાવન ? તો રાધિકાસહિત શ્રીકૃષ્ણને બહુ વહાલું, તેમને કીડા કરવાના સ્થળભૂત, કલ્પવૃક્ષોની પંક્તિઓ અને કમળસહિત સરોવરોએ કરીને જે સુંદર છે. વળી આંબા, આમ્રાતક (એક જાતના સુગન્ધિ આંબા) નીપ, બદરી, દાડમ, ખજૂરી, નારંગ, નાલિકેર, ચંદન, જાંબુ, લીંબોઈ, ફનસ, અખોડ, દેવદારૂ, ચંપા, કેળો, દ્રાક્ષ, સુવર્ણકેતકી, ઈત્યાદિ ફળપુષ્પોના ભારથી નમી ગએલા નાનાવિધ વૃક્ષોથી વિરાજમાન તથા મલ્લિકા, (એક જાતનો મોગરો) માધવી, (જેને વાસંતી લતા કહે છે) કુંદ, (એક જાતનો મોગરો) લવીંગ, જૂઈ આદિક લતાઓથી શોભાયમાન છે. ॥૩૨-૩૫॥

મન્દશીતસુગન્ધેન સેવિતં માતરિશ્વના ।

શતશ્રૃંગસૂતૈરાદ્રૈર્નિર્ઘરૈશ્ચ સમન્તતઃ ॥૩૬॥

સદા વસન્તશોભાઢ્યં રત્નદીપાલિમણ્ડિતૈઃ ।

શ્રૃંગારિકદ્રવ્યયુતૈઃ કુઞ્ઞૈર્જુષ્ટમનેકશઃ ॥૩૭॥

ગોપાનાં ગોપિકાનાં ચ કૃષ્ણસઙ્કીર્તનૈર્મુહુઃ ।

ગોવત્સપક્ષિનિનદૈર્નાનાભૂષણનિઃસ્વનૈઃ ।

દધિમન્થનશબ્દૈશ્ચ સર્વતો નાદિતં મુને ! ॥ ૩૮॥

ફુલપુષ્પફલાનમ્રનાનાદ્મસુશોભનૈઃ ।

દ્વાત્રિંશતા વનૈરન્યૈર્યુક્તં પશ્ય મનોહરૈઃ ॥૩૯॥

વળી મંદ શીતળ સુગન્ધિ એવો વાયુ જેમાં વાય છે અને શતશૃંગાયળમાંથી નીકળતાં નિઝરણોએ કરીને ચારે તરફ ભીનું છે. વળી વસંતઋતુની સઘળી શોભાએ સંપન્ન તથા રત્નદીપોની પંક્તિઓએ યુક્ત અને શૃંગારિક પદાર્થોએ યુક્ત એવા અનેક કુંજો (ગુહાપ્રદેશો) વડે અતિશોભાયમાન છે. વળી હે મુને ! ગોપ-ગોપિકાઓએ વારંવાર ગાન કરાતાં કૃષ્ણકીર્તનોના ધ્વનિઓ તથા ગાયો વત્સો અને પક્ષિઓના નાદો તથા ભગવાન્ અને તદ્ભક્તોએ ધારણ કરેલા નાનાવિધ આભૂષણોના શબ્દો અને દધિમંથન શબ્દોએ કરીને દશેય દિશામાં શબ્દાયમાન છે. વળી ફળ પુષ્પોના ભારે ભારથી બહુ નમી ગએલા નાનાવિધ વૃક્ષોએ કરીને શોભાયમાન અને જોનારા ભક્તજનોના મનને હરનારાં એવાં બીજાં મધુવન તાળવન વિગેરે બત્રીશ વનોથી વિંટાએલું વિશાળ છે. આવું વૃંદાવન નારદજીએ જોયું. ॥૩૯-૩૯॥

તદ્વીક્ષ્ય હ્રષ્ટઃ સ પ્રાપ ગોલોકપુરમુજ્જવલમ્ ।

વર્તુલં રત્નદુર્ગં ચ રાજમાર્ગોપશોભિતમ્ ॥૪૦॥

રાજિતં કૃષ્ણભક્તાનાં વિમાનૈઃ કોટિભિસ્તથા ।

રથૈ રત્નેન્દ્રચિતૈઃ કિઙ્કિણીજાલશોભિતૈઃ ॥૪૧॥

મહામળીન્દ્રનિકરૈ રત્નસ્તમ્ભાલિમણ્ડિતૈઃ ।

અદ્ભુતૈઃ કોટીશઃ સૌધૈઃ પઙ્ક્તિસંસ્થૈર્મનોહરમ્ ॥૪૨॥

વિલાસમણ્ડપૈ રમ્યૈ રત્નસારવિનિર્મિતૈઃ ।

રત્નેન્દ્રદીપતિભિઃ શોભનં રત્નવેદિભિઃ ॥૪૩॥

હે મુને ! આવા દિવ્ય વૃંદાવનને જોઈને બહુ હર્ષને પામેલા નારદમુનિ, ગોલોક નામના પુર (નગર) ને પામ્યા. કેવું પુર ? તો બહુ પ્રકાશમાન, ગોળાકાર, રત્નના કિલ્લાવાળું, શ્રેષ્ઠ રાજમાર્ગોએ કરીને સુશોભિત, કૃષ્ણભક્તોનાં અસંખ્યાત વિમાનો તથા જેમાં શ્રેષ્ઠ રત્નો જડ્યાં છે એવા અને વળી નાની ઘંટડીઓના સમૂહોથી શોભાયમાન એવા રથોવડે વિરાજિત છે. વળી મહામણિવરોના સમૂહોવડે જ નિર્માણ કરેલા, રત્નસ્તંભોની પંક્તિઓએ કરીને વિરાજિત, જોનારા મુક્તજનોને આશ્ચર્ય ઉપજાવનારા, પંક્તિબંધ રહેલા અસંખ્યાત એવા સૌધો (એકાંતિક ભક્તોને રહેવાના મહેલો) એ કરીને તો મનોહર છે. વળી ઉત્તમ મણિઓથી રચેલા દિવ્ય વિલાસમંડપો તથા ઉત્તમરત્નરૂપ જ દીપોની પંક્તિઓ તથા રત્નમય વેદિઓવડે રમણીય છે. ॥૪૦-૪૩॥

કે સરાગુરુ કસ્તૂરીકુઙ્કુ મદ્રવર્ચ્ચિતમ્ ।

દધિદૂર્વાલાજપૂગૈ રમ્ભાભિઃ શોભિતાઙ્ગણમ્ ॥૪૪॥

વારિપૂર્ણૈર્હૈર્મઘટૈસ્તોરણૈઃ કૃતમઙ્ગલમ્ ।

મણિકુટ્ટિમરાજાધ્વચલદ્ભૂરિગજાશ્વકમ્ ॥૪૫॥

શ્રીકૃષ્ણદર્શનાયાતૈર્નૈકબ્રહ્માણ્ડનાયકૈઃ ।

વિરિશ્ચિશઙ્કરાદ્યૈશ્ચ બલિહસ્તૈઃ સુસઙ્કુલમ્ ॥૪૬॥

વ્રજદ્ભિઃ કૃષ્ણવીક્ષાર્થં ગોપગોપીકદમ્બકૈઃ ।

સુસઙ્કુલમહામાર્ગં મુમોદાલોક્ય તન્મુનિઃ ॥૪૭॥

વળી કેસર, અગરુ, કસ્તૂરી, કુંકુમ આદિકના રસથી જેના માર્ગો ચોક આદિક છાંટેલા છે અને દધિ, દુર્વા, લાજા, (ધાણી) સોપારી, કદળીવૃક્ષો આદિકથી જેનાં આંગણાં (મહેલના અગ્રભાગો)

શોભાડેલાં છે એવું છે. વળી જળથી પૂર્ણ ભરેલા સુવર્ણ કળશો અને વિવિધ તોરણોથી જેનાં ગૃહાંગણોમાં મંગળ કરેલું છે. જેના મણિબદ્ધ ભૂમિવાળા રાજમાર્ગોમાં અનેક ગજો અશ્વો વિચરતા છે. વળી ચંદનાદિ પૂજાપદાર્થોને હાથમાં લઈને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવા માટે આવેલા અનેક બ્રહ્માંડોના નાયકો ભવબ્રહ્માદિકોની જેમાં ભારે ભીડ ચર્યા કરે છે. વળી શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવા જતાં ગોપ-ગોપીઓનાં મંડળોએ કરીને જેનાં મહામાર્ગોમાં મોટી ભીડ ચર્તે છે. આવાં અનેક વિશેષણોએ વિશિષ્ટ એવા દિવ્ય ગોલોક ધામને જોઈને નારદમુનિ મનમાં બહુ જ આનંદ પામી ગયા. ॥૪૪-૪૭॥

કૃષ્ણમન્દીરમાપાથ સર્વાશ્ચર્ય મનોહરમ્ ।

નન્દાદિવૃષભાન્વાદિગોપસૌધાલિભિર્વૃતમ્ ॥ ૪૮॥

ચતુર્ધારૈઃ ષોડશાભિર્દુર્ગૈઃ સપરિચ્છૈર્યુતમ્ ।

કોટિગોપવૃત્તૈકૈક દ્વારપાલસુરક્ષિતૈઃ ॥ ૪૯॥

ગોલોકનગરનાં દર્શન થયા પછી, નારદમુનિ શ્રીકૃષ્ણના દિવ્ય મંદિરને પામ્યા. કેવું મંદિર ? તો આશ્ચર્યમાત્રના સ્થાનભૂત, (જેમાં સમસ્ત આશ્ચર્યો રહ્યાં છે) સર્વના મનને હરનારું, નંદાદિ અને વૃષભાનુઆદિ ગોપોના મહેલોની પંક્તિઓથી ચોમેર વિંટાએલું, પ્રત્યેક ચાર ચાર દ્વારવાળા સોળ દુર્ગો (કિલ્લાઓ) કે જે કોટી ગોપોથી વીંટાએલા એક એક મુખ્ય દ્વારપાળોએ રૂડીરીતે રક્ષણ કરાતા અને પરિખા (ખાઈઓ) એ સહિત છે તેનાથી યુક્ત એવા દિવ્ય મંદિરને પામ્યા. ॥૪૮-૪૯॥

રત્નસ્તમ્ભકપાટેષુ દ્વાર્ષુ સ્વાગ્રસ્થિતેષુ સઃ ।

ઉપવિષ્ટાન્ ક્રમેણૈવ દ્વારપાલાન્ દર્શ હ ॥ ૫૦॥

મંદિરને પામ્યા પછી, નારદમુનિએ રત્નોના સ્તંભો અને કમાડાં જેનાં છે અને પોતાની આગળ રહેલાં એવાં સોળ દ્વારો (દરવાજા)માં બેઠેલા દ્વારપાળોને (દરવાણી) અનુક્રમે જ જોયા. એટલે સોળ દ્વારોમાં કોટીગોપોથી વિંટાએલા પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય એવા અનુક્રમથી એક એક દ્વારપાળને જોયા. ॥૫૦॥

वीरभानुं चन्द्रभानुं सूर्यभानुं तृतीयकम् ।

वसुभानुं देवभानुं शक्रभानुं ततः परम् ॥५१॥

रत्नभानुं सुपार्श्वं च विशालमृषभंततः ।

अंशुं बलं च सुबलं देवप्रस्थं वरूथपम् ॥५२॥

श्रीदामानं च नत्वासौ प्रविष्टोऽन्तस्तदाज्ञया ।

महाचतुष्के वितते तेजोऽपश्यन्महोच्चयम् ॥५३॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवમાહાત્મ્યે
ગોલોકવર્ણનનામા ષોડશોઽધ્યાયઃ ॥૧૬॥

તે દ્વારપાળોને કહે છે-પ્રથમ દ્વારમાં કોટી ગોપોથી વિંટાએલા વીરભાનુ, દ્વિતીય દ્વારમાં કોટી ગોપોથી વિંટાએલા ચંદ્રભાનુ, (આવો અનુક્રમ સર્વત્ર સમગ્રી લેવો) સૂર્યભાનુ, વસુભાનુ, દેવભાનુ, શક્રભાનુ, રત્નભાનુ, સુપાર્શ્વ, વિશાળ, ઋષભ, અંશુ, બળ, સુબળ, દેવપ્રસ્થ, વરૂથપ અને શ્રીદામા આ સોળ પાર્ષદોને અનુક્રમે પ્રણામ કરીને અનુક્રમે આવેલા તેઓની આજ્ઞા લઈને ઠેઠ અંદર પ્રવિષ્ટ થએલા નારદજીએ વિતત-માપે રહિત બહુ વિશાળ એવા મહાયોકમાં મહારાશીભૂત તેજ (અક્ષરબ્રહ્માખ્ય) જોયું. ॥૫૧-૫૩॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે
ગોલોકવર્ણનનામા ષોડશોઽધ્યાયઃ ॥૧૬॥

સ્કન્દ उवाच-

तत्त्वेककालसम्भूतकोटिकोट्यर्कसन्निभम् ।

स व्यचष्ट महत्तेजो दिव्यं सिततरं मुने ! ॥१॥

^૧અધ્યાય ૧૭મો

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે સાવર્ણિ મુને ! નારદજીએ વિશાળ મહાયોકમાં દેખેલું મહાતેજ કેવું ? તો એક સાથે ઉદય પામેલા અસંખ્યાત સૂર્યોને સદૃશ પ્રકાશમાન, દિવ્ય, બહુ શ્વેત અને અમાપ એવું તેજ નારદજીના જોવામાં આવ્યું. ॥૧॥

दिशश्च विदिशः सर्वा ऊर्ध्वाधो व्याप्नुवच्च यत् ।

अक्षरं ब्रह्म कथितं सच्चिदानन्दलक्षणम् ॥२॥

વળી કેવું ? તો સર્વ દિશાઓમાં, વિદિશાઓમાં અને અધો ઊર્ધ્વ વ્યાપી રહેલા સચ્ચિદાનંદરૂપ જે તેજને અક્ષરબ્રહ્મ નામથી કહેવામાં આવે છે. ॥૨॥

प्रकृतिं पुरुषं चोभौ तत्कार्याण्यपि सर्वशः ।

व्याप्तं यद्योगसंसिद्धाः षट् चक्राणि निजान्तरे ।

व्यतीत्य मूर्ध्नि पश्यन्ति वासुदेवप्रसादतः ॥३॥

વળી કેવું ? તો મૂળ પ્રકૃતિ પુરુષ અને તેનાં કાર્ય પ્રધાન પુરુષાદિક સર્વમાં પણ વ્યાપી રહેલા જે તેજને યોગાભ્યાસથી સમાધિ સિદ્ધિને પામેલા પુરુષો પોતાના શરીરના અંતઃપ્રદેશમાં રહેલાં છ ચક્રોને (મૂળાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મણિપૂરક, અનાહત, વિશુદ્ધિ, આજ્ઞા નામનાં) ઉલ્લંઘન કરીને, ભગવાન્ વાસુદેવના પ્રસાદથી મસ્તકમાં રહેલા સહસ્રદળ કમળમાં સાક્ષાત્ જુવે છે. ॥૩॥

૧. આ અધ્યાયમાં અનંત ઐશ્વર્ય યુક્ત એવા શ્રીકૃષ્ણનું વર્ણન તથા તેવા શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન પામેલા નારદજીએ કરેલી તેમની સ્તુતિનું વર્ણન કર્યું છે.

યદ્વાસા ભાસિતઃ સૂર્યો વહ્નિરિન્દુશ્ચ તારકાઃ ।

ભાસયન્તિ જગત્સર્વં સ્વપ્રકાશં તથાઽમૃતમ્ ॥૪॥

વળી કેવું ? તો જેના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થએલો સૂર્ય, અગ્નિ, ચંદ્રમાં અને તારાઓ સમસ્ત જગતને પ્રકાશ કરી રહ્યા છે જે પોતે સ્વતઃસિદ્ધ પ્રકાશવાળું હોવાથી સ્વયંપ્રકાશ કહેવાય છે તથા જે અમૃતધામ સંજ્ઞાથી પણ કહેવાય છે. ॥૪॥

યદ્બ્રહ્મપુરમિત્યાહુર્ભગવદ્ધામ સાત્ત્વતાઃ ।

યસ્યાન્તિકેષુ પરિતસ્તિષ્ઠન્ત્યર્ચકકોટયઃ ॥૫॥

વળી કેવું ? તો ભક્તજનો જેને બ્રહ્મપુર નામથી અને ભગવદ્ધામ નામથી કહે છે. જે તેજઃપુંજના સમીપ ભાગમાં યોગરદમ પૂજક જનોના સમૂહો ઊભા રહ્યા છે. ॥૫॥

બ્રહ્મશઙ્કરવૃન્દાનિ હ્યુપર્યુપરિ સમ્ભ્રમાત્ ।

પતન્તિ બલિહસ્તાનિ ગોપગોપીવ્રજાશ્ચ યત્ ॥૬॥

વળી કેવું ? તો ચંદન-પુષ્પાદિ પૂજાપદાર્થો જેમના હાથમાં છે એવાં ભવ બ્રહ્માનાં વૃંદો તથા તેવાં જ ગોપગોપીઓનાં વૃંદો જે બ્રહ્મતેજમાં સંબ્રમથી-પ્રેમભરથી વ્યાકુળ હોવાને લીધે એક બીજાની ઉપર પડતાં થકાં ઊભાં રહ્યાં છે. ॥૬॥

કૃષ્ણસ્યાનુગ્રહો યસ્મિન્સ તેજસિ તમીક્ષતે ।

કેવલં તેજ એવાન્યે પશ્યન્તિ ન તુ તં મુને ! ॥૭॥

વળી કેવું ? તો હે મુને ! જે ભક્તની ઉપર ભગવાનનો અનુગ્રહ હોય તે જ ભક્ત તે બ્રહ્મતેજમાં દિવ્ય મનોહર મૂર્તિથી વિરાજમાન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને સાક્ષાત્ જુવે છે. જેમની ઉપર અનુગ્રહ ન હોય

એવા બીજા જનો તો કેવળ પૂર્વોક્ત તેજઃપુંજને જ જુવે છે, પણ તેમાં દિવ્ય વિગ્રહથી રહેલા પુરુષોત્તમને નથી જ જોતા. ॥૭॥

તસ્મિન્દર્શાદ્ભુતદિવ્યમન્દિરં વિચિત્રરત્નેન્દ્રમયં મનોજ્ઞમ્ ।
રત્નોજ્જ્વલસ્તમ્ભસહસ્રકાન્તં મહાસભામણ્ડપદર્શનીયમ્ ॥૮॥

આવા વિશેષણવિશિષ્ટ બ્રહ્મતેજમાં એક અદ્ભુત દિવ્ય મંદિર નારદજીના જોવામાં આવ્યું. કેવું મંદિર ? તો વિવિધ વર્ણવાળા ઉત્તમ રત્નસમૂહોથી નિર્માણ કરેલું; ઉત્તમોત્તમ મણિમય ઉજ્જવળ અસંખ્યાત સ્તંભોએ કરીએ મનોહર, મહાસભામંડપોએ કરીને દર્શનીય, માટે જ જે નિરતિશય સુંદર છે. ॥૮॥

સૌધાલિભિર્ભૂરિભિરુજ્જ્વલાભિઃ

સ્વોપાસકાનાં પરિતો વિરાજિતમ્ ।

વિચિત્રસૂક્ષ્મામ્બરરત્નભૂષા-

વિભૂષિતાનાં હિ નૃણાં ચ યોષિતામ્ ॥૯॥

વળી કેવું મંદિર ? તો અખંડપણે પોતાની સેવામાં રહેલા, વિચિત્ર વર્ણવાળાં સૂક્ષ્મ વસ્ત્રોથી તથા રત્નમય આભૂષણોથી આભૂષિત થએલા (દિવ્ય વસ્ત્ર વિભૂષણોને ધારી રહેલા); એવા સ્ત્રીપુરુષરૂપ અનેક મુક્તોના ચારે બાજુ રહેલા અત્યુજ્જવળ અનેક સૌધો (મહેલ)ની પંક્તિઓએ કરીને જે વિરાજિત છે. ॥૯॥

સિંહાસનં તત્ર મણીન્દ્રસારૈ રત્નૈન્દ્રસારૈશ્ચ વિનિર્મિતં સઃ ।

આશ્ચર્યકૃત્ પ્રેક્ષકમાનસાનાં દિવ્યં મુનિઃ પ્રૈક્ષત ભૂરિહર્ષઃ ॥૧૦॥

આવા દિવ્ય મંદિરમાં એક દિવ્ય સિંહાસન નારદજીના જોવામાં આવ્યું. કેવું સિંહાસન ? તો સારભૂત સર્વોત્તમ રત્નો અને તેવાજ મણીઓથી બનાવેલું, તેમજ જોનારા મુક્તોના પણ મનને (તો

બીજાઓની તો વાતજ શી કહેવી?) ‘અહો અહો’ એમ આશ્ચર્યને ઉપજાવનારું જે છે. આવા દિવ્ય સિંહાસનને જોવામાત્રથીજ નારદજી અતિશય આહ્વાદને પામી ગયા. ॥૧૦॥

તત્રાથ કૃષ્ણં ભગવન્તમૈક્ષનારાયણં નિર્ગુણમાસ્થિતં સઃ ।

સર્વજ્ઞમીશં પુરુષોત્તમં ચ યં વાસુદેવં ચ વદન્તિ સાત્ત્વતાઃ ॥૧૧॥

સિંહાસનનાં દર્શન પામ્યા પછી, નારદજી તેમાં વિરાજમાન શ્રીકૃષ્ણભગવાનનાં દર્શન પામ્યા. કેવા શ્રીકૃષ્ણ ? તો જેમને ‘સાક્ષી ચેતા કેવલો નિર્ગુણશ્ચ’ ‘સત્ત્વાદયો ન સન્તીશે યત્ર ચ પ્રાકૃતા ગુણઃ’ ‘યત્ર ત્રિસર્ગો મૃષા’ ‘યોઽસૌ નિર્ગુણ ઈત્યુક્તઃ શાસ્ત્રેષુ જગદીશ્વરઃ। પ્રાકૃતૈર્હેયસંયુક્તૈર્ગુણૈર્હીનઃ સ ઓચ્યતે ॥’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિઓએ ત્રિગુણ જગતમાં વ્યાપીને રહ્યા છતાં પણ માયિક સત્ત્વાદિ ગુણોએ રહિત હોવાથી, તેમ જ પ્રાકૃતની પેઠે તે ગુણોને વશ વર્તનારા નહિ પરંતુ પરમ સ્વતંત્ર હોવાથી નિર્ગુણપણે નિરૂપણ કર્યા છે. વળી જેમને ‘યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિત્’ ‘સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયા ચ’ ‘યો વેત્તિ યુગપત્સર્વં પ્રત્યક્ષેણ સદા સ્વતઃ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિઓએ સર્વજ્ઞપણે સંનિરૂપણ કર્યા છે. વળી જેમને ‘તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરમ્’ ‘કર્તારમીશં’ ‘ક્ષરાત્માનાવીશતે દેવ એકઃ’ ‘ઈશાનો ભૂત ભવ્યસ્ય’ ‘સર્વસ્ય વશી સર્વસ્યેશાનઃ’ ‘સ ઈશોઽસ્ય જગતઃ’ ‘ઈશતે ભગવાનેકઃ સત્યમેતદ્બ્રવીમિ તે’ ‘ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિઓએ સર્વ અવસ્થામાં સ્વપર સમસ્ત વસ્તુઓની વ્યવસ્થાપના કરવાના સ્વભાવવાળા હોવાથી સર્વના ઈશપણે નિરૂપણ કર્યા છે. વળી જેમને ‘સ ઉત્તમઃ પુરુષઃ’ ‘યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ । અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥’ શ્રુતિ-સ્મૃતિઓએ

ક્ષરાક્ષર પુરુષો થકી સ્વરૂપ ,રૂપ, ગુણ, વિભૂતિ વિગેરે વડે ઉત્તમ હોવાથી પુરુષોત્તમપણે નિરૂપણ કર્યા છે. વળી જેમને ભક્તજનો ‘આપો નારા’ इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥’ આ સ્મૃતિએ નારશબ્દવાચ્ય જળોનો આશ્રય કરી રહેવારૂપ ગુણયોગને લીધે અથવા ‘નારાયણાય વિદ્મહે’ ‘નારાયણઃ પરંબ્રહ્મ’ ‘एको ह वै नारायणः’ અથ દિવ્યો દેવ एको नारायणः’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ પ્રત્યેક શાખામાં પર વસ્તુના અન્ય ભવ બ્રહ્માદિ થકી વ્યાવૃત્તિ કરનારા અસાધારણ સાર્થક નારાયણ નામથી ‘यच्च किञ्च जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः’ આ શ્રુત્યુક્ત નિરુક્તિને અનુસારે નારશબ્દવાચ્ય ચેતનાચેતનાત્મક સમસ્ત જગતમાં અંદર બહાર વ્યાપી રહેવા રૂપ ગુણયોગને લીધે નિરૂપણ કરેલાને ભજે છે. તથા ‘ईशावास्यमिदं सर्वं’ ‘सर्वभूताधिवासः’ ‘सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥’ ‘सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि । भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥’ આ શ્રુતિ સ્મૃતિઓએ સૂત્રમાં મણિગણોની પેઠે સર્વ ચેતનાચેતનાત્મક જગતનો પોતા વિષે વાસ તેમજ સર્વ જગતમાં પોતાનો વાસ હોવારૂપ ગુણયોગને લીધે વાસુદેવ સાર્થક નામથી નિરૂપણ કરેલાને ભજે છે. ॥૧૧॥

यं केचिदाहुः परमात्मसंज्ञं केचित्परंब्रह्म परात्परं च ।

ब्रह्मेति केचिद्भगवन्तमेके विष्णुं च भक्ताः परमेश्वरं च ॥૧૨॥

વળી કેવા શ્રીકૃષ્ણ ? તો જેમને કેટલાક ભક્તો ‘પર્તિ વિશ્વસ્ય આત્મેશ્વરં’ ‘शास्ता जनानां सर्वात्मा’ ‘न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते’ ‘तस्माद्धान्यं न परः किञ्च नास’ ‘यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्’

‘ન દૈવં કેશવાત્પરમ્ ‘મત્તઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદસ્તિ ધનઙ્ગય’ પરઃ પરાણાં પરમઃ પરમાત્મા’ ‘પરમાત્મા ચ સર્વેષામાધારઃ’ ‘અહમાત્માત્મનાં ધાતઃ’ ‘આત્માનમન્તર્હદિ સન્તમાત્મનામ્’ ‘ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિઓને અનુસારે સર્વ ભૂતો જેને લીધે આત્મવાન્ છે અને જે પોતે બીજા કોઈને પણ લીધે આત્મવાન્ નથી, માટે જેને કોઈ પર નહિ હોવાથી પરમાત્મા નામથી તથા જે સર્વથી પરમ (ઉત્કૃષ્ટ) આત્મા (અનન્યેશ્વર) હોવાથી પરમાત્મા નામથી કહે છે.

જેમને કેટલાક ભક્તો ‘બ્રહ્મ વા इदमेवाग्र आसीत्’ ‘સર્વં खल्विदं ब्रह्म’ ‘बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाच्च ब्रह्मेति परिकीर्त्यते’ ‘वेदे भूरिप्रयोगाच्च गुणयोगाच्च शार्ङ्गिणि । तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तो महामुने ! ॥’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિને અનુસારે જે કલ્યાણમય સ્વરૂપ, રૂપ, ગુણ, વિભૂતિ વિગેરેએ કરીને સર્વની અપેક્ષાએ નિરવધિક મોટારૂપ અને ભક્તોત્તમોને સાધર્મ્યયોગથી મોટાપણું કરી આપવારૂપ ગુણયોગને લીધે બ્રહ્મ નામથી કહે છે.

જેમને કેટલાક ભક્તો ‘नारायणः परंब्रह्म’ ‘अक्षरात्परतः परः’ ‘परंब्रह्म परंधाम’ ‘श्रुत्वा कृष्णं परंब्रह्म’ ‘मत्तः परतरं नान्यत्’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિઓને અનુસારે, અર્વાચીન બ્રહ્મશબ્દવાચ્ય અક્ષરાદિ સર્વની અપેક્ષાએ સ્વરૂપ-સ્વભાવાદિકે કરીને પરમોત્કૃષ્ટ હોવારૂપ ગુણયોગને લીધે પરંબ્રહ્મ શબ્દથી કહે છે.

જેમને કેટલાક ભક્તો ‘परात्परं यन्महतो महान्तम्’ ‘परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्’ ‘न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः’ ‘न

પરં પુણ્ડરીકાક્ષાત્ દૃશ્યતે ભરતર્ષભ !' ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિઓને અનુસારે નિરુપાધિક સર્વોપરી હોવારૂપ ગુણયોગને લીધે પરાત્પર શબ્દથી કહે છે.

જેમને કેટલાક ભક્તો 'જ્ઞાનશક્તિબલૈશ્વર્યવીર્યતેજાસ્યશેષતઃ। ભગવચ્છબ્દવાચ્યાનિ વિના હૈયૈર્ગુણાદિભિઃ ॥ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां मम इतीरणा॥' ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવચનોને અનુસારે, સમસ્તદોષ વિરોધી કલ્યાણગુણસંપન્ન સ્વરૂપ હોવાને લીધે પરમ પૂજ્ય હોવારૂપ ગુણયોગને લીધે ભગવાન્ શબ્દથી કહે છે.

જેમને કેટલાક ભક્તો 'વિવેશ ભૂતાનિ ચરાચરાણિ' 'તત્સૃષ્ટા તદેવાનુપ્રાવિશત્' 'ધ્રુવમચલમમૃતં વિષ્ણુસંજ્ઞં સર્વાધારં ધામ' 'વિષ્ણુનામા સ વેદેષુ વેદાન્તેષુ ચ ગીયતે' 'નહિ વીષ્ણુસમા કાચિદ્ગતિરન્યા વિધીયતે' 'વિષ્ણોઃ સકાશાદુદ્ભૂતં જગત્તત્રૈવ ચ સ્થિતમ્ । સ્થિતિસંયમકર્તાઽસૌ જગતોઽસ્ય જગદ્ધ્રુવઃ સઃ' 'વ્યાપ્ય સર્વાનિમાન્ લોકાન્ સ્થિતઃ સર્વત્ર કૈશવઃ । તતશ્ચ વિષ્ણુનામાસિ વિશેર્ધાતોઃ પ્રવેશનાત્ ॥ 'ન તદસ્તિ વિના યત્સ્યાન્મયા ભૂતં ચરાચરમ્' 'યસ્માદ્વિષ્ટમિદં સર્વં તસ્ય શક્ત્યા મહાત્મનઃ । તસ્માત્સ પ્રોચ્યતે વિષ્ણુર્વિશેર્ધાતોઃ પ્રવેશનાત્ ॥' 'વિષ્ણુઃ સ્યાદવિનાભાવાદ્ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવતઃ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિ નિરુક્તિને અનુસારે પોતાની વિભૂતિભૂત સમસ્ત વિશ્વમાં સ્વરૂપાદિકે કરીને વ્યાપીને રહેવારૂપ ગુણયોગને લીધે સાર્થક વિષ્ણુનામથી કહે છે.

જેમને કેટલાક ભક્તો 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिः' 'स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा' 'परमात्मा

‘ચ સર્વેષામાધારઃ પરમેશ્વરઃ’ ‘સમસ્તશક્તિઃ પરમેશ્વરાખ્યઃ’ ‘ગૃહીતમૂર્તિત્રય ઈશ્વરેશ્વરઃ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિઓને અનુસારે સર્વ અવસ્થામાં બદ્ધ મુક્ત નિત્યાદિ સમસ્ત વસ્તુઓની યથોચિત વ્યવસ્થા કરવારૂપ ગુણયોગને લીધે સાર્થક પરમેશ્વર નામથી કહે છે. આ રીતે ભક્તજનો જેમને દિવ્ય ગુણાનુગુણ અનેક નામોથી ભજે છે. ॥૧૨॥

કન્દર્પસાહસ્રમનોહરાઙ્ગં સદાકિશોરં કરુણાનિધાનમ્ ।

અતિપ્રશાન્તાકૃતિદર્શનીયં ક્ષરાક્ષરેભ્યશ્ચ પરં સ્વતન્ત્રમ્ ॥૧૩॥

વળી કેવા શ્રીકૃષ્ણ ? તો એક કામદેવ નહિ પણ હજાર કામદેવોના મનને હરનારા કરચરણાદિ દિવ્ય શરીરાવયવો જેમના છે, અતિ પ્રશાંત આકૃતિ હોવાથી સર્વ કોઈએ દર્શન કરવા યોગ્ય, સદાય કિશોરવયમાં વર્તતા, આશ્રિતો ઉપર કરુણાના નિધિરૂપ, ‘દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર એવ ચ । ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥’ આ ગીતાવચનથી કહેલા ક્ષરાક્ષર-બદ્ધ, મુક્ત પુરુષો થકી સ્વરૂપ, રૂપ, ગુણ, વિભૂતિએ કરીને પર-અતિવિલક્ષણ અને સ્વતંત્ર. કાળ, માયા, પુરુષ આદિક કોઈને પણ અધીન નહિ હોવાથી અનન્યાધીન છે. ॥૧૩॥

નૈકાણ્ડસર્ગસ્થિતિનાશલીલાવિધાયકાપાઙ્ગનિરીક્ષણં ચ ।

અનેકકોટ્યણ્ડમહાધિરાજં વિશ્વૈકવન્દ્યં નટવર્યવેષમ્ ॥૧૪॥

વળી કેવા શ્રીકૃષ્ણ ? તો અસંખ્ય બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, નાશરૂપ લીલાને કરનારું જેમનું વક્રભૂકુટીથી નિરીક્ષણ છે. એટલે જેમના વક્રભૂકુટીના એક વિલાસમાત્રથી અનંત બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, સંહારરૂપ લીલાઓ થયા કરે છે. વળી અનેક કોટી બ્રહ્માંડોના

મહાઅધિરાજ, માટે જ સમગ્ર વિશ્વે વંદન કરવા યોગ્ય અને નટવરના જેવો રમણીય વેષ જેમનો છે. ॥૧૪॥

અનર્ઘ્યદિવ્યોત્તમપીતવાસસમનેકસદ્રત્રવિભૂષણાઢ્યમ્ ।

નવીનજીમૂતસમાનવર્ણ કર્ણોલ્લસત્સન્મકરાભકુણ્ડલમ્ ॥૧૫॥

વળી કેવા ? તો અમૂલ્ય દિવ્ય ઉત્તમ પીતાંબરને ધારી રહેલા, અનેક રત્નજડિત દિવ્ય કટકાદિ આભૂષણોને ધારી રહેલા, કાનમાં ઉજ્જવળ મકરાકાર સુંદર કુંડળોને ધારી રહેલા અને નવીન મેઘસમાન શ્યામ શરીરવર્ણ જેમનો છે. ॥૧૫॥

નિજાઙ્ગનિર્યત્સિતભૂરિતેજશ્ચયાવૃત્તવાત્સિતવર્ણમુક્તમ્ ।

સદ્રત્રસારોજ્જ્વલસત્કિરીટં શરત્સરોજચ્છદચારુનેત્રમ્ ॥૧૬॥

વળી કેવા ? તો પોતાના ચરણાદિ અંગો થકી નીકળતું જે શ્વેત સમધિક તેજ તેના સમૂહથી શ્યામ વર્ણ આચ્છાદિત થતો હોવાથી શુક્લવર્ણપણે પણ ‘શ્યામં ચ શુક્લં બહુરૂપમેકમ્’ ‘સિતાસિતં ચેશ્વરમીશ્વરાણામ્’ ‘વૈકુણ્ઠઃ પુરુષોઽનન્તઃ શુક્લઃ કૃષ્ણઃ સનાતનઃ’ ઇત્યાદિ પુરાણવચનોએ વર્ણવેલા, શોભન ઉત્તમ રત્નોએ જડિત હોવાથી બહુ ઉજ્જવળ શોભાયમાન મુકુટને મસ્તકે ધારી રહેલા અને શરદઋતુના કમળનાં જે પત્ર તે સરખાં સુંદર શાંત વિશાળ દીર્ઘ નેત્ર જેમનાં છે. ॥૧૬॥

સુગન્ધિસચ્ચન્દનચર્ચિતાઙ્ગ શ્રીવત્સલક્ષ્માઙ્કિતહૃત્કપાટમ્ ।

નિનાદયન્તં મધુરં ચ વેણું કૃત્વા મુખાગ્રેઽમ્બુજચારુદોર્ભ્યામ્ ॥૧૭॥

વળી કેવા ? તો જેમના અંગોમાં સુગંધવાળું શોભન ચંદન ચર્યેલું છે, જેમનું હૃદય શ્રીવત્સના ચિહ્નથી ચિહ્નિત અને કપાટ જેવું બહુ

વિશાળ છે અને જે કમળ જેવા સુંદર કોમળ હાથ વડે વેણુને મુખના અગ્રભાગમાં કરીને મધુર સ્વરે વજાવનારા છે. ॥૧૭॥

जयासुशीलाललितामुखानां वृन्दैः सखीनां सह राधया च ।

समर्च्यमानं रमया च भामाकलिन्दजाजाम्बवन्तीमुखानाम् ॥१८॥

વળી કેવા ? તો જે જયા, સુશીલા, લલિતા આદિક અનેક સખીઓનાં વૃંદોથી વીંટાયેલાં રાધિકાજી અને સત્યભામા, કાલિંદી, જાંબવતી આદિકનાં વૃંદોથી વીંટાયેલાં લક્ષ્મીજીએ ચંદન પુષ્પાદિ ઉપચારો વડે સમર્ચન કરેલા છે. ॥૧૮॥

धर्मेण वेदैरखिलैर्भगैश्च ज्ञानादिभिः संयतपाणियुगैः ।

निषेव्यमाणं च सुदर्शनाद्यैर्निजायुधैर्मूर्तिधरैरनेकैः ॥१९॥

વળી કેવા ? તો જે બે હાથ જોડી રહેલા મૂર્તિમાન્ ધર્મદેવ, બે હાથ જોડી રહેલા મૂર્તિમાન્ ચાર વેદો તથા તેવા છ જ્ઞાનાદિ ભગો(ઐશ્વર્યો) અને અનેક સુદર્શનાદિક પોતાનાં આયુધોએ યથોચિત સેવન કરાતા છે. ॥૧૯॥

मसारमाणिक्यसुवर्णवर्णैः सितैश्च कैश्चिन्निजपार्षदाग्र्यैः ।

उपाश्रितं चक्रगदाब्जशङ्खलसद्भुजैर्नन्दसुनन्दमुख्यैः ॥२०॥

વળી કેવા ? તો કેટલાક ઈન્દ્રનીલમણિના જેવા વર્ણવાળા તો કેટલાક રક્તમણિના જેવા વર્ણવાળા તો કેટલાક સુવર્ણના જેવા વર્ણવાળા તો કેટલાક શ્વેત વર્ણવાળા અને શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મથી શોભાયમાન હાથવાળા એવા નંદ સુનંદાદિ અગ્રેસર પોતાના પાર્ષદોએ યથાસમય જે સેવન કરેલા છે. ॥૨૦॥

श्रीदाममुख्यैरथ गोपवैर्भक्त्यावनम्रैर्द्विभुजैरनेकैः ।

उपास्यमानं गरुडेन चाग्रतो विभूतिभिश्चाष्टभिरनताभिः ॥२१॥

વળી કેવા ? તો ગોપવેષને ધારી રહેલા, વિનયથી બહુ નમ્ર, દ્વિભુજ અને અનેક એવા શ્રીદામપ્રમુખ પાર્ષદોએ તથા આગળ હાજર રહેલા ગરુડજી તથા વિનય, વિનમ્ર, અણિમાદિ અષ્ટ સિદ્ધિઓએ યથા સમય પ્રેમભરથી જે ઉપાસન કરાય છે. ॥૨૧॥

मूर्त्या च शान्त्या दयया च सेवितं पृष्ठ्या च तृष्ठ्या ह्यथ मेधया च ।
श्रद्धाक्रियाह्युन्नतिभिश्च मैत्र्या तथा तितिक्षास्मृतिबुद्धिभिश्च ॥૨૨॥

વળી કેવા શ્રીકૃષ્ણ ? તો મૂર્તિ શાંતિ દયા પુષ્ટિ તુષ્ટિ મેધા શ્રદ્ધા ક્રિયા, હ્રી, ઉન્નતિ, મૈત્રી, તિતિક્ષા, સ્મૃતિ, બુદ્ધિ ઇત્યાદિ ગુણશક્તિઓએ જે સેવન કરેલા છે. ॥૨૨॥

दृष्ट्वा तमत्यद्भुतदिव्यमूर्तिं तद्रूपसौरभ्यहृताखिलेन्द्रियः ।

आनन्दवारिप्रतिरुद्धदृष्टिः प्रेम्णोर्ध्वरोमा सुखसम्भृतोऽभूत् ॥૨૩॥

અતિ અદ્ભુત દિવ્ય મૂર્તિ જેમની છે એવા ઉક્ત વિશેષણવિશિષ્ટ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરીને, તેમના દિવ્ય રૂપથી તથા સૌરભથી જેની સમગ્ર ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓ ખેંચાઈ ગઈ છે અને જેની દૃષ્ટિ આનંદનાં અશ્રુઓથી રોકાઈ ગઈ છે અને પ્રેમભરને લીધે જેના શરીરનાં રોમ પણ ઊભાં થઈ ગયાં છે એવા નારદમુનિ સુખસાગરમાં સંમગ્ન થઈ ગયા. ॥૨૩॥

दण्डवत्तं नमस्कृत्य नारदः प्रेमविह्वलः ।

बद्धाञ्जलिपुटं तस्थौ वीक्षमाणस्तदाननम् ॥૨૪॥

પ્રેમવેગથી અતિવિહ્વળ થયેલા નારદજી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને દંડવત્ પ્રણામ કરીને, બે હાથ જોડીને તેમના મુખારવિંદને નિહાળતા થકા ઊભા રહ્યા. ॥૨૪॥

તં માનયામાસ હરિઃ પૃષ્ઠા સ્વાગતમાદરાત્ ।

ભક્તમેકાન્તિકં સ્વસ્ય સ્વેનૈવ ચ દિદક્ષિતમ્ ॥૨૫॥

અક્ષરધામાધિપતિ ભગવાન્ શ્રીહરિએ પોતે જ જોવા ઈચ્છેલા એવા પોતાના એકાંતિક ભક્ત નારદમુનિને અતિ આદરથી સ્વાગત (તમો સુખેથી આવ્યા ? માર્ગમાં કાંઈ દુઃખ તો પડ્યું નથી ? એવું કુશળ) પૂછીને બહુ સત્કાર કર્યો. ॥૨૫॥

ભગવદ્વાક્યપીયૂષાસ્વાદપ્રાસાત્મસંસ્મૃતિઃ ।

તદ્દર્શનમહાનન્દો ભક્ત્યા તુષ્ટાવ તં મુનિઃ ॥૨૬॥

ભગવાનના સ્વાગત પ્રશ્નરૂપ વચનામૃતના સાદર શ્રવણરૂપ આસ્વાદથી પોતાની સારી સ્મૃતિને પામેલા અને દિવ્યમૂર્તિ ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શન થવાથી મહા આનંદને પામેલા નારદમુનિ ભગવાનની ભક્તિથી આગળ કહેશે એવા પ્રકારે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ॥૨૬॥

નારદ ઉવાચ-

જય શ્રીકૃષ્ણ! ભગવન્નારાયણ! જગત્પ્રભો ! ।

વાસુદેવાખિલાવાસ ! સદૈકાન્તિકવલ્લભ ! ॥૨૭॥

તે સ્તુતિને ૧૧ શ્લોકથી કહે છે—હે શ્રીકૃષ્ણ ! - તમો ‘સૈષા આનન્દસ્ય મીમાંસા ભવતિ’ ‘આનન્દમયોઽધ્યાસાત્’ ‘કૃષિર્ભૂવાચકઃ શબ્દો ણશ્ચ નિર્વૃત્તિવાચકઃ । વિષ્ણુસ્તદ્ભાવ-યોગાચ્ચ કૃષ્ણો ભવતિ શાશ્વતઃ’ ‘એકાન્તલીલારસતો નિર્વૃત્તઃ કૃષ્ણ ઉચ્યતે’ આ શ્રુતિ સૂત્ર નિરુક્તિવચનને અનુસારે નિરવધિક આનંદના નિધિ હોવાથી સાર્થક કૃષ્ણ નામથી કહ્યા છો. વળી ‘કૃષ્ણો વર્ણશ્ચ મે યસ્માત્તેન કૃષ્ણોઽહમર્જુન’ ‘અપ્રાકૃતાતિરુચિરમેચકઃ

કૃષ્ણ ઈરિતઃ' આ સ્મૃતિ નિરુક્તિને અનુસારે અતિરમણીય મેઘશ્યામ અપ્રાકૃત દિવ્ય તનુવાળા હોવાથી કૃષ્ણનામથી કહ્યા છો. આવા તમો શ્રી-લક્ષ્મીએ વિશિષ્ટ હોવાથી અથવા દિવ્ય વિગ્રહમાં નિરતિશય દીપ્તિ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણનામથી શાસ્ત્રોએ નિરૂપણ કર્યા છો. હે ભગવન! તમો જ્ઞાન, શક્તિ, બળ, ઐશ્વર્ય, વીર્ય, તેજ આ છ ભગશબ્દવાચ્ય ઐશ્વર્યે સંપન્ન હોવાથી ભગવાન શબ્દથી શાસ્ત્રોએ પ્રતિપાદન કરેલા છો. હે નારાયણ ! જડચિદાત્મક સમસ્ત જગતમાં અંદર બહાર વ્યાપીને રહેલા હોવાથી અસાધારણ નારાયણ નામથી શાસ્ત્રોએ તમોને વર્ણવ્યા છે. હે જગત્પતે ! તમો સમસ્ત જગતના નિરુપાધિક સ્વામી હોવાથી આ પ્રકારે પ્રતિપાદન કરાયેલા છો. હે વાસુદેવ ! તમો સમસ્ત જગતમાં વસી રહ્યા છો અને સમસ્ત જગત તમારે વિષે વસી રહ્યું છે, માટે વાસુદેવ નામથી શાસ્ત્રોએ નિરૂપણ કરેલા છો. હે અબિલાવાસ ! તમો સર્વના અંતર્યામી હોવાથી આ રીતે નિરૂપણ કરેલા છો. હે સદૈકાંતિકવલ્લભ ! 'પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ' 'જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતઃ' આ ગીતાવચનને અનુસારે, એકાંતિક ભક્તોને તમો સદાકાળ બહુ જ વહાલા છો અને તમોને એકાંતિક ભક્તો સદાકાળ બહુ જ વહાલા છે. આવા હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમો જયકારી પ્રવર્તો. ॥૨૭॥

અત્યાશ્ચર્યાર્ચનીયાદ્ગ્રે ! રાધિકાકમલાદિભિઃ ।

ત્વમેવાત્યન્તિકં શ્રેયોઽભીપ્સતાં પરમા ગતિઃ ॥૨૮॥

રમા રાધા આદિક શક્તિઓએ અત્યાશ્ચર્યપૂર્વક અર્ચનીય ચરણારવિંદ જેમનાં છે એવા આપ એક જ આત્યંતિક કલ્યાણને પામવા ઇચ્છતા જનોને પરમા ગતિ-પરમ ઉપાય અને પરમ પ્રાપ્ય છો. તમારા

થકી પર કોઈ ઉપાય નથી, તેમ પર પ્રાપ્ય નથી. આ અર્થ ‘અમૃતસ્યૈષ સેતુઃ’
‘યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યઃ’ ‘મુખ્યોઽયં સર્વસિદ્ધિકૃત્’ ‘મુક્તાનાં પરમા
ગતિઃ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિઓએ સમર્થન કર્યો છે. ॥૨૮॥

નિત્યાનામાત્મનાં નિત્ય આત્મા ચેતનચેતનઃ ।

ક્ષરાક્ષરેભ્યશ્ચ પરસ્ત્વં બ્રહ્મ પરમં હરે ! ॥૨૯॥

હે હરે ! (‘હરિર્હરતિ પાપાનિ દુષ્ટચિત્તૈરપિ સ્મૃતઃ’ ‘હરામ્યઘં
હિ સ્મર્તૃણાં’ ‘હરણાત્સર્વદુઃખાનાં હરિરિત્યભિધીયતે’ આ સ્મૃતિ
નિરુક્તિને અનુસારે, સ્મરણમાત્રથી સ્વભક્તોના દુઃખ દુરિતને નાશ
કરનારા હોવાથી સાર્થક ‘હરિ’ નામથી તમો કહેવાઓ છો.) તમો
‘નિત્યો નિત્યાનાં ચેતનશ્ચેતનાનામેકો બહૂનાં યો વિદધાતિ કામાન્’
‘યસ્યાત્મા શરીરં’ આ શ્રુતિએ નિત્ય બહુ ચેતન આત્માઓના
ફળપ્રદાતા નિત્ય એક ચેતન આત્માપણે પ્રતિપાદન કરેલા છો.
ક્ષરાક્ષર-બદ્ધમુક્ત પુરુષો થકી પર-શ્રેષ્ઠ પરમ બ્રહ્મ પરમાત્મા જે
કહ્યા છે તે તમો જ છો. તમારા થકી પર કોઈ નથી. ॥૨૯॥

યથા વિશુદ્ધિઃ સિદ્ધિશ્ચ ભક્ત્યા પરમયા તવ ।

તથા ન સ્યાન્નૃણામન્યૈઃ સાધનૈસ્તપઆદિભિઃ ॥૩૦॥

હે ભગવન્ ! મુમુક્ષુ જનોને તમારી ભક્તિથી જેવી
અંતઃકરણશુદ્ધિ અને તે દ્વારા આત્યંતિક શ્રેયઃસિદ્ધિ થાય છે તેવી
તપ-દાન-યજ્ઞાદિક અન્ય સાધનોએ કરીને થતી નથી. તમારી
ભક્તિનો જ ભારે ઉત્કર્ષ છે. ॥૩૦॥

ત્વદિન્દ્રિયજ્યોત્સ્નાકા મુમુક્ષૂણાં હૃદિ સ્થિતમ્ ।

મહત્સન્તમસં હર્તું સઘઃ શક્તાઽસ્તિ સત્પતે ! ॥૩૧॥

હે સત્યતે ! એક આપના ચરણારવિંદની દિવ્ય જ્યોત્સના જ (કાંતિ) મુમુક્ષુઓના હૃદયમાં રહેલા અનાદિ અજ્ઞાનરૂપ મહાગાઢ અંધકારને તત્કાળ નાશ કરવા સમર્થ થાય છે. આપના ચરણ કમળની કાંતિનો મહિમા અનવધિ છે. ॥૩૧॥

सर्वैर्वेदैस्त्वमेवेज्य उपास्यो ज्ञेय एव च ।

નિરૂપિતોઽસિ ભગવન્ ! સર્વકારણકારણમ્ ॥૩૨॥

હે ભગવન્ ! સર્વ વેદોએ સર્વકારણકારણ તમો જ પૂજ્ય, તમો જ ઉપાસ્ય અને તમો જ જ્ઞાતવ્ય છો એમ નિરૂપણ કર્યું છે. આ અર્થ ‘સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ’ ‘વેદૈશ્ચ સર્વૈરહમેવ વેદ્યઃ’ ‘ત્વમસ્ય પૂજ્યશ્ચ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિએ કહ્યો છે. ॥૩૨॥

एकैकस्मिन् रोमकूपे यत्तवास्ति सितं महः ।

શાન્તમાનન્દરૂપં ચ તત્કોટીન્દુપ્રભાધિકમ્ ॥૩૩॥

अस्मिस्त्वमक्षरे धाम्नि निर्गुणेऽमृतसंज्ञिके ।

મહઃપુંજે સદૈવાસ્સે નિર્ગુણઃ પુરુષોત્તમઃ ॥૩૪॥

હે ભગવન્ ! તમારા એક એક રોમછિદ્રમાં જે શ્વેત, શાંત, આનંદરૂપ તેજ છે તે કોટી ચંદ્રમાની પ્રભા થકી અતિ અધિક છે. તેજઃપુંજરૂપ અમૃતસંજ્ઞિત ગુણાતીત આ અક્ષરધામમાં નિર્ગુણ-પ્રાકૃતગુણલેશે રહિત પુરુષોત્તમ તમો સદૈવ સંરાજમાન છો. ॥૩૩-૩૪॥

ब्रह्माण्डभयदात्कालान्मायायाश्च महाभयात् ।

મુક્તા ભક્તા ભવન્ત્યેવ ત્વદીયોપાસનાબલાત્ ॥૩૫॥

હે હરે ! તમારી ઉપાસનાના બળે કરીને જ તમારા ભક્તો આખા બ્રહ્માંડને ભય ઉપજાવનારા કાળ થકી અને માયાના મહાભય

થકી મુક્તો થઈ જાય છે. કાળમાયાના મહાભયના નિવારણમાં તમારી ઉપાસનાનું બળ જ બહુ ઉપયોગી છે ॥૩૫॥

તં ત્વામહમુપેતોઽસ્મિ શરણં જગદીશ્વરમ્ ।

સર્વાત્માનં વિભું બ્રહ્મ મહાપુરુષમચ્યુતમ્ ॥૩૬॥

આવા મહામહિમાશાળી, જગદીશ્વર, સર્વાત્મા, વિભુ-સર્વવ્યાપક, મહાપુરુષ, અચ્યુત, પરંબ્રહ્મ પરમાત્મા એવા તમો તે તમારા શરણને હું પામ્યો છું. ॥૩૬॥

યથા ત્વચ્ચરણામ્બોજે ભક્તિર્મે નિશ્ચલા સદા ।

ભવેત્તથૈવ દેવેશ ! કર્તુમર્હસ્યનુગ્રહમ્ ॥૩૭॥

હે દેવેશ ! જે રીતે મારે તમારા ચરણારવિંદમાં ભક્તિ નિશ્ચળ થાય તે રીતનો જ અનુગ્રહ મારી ઉપર કરવાને યોગ્ય છો. હું નિશ્ચળ ભક્તિ થકી બીજું કંઈ પણ તમારા થકી પામવા ઈચ્છતો નથી ॥૩૭॥

સ્કન્દ ઉવાચ-

ઇત્થં દેવર્ષિણા ભક્ત્યા સંસ્તુતઃ પરમેશ્વરઃ ।

તમાહાનન્દયન્વાચા સુધાસમ્મિતયા મુનિમ્ ॥૩૮॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये श्रीवासुदेवदर्शननामा सप्तदशोऽध्यायः ॥૧૭॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે સાવર્ણિ મુને ! આ રીતે દેવર્ષિ નારદજીએ ભક્તિથી સ્તુતિ કરેલા પરમેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ, અમૃતતુલ્ય મધુર વાણી વડે નારદમુનિને આનંદ ઉપજાવતા થકા બોલ્યા. ॥૩૮॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે વાસુદેવમાહાત્મ્યે શ્રીવાસુદેવદર્શનનામા સપ્તદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૭॥

શ્રીભગવાનુવાચ —

દર્શનં મમ યજ્ઞાતં તવ તત્તુ મહામુને ! ।

નિત્યૈકાન્તિકભક્તત્વાન્નિર્દમ્ભત્વાન્મદિચ્છયા ॥૧॥

^૧અધ્યાય ૧૮મો

શ્રી ભગવાન્ કહે છે — હે મહામુને ! તમને મારું જે દર્શન થયું છે. તે તો મારે વિષે તમારે આત્યંતિકી એકાંતિકી ભક્તિ છે અને તે ભક્તિ પણ દર્શન નિર્દભ છે માટે મારી ઈચ્છાથી થયું છે. જેને એકાંતિકી આત્યંતિકી નિર્દભ ભક્તિ હોય તેને જ મારું દર્શન થાય છે. આ અર્થ ‘ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંવિધોઽર્જુન ! । જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥’ ‘ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા’ ‘તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકભક્તિર્વિશિષ્યતે’ ‘મયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી’ ‘માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે’ ઇત્યાદિ વાક્યથી ગીતામાં કહ્યો છે. ॥૧॥

અર્હિસા બ્રહ્મચર્યં ચ ત્વયિ નિત્યં ચ દત્રયમ્ ।

સ્વધર્મોપશમૌ ચૈવ વૈરાગ્યં ચાત્મવેદનમ્ ॥૨॥

સત્સન્નોઽષ્ટાન્ગયોગશ્ચ સર્વથેન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

મુન્યન્નવૃત્તિશ્ચ તપઃ સર્વવ્યસનહીનતા ॥૩॥

મદેકાન્તિકભક્તિશ્ચ માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વિકા ।

વર્તતે તેન મામત્ર પશ્યસિ ત્વં હિ સુવ્રત ! ॥૪॥

અતિ દુર્લભ એવા પણ પોતાના દર્શનની પ્રાપ્તિમાં અધિકાર સંપત્તિને ત્રણ શ્લોકથી કહે છે — હે મુને ! તમારે વિષે મન, વાણી,

૧. આ અધ્યાયમાં બ્રહ્મા પ્રત્યે વરદાનપ્રસંગથી ભગવાને પોતાના ભવિષ્ય અવતારો—ચરિત્રો સાથે કહ્યા અને નારદજીને ભગવાન થકી વીણાની પ્રાપ્તિ અને નારદનું પ્રત્યાગમન કહ્યું છે.

કાયથી કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા નહિ કરવારૂપ અહિંસાધર્મ નિરંતર વર્તે છે. અષ્ટ પ્રકારે સ્ત્રિયોના પ્રસંગના પરિહારરૂપ બ્રહ્મચર્યવ્રત તમારે વિષે અસ્ખલિત વર્તે છે. વળી તમારે વિષે ‘દામ્યત દત્ત દયધ્વમિતિ તદેતદ્વત્રયં શિક્ષેદ્દમં દાનં દયામિતિ’ (બૃહ-અ-૭ બ્રા-૨) આ શ્રુતિએ સહેતુક નિરુપણ કરેલા દમ, દાન, દયારૂપ ત્રણ દ-કારો નિરંતર વર્તે છે. વળી યથોચિત સ્વધર્મ, ઉપશમ, વૈરાગ્ય અને આત્મનિવેદન પણ તમારે વિષે સદાય વર્તે છે. વળી, ભક્તિવર્ધક સત્સંગ, અષ્ટાંગ યોગ, સર્વ પ્રકારે ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, શ્યામો, તમાર આદિક મુનિપ્રિય અત્રથી જીવિકાવૃત્તિ. તપ, સર્વ વ્યસનોએ રહિતપણું અને માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક મારે વિષે એકાંતિકી ભક્તિ-ઈત્યાદિ મારી પ્રસન્નતાના કારણભૂત અહિંસાદિ સદ્ગુણો નિશ્ચે વર્તે છે. આ હેતુને લીધે હે સુવ્રત ! તમો આ ધામમાં મારાં દર્શન પામ્યાં છો. ॥૨-૪॥

ईदृग्लक्षणसम्पन्ना ये स्युरन्येऽपि मानवाः ।

तेऽपि मामीदृशं विप्र ! पश्यन्त्येकान्तिकप्रियम् ॥૫॥

હે વિપ્ર નારદ ! જેમ તમને મારાં દર્શન થયાં તેમ બીજાને ન થાય એમ નહિ, કિંતુ બીજા પણ મનુષ્યો જે પૂર્વોક્ત ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્યાદિ સદ્ગુણોએ સંપન્ન થાય તો તે પણ મનુષ્યો સર્વ કારણ મારાં સાક્ષાત્ દર્શન આ ધામમાં પામે છે. કારણ કે હું તો એકાંતિક ભક્તો જેને બહુ પ્રિય છે એવો છું. એટલે મને ભક્તિ જ પ્રિય હોવાથી તે જેમાં હોય તેને મારું દર્શન થાય જ. ॥૫॥

असावहमिह ब्रह्मन्नास्मिन्नक्षरधामनि ।

राधालक्ष्मीयुतो नित्यं वसामि स्वाश्रितैः सह ॥૬॥

વાસુદેવસ્વરૂપોઽહં સર્વકર્મફલપ્રદઃ ।

અન્તર્યામિતયા વર્તે સ્વતન્ત્રઃ સર્વદેહિનામ્ ॥૭॥

હે બ્રહ્મન્ ! આ અક્ષર ધામમાં, તેમાં પણ અહીં—તેના મધ્યવર્તી સિંહાસનમાં આ—તમારી દૃષ્ટિગોચર સાક્ષાત્ થયેલો હું પુરુષોત્તમ રાધા—લક્ષ્મીસાથે મારા નંદ—સુનંદાદિ પાર્ષદો સાથે નિરંતર રહ્યો છું. સર્વ દેહીઓના અંતર્યામીપણે રહિને સર્વકોઈનાં કર્મોનું યથાકર્મ ફળ આપનારો સ્વતંત્ર વાસુદેવસ્વરૂપ હું જ વર્તું છું. ‘ય આત્માનમન્તરો યમયતિ સ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ’ ‘યો વિદધાતિ કામાન્’ લભતે ચ તતઃ કામાન્ મયૈવ વિહિતાન્ હિ તાન્’ ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિઓમાં અંતર્યામીપણે તથા સર્વકર્મફળપ્રદપણે પ્રતિપાદન કરેલો કોઈ બીજો નહિ પણ હું જ છું. તેમજ વાસુદેવસ્વરૂપથી તંત્ર શાસ્ત્રોએ વર્ણવેલો પણ બીજો કોઈ નહિ પણ રાધા—લક્ષ્મીવિશિષ્ટ જે હું તે જ હું છું. ॥૬-૭॥

વૈકુઠાખ્યે મહદ્ધામ્નિ લક્ષ્મ્યા સહ ચતુર્ભુજઃ ।

વસામિ નન્દગરુડમુખ્યૈઃ સાકં ચ પાર્ષદૈઃ ॥૮॥

વળી, વૈકુંઠ નામના મહાધામમાં ચતુર્ભુજરૂપે લક્ષ્મીજી સાથે અને નંદ, ગરુડ, પ્રમુખ પાર્ષદો સાથે હું જ વસું છું. અક્ષરધામી મારા થકી વૈકુંઠધામી જુદા નથી પણ હું જ ત્યાં ચતુર્ભુજ બીજા રૂપથી અન્યરૂપ લક્ષ્મીજી સાથે રહ્યો છું. ॥૮॥

ધામ્નિ તેજોમયે દિવ્યે શ્વેતદ્વીપેઽન્વહં ભુવિ ।

દદામિ શ્વેતમુક્તેભ્યઃ પન્ચકાલં સ્વદર્શનમ્ ॥૯॥

પૃથ્વી ઉપર વર્તતા તેજોમય દિવ્ય શ્વેતદ્વીપ ધામમાં ત્યાંના વાસી શ્વેતમુક્તોને પ્રતિદિન પાંચ વખત (પ્રાતઃકાળ, સંગવકાળ, મધ્યાહ્નકાળ, અપરાહ્ણકાળ, સાયંકાળ) હું મારું દર્શન આપું છું ॥૯॥

કુર્વે'નિરુદ્ધપ્રદ્યુમ્નસઙ્કર્ષણસમાહ્વયૈઃ ।

સ્વરૂપૈર્નૈકકોટ્યઙ્ગસર્ગસ્થિત્યપ્યયાનહમ્ ॥૧૦॥

અનિરુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન, સંકર્ષણ સંજિત મારાં સ્વરૂપોએ કરીને વાસુદેવ દેવમૂર્તિ હું અનેક કોટી બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલયને કરું છું. જગત્કર્તાપણે શાસ્ત્રોએ પ્રતિપાદન કરેલા જે છે તે મારા થકી જુદા નથી પણ હું જ છું. (આ અર્થ માર્કંડેય પુરાણમાં વ્યાસ મુનિએ 'સ દેવો ભગવાન્ સર્વં વ્યાપ્ય નારાયણો વિભુઃ । ચતુર્ધા સંસ્થિતો બ્રહ્માન્ ! સગુણો નિર્ગુણસ્તથા ॥ વ્યૂહ્યાત્માનં ચતુર્ધા ચ વાસુદેવાદિમૂર્તિભિઃ । સૃષ્ટ્યાદીન્ પ્રકરોત્યેષ વિશુદ્ધાત્મા જનાર્દનઃ॥' આ વચનથી કહ્યો છે). ॥૧૦॥

સર્ગારમ્ભે મયા બ્રહ્મા સૃષ્ટો નાભિસરોરુહાત્ ।

તપસારાધયામાસ સ માં યજ્ઞૈશ્ચ નારદ ! ॥૧૧॥

તતસ્તસ્મૈ પ્રસન્નોઽહં પ્રદદામીપ્સિતાન્વરાન્ ।

બ્રહ્મન્પ્રાપ્સ્યસિ સામર્થ્યં પ્રજાનાં ત્વં વિસર્જને ॥૧૨॥

હે નારદ ! જગતની ઉત્પત્તિ સમયે અનિરુદ્ધરૂપ મેં નાભિકમળ થકી બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કર્યા. ઉત્પન્ન કરેલા તે બ્રહ્માએ તપ અને યજ્ઞો વડે મારું આરાધન કર્યું. તે પછી આરાધનથી પ્રસન્ન થયેલા મેં બ્રહ્માને ઈચ્છિત અનેક વરો આપ્યા. કેવા વરો ? તો હે બ્રહ્માન્ ! તમો પ્રજાઓની સૃષ્ટિ કરવામાં ઉપયોગી સામર્થ્યને પામશો. ॥૧૧-૧૨॥

આજ્ઞાયામેવ તાઃ સર્વાસ્તવ સ્થાસ્યન્તિ મદ્વરાત્ ।

વેદાશ્ચાપિ સ્ફુરિષ્યન્તિ તવ બુદ્ધૌ સનાતનાઃ ॥૧૩॥

જ્ઞાનં ચ મત્સ્વરૂપસ્ય યથાવત્તે ભવિષ્યતિ ।

ત્વયા કૃતાં ચ મર્યાદાં નાતિક્રંસ્યતિ કશ્ચન ॥૧૪॥

એટલું જ નહિ પણ મેં તમને આપેલા વરદાનથી જ સમગ્ર તે સર્જેલી પ્રજાઓ તમારી આજ્ઞામાં વર્તશે. વળી સનાતન વેદો પણ તમારી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિમાં અધ્યયનશ્રમ વિના જ સ્ફૂર્તિને પામશે. મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન પણ તમને યથાર્થ થશે. તમોએ કરેલી મર્યાદાને કોઈપણ ઉલ્લંઘન કરી શકશે નહીં. ॥૧૩-૧૪॥

સુરાસુરગણાનાં ચ મુનીનાં ચ મહાત્મનામ્ ।

ત્વમેવ વરદો બ્રહ્મન્ ! વરેપ્સૂનાં ભવિષ્યસિ ॥૧૫॥

અસાધ્યે યત્ર કાર્યે ચ મોહમેષ્યસિ તત્ત્વહમ્ ।

પ્રાદુર્ભૂય કરિષ્યામિ સ્મૃતમાત્રસ્ત્વયા વિધે ! ॥૧૬॥

વળી હે બ્રહ્મન્ ! વર પામવાને ઈચ્છતા સુરગણો, અસુરગણો અને મહાત્મા મુનિઓને પણ તમે જ વર આપનારા થશો. વળી હે વિધે ! તમારાથી ન સાધી શકાય એવા જે કાર્યમાં તમો મોહ પામશો, તે કાર્યને તો તમોએ સંભાર્યો થકો હું જ પ્રગટ થઈને કરીશ. ॥૧૫-૧૬॥

સુજ્યમાને ત્વયા વિશ્વે નષ્ટાં પૃથ્વીં મહાર્ણવે ।

આનયિષ્યામિ સ્વં સ્થાનં વારાહં રૂપમાસ્થિતઃ ।

હિરણ્યાક્ષં નિહત્યૈવ દૈતેયં બલગર્વિતમ્ ॥૧૭॥

તમોએ વિશ્વની સૃષ્ટિ કરતાં, મહાસમુદ્રમાં મહાજળમાં ડૂબી જવાથી નહિ દેખાતી પૃથ્વીને વારાહરૂપધારી હું બળગર્વિષ્ટ દિતિપુત્ર હિરણ્યાક્ષને હણીને જ, ઉપર લાવીને જળની ઉપર સ્થાન કરીશ (આથી વરાહ અવતાર કહ્યો). ॥૧૭॥

દિનાન્તે તવ મત્સ્યોઽહં ભૂત્વા ક્ષોર્ણીં તરીમિવ ।

સહૌષધિં ધારયિષ્યે મન્વાદીંશ્ચ નિશાવધિ ॥૧૮॥

હે બ્રહ્મન્ ! તમારા દિવસના અંતમાં (સાયં સમયે) હું મત્સ્યમૂર્તિ થઈને ઔષધી સહિત પૃથ્વીને નૌકાને જ જેમ એમ રાત્રિની અવધિ સુધી ધારણ કરીશ અને મનુ સપ્તર્ષિ આદિકને પણ ધારણ કરીશ. (આથી મત્સ્યાવતાર કહ્યો). ॥૧૮॥

સુધાયૈ મથ્નતામબ્ધિં કાશ્યપાનાં નિરાશ્રયમ્ ।

મન્થાનં કૂર્મરૂપોઽહં ધાસ્યે પૃષ્ઠે ચ મન્દરમ્ ॥૧૯॥

અમૃત પ્રાપ્તિ માટે સુરાસુરો ભેગા મળીને સમુદ્રનું મંથન કરવા મંડ્યા ત્યારે તેમણે મંથન દંડરૂપ (રવાઈઓ) કરેલા પણ નિરાધાર મંદરાચળને હું કૂર્મરૂપને ધારીને મારા પૃષ્ઠભાગ ઉપર ધારણ કરીશ. (આથી કૂર્માવતાર કહ્યો). ॥૧૯॥

નાર્સિહં વપુઃ કૃત્વા હિરણ્યકશિપું વિધે ! ।

સુરકાર્યે હનિષ્યામિ યજ્ઞઘ્નં દિતિનન્દનમ્ ॥૨૦॥

હે વિધે ! દેવોના દુઃખનિવારણરૂપ કાર્ય નિમિત્તે હું નૃસિંહરૂપ ધારીને, યજ્ઞઘાતી દિતિપુત્ર હિરણ્યકશિપુને હણીશ. (આથી નૃસિંહાવતાર કહ્યો). ॥૨૦॥

વિરોચનસ્ય બલવાન્બલિઃ પુત્રો મહાસુરઃ ।

ભવિષ્યતિ સ શક્રં ચ સ્વરાજ્યાચ્ચ્યાવયિષ્યતિ ॥૨૧॥

ત્રૈલોક્યેઽપહ્રતે તેન વિમુખે ચ શચીપતૌ ।

અદિત્યાં દ્વાદશઃ પુત્રઃ સમ્ભવિષ્યામિ કશ્યપાત્ ॥૨૨॥

પ્રહ્લાદપુત્ર વિરોચનનો મહાબળવાન્ મહાદૈત્ય બલિ નામનો પુત્ર થશે. આ દૈત્યરાજ બળી ઈન્દ્રને ત્રિલોકીના રાજ્ય થકી ભ્રષ્ટ કરશે. બલિરાજાએ ત્રિલોકીનું રાજ્ય હરિ લેતાં અને તેથી ઈન્દ્ર બહુ

ઉદાસીનભાવને પામતાં કશ્યપ થકી અદિતિમાં બારમો પુત્ર ઉપેન્દ્રનામે હું પ્રકટ થઈશ. અને એજ હું ટુંકડા અંગવાળો હોવાથી વામન નામથી પણ વિખ્યાત થઈશ. (આથી વામનાવતાર કહ્યો). ॥૨૧-૨૨॥

તતો રાજ્યં પ્રદાસ્યામિ દેવેન્દ્રાય દિવઃ પુનઃ ।

દેવતાઃ સ્થાપયિષ્યામિ સ્વેષુ સ્થાનેષ્વહં વિધે ! ।

ર્બલિં ચૈવ કરિષ્યામિ પાતાલતલવાસિનમ્ ॥૨૩॥

હે વિધે ! હું બલિરાજા થકી સ્વર્ગનું રાજ્ય પાછું મેળવીને ઈન્દ્રને ફરીથી આપીશ અને સમગ્ર દેવતાઓને પોતપોતાનાં સ્થાનોમાં સ્થાપન કરીશ અને ભક્ત બળિને પાતાળતળવાસી જ કરીશ. ॥૨૩॥

કર્દમાદેવહૂત્યાં ચ ભૂત્વાથ કપિલાભિધઃ ।

પ્રવર્તયિષ્યે કાલેન નષ્ટં સાઙ્ઘ્યં વિરાગયુક્ ॥૨૪॥

અનંતર કર્દમઋષિ થકી તેમની દેવહૂતી નામની ભાર્યામાં હું કપિલનામથી પ્રકટ થઈને કાળે કરીને નષ્ટ થએલા સાંખ્યજ્ઞાનને વૈરાગ્ય સહિત પ્રવર્તાવીશ (આથી કપિલાવતાર કહ્યો). ॥૨૪॥

દત્તો ભૂત્વાઽનસૂયાયામત્રેરાન્વીક્ષિકીં તતઃ ।

પ્રહ્લાદાયોપદેક્ષ્યામિ વિદ્યાં ચ યદવે વિધે ! ॥૨૫॥

હે વિધે ! ત્યાર પછી અત્રિઋષિ થકી તેમની અનસૂયાનામની ભાર્યામાં હું દત્તનામથી પ્રકટ થઈને, પ્રહ્લાદજી અને યદુરાજાને આન્વીક્ષિકી (આત્માસંબન્ધી) વિદ્યાને ઉપદેશ કરીશ (આથી દત્તાવતાર કહ્યો). ॥૨૫॥

મેરુદેવ્યાં સુતો નામેર્ભૂત્વાહમૃષભો ભુવિ ।

ધર્મં પારમહંસ્યાખ્યં વર્તયિષ્યે સનાતનમ્ ॥૨૬॥

વળી હે વિદે! નાભિરાજા થકી તેમની મેરૂદેવી નામની ભાર્યામાં
ઋષભ નામથી પુત્રરૂપે પ્રકટ થઈને, પૃથ્વી ઉપર સનાતન પારમહંસ્ય
નામના ઉપશમ ધર્મને પ્રવર્તાવીશ (આથી ઋષભાવતાર કહ્યો) ॥૨૬॥

ત્રેતાયુગે ભવિષ્યામિ રામો ભૃગુકુલોદ્ભવઃ ।

ક્ષત્રં ચોત્સાદયિષ્યામિ ભગ્નસેતુ કદધ્વગમ્ ॥૨૭॥

વળી, ત્રેતાયુગમાં હું ભૃગુકુળને વહન કરનારા પરશુરામ
નામે થઈશ અને ધર્મમર્યાદાને ભાંગી નાંખનારા, માટે જ કુત્સિત
માર્ગમાં વર્તનારા ક્ષત્રિયોનો નાશ કરીશ. (આથી પરશુરામનો
અવતાર કહ્યો). ॥૨૭॥

સન્ધૌ તુ સમનુપ્રાપ્તે ત્રેતાયા દ્વાપરસ્ય ચ ।

કૌસલ્યાયાં ભવિષ્યામિ રામો દશરથાદહમ્ ॥૨૮॥

સીતાભિધાના લક્ષ્મીશ્ચ ભવિત્રી જનકાત્મજા ।

ઉદ્વહિષ્યામિ તામૈશં મહ્નૃક્ત્વા ધનુરહં મહત્ ॥૨૯॥

ત્રેતાયુગ અને દ્વાપર યુગનો સંધિ પ્રાપ્ત થતાં તો, હું દશરથ થકી
તેમની કૌશલ્યા નામની પત્નીમાં રામચંદ્ર નામથી પ્રકટ થઈશ. આ
અવસરે જે લક્ષ્મીજી છે તે પણ જનકરાજાનાં પુત્રી સીતા નામથી પ્રગટ
થશે. તે સીતાજીને હું શિવજીએ જનકરાજાને આપેલા મહાધનુષને
ભાંગીને પરણીશ (આથી સીતારામાવતાર કહ્યો). ॥૨૮-૨૯॥

તતો રક્ષઃપતિઃ ઘોરં દેવર્ષિદ્રોહકારિણમ્ ।

સીતાપહારિણં સહ્યયે હનિષ્યામિ સહાનુજમ્ ॥૩૦॥

તસ્ય મે તુ ચરિત્રાણિ વાલ્મીકાદ્યા મહર્ષયઃ ।

તદા ગાસ્યન્તિ બહુધા યચ્છુતેઃ સ્યાદઘક્ષયઃ ॥૩૧॥

ત્યાર પછી હું રજસ્તમઃપ્રધાન હોવાથી ઘોર, માટે જ દેવો
ઋષિઓ વિગેરેનો દ્રોહ કરનારા અને વળી સીતાજીને અપહરનારા

એવા રાક્ષસરાજ રાવણને તેના નાનાભાઈ કુંભકર્ણ સાથે સંગ્રામમાં હણીશ. તે સમયે આવો હું, તે મારાં દિવ્ય ચરિત્રોને તો વાલ્મિક આદિક મહર્ષિઓ બહુ પ્રકારે ગાન કરશે. જે ચરિત્રોના શ્રવણમાત્રથી શ્રોતા જનોના પાપનો નાશ થઈ જાય. ॥૩૦-૩૧॥

द्वापरस्य कलेश्चैव सन्धौ पर्यवसानिके ।

भूभारासुरनाशार्थं पातुं धर्मं च धार्मिकान् ।

वसुदेवाद्भविष्यामि देवक्यां मथुरાપુરि ॥૩૨॥

कृष्णोऽहं वासुदेवाख्यस्तथा सङ्कर्षणो बलः ।

प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भविष्यन्ति यदोः कुले ॥૩૩॥

વળી હે બ્રહ્મન્ ! દ્વાપરયુગના અને કલિયુગના સંધિમાં, તેમાં પણ સંધિના છેલ્લા ભાગમાં જ ભૂમિના ભારભૂત અસુરાંશ રાજાઓના નાશ માટે તથા ધર્મ અને ધાર્મિક જનોના રક્ષણ માટે, મથુરાપુરીમાં વસુદેવ થકી દેવકીમાં હું પ્રકટ થઈશ. (આથી કૃષ્ણાવતાર કહ્યો) કૃષ્ણ એવો હું યદુકુળમાં વાસુદેવનામથી વિખ્યાત થઈશ. તથા બળભદ્રનામધારી સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ પ્રગટ થશે. ॥૩૨-૩૩॥

गोपस्य वृषभानोस्तु सुता राधा भविष्यति ।

वृन्दावने तया साकं विहरिष्यामि पद्मज ! ॥૩૪॥

लक्ष्मीश्च भीष्मकसुता रुक्मिण्याख्या भविष्यति ।

उद्धहिष्यामि राजन्यान् युद्धे निर्जित्य तामहम् ॥૩૫॥

હે બ્રહ્મન્ ! રાધિકાતો વૃષભાનુ નામના ગોપની પુત્રીરૂપે પ્રકટ થશે. હું વૃન્દાવનમાં તે રાધા સાથે વિહાર કરીશ. જે લક્ષ્મીજી છે તે રુક્મિણી નામથી ભીષ્મક રાજાની પુત્રીપણે પ્રકટ થશે. તે રુક્મિણીને

હું યુદ્ધમાં ક્ષત્રિયોને જીતીને પરણીશ. (આ અર્થ ‘રાઘવત્વેઽભવત્સીતા રુક્મિણી કૃષ્ણજન્મનિ’ ‘દેવત્વે દેવદેહેયં મનુષ્યત્વે ચ માનુષી’ આ વચનોથી સ્પષ્ટ કહ્યો છે.) ॥૩૪-૩૫॥

ધર્મદ્રુહોઽસુરાન્ હત્વા તદાવિષ્ઠાંશ્ચ ભૂપતીન્ ।

ધર્મં સંસ્થાપયન્નેવ કરિષ્યે નિર્ભરાં ભુવમ્ ॥૩૬॥

હું ભૂમિ ઉપર ધર્મની જ સ્થાપના કરતો થકો ધર્મદ્રોહી અસુરોને અને તે અસુરોએ જેમાં પ્રવેશ કર્યો છે એવા રાજાઓને હણીને ભૂમિને ભારરહિત કરીશ. ॥૩૬॥

येन केनापि भावने यस्य कस्यापि मानसम् ।

मयि संयोक्ष्यते तं तं नेष्ये ब्रह्मगतिं पराम् ॥૩૭॥

धर्मं भुवि स्थापयित्वा कृत्वा यदुकुलक्षयम् ।

पश्यतां सर्वदेवानामन्तर्धास्ये भुवस्ततः ॥૩૮॥

રાગ, દ્વેષ, ભય આદિક જે કોઈપણ ભાવથી જે કોઈપણ જનનું મન, મારે વિષે સંલગ્ન થશે તે તે જનને પરમ દયાળુ હું શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મગતિ (મોક્ષ) ને પમાડીશ. ભૂમિમાં ધર્મની સ્થાપના કરીને અને ભારભૂત યાદવ કુળનો પણ ક્ષય કરીને, તે પછી હું સર્વ દેવતાઓને જોતાં જ ભૂમિ થકી અંતર્ધાન થઈ જઈશ. ॥૩૭-૩૮॥

कृष्णस्य मम वीर्याणि कृष्णद्वैपायनादयः ।

गास्यन्ति बहुधा ब्रह्मन्सद्यः पापहराणि हि ॥૩૯॥

હે બ્રહ્મન્ ! કૃષ્ણરૂપ હું તે મારાં પરાક્રમ ચરિત્ર આદિકને વ્યાસમુનિ વિગેરે અનેક પ્રકારે ગાન કરશે. કેવાં પરાક્રમ ચરિત્ર ? તો સ્નેહપૂર્વક શ્રવણ કરવામાત્રથી સર્વ પાપને હરનારાં છે. ॥૩૯॥

કૃષ્ણદ્વૈપાયનો ભૂત્વા પરાશરમુનેઃ સુતઃ ।

શાખાવિભાગં વેદસ્ય કરિષ્યામિ તરોરિવ ॥૪૦॥

વળી હે બ્રહ્મન્ ! કૃષ્ણદ્વૈપાયન (વ્યાસ) નામથી પરાશરમુનિના પુત્રરૂપે પ્રગટ થઈને વૃક્ષની જ જેમ એમ વેદની શાખાઓનો વિભાગ કરીશ. એક વેદને ચાર વિભાગવાળો કરીશ (આથી વ્યાસાવતાર કહ્યો). ॥૪૦॥

વૈદિકં વિધિમાશ્રિત્ય ત્રિલોકીપરિપીડકાન્ ।

છલેન મોહયિષ્યામિ ભૂત્વા બુદ્ધોઽસુરાનહમ્ ॥૪૧॥

વળી હે વિધે ! હું બુદ્ધરૂપે થઈને, વૈદિક વિધિને આશરીને ત્રિલોકીને પરિપીડા કરનારા અસુરોને છળથી મોહ પમાડીશ (આથી બુદ્ધાવતાર કહ્યો). ॥૪૧॥

મયા કૃષ્ણેન નિહતાઃ સાર્જુનેન રણેષુ યે ।

પ્રવર્તયિષ્યન્ત્યસુરાસ્તે ત્વધર્મં યદા ક્ષિતૌ ॥૪૨॥

ધર્મદેવાત્તદા મૂર્તૌ નરનારાયણાત્મના ।

પ્રવૃત્તેઽપિ કલૌ બ્રહ્મન્ ! ભૂત્વાહં સામગો દ્વિજઃ ॥૪૩॥

મુનિશાપાન્નૃતાં પ્રાપ્તં સર્ષિં જનકમાત્મનઃ ।

તતોઽવિતા ગુરુભ્યોઽહં સદ્ધર્મં સ્થાપયન્નજ ! ॥૪૪॥

એક સમયે યુદ્ધાર્થે મથુરાપુરી પ્રત્યે આવેલા જરાસંઘની સાથે યુદ્ધ સમય આવતાં, શ્રીકૃષ્ણે પોતાના પ્રાદુર્ભાવનો હેતુ વિચારતાં, ‘અન્યોઽપિ ધર્મરક્ષાયૈ દેહઃ સંશ્રિયતે મયા । વિરામાયાપ્યધર્મસ્ય કાલે પ્રભવતઃ ક્વચિત્ ॥’ આ રીતે પોતાના દ્વિતીય પ્રાદુર્ભાવના ધારણની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. માટે જ તે શ્રીકૃષ્ણે સ્વધામગમનસમયે

પોતાના બીજા પ્રાદુર્ભાવના ગ્રહણમાં હેતુને ઉદ્દેશીને, ‘સમગ્ર જીવોના કલ્યાણને કરનારું મારું જ્ઞાન ધારવા કોણ સમર્થ થાય?’ એમ વિચાર કરતાં, તેવા ગુણવાળા ઉદ્ભવજીને જાણીને, તેમને આચાર્યપદવી આપવા પૂર્વક પોતાની જ્ઞાનરૂપ ધૂર સોંપી હતી. આ બાબત ‘અસ્માલ્લોકાદુપરતે મયિ જ્ઞાનં મદાશ્રયમ્ । અર્હત્યુદ્ભવ એવાદ્ધા સંપ્રત્યાત્મવતાં વરઃ ॥ નોદ્ધવોઽણ્વપિ મન્યૂનો યદ્ગુણૈર્નાર્દિતઃ પ્રભુઃ। અતો મદ્વયુનં લોકં ગ્રાહયન્નિહ તિષ્ઠતુ ॥’ આ પ્રકારે કહી છે. વળી ‘કૃતાદિષુ પ્રજા રાજન્ ! કલાવિચ્છન્તિ સંભવમ્ । કલૌ ખલુ ભવિષ્યન્તિ નારાયણપરાયણાઃ ॥’ આ રીતે જનકના પ્રત્યે યોગેશ્વરોએ પણ તે બીજા પ્રાદુર્ભાવના સંબન્ધથી કલિમાં અનંત જનોની તત્પરાયણતા કહી છે. તો તે જ પ્રાદુર્ભાવને અહીં પ્રકાશ કરતાં ભગવાન્ પુરુષોત્તમ બ્રહ્માને વર આપે છે — હે બ્રહ્મન્ ! અર્જુને સહિત મેં શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધમાં હણેલા (એટલે હું જે અસુરોને મારા હાથથી હણીશ અને જેઓ અર્જુને હણ્યા થકા પણ મને જોતાં થકા મૃત્યુને પામશે તે તો મોક્ષને પામી જશે. અહીં તહીં અર્જુનાદિકે હણેલા) જે અસુરો તે જ અસદ્ગરુ નૃપાદિક રૂપથી જ્યારે પૃથ્વી ઉપર અધર્મને પ્રવર્તાવશે ત્યારે હે બ્રહ્મન્ ! હું કલિકાળની પુષ્કળ પ્રવૃત્તિમાં પણ ઘમટિવ થકી તેમની ભક્તિ જેનું બીજું નામ છે એવી મૂર્તિપત્નીમાં નરનારાયણને નિમિત્ત કરીને સામવેદી વિપ્રરૂપથી પ્રાદુર્ભવીને, હે અજ ! હું સદ્ધર્મની સ્થાપના કરતો થકો દુર્વાસામુનિના શાપથી મનુષ્યભાવને પામનારા મરીચ્યાદિ મુનિ સહિત મારાં માતાપિતા ધર્મભક્તિની તે અસુરાંશ ગુરુરાજાથકી રક્ષા કરીશ. (આથી શ્રીકૃષ્ણના બીજા અવતારરૂપ સ્વામિનારાયણાવતાર કહ્યો). ॥૪૨-૪૪॥

जनान् म्लेच्छमयान्भूमौ कलेरन्ते महैनसः ।

कल्की भूत्वा हनिष्यामि विचरन् दिव्यवाजिना ॥४५॥

વળી હે વિધે ! કલિયુગના અંતમાં હું કલ્કિરૂપે થઈને ભૂમિ ઉપર વર્તતા મહાપાપી મ્લેચ્છમય રાજાદિ જનોને દેવોએ આપેલા દિવ્ય અશ્વ ઉપર બેસીને વિચરતો થકો હણીશ. (આથી કલ્કિઅવતાર કહ્યો). ॥૪૫॥

यदा यदा च वेदोक्तो धर्मो नाशिष्यतेऽसुरैः ।

प्रादुर्भावो भविष्यो मे तद्रक्षायै तदा तदा ॥४६॥

હે બ્રહ્મન્ ! મારા આટલા જ અવતારો નહિ, પરંતુ જ્યારે જ્યારે વેદોક્ત ધર્મનો અસુરો નાશ કરશે ત્યારે ત્યારે તે ધર્મનું રક્ષણ કરવા મારો અવતાર થશે. મારા અવતારો અનંત છે, તેમાં દેશ-કાળનો નિયમ નથી. ॥૪૬॥

तस्मान्चिन्तां विहायैव प्रजाः सृज यथा पुरा ।

एतान्दत्त्वा वरांस्तस्मा अहमन्तर्हितोऽभवम् ॥४७॥

માટે હે બ્રહ્મન્ ! તમો ચિંતાનો ત્યાગ કરીને જ પૂર્વ કલ્પની પેઠે જ પ્રજાઓને સર્જો. હે નારદ ! હું બ્રહ્માને આટલા (તેવીશ) વરો આપીને અંતર્ધાન થઈ ગયો. ॥૪૭॥

यथा तस्मै वरा दत्तास्तथैव च मया कृतम् ।

कुर्वे करिष्ये च मुने ! निजशक्तिभिरञ्जसा ॥४८॥

હે મુને ! બ્રહ્માને મેં જે રીતે વરો આપ્યા છે તે જ રીતે અનાયાસથી મારા ઐશ્વર્યે કરીને મેં કર્યું છે, કરું છું અને વળી કરીશ. ॥૪૮॥

एवंविधस्य मे ब्रह्मन्नीशितुः सर्वदेहिनाम् ।

दर्शनं दुर्लभं जातं तवैकान्तिकभक्तितः ॥४९॥

હે મુને ! સર્વ દેહીનો નિયંતા આવો હું તે મારાં દુર્લભ દર્શન તમને મારે વિષે એકાંતિક ભક્તિ હોવાને લીધે થયાં છે. ॥૪૯॥

વરં વરય મત્તસ્ત્વં સ્વાભીષ્ટં મુનિસત્તમ ! ।

પ્રસન્નોઽસ્મિ ભૃશં તુભ્યં નાફલં મમ દર્શનમ્ ॥૫૦॥

હે મુનિસત્તમ ! (મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ) તમો મારા થકી સ્વાભીષ્ટ વર માગો. હું તમારી ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું. મારું દર્શન નિષ્ફળ ન હોવું જોઈએ, દર્શનનું કાંઈ ફળ મળવું જોઈએ, તો તમો વર અભીષ્ટ માગો. ॥૫૦॥

સ્કન્દ ઉવાચ ॥

શ્રુત્વેતિ ભગવદ્વાક્યં નારદો મુનિસત્તમઃ ।

મન્યમાનો નિજં ધન્યં તમુવાચ પ્રભું મુને ! ॥૫૧॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે — હે સાવર્ણિ મુને ! મુનિસત્તમ નારદજી આવું ભગવાનનું વચન સાંભળીને પોતાને ધન્યભાગી માનતા થકા પ્રભુ શ્રીહરિ પ્રત્યે આ પ્રકારે બોલ્યા. ॥૫૧॥

શ્રીનારદ ઉવાચ —

દર્શનાદેવ તે સ્વામિન્સમ્પૂર્ણો મે મનોરથઃ ।

ઇદં હિ દુર્લભં મન્યે સર્વેષામપિ દેહિનામ્ ॥૫૨॥

અતસ્તે ચ ત્વદીયાનાં ત્વદ્ધામ્નોઽસ્યામૃતસ્ય ચ ।

સાક્ષાત્સમીક્ષણાદન્યત્પ્રાપ્યં મે નાસ્તિ વાઙ્મિત્તમ્ ॥૫૩॥

નારદમુનિ — હે સ્વામિન્ ! આપનાં દર્શન થવાથી જ મારો મનોરથ પરિપૂર્ણ થઈ ગયો છે. આપનું દર્શન જ સર્વ કોઈપણ દેહીઓને અત્યંત દુર્લભ છે એમ હું માનું છું. તો એક તો આપ

ભગવાનનું દર્શન, બીજું તમારા ભક્ત મુક્તોનું દર્શન અને ત્રીજું આ અમૃત નામના આપના અક્ષરધામનું દર્શન જે મને થયું છે તે થકી બીજું મારે વાંછિત પ્રાપ્ય કાંઈપણ નથી. જે નિરુપાધિક વાંછિત પ્રાપ્ય છે તે આની અંદર જ આવી જાય છે. ॥૫૨-૫૩॥

इतोऽन्यदुर्लभं क्वापि नास्ति ब्रह्माण्डगोलके ।

यदहं परितुष्टात्ते प्रार्थयेयमिहाच्युत ! ॥૫૪॥

હે અચ્યુત ! આ બ્રહ્માંડ ગોલકમાં કોઈપણ સ્થળમાં આ આપ આદિકનાં દર્શન થકી બીજું કાંઈ પણ વસ્તુ મને દુર્લભ નથી કે જેને હું પ્રસન્ન થએલા આપ થકી અહીં યાચના કરું. ॥૫૪॥

लोकान्तरसुखं यत्तद्वैदिकैरेव कर्मभिः ।

दैवैः पित्र्यैश्च लभ्येत तच्चाप्यस्ति हि नश्वरम् ॥૫૫॥

સ્વર્ગાદિ અન્ય લોકોનું સુખ જે છે તે તો દૈવ કર્મ, સંધ્યાવંદનાદિક અને પિત્ર્યકર્મ તર્પણાદિકે કરીને જ જનોને મળે છે. તે વેદોક્ત સકામ કર્મથી જન્ય સુખપણ તે લોકોનો ક્ષય થતાં નિશ્ચે ક્ષય થઈ જાય છે. ॥૫૫॥

नेच्छामि तदहं किञ्चित्सुखं त्वत्तः परं प्रभो ! ।

वरमेकं तु याचे त्वत्स्वेप्सितं वरदर्षभात् ॥૫૬॥

માટે હે પ્રભો ! હું કાંઈપણ બીજું તે સુખ તમારા થકી ઈચ્છતો નથી. તમો વરદાતાઓ મધ્યે શ્રેષ્ઠ છો, તો આવા આપ થકી મને ઈપ્સિત એક વર તો માગું છું. ॥૫૬॥

तवाथ तव भक्तानां सदैव गुणगायने ।

अत्युत्सुकास्तु मे बुद्धिस्त्वयि प्रीतिविवर्धिनी ॥૫૭॥

કયો વર ? તો તમો અને તમારા ભક્તોના સદૈવ ગુણો ગાવામાં ઉત્કટ ઉત્સાહવાળી અને વળી તમારે વિષે પ્રીતિને વિશેષ વધારનારી મારી બુદ્ધિ થાવ. આટલું જ હું માગું છું. ॥૫૭॥

સ્કન્દ ઉવાચ —

તથાસ્તિવતિ પ્રતિશ્રુત્ય કૃષ્ણસ્તેનેતિ યાચિતમ્ ।

ગાનોપયુક્તાં મહર્તીં વીણાં દત્ત્વાઽબ્રવીત્પુનઃ ॥૫૮॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે — હે સાવર્ણિ મુને ! આ રીતે નારદજીએ કરેલી યાચનાને જાણીને, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ‘તથાસ્તુ’ એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને, ગાવામાં ઉપયોગી મહત્તી નામની વીણા નારદજીને આપીને ફરીથી બોલ્યા. ॥૫૮॥

શ્રી ભગવાનુવાચ

અધુના ગચ્છ દેવેષે ! વિશાલાં બદરીમિતઃ ।

તત્ર ધર્માત્મજં ભક્ત્યા મામારાધય સુવ્રત ! ॥૫૯॥

શ્રી ભગવાન્ કહે છે — હે દેવેષે ! તમો હાલમાં આ બ્રહ્મધામ થકી બદરિકાશ્રમ પ્રત્યે જાવ. હે આશ્રમમાં રહીને હે સુવ્રત ! ધર્મપ્રજાપતિના પુત્ર નરનારાયણરૂપ હું તે મારું નવ પ્રકારની ભક્તિથી આરાધન કરો. ॥૫૯॥

ત્વં હ્યેકાન્તિકભક્તોઽસિ મમ નિષ્કપટાન્તરઃ ।

તેન ત્વામધિકં મન્યે વિધેરપિ પિતુસ્તવ ॥૬૦॥

નિષ્કપટ અંતઃકરણવાળા તમો મારા એકાંતિક ભક્ત છો. તે હેતુથી તમને હું તમારા પિતા બ્રહ્મા થકી પણ અતિશય અધિક માનું છું. ॥૬૦॥

યાદશોઽહં ચ યદ્ભૂપો યાવાંશ્ચ મહિમા મમ ।

વિદુસ્તત્સર્વમપિ મે ભક્તા એકાન્તિકા મુને ! ॥૬૧॥

હે મુને ! હું જેવા સ્વાભાવિક જ્ઞાન શક્ત્યાદિ ગુણવાળો છું અને જેવા નિત્યસિદ્ધ, ગુણનિધિ, દિવ્ય રૂપવાળો છું અને જેવો દેશ-કાળાદિકથી અનવચ્છિન્ન પ્રમાણવાળો છું અને જેવો મારો મહિમા છે, તે સર્વને પણ મારા એકાંતિક ભક્તો જાણે છે. ॥૬૧॥

હૃદિ ચિન્ત્યોઽહમેવાસ્મિ સતાં તેષાં ચ તે મમ ।

તેષામિષ્ટં ન મત્તોઽન્યન્મમ તેભ્યો ન કિચ્ચન ॥૬૨॥

તે એકાંતિક મારા ભક્તોના હૃદયમાં હું જ એક ચિંતનીય છું અને મારા હૃદયમાં તે ભક્તો જ ચિંતનીય છે. મારા ભક્તોને મારા થકી બીજું કાંઈપણ પ્રિય નથી અને મને તે ભક્તો થકી બીજું કાંઈ પણ પ્રિય નથી. આ રીતે મારે અને ભક્તોને પરસ્પર અતિ પ્રીતિ વર્તે છે. ॥૬૨॥

યથા પતિવ્રતા નાર્યો વશીકુર્વન્તિ સત્પતિમ્ ।

નિજૈર્ગુણૈસ્તથા ભક્તા વશીકુર્વન્તિ મામપિ ॥૬૩॥

જેમ પતિવ્રતા નારીઓ પોતાના શીલાદિ ગુણોએ કરીને પોતાના સત્ય પતિને વશ કરે છે તેમ ભક્તજનો પોતાના નિષ્કામત્વાદિ ગુણોએ કરીને સત્પતિ મને પણ વશ કરે છે. ॥૬૩॥

અનુયામિ શ્રિયા સાકં તાનહં પરવાનિવ ।

યત્ર યત્ર ચ તે સન્તિ તત્ર તત્રાહમસ્મિ હિ ॥૬૪॥

હું યદ્યપિ સ્વતંત્ર છું પણ જાણે પરતંત્ર જ હોઉં એમ હું લક્ષ્મીજીની સાથે મારા એકાંતિક ભક્તોની પાછળ સાથે જ જઈ છું. તે આ ભક્તો જે જે સ્થાનમાં રહ્યા છે તે તે સ્થળમાં હું રહેલો જ છું. એમાં સંશય નથી. ॥૬૪॥

સત્સજ્ઞાદેવ મત્પ્રાપ્તિર્ભવેદ્ભુવિ મુમુક્ષતામ્ ।

નાન્યોપાયેન દેવર્ષે ! સત્યમિત્યવધારય ॥૬૫॥

હે દેવર્ષે ! સંસાર પાશ થકી મુકાવા ઇચ્છતા જનોને સત્સમાગમે કરીને જ ભૂમિમાં મારી પ્રાપ્તિ થાય. આ થકી અન્ય ઉપાયે કરીને ન જ થાય. મારી પ્રાપ્તિનું અસાધારણ સાધન સત્સંગ જ છે. આ હું તમને સત્ય જ કહું છું અને તમો તેને નિશ્ચયથી સત્ય જ સમજો. ॥૬૫॥

મામેવ યર્હિ શરણં માનુષાઃ પ્રાપ્નુવન્તિ યે ।

તર્હ્યેવ તે વિમુચ્યન્તે માયાયા જીવબન્ધનાત્ ॥૬૬॥

જો, જે મનુષ્યો મારા જ શરણને પામે તો જ તે મનુષ્યો જીવોને બંધન કરનારી ગુણમયી માયા થકી મુક્ત થાય છે. મારી પ્રાપ્તિનું આ જ અસાધારણ ફળ છે. ॥૬૬॥

માં પ્રપન્નસ્તુ પુરુષો યેન કેનાપિ ભાવતઃ ।

યથેષ્ટં સુખમાપ્નોતિ ન તુ સંસૃતિમન્યવત્ ॥૬૭॥

જે કોઈપણ ભાવથી મારા શરણને પામેલો પુરુષ તો યથેષ્ટ સુખને પામે છે. પણ બીજા દેવના ઉપાસકની પેઠે જન્મમરણરૂપ સંસૃતિને નથી જ પામતો. ॥૬૭॥

સ્કન્દ ઉવાચ —

एवमुक्तो भगवता प्राप्तोऽनुग्रहमीप्सितम् ।

प्रणम्य साश्रुनयनः पर्यावर्तत नारदः ॥६८॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે — હે સાવર્ણિ મુને ! આ પ્રકારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહેલા અને તેમના થકી અભિલષિત અનુગ્રહને પામેલા

નારદજી આનંદનાં અશ્રુથી પૂર્ણ નયનવાળા થઈને ભગવાનને પ્રણામ કરીને ત્યાંથી પાછા વળ્યા. ॥૬૮॥

તમેવ વીણયા ગાયન્ શ્વેતમુક્તમપश्यत ।

પ્રાગ્વત્સ્વાગ્રે ચલન્તં તમન્વગચ્છદ્વિજર્ષભ ! ॥૬૯॥

પાછા વળ્યા તે સમયે હે દ્વિજવર્ય સાવર્ણો ! વીણા વડે ભગવદ્ગુણોને જ ગાતા નારદજીના જોવામાં એક શ્વેતમુક્ત આવ્યા. પ્રથમની પેઠે પોતાની આગળ ચાલતા તે શ્વેતમુક્તની પાછળ પોતે ચાલ્યા. ॥૬૯॥

सद्यः श्वेतं महाद्वीपं प्राप्य श्वेतान् प्रणम्य तान् ।

निवृत्तो नारदो ब्रह्मंस्तरसा मेरुमागमत् ॥૭૦॥

હે બ્રહ્મન્ ! નારદમુનિ શ્વેતસંજિત મહાદ્વીપને તટકાળ પામીને, ત્યાંના નિવાસી શ્વેતમુક્તોને પ્રણામ કરીને, ત્યાંથી નીકળીને વેગથી આગળ ચાલતાં મેરુપર્વતને પામ્યા. ॥૭૦॥

ततो मेरोः प्रचक्राम पर्वतं गन्धमादनम् ।

निपपात च खात्तूर्णं विशालां बदरीमनु ॥૭૧॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये
श्रीवासुदेवावतारादિકथननामाष्टादशोऽध्यायः ॥૧૮॥

તે મેરુથકી ગંધમાદન નામના પર્વત પ્રત્યે આવ્યા. ત્યાંથી નીકળીને વિશાલા નામની બદરીને લક્ષ કરીને આકાશમાર્ગ થકી એકદમ નીચે પડતાં બદરિકાશ્રમને પામ્યા. ॥૭૧॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે
શ્રીવાસુદેવાવતારાદિકથનનામાષ્ટાદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૮॥

સ્કન્દ ઉવાચ —

તતઃ સ દદૃશો દેવૌ પુરાણાવૃષિસત્તમૌ ।
 તપશ્ચરન્તૌ સુમહદાત્મનિષ્ઠૌ મહાવ્રતૌ ॥૧॥
 તેજસાપ્યધિકૌ સૂર્યાત્સર્વલોકવિરોચનાત્ ।
 શ્રીવત્સલક્ષણૌ પૂજ્યૌ જટામણ્ડલધારિણૌ ॥૨॥
 પદ્મચિહ્નભુજૌ તૌ ચ પાદયોશ્ચક્રલક્ષણૌ ।
 વ્યૂઢોરસ્કૌ દીર્ઘભુજૌ સિતસૂક્ષ્મધનાંશુકૌ ॥૩॥
 સ્વાસ્યૌ પૃથુલલાટૌ ચ સુભ્રુવૌ શુભનાસિકૌ ।
 શુભલક્ષણસમ્પન્નૌ દિવ્યમૂર્તિં ધનપ્રભૌ ॥૪॥

૧અધ્યાય ૧૯મો

કાર્તિક સ્વામી કહે છે — હે સાવર્ણિ મુને ! બદરિકાશ્રમને પામ્યા પછી, નારદજી ભગવાન્ શ્રીનરનારાયણનાં દર્શન પામ્યા. કેવા નરનારાયણ ? તો ઋષિઓ મધ્યે મહામોટા ઋષિ, આધુનિક નહિ પણ પુરાતન, પોતાના ભક્તોના સદ્ગુણોના ઉદય માટે જ તીવ્ર તપને કરતા, ભક્તશિક્ષણાર્થે દૈવ આત્મનિષ્ઠાને ધારી રહેલા, અચળ બ્રહ્મચર્ય વ્રતને ધારી રહેલા, દિવ્ય મંગળ દેહ જેમનો છે, સર્વ લોકોને પ્રકાશ કરનારો જે સૂર્ય તે થકી પણ પોતાના દિવ્યતેજથી અતિ અધિક, જેમના વક્ષઃસ્થળમાં શ્રીવત્સનું ચિહ્ન છે, દેવ નર આદિક સર્વેએ પણ પૂજનીય, મસ્તકે જટાજૂટને ધારી રહેલા, જેમના ચરણતળમાં ચક્રસદૃશ રેખાકાર ચિહ્ન છે, જેમનું વક્ષઃસ્થળ બહુ વિશાળ છે, જેમના

૧. આ અધ્યાયમાં નારાયણે નારદને કહેલું શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપનું વિજ્ઞાન અને નારદે કરેલું તેમનું તપથી આરાધન વિગરે કહ્યું છે.

બન્ને ભુજ જાનુપર્યત લાંબા છે, શ્વેત, સૂક્ષ્મ અને વળી ઘાટાં વસ્ત્રોને ધારી રહેલા, સુંદર શાંત મુખારવિંદ જેમનું છે, વિશાળ લલાટ જેમનું છે, રૂડી ભૂકુટી જેમની છે, શુભ નાસિકા જેમની છે, બીજાં પણ બધાં સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં કહેલાં શુભ લક્ષણોએ જે સંપન્ન છે, નવીન મેઘસમાન શ્યામ શરીરવર્ણ જેમનો છે, દિવ્ય અપ્રાકૃત મૂર્તિ જેમની છે, આ રીતે જે અનેક સદ્ગુણોએ સંપન્ન સુપ્રસિદ્ધ છે. આવા નરનારાયણ ભગવાનનાં દર્શન નારદજી પામ્યા. ॥૧-૪॥

વિનયેનાન્તિકં પ્રાપ્ય તયોઃ કૃત્વા પ્રદક્ષિણામ્ ।

ભક્ત્યા પ્રણમ્ય સાષ્ટાઙ્ગં તસ્થૌ પ્રાઙ્ગલિરગ્રતઃ ॥૫॥

દુર્લભ દર્શન પામતાં, નારદમુનિ શ્રીનરનારાયણની સમીપે વિનીત વેષથી જઈને, ભક્તિથી પ્રદક્ષિણા કરીને અને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને, બે હાથ જોડીને સન્મુખ બેઠા. ॥૫॥

તતસ્તૌ તપસાં વાસૌ યશસાં તેજસામપિ ।

ઋષી પૌર્વાહ્નિકસ્યાન્તે વિધેર્મૌનં વિહાય ચ ॥૬॥

પ્રીત્યા નારદમવ્યગ્રૌ પાદ્યાર્ચ્યાભ્યાં સમાર્ચતામ્ ।

પીઠયોરુપવિષ્ટૌ તૌ કૌશયોર્નારદશ્ચ સઃ ॥૭॥

અનંતર તપ, યશ અને તેજના પણ નિધિરૂપ એવા ઋષિવર્ય નરનારાયણ ભગવાને નૈષ્ઠિકવર્ણિએ અવશ્ય કરવાનો સંધ્યાવંદનાદિ પૌર્વાહ્નિક નિત્યવિધિ કરી પરવાર્યા પછી, નિત્યવિધિ સમયે ધારેલા મૌનવ્રતનો ત્યાગ કરીને, અવ્યગ્ર મનવાળા થઈને સન્મુખ બેઠેલા નારદજીની પ્રીતિથી પાદ્ય, અર્ધ્ય આદિક વડે સારી પૂજા કરી. પૂજા કર્યા પછી શ્રીનરનારાયણ ઋષિ દર્ભાસનમાં બેઠા અને નારદજી પણ તેમની આજ્ઞાથી દર્ભાસનમાં બેઠા. ॥૬-૭॥

તેષુ તત્રોપવિષ્ટેષુ સ દેશોઽભિવ્યરાજત ।

આજ્યાહુતિમહાજ્વાલૈર્યજ્ઞવાટોઽગ્નિભિર્યથા ॥૮॥

આ ત્રણ મૂર્તિઓ જ્યારે તે આસન ઉપર વિરાજમાન થઈ ત્યારે જે દેશમાં તેઓ બિરાજ્યા છે તે દેશ ચોગરદમ બહુ જ શોભવા લાગ્યો. કેની પેઠે ? તો ધીની આહુતિઓ વડે જેમની જ્વાળા મહામોટી થઈ છે એવા ત્રણ અગ્નિઓએ કરીને યજ્ઞમંડપ જેમ શોભે તેમ. ॥૮॥

અથ નારાયણસ્તત્ર નારદં વાક્યમબ્રવીત્ ।

સુખોપવિષ્ટં વિશ્રાન્તં કૃતાતિથ્યં સુસત્કૃતમ્ ॥૯॥

સુખેથી બેઠા પછી તેમને મધ્યે નારાયણ ભગવાન્ નારદ પ્રત્યે વાક્ય બોલ્યા, કેવા નારદજી ? તો પાદ્ય, અર્ધ્ય, આયમનીય આદિકવડે જેમનું ઉત્તમ આતિથ્ય કરવામાં આવ્યું છે, માટે જ જેમને બહુ મોટું માન મળેલું છે, માટે જ જે સુખેથી બેઠેલા અને માર્ગના પરિશ્રમે રહિત થઈ ગયા છે. ॥૯॥

“શ્રીનારાયણ ઉવાચ -”

અપિ બ્રહ્મન્ ! સ ભગવાન્ પરમાત્મા સનાતનઃ ।

બ્રહ્મધામ્નિ ત્વયા દૃષ્ટ આવયોઃ કારણં પરમ્ ॥૧૦॥

શ્રીનારાયણ પૂછે છે-હે બ્રહ્મન્ ! નારદ ! અમારા પરમ કારણભૂત (અવતારી) સનાતન પરમાત્મા તે ભગવાનનાં બ્રહ્મધામમાં તમોને દર્શન થયાં કે કેમ ? ॥૧૦॥

નારદ ઉવાચ-

ભગવંસ્ત્વત્પ્રસાદેન તમહં પરમેશ્વરમ્ ।

વાસુદેવં સમાલોકે સ્થિતમક્ષરધામનિ ॥૧૧॥

આ રીતે નારાયણે પૂછેલા નારદજી હવે કહે છે- હે ભગવન્ ! અક્ષરધામમાં અખંડ રહેલા સર્વકારણ પરમેશ્વર વાસુદેવ ભગવાનનાં તમારા અસાધારણ અનુગ્રહથી મને સારી રીતે દર્શન થયાં છે. ॥૧૧॥

इह चैवागतस्तेन विसृष्टो वां निषेवितुम् ।

आसिष्ये तत्परो भूत्वा युवाम्यां सह नित्यशः ॥૧૨॥

તમારી સેવા કરવા માટે જ તે વાસુદેવ ભગવાને જ પ્રેરણા કરવાથી હું આ આપના આશ્રમમાં આવ્યો છું. તો હવે હું નિરંતર તમારા પરાયણ થઈને તમારી સાથે જ નિવાસ કરી રહીશ. તમારી સેવા સિવાય કશો મારે અર્થ નથી. ॥૧૨॥

श्रीनारायण उवाच-

धन्योऽस्यनुगृहीतोऽसि यत्ते दृष्टः स्वयं प्रभुः ।

न हि तं दृष्ट्वान्ब्रह्मन्કશ્ચિદ્દેવોऽपि वा ऋषिः ॥૧૩॥

આ રીતે નારદજીએ કહેતાં, હવે શ્રીનારાયણ કહે છે- હે બ્રહ્મન્ ! તમો બહુ ધન્યભાગી થયા છો, કારણ કે તમારી ઉપર વાસુદેવ ભગવાને મહાન્ અનુગ્રહ કર્યો છે. શો અનુગ્રહ ? તો તમને સ્વયં પ્રભુ પરમાત્માએ સાક્ષાત્ પોતાનું દર્શન આપ્યું છે. એમાં શો વિશેષ ? તો તે ભગવાનનાં કોઈ દેવ કે ઋષિ પણ દર્શન પામી શક્યા નથી. દેવ ઋષિ વિગેરે દર્શનની ઇચ્છાવાળા તો છે પણ તેમને પણ તે ભગવાનનાં દર્શન દુર્લભ છે. આવાં સર્વદુર્લભ દર્શન તમને શ્રીનારાયણે આપ્યાં એજ એમનો નિરતિશય અનુગ્રહ જાણો. આથી બીજો કોઈ પણ અનુગ્રહ અધિક નથી. આવા સર્વાધિક અનુગ્રહને તમો પામ્યા માટે તમો બહુ ધન્યભાગી થયા છો. આવું ભાગ્ય કોઈનું પણ નથી. ॥૧૩॥

ભક્ત્યૈકાન્તિકયા તસ્ય પ્રાપ્તા અક્ષરસામ્યતામ્ ।

યે હિ ભક્તાસ્ત એવૈનં પશ્યન્ત્યખિલકારણમ્ ॥૧૪॥

સ દિવ્યમૂર્તિર્ભગવાન્ દુર્દર્શઃ પુરુષોત્તમઃ ।

નારદૈતદ્ધિ મે સત્યં વચનં સમુદાહતમ્ ॥૧૫॥

જ્યારે દેવ ઋષિને પણ તેમનાં દર્શન દુર્લભ છે, તો બીજા કોણ તેમનાં દર્શનને પામે છે ? તો તે ભગવાનની એકાંતિકી ભક્તિએ કરીને જેઓ બ્રહ્મેક્યભાવથી ભગવાનના સાધર્મ્યને પામ્યા છે તે જ દર્શનાધિકારી હોઈને સર્વકારણ તે પરંબ્રહ્મ પરમાત્માનાં સાક્ષાત્ દર્શન પામે છે. ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શનમાં તેમની એકાંતિકી ભક્તિ જ મુખ્ય કારણ છે. દિવ્યમૂર્તિ પુરુષોત્તમ તે ભગવાન્ અભક્તોને તો દુર્દર્શ છે. એમનાં એમને દર્શન કદાપિ થતાં નથી. હે નારદ ! આ વચન મેં સત્ય જ સમીચીન કહ્યું છે, એમાં કાંઈ સંશય નથી. ॥૧૪-૧૫॥

નાડ્યો ભક્તાત્પ્રિયતરો લોકે તસ્યાસ્તિ કશ્ચન ।

તતઃ સ્વયં દર્શિતવાંસ્તવાત્માનં દ્વિજોત્તમ ! ॥૧૬॥

જ્યારે આ રીતે સર્વથા જ તેમનું દર્શન દુર્લભ છે તો મને તે કેમ થયું ? તો હે દ્વિજોત્તમ ! આ જગતમાં તે પુરુષોત્તમ ભગવાનને એકાંતિક ભક્ત થકી બીજો કોઈ પણ અતિ વહાલો નથી. એક એકાંતિક ભક્ત જ સર્વાધિક વહાલો છે. આવા હેતુથી સ્વયં પુરુષોત્તમે પોતાના એકાંતિક ભક્ત એવા તમને પોતાના દિવ્ય સ્વરૂપનું દર્શન આપ્યું છે. (આ અર્થ ‘યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તનૂં સ્વામ્’ આ શ્રુતિએ કહ્યો છે). ॥૧૬॥

તેજઃપુઞ્જાભિરુદ્ધાઙ્ગો ગુણાતીતાદ્ધુતાકૃતિઃ ।

અખણ્ડાનન્દરૂપશ્ચ સદા શુદ્ધોઽચ્યુતોઽસ્તિ સઃ ॥૧૭॥

જે પરાત્પર પરમાત્માનાં તમને દર્શન થયાં તે અચ્યુત-સ્વરૂપ સ્વભાવાદિકથી અને આશ્રિતસંરક્ષણરૂપ વ્રતથી ક્યારેય પણ પ્રચ્યુતિ નહિ પામનારા હોવાથી અચ્યુત નામથી કહેવાય છે. તે પોતે ચરાચર વિશ્વમાં સદા વ્યાપીને રહ્યા છે છતાં તે વિશ્વના કોઈ પણ દોષનો સ્પર્શ તેમને ત્રિકાળમાં નહિ હોવાથી સ્વતઃ શુદ્ધ છે. આ ભગવાન્ સદૈવ ગુણાતીત-અપ્રાકૃત, અદ્ભુત, દિવ્ય આકૃતિવાળા છે પણ તેમનાં કરચરણાદિ અંગો દિવ્ય, શાંત, શ્વેત, તેજઃપુંજને લીધે આવરિત રહે છે. આ ભગવાન અખંડ અનવધિક આનંદસ્વરૂપ હોઈને ભક્તોને આનંદ આપનારા છે. ॥૧૭॥

રૂપવર્ણવયોવસ્થાઃ પ્રાકૃતા નૈવ તસ્ય હિ ।

સર્વ તસ્યાસ્તિ તદ્દિવ્યં સર્વોપકરણાનિ ચ ।

એકાન્તિકાનાં ભક્તાનાં સ એવ પરમા ગતિઃ ॥૧૮॥

ગુણાતીતને રૂપ, વર્ણ આદિક કેમ દેખાય ? તો તે પુરુષોત્તમનું જે રૂપ, (મૂર્તિ) કૃષ્ણાદિ વર્ણ, કિશોરાદિ વય અને જાગ્રતાદિ અવસ્થા છે તે પ્રાકૃત છે જ નહિ, કિંતુ તે રૂપાદિ સર્વ પણ દિવ્ય અપ્રાકૃત છે. અને સર્વ ઉપકરણો, વસ્ત્ર, આભરણાદિ છે તે પણ દિવ્ય છે. પ્રાકૃત હોય તો શંકા આવે. (આ અર્થ સત્સંગિજીવનમાં ‘દિવ્યં કૃષ્ણસ્ય રૂપં’ આ વચનથી વર્ણવ્યો છે) આવા દિવ્યમૂર્તિ પુરુષોત્તમ નારાયણ જ એકાંતિક ભક્તોને પરમા ગતિ-પરમ પ્રાપ્ય છે. આથી કોઈ ઉપર ઉત્કૃષ્ટ પ્રાપ્ય છે જ નહિ. ॥૧૮॥

આત્મબ્રહ્મૈક્યસમ્પન્નૈર્વિનિવૃત્તગુણૈરપિ ।

ક્રિયતે વાસુદેવસ્ય ભક્તિરિત્થંગુણો હિ સઃ ॥૧૯॥

પોતાના આત્માનું અક્ષરબ્રહ્મની સાથે જે એકપણું તેને પામેલા, માટે જ માયાનાં જે ગુણકાર્યો તેનાથી રહિત થઈ ગએલા એવા આત્મારામો પણ વાસુદેવની એકાંતિકી ભક્તિને અખંડ કર્યા કરે છે. કારણ કે, આત્મારામો પણ ભક્તિ કરે એવા એમનામાં કારુણ્ય, સૌશીલ્ય, વાત્સલ્ય, ઔદાર્ય આદિક દિવ્ય ગુણો નિત્ય વર્તે છે. દિવ્ય નિત્ય ગુણો જ ભક્તિ કરાવે છે. ગુણવાનની ભક્તિ કોણ ન કરે ? ભગવાન તો ગુણના નિધિ હોઈને ભક્તોને સ્વગુણોનું ફળ આપનારા છે. માટે જ ભક્તો ગુણનિધિ તેમની ભક્તિ કર્યા કરે છે. આ અર્થ ભાગવતમાં ‘આત્મારામાશ્ચ મુનયો નિર્ગન્થા અપ્યુરુકમે । કુર્વન્ત્યહૈતુર્કો ભક્તિમિત્થંભૂતગુણો હરિઃ ॥’ આ વચનથી કલ્પો છે. ॥૧૯॥

માહાત્મ્યમસ્ય કો વક્તું શકુયાત્પરમાત્મનઃ ।

અચિન્ત્યાનન્તશક્તીનામધિપસ્ય મહામુને ! ॥૨૦॥

હે મહામુને ! જેની શક્તિઓ અચિન્ત્ય-કોઈના પણ ચિંતનમાં યથાસ્થિત ન આવી શકે એવી અને જેનો અંત-અવધિ જ નથી એવી છે. આવી શક્તિઓના અધિપતિ આ પરમાત્મા પરંબ્રહ્મના માહાત્મ્યને યથાસ્થિત કહેવા માટે કોણ સમર્થ થાય ? કોઈપણ ન જ થાય. પોતે પણ પોતાના મહિમાના પારને પામતા નથી. માટે જ વેદાદિ શાસ્ત્રો પણ ‘સોઽઙ્ગ વેદ યદિ વા ન વેદ’ ‘ત્વમેવ ત્વાં વેત્થ યોઽસિ સોઽસિ’ ‘યસ્યામતં તસ્ય મતં’ ‘અથાત આદેશો નેતિ નેતિ’ ‘સ્વયમેવાત્મનાત્માનં વેત્થં ત્વાં પુરુષોત્તમ’ ‘દ્યુપતય એવ તે ન યયુરન્તમનન્તતયા ત્વમપિ’ ઇત્યાદિ વચનોથી એમ જ કહે છે. ॥૨૦॥

આત્માત્મા ચાક્ષરાત્મા ચ હ્રેષ આકાશનિર્મલઃ ।

દિવ્યદૃગીક્ષ્યઃ સન્માત્રઃ પુરુષો વસુદેવજઃ ॥૨૧॥

વળી આ ભગવાન્ કેવા છે ? તો આત્મશબ્દવાચ્ય, જીવેશ્વરાદિકના આત્મા-અંતરાત્માપણે સર્વના વ્યાપક, ધારક, નિયામક હોવાથી પરમાત્મા કહેવાય છે. આ અર્થ ‘ય આત્મનિ તિષ્ઠન્નાત્મનોઽન્તરો યમાત્મા ન વેદ યસ્યાત્મા શરીરં ય આત્માનમન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ’ ‘અન્તઃપ્રવિષ્ઠઃ શાસ્તા જનાનાં સર્વાત્મા’ ‘ભગવાનેક એવાસીદગ્ર આત્માત્મનાં વીભુઃ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિઓએ વર્ણવ્યો છે. આત્માઓના આત્મા છે એટલું નહિ પણ અક્ષરના પણ આત્મા, વ્યાપક, ધારક નિયામક છે. આ અર્થ ‘યસ્યાક્ષરં શરીરં યોઽક્ષરમન્તરે સચ્ચરન્ યમક્ષરં ન વેદ....સ એષ સર્વભૂતાન્તરાત્માપહતપાપ્મા દિવ્યો દેવ એકો નારાયણઃ’ ‘અક્ષરાત્પરતઃ પરઃ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિએ વર્ણવ્યો છે. વળી આ ભગવાન્ આકાશનિર્મળ છે. એટલે આકાશ જેમ સર્વ ભૂતોમાં વ્યાપીને રહ્યો છે તથાપિ તે ભૂતોના મળોનો સ્પર્શ તેને નથી તેમ પરમાત્માપણે સર્વ ચરાચરમાં વ્યાપીને રહ્યા છે તથાપિ તેના મળોનો સ્પર્શ એમને કદાપિ નહિ હોવાથી આકાશનિર્મળ કહ્યા છે. નિર્લેપત્વધર્મથી આકાશતુલ્યતા કહી છે પણ શૂન્યત્વ ધર્મથી નહિ. વળી કેવા ? તો ‘દિવ્યં દદામિ તે ચક્ષુઃ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરં’ આમાં ભગવાને કહ્યા પ્રમાણે દિવ્યદેહિવાળા ભક્ત મુક્તોને જ એક દર્શનીય છે. આ અર્થ ‘યદૈતમનુપશ્યન્તિ આત્માનં દેવમજ્ઞસા । ઈશાનં ભૂતભવ્યસ્ય’ ‘યદા પશ્યઃ પશ્યતે રૂક્મવર્ણ’ ‘સદા પશ્યન્તિ સૂરયઃ’ ‘યત્તે રૂપં કલ્યાણતરં તત્તે પશ્યામિ’ ‘યોગિનસ્તં પ્રપશ્યન્તિ ભગવન્તં સનાતનમ્’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિઓએ વર્ણવ્યો છે. વળી કેવા ? તો સન્માત્ર-સદ્રૂપ છે, એટલે સતત એક રૂપ છે. અર્થાત્ ત્રણેય કાળમાં વૃદ્ધિક્ષયાદિકે

રહિત છે. માટે જ ‘સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીત્’ ‘સત્યં જ્ઞાનં’ ‘સત્તામાત્રં નિર્વિશેષં’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિઓએ સચ્ચબ્દ થી નિરુપણ કરેલા છે. વળી કેવા ? તો પુરુષ છે. ‘પૂર્વમેવાહમિહાસમિતિ તત્પુરુષસ્ય પુરુષત્વં’ આ શ્રુતિને અનુસારે પૂર્વસિદ્ધ હોવાથી પુરુષ શબ્દથી કહ્યા છે. અથવા ‘સ યત્પૂર્વોઽસ્માત્ સર્વસ્માત્સર્વાન્ પાપ્મન ઓષત્તસ્માત્પુરુષઃ’ આ શ્રુતિને અનુસારે પરમ પાવન હોવાથી સર્વ પાપને નાશ કરનાર હોવાથી પુરુષ શબ્દ થી કહ્યા છે. અથવા ‘આત્મૈવેદમગ્ર આસીત્પુરુષવિધઃ’ આ શ્રુતિને અનુસારે દિવ્ય પુરુષાકાર હોવાથી પુરુષ શબ્દથી કહ્યા છે. વળી કેવા ? તો વસુદેવ જ કહ્યા છે. ‘સત્ત્વં વિશુદ્ધં યત્તચ્ચ વસુદેવ इतीर्यते’ આ વચનને અનુસારે વસુદેવ શબ્દવાચ્ય શુદ્ધ સત્ત્વ (અન્તઃકરણ) માં પ્રાદુર્ભાવ પામનારા હોવાથી અથવા વસુદેવ નામના યાદવવિશેષ થકી પ્રાદુર્ભવેલા હોવાથી વસુદેવજ (વાસુદેવ) કહ્યા છે. ॥૨૧॥

સમસ્તકલ્યાણગુણો નિર્ગુણશ્ચેશ્વરેશ્વરઃ ।

પરયા વિદ્યયા વેદ્ય ઉપાસ્યો બ્રહ્મભિઃ પ્રભુઃ ॥૨૨॥

વળી, કેવા? તો સમસ્ત કલ્યાણ ગુણોએ પરિપૂર્ણ છે. કલ્યાણ ગુણો, જ્ઞાન, શક્તિ, બળ, ઐશ્વર્ય, વીર્ય, તેજ વિગેરે તથા કારુણ્ય, સૌશીલ્ય, વાત્સલ્ય, ઔદાર્ય આદિક અનંત છે. આ અર્થ ‘પરાઽસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયા ચ’ ‘યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિત્’ ‘સોઽશ્નુતે સર્વાન્ કામાન્ સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા’ પ્રધાનક્ષેત્રજ્ઞપતિર્ગુણેશઃ’ ‘તેજોબલૈશ્વર્યમહાવબોધસુવીર્ય-શક્ત્યાદિગુણૈકરાશિઃ’ ‘તવાનન્તગુણસ્યાપિ ષડેવ પ્રથમે ગુણાઃ । યસ્ત્યૈવ જગત્કુક્ષાવન્યેઽપ્યન્તર્નિવેશિતાઃ’ ‘યથા રત્નાનિ

જલધેરસંખ્યેયાનિ પુત્રક ! । તથા ગુણા હ્યનન્તસ્ય અસંખ્યેયા
 મહાત્મનઃ' સમસ્તકલ્યાણગુણાત્મકોઽસૌ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ-
 સ્મૃતિઓએ અનુવર્ણવ્યો છે. વળી કેવા ? તો પ્રાકૃત સત્વાદિ
 ગુણોએ રહિત હોવાથી નિર્ગુણ કહ્યા છે. તેવી શ્રુતિ સ્મૃતિઓ છે-
 'સ સર્વભૂતઃ પ્રકૃતેર્વિકારાન્ ગુણાદિદોષાંશ્ચ મુને ! વ્યતીતઃ'
 'સત્વાદયો ન સન્તીશે યત્ર ચ પ્રાકૃતા ગુણાઃ' 'યત્ર ત્રિસર્ગો મૃષા'
 'યોઽસૌ નિર્ગુણ ઇત્યુક્તઃ શાસ્ત્રેષુ જગદીશ્વરઃ ।
 પ્રાકૃતૈર્હેયસંયુક્તૈર્ગુણૈર્હીનઃ સ ડચ્યતે' ઇત્યાદિ. વળી કેવા ? તો જે
 બ્રહ્માદિ ઈશ્વરના પણ ઈશ્વર પરમેશ્વર છે. તેવી શ્રુતિ સ્મૃતિઓ છે-
 'તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરં' 'સર્વસ્ય વશી સર્વસ્યેશાનઃ'
 'સમસ્તશક્તિઃ પરમેશ્વરાખ્યઃ' ઇત્યાદિ. વળી કેવા ? તો પરાવિદ્યા
 જે બ્રહ્મવિદ્યા તેનાથી જ એક વેદ્ય-જાણવા યોગ્ય છે. પણ પ્રત્યક્ષ
 અનુમાનાદિક વડે નહિ. વળી કેવા ? તો બ્રહ્મભાવને પામેલા
 મુક્તોએ પણ જે ઉપાસ્ય ધ્યેય છે. વળી કેવા ? તો જે પ્રભુ-પ્રકૃતિ,
 કાળ, પુરુષાદિક સર્વના પણ નિયામક છે. હે મુને ! આવા વાસુદેવ
 ભગવાન્ વર્તે છે ॥૨૨॥

દિવ્યમૂર્તિ તમીશાનં તપસૈકાન્તિકેન ચ ।

યઃ પ્રીણયતિ ધર્મેણ સ ધન્યતમ ડચ્યતે ॥૨૩॥

ચરાચર સમસ્ત જગતના નિયામક, દિવ્યમૂર્તિ તે ભગવાન્
 પુરુષોત્તમને જે ભક્તજન તપ અને એકાંતિક ધર્મ વડે પ્રસન્ન કરે છે
 તે ભક્ત અતિ ધન્યભાગી કહ્યો છે ॥૨૩॥

તસ્માત્ત્વમપિ દેવર્ષે ! ધર્મેનૈકાન્તિકેન તમ્ ।

આરાધયન્નિહૈવાઙ્ગ ! કશ્ચિત્કાલં તપઃ કુરુ ॥૨૪॥

માટે હે દેવર્ષે ! તમે પણ એકાંતિક ધર્મથી તે શ્રીપુરુષોત્તમનું આરાધન કરતા થકા આ આશ્રમમાં જ મારી પાસે રહીને કેટલોક કાળ તપ કરો. ॥૨૪॥

તપસૈવાતીશુદ્ધાત્મા માહાત્મ્યં તસ્ય સત્પતેઃ ।

યથાવજ્ઞાસ્યતિ ભવાન્ પ્રોચ્યમાનં મયાખિલમ્ ॥૨૫॥

તમો તપશ્ચર્યા વડે અતિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા થતાં, સત્પતિ તે ભગવાનના મેં કહેલા યથાસ્થિત સમગ્ર મહિમાને જાણશો. ॥૨૫॥

સર્વાર્થસાધનં વિદ્ધિ તપસ્તદ્દયં મુને ! ।

નાતસમ્ભૂરિતપસા સ વશીક્રિયતે પ્રભુઃ ॥૨૬॥

હે મુને ! જે તપ છે તે સર્વ અર્થની પ્રાપ્તિમાં સાધન છે અને ભગવાનને હૃદયવત્ અતિપ્રિય છે, એમ તમે જાણો. જેણે ઘણું તપ કર્યું નથી એવો પુરુષ મહાપ્રભુ ભગવાનને વશ કરી શકતો નથી, ભગવાન્ તપથી જ વશ કરી શકાય છે. ॥૨૬॥

સ્કન્દ ઉવાચ-

एवमुक्ते भगवता नरनारायणेन सः ।

प्रीतस्तपः कर्तुमिच्छंस्तमुवाच महामतिः ॥૨૭॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये नारदनरनारायणसमागमनामैकोनविंशोऽध्यायः ॥૧૯॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે-હે સાવર્ણિ મુને ! આ પ્રકારે નરનારાયણ ભગવાને કહ્યું, એટલે મહામતિ નારદમુનિ બહુ પ્રસન્ન થઈને, તપ કરવાને ઈચ્છતા થકા નરનારાયણ પ્રત્યે આગળ કહેશે એ પ્રકારે બોલ્યા ॥૨૭॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે નારદનારાયણસમાગમનામૈકોનવિંશોઽધ્યાયઃ ॥૧૯॥

નારદ ઉવાચ-

ભગવન્ ! બ્રૂહિ મે ધર્મમેકાન્તં તવ સમ્મતમ્ ।
પ્રીયતે યેન વિશ્વાત્મા વાસુદેવઃ સ સર્વદા ॥૧॥

અધ્યાય ૨૦મો^૧

નારદમુનિ પૂછે છે-હે ભગવન્ ! એકાંતિક ધર્મને બહુ મહર્ષિઓ બહુધા વર્ણવે છે. માટે તમોએ બહુ માન્ય કરેલો જે એકાંતિક ધર્મ હોય એ જ મને કહો. જે એકાંતિક ધર્મના અનુષ્ઠાનથી વિશ્વાત્મા તે વાસુદેવ ભગવાન્ સર્વદા પ્રસન્ન થાય. ॥૧॥

શ્રીનારાયણ ઉવાચ-

સાધુ પૃષ્ઠં ત્વયા બ્રહ્મન્મતિસ્તે વિમલા કિલ ।
મયિ સ્નિગ્ધાય ભક્તાય તુભ્યં ગુહ્યમપિ બ્રુવે ॥૨॥

આ રીતે નારદજીએ પૂછેલા શ્રીનારાયણ કહે છે-હે બ્રહ્મન્ ! તમોએ બહુ સારો પ્રશ્ન પૂછ્યો. તમારી બુદ્ધિ બહુ નિર્મળ નિશ્ચે છે. આ બાબત અતિ ગુહ્ય છે, પણ તમો મારે વિષે બહુ પ્રીતિવાળા ભક્ત છો માટે ગુહ્ય પણ તમને હું કહું છું. ॥૨॥

ધર્મ ઇષ મયા પ્રોક્તઃ કલ્પસ્યાદૌ વિવસ્વતે ।
તમેવ કથયે તુભ્યં સનાતનમહં મુને ! ॥૩॥

હે મુને ! આ એકાંતિક ધર્મ મેં કલ્પના આદિ ભાગમાં દક્ષ પ્રજાપતિના દૌહિત્ર વિવસ્વાનને કહ્યો હતો. સનાતન એવો એ જ ધર્મ હું તમને જિજ્ઞાસુને કહું છું ॥૩॥

૧. આ અધ્યાયમાં નારાયણે નારદજી પ્રત્યે એકાંતિક ધર્મનું લક્ષણ અને ચારેય વર્ણના ધર્મ શાસ્ત્રોક્ત ધર્મો જુદાજુદા સંક્ષેપમાં કહ્યા છે.

સ્વધર્મજ્ઞાનવૈરાગ્યૈઃ સહ લક્ષ્મીવદીશ્વરે ।

તસ્મિન્નનન્યા ભક્તિર્યા ધર્મ એકાન્તિકઃ સ વૈ ॥૪॥

સર્વેશ્વર શ્રીવાસુદેવમાં સ્વધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્યે સહિત એવી જે લક્ષ્મીજીના જેવી અનન્ય (અવ્યભિચારિણી) ભક્તિ તે જ એકાંતિક ધર્મ કહ્યો છે. આવા ધર્મ થકી ભક્તિ જુદી નથી. બજેનું એક જ સ્વરૂપ છે. ॥૪॥

તેનૈવાતિપ્રસન્નઃ સ્યાદ્ગોલોકાધિપતિઃ સ્વયમ્ ।

જાયતે સ ચ ભક્તોઽપિ પરિપૂર્ણમનોરથઃ ॥૫॥

આવા લક્ષણવાળા એકાંતિક ધર્મે કરીને જ ગોલોકાધિપતિ સ્વયં શ્રીવાસુદેવ ભગવાન્ અતિશય પ્રસન્ન થાય છે. અને આવા એકાંતિક ધર્મને અનુસરેલો ભક્ત પણ પરિપૂર્ણ મનોરથવાળો થાય છે. ॥૫॥

નારદ ઉવાચ-

લક્ષણાનિ બુભુત્સામિ સ્વધર્માદેઃ પૃથક્પૃથક્ ।

શાસ્ત્રયોનેરહં ત્વત્તો વક્તું તાનિ ત્વમર્હસિ ॥૬॥

આ રીતે નારાયણે એકાંતિક ધર્મનું લક્ષણ કહેતાં, નારદજી પૂછે છે. હે ભગવન્ ! ‘એતસ્ય વા મહતો ભૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમેતદ્ઋગ્વેદઃ’ આ શ્રુતિને અનુસારે સર્વ શાસ્ત્રોના યોનિભૂત (માટે જ સર્વજ્ઞ) એવા તમારા થકી જ હું સ્વધર્માદિકનાં જુદાંજુદાં લક્ષણોને જાણવા ઈચ્છું છું. તો તે લક્ષણોને યથાસ્થિત તમો મને કહેવાને યોગ્ય છો. ॥૬॥

નિગમમાગમશાસ્ત્રાણાં સર્વેષામપિ સત્પતે ! ।

મૂલં ત્વમેક એવાસિ યેષુ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥૭॥

હે સત્પતે ! જેમાં સનાતન ધર્મ કહ્યો છે એવા ઋગ્ગાદિ નિગમો, તંત્રાદિ આગમો, મીમાંસાદિ શાસ્ત્રો, આ સર્વેના પણ તમો એક જ મૂળ-પ્રવૃત્તિસ્થાન છો. (આથી શાસ્ત્રયોનિપણું સમર્થન કર્યું). ॥૭॥

ત્વમેવ સાક્ષાદ્ભગવાન્વાસુદેવોઽક્ષરાત્પરઃ ।

શ્રેયસે સર્વભૂતાનાં વર્તસેઽત્ર દયાનિધિઃ ॥૮॥

અક્ષર પર જે વાસુદેવ ભગવાન્ કહ્યા એ જ તમો સાક્ષાત્ છો. દયાનિધિ તે તમો ધર્મપુત્રનું નાટ્ય સ્વીકારીને સમગ્ર જીવોનાં કલ્યાણ માટે જ આ બદરિકાશ્રમમાં નિવાસ કરી રહ્યા છો. ॥૮॥

ત્વત્તોઽન્યે તુ સ્વસ્વભાવગુણતન્ત્રા હ્યજાદયઃ ।

યથાવન્ન વિજાનીયુર્ધર્માદીંસ્ત્વમતો વદ ॥૯॥

હું બીજા કોઈ થકી પણ આ ધર્મતત્ત્વને જાણવા ઈચ્છતો નથી. કારણ કે, તમારા થકી જે બીજા બ્રહ્માદિકો છે તેતો પોતાના વિષય પ્રધાનત્વાદિ સ્વભાવો અને રજસ્ત્વાદિ ગુણોને આધીન વર્તનારા છે, આ હેતુથી તેઓ ધર્માદિકને યથાર્થપણે જાણી શકતા નથી. માટે જેમાં દોષનો ગંધ પણ નથી એવા આપ જ તે ધર્માદિકનાં લક્ષણો કહેવાને યોગ્ય છો. ॥૯॥

સ્કન્દ ઉવાચ -

इति देवर्षिणा पृष्टो भगवान्धर्मनन्दनः ।

स्वधर्मादीन् क्रमेणैव कथयामास सर्ववित् ॥૧૦॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે-હે સાવર્ણિ મુને ! આ પ્રકારે નારદ મુનિએ પૂછેલા સર્વજ્ઞ ધર્મપુત્ર ભગવાને સ્વધર્માદિકનાં લક્ષણો અનુક્રમથી જ કહેવાનો આરંભ કર્યો. ॥૧૦॥

શ્રીનારાયણ ઉવાચ-

વર્ણાનામાશ્રમાણાં ચ સદાચારઃ પૃથક્પૃથક્ ।

સામાન્યઃ સવિશેષશ્ચ સ્વધર્મઃ સ ઉદીર્યતે ॥૧૧॥

શ્રીનારાયણ કહે છે-હે મુને ! પ્રથમ હું ધર્મનું લક્ષણ કહું છું. ચાર વર્ણો અને ચાર આશ્રમોને નિમિત્ત કરીને પ્રવર્તેલો જુદો જુદો જે સદાચાર તે સ્વધર્મ કહ્યો છે. તે આ સ્વધર્મ સામાન્ય અને વિશેષ એવા ભેદથી બે પ્રકારનો છે. ॥૧૧॥

નૃણાં સાધારણં ધર્મ સર્વેષામાદિતઃ શૃણુ ।

અહિંસા પરમો ધર્મસ્તત્રાદિમ ઉદાહૃતઃ ॥૧૨॥

તેમાં સામાન્ય ધર્મને દશ શ્લોકથી કહે છે. પ્રથમ સર્વકોઈ મનુષ્યોએ પાળવાનો જે સામાન્ય (સાધારણ) ધર્મ છે તે હું કહું છું તેને સાવધાન થઈને સાંભળો. સાધારણ ધર્મમાં પ્રથમ પ્રાણીમાત્રનો દ્રોહ નહિ કરવારૂપ જે અહિંસા એ જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ કહ્યો છે. ધર્મમાં આ જ મુખ્ય ધર્મ માન્યો છે. ॥૧૨॥

સ્વમુખ્યધર્મવૃત્ત્યોરપ્યદ્રોહો મનસાપિ યઃ ।

સતિ ગત્યન્તરે પ્રાણિમાત્રસ્યાપીતિ સા મતા ॥૧૩॥

‘યા વેદવિહિતા હિંસા ન સા હિંસેતિ કીર્ત્યતે’ ઇત્યાદિ જે રાગ પ્રાપ્ત હિંસાનો સંકોચ કહેનારાં સ્મૃતિવાક્યો તેનાથી યજ્ઞાદિકમાં કોઈ પ્રકારે પ્રાપ્ત થતી એવી પણ હિંસાનો સર્વથા નિષેધ સમજાવા માટે અહિંસા શબ્દનો અર્થ કહે છે, પોતાનો મુખ્ય ધર્મ અને મુખ્ય જીવિકા વૃત્તિના નિમિત્તે પણ મનથી પણ પ્રાણિમાત્રનો દ્રોહ ન કરવો તે અહિંસા કહેવાય છે. શ્લોકમાં અપિ શબ્દ લીધો છે તે ઉપરથી

જ્યારે મુખ્ય ધર્મ કે મુખ્ય જીવિકાનિમિત્તે પણ હિંસા ન થાય તો ગૌણ ધર્મ કે ગૌણ જીવિકા નિમિત્તે ન થાય એમાં તો કાંઈ કહેવાનું જ રહેતું નથી, ન જ થાય, આ અર્થ જણાવ્યો છે. મનસાપિ એમ બીજો અપિ શબ્દ લીધો છે તે ઉપરથી ‘જ્યારે મનથી પણ હિંસા ન થાય તો કાય વાણીથી ન થાય એમાંતો કાંઈ કહેવાનું જ રહેતું નથી, ન જ થાય.’ આ અર્થ જણાવ્યો છે. આ બાબત ક્યારે ? તો જ્યારે ગત્યંતર એટલે ઉપાયાંતર હોય ત્યારે લેવી. જો કોઈ પણ ઉપાયાંતર ન હોય અને તેથી પોતાના મુખ્ય ધર્મમાં કે મુખ્ય વૃત્તિમાં બાધ આવતો હોય તો દ્રોહ કરવામાં દોષ નથી, એવો અભિપ્રાય નીકળે છે. એટલે મહા આપત્કાળમાં દોષ નથી. આપત્કાળ વિના તો દોષ જ છે. આ રીતે આ એક મુખ્ય સામાન્ય ધર્મ કહ્યો. ॥૧૩॥

સત્યા વાગ્મૂતમાત્રસ્ય દ્રોહો ન સ્યાદ્યયા તથા ।

તપશ્ચ શાસ્ત્રવિહિતભોગસંક્રોચલક્ષણમ્ ॥૧૪॥

જે વાણી બોલવાથી કોઈ પણ પ્રાણિનો દ્રોહ ન થાય એવી જે સત્ય ભાષણરૂપ વાણી તે બીજો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. ‘ઋતુકાળે સ્ત્રીનો સંગ કરવો, પ્રતિદિન બે વાર જમવું’ ઇત્યાદિ જે ભોગો શાસ્ત્રે ભોગવવાના કહ્યા છે, જેના ભોગમાં ગૃહસ્થોને પ્રત્યવાય કહ્યો નથી, એવા પણ ભોગોનો સંકોચ (ઓછું) કરવો તે તપનું લક્ષણ છે. આ ત્રીજો સામાન્ય ધર્મ જાણવો. ॥૧૪॥

બાહ્યમાખ્યન્તરં ચેતિ દ્વિવિધં શૌચકર્મ ચ ।

અનાદાનં પરસ્વસ્ય પરોક્ષં વા છલેન ચ ॥૧૫॥

‘મૃજ્જલાખ્યાં ભવેદ્વાહ્યં ભાવશુદ્ધિસ્તથાન્તરં’ આ સ્મૃતિએ બાહ્ય આત્મ્યંતર ભેદથી કહેલું જે બે પ્રકારનું શૌચ કર્મ (સ્નાનક્રિયા) તે ચોથો સામાન્ય ધર્મ માન્યો છે. પારકા ધનનું પરોક્ષ (ચોરીથી) પણ

કે પ્રત્યક્ષ (છળથી) પણે હરણ ન કરવું. કોઈની ચોરી ન કરવી, તે પાંચમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. ॥૧૫॥

યથોચિતં બ્રહ્મચર્યં કામલોભક્રુધાં જયઃ ।

મુદા વિત્તાર્પણં પાત્રે તુષ્ટિર્લબ્ધેન દૈવતઃ ॥૧૬॥

ત્યાગી ગૃહીમધ્યે જેને જે ઉચિત હોય એવું બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવું, તે છઠો સામાન્ય ધર્મ માન્યો છે. કામવેગને જીતવો, ક્રોધવેગને જીતવો અને લોભવેગને જીતવો, આ ત્રણ ધર્મો જુદા જુદા (સાતમો, આઠમો, નવમો) સામાન્ય કહ્યા છે. સત્યાત્રમાં હર્ષથી પોતાનાં ઘનનું દાન કરવું, આ દશમો સામાન્ય ધર્મ જાણવો. પોતાના પ્રારબ્ધાનુસારે મળેલાં અન્ન વસ્ત્રાદિકથી સંતોષ માનવો, આ અગીયારમો સાધારણ ધર્મ સમજવો. ॥૧૬॥

તીર્થે ક્ષેત્રે ચ યજ્ઞાદૌ ચતુર્વર્ગાસયેऽપિ વા ।

આત્મનો વા પરસ્યાપિ સર્વથા ઘાતવર્જનમ્ ॥૧૭॥

ધર્માદિ ચાર પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ માટે પણ તીર્થમાં કે ક્ષેત્રમાં કે યજ્ઞાદિકમાં પોતાનો સર્વથા ઘાત (આત્મઘાત) ન કરવો. તેમ જ પર-મનુષ્ય-પશુ આદિકનો પણ તીર્થાદિકમાં સર્વથા ઘાત ન કરવો, આ બારમો, તેરમો સાધારણ ધર્મ કહ્યો છે. ॥૧૭॥

જાતિશ્રંશકરાણાં ચ કર્મણાં પરિવર્જનમ્ ।

પાણિપાદોદરોપસ્થવાચાં સંયમનં તથા ॥૧૮॥

જાતિમાંથી ભ્રષ્ટ કરનારાં કર્મોનો ત્યાગ કરવો, આ ચૌદમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. હાથ, પગ, પેટ, ઉપસ્થ અને વાણીનો સંયમ (પોતપોતાના વિષયમાં યથાશાસ્ત્ર પ્રવર્તાવવાં અને પાછાં વાળવાં તે રૂપ નિયમન) રાખવો, આ પંદરમો સામાન્ય ધર્મ માન્યો છે. ॥૧૮॥

सर्वेषां व्यसनानां च वर्जनं मद्यमांसयोः ।

व्यभिचारान्निवृत्तिश्च कुलसद्धर्मपालनम् ॥१९॥

જુગટું આદિક સર્વ વ્યસનોનો ત્યાગ કરવો, આ સોળમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. મદ્ય-માંસનો ત્યાગ કરવો, આ સત્તરમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. પુરુષને પરસ્ત્રીગમન અને સ્ત્રીને પરપુરુષગમનરૂપ જે પાપકર્મ વ્યભિચાર તે થકી નિવૃત્તિ પામવી, આ અઠારમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. કુળપરંપરાગત સદ્ધર્મ જે ચોરી, હિંસા આદીક પાપકર્મે વર્જીત હોય તેનું પાલન કરવું, તે ઓગણીશમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. ॥૧૯॥

एकादशीनां सर्वासां यमैः साकमुपोषणम् ।

हरेर्जन्मदिनानां च व्रताचरणमञ्जसा ॥२०॥

સમગ્ર એકાદશીઓનો અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય આદિક યમો પાળવાની સાથે ઉપવાસ કરવો, આ વીશમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. ભગવાનના જન્મદિવસો જે રામનવમી જન્માષ્ટમી આદિક તેનું યથાર્થ વ્રત કરવું, આ એકવીશમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. ॥૨૦॥

आर्जवं साधुसेवा च विभज्यान्नादिभोजनम् ।

भक्तिर्भगवतश्चेति धर्माः साधारणा नृणाम् ॥२१॥

સજ્જનોની સમક્ષ સરલપણે વર્તવું, આ બાવીશમો સાધારણ ધર્મ માન્યો છે. ભગવદ્ભક્ત સાધુઓની અનુવૃત્તિપૂર્વક યથોચિત સેવા કરવી, આ તેવીશમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. પોતાના પોષ્યવર્ગને અન્નાદિકનો વિભાગ કરી આપ્યા પછી મુખ્યે અન્નાદિનું ગ્રહણ કરવું, આ ચોવીશમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. ભગવાનની નવ પ્રકારની ભક્તિ

કરવી, આ પણ સર્વનો સાધારણ પચીશમો ધર્મ માન્યો છે. આ પ્રકારના પચીશ ધર્મો સર્વ કોઈ મનુષ્યોને સાધારણપણે પાળવાના કહ્યા છે. એટલે આમાં સર્વ કોઈને અધિકાર છે. ॥૨૧॥

ब्रह्मक्षत्रविशः शूद्रा वर्णाश्चत्वार ईरिताः ।

तेषां पृथक्पृथग्धर्मान्विशेषान्वच्मि ते मुने ! ॥૨૨॥

હે મુને ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર આ ચાર વર્ણો વિભાગથી કહ્યા છે. તેમના જુદા જુદા જે વિશેષ ધર્મો છે તે પણ હું હવે કહું છું તેને સાવધાન મનથી સાંભળો. ॥૨૨॥

शमो दमः क्षमा शौचमास्तिक्यं भक्तिरीशितुः ।

तपो ज्ञानं च विज्ञानं विप्रधर्मः स्वभावजः ॥૨૩॥

શમ-દમાદિક વિપ્રના સહજ ધર્મો કહ્યા છે. તેમાં શમ-અંતઃકરણને વશ રાખવું, દમ-બાહ્ય ઈન્દ્રિયોને વશ રાખવી, ક્ષમા-બીજાઓ નિરંતર ઉપદ્રવ કર્યા કરે તથાપિ મનમાં વિકાર થવા દેવો નહિ. શૌચ-બાહ્ય આભ્યંતર શુદ્ધિ રાખવી, આસ્તિક્ય-વેદ ઈશ્વરાદિકમાં સત્યપણાનો નિશ્ચય રાખવો, પરમેશ્વરની પ્રેમથી નવધા ભક્તિ કરવી, કાયકલેશરૂપ તપ કરવું, જીવ, ઈશ્વર, માયા આદીકને શાસ્ત્રથી યથાર્થ જાણવા, ભગવાનના સાક્ષાત્ અનુભવરૂપ વિજ્ઞાન પામવું, આ બધા ધર્મો વિપ્રના સ્વાભાવિક (વિશેષ) કહ્યા છે. ॥૨૩॥

शूरत्वं धैर्यमौदार्यं बलं तेजः शरण्यता ।

गोविप्रसाधुरक्षेज्या धर्माः क्षत्रस्य कीर्तिताः ॥૨૪॥

ક્ષત્રિય જાતિના શૂરત્વાદિ ધર્મો સ્વાભાવિક કહ્યા છે. તેમાં સંગ્રામમાં નિર્ભય થઈને પ્રવેશનું સામર્થ્ય રાખવારૂપ શૂરત્વ રાખવું,

પોતે આરંભેલી ક્રિયાની સમાપ્તિ કરવાની શક્તિરૂપ ધૈર્ય ધારવું, અકૃપણપણે દાન દેવારૂપ ઔદાર્ય રાખવું, બીજાઓ પોતાને ન દબાવી જાય એવું બળ રાખવું, બીજાઓ પોતાના પરાભવ ન કરી જાય એવું તેજ રાખવું, શરણાગતનું સંરક્ષણ કરી શકે એવું સામર્થ્ય રાખવું, ગાયો, વિપ્રો અને ભગવદ્ભક્ત સાધુઓનું પાપી જીવો થકી રક્ષણ કરવું, દ્રવ્યપ્રધાન યજ્ઞો કરવા, ઈત્યાદિ ધર્મો ક્ષત્રિયના સ્વાભાવિક કલ્યા છે. ॥૨૪॥

રાજસ્ત્વેતેऽથ નીત્યૈવ પ્રજાનાં પરિપાલનમ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનં ભૂમૌ ધર્મા દણ્ડાર્હદણ્ડનમ્ ॥૨૫॥

અભિષેકાદિ ગુણવિશિષ્ટ ક્ષત્રિય રાજાના વિશેષ ધર્મોને કહે છે. રાજાને તો આ પૂર્વોક્ત શૂરત્વાદિ ધર્મો રાખવાના જાણવા. બીજા તો નીતિશાસ્ત્રમાં કલ્યા પ્રમાણે પ્રજાઓનું પરિપાલન કરવું, પૃથ્વી ઉપર ધર્મનું સારી રીતે સ્થાપન કરવું, દંડ કરવા યોગ્ય દુષ્ટોને દંડ કરવો, આ ધર્મો વિશેષ કલ્યા છે. ॥૨૫॥

આસ્તિક્યં દાનનિષ્ઠા ચ સાધુબ્રાહ્મણસેવનમ્ ।

અતુષ્ટિરર્થોપચયે ધર્મા વૈશ્યસ્ય ચોદ્યમઃ ॥૨૬॥

વૈશ્યના આસ્તિકત્વાદિ વિશેષ ધર્મો કલ્યા છે. તેમાં વેદ તથા ઈશ્વરાદિકમાં સત્યપણારૂપ આસ્તિકતા રાખવી, સત્પાત્રોને અન્નાદિ દાન આપવામાં નિષ્ઠા રાખવી, સાધુ-બ્રાહ્મણોની યથોચિત સેવા કરવી, દ્રવ્ય સંપાદનમાં સંતોષ નહિ રાખતાં તેની વૃદ્ધિ માટે ખેતી આદિકનો ઉદ્યમ કર્યા કરવો, આ વૈશ્યના વિશેષ ધર્મો કલ્યા છે. ॥૨૬॥

દ્વિજાતીનાં ચ દેવાનાં સેવા નિષ્કપટં ગવામ્ ।

વિશેષધર્મઃ કથિતઃ શૂદ્રસ્ય મુનિસત્તમ ! ॥૨૭॥

હે મુનિસત્તમ ! દ્વિજાતિ શબ્દવાચ્ય ત્રણ વર્ણો, દેવો અને ગાયોની નિષ્કપટ ભાવથી જે સેવા કરવી તે શૂદ્રજાતિનો વિશેષ ધર્મ કહ્યો છે. ॥૨૭॥

અધ્યાપનં યાજનં ચ વિશુદ્ધાચ્ચ પ્રતિગ્રહઃ ।

વિપ્રસ્ય જીવિકા પ્રોક્તા તત્રાન્ત્યા ત્વાપદિ સ્મૃતા ॥૨૮॥

હવે સર્વની જીવિકાવૃત્તિને કહેતાં પ્રથમ બ્રાહ્મણની તે કહે છે, વેદાદિ સચ્છાસ્ત્રો ભણાવવાં, વિષ્ણુયાગાદિ યજ્ઞો કરાવવા અને સ્વધર્મનિષ્ઠ જન થકી અન્ન-ધનાદિકનો પ્રતિગ્રહ કરવો. આ વિપ્રની જીવિકા-જીવનમાં ઉચિત વૃત્તિ કહી છે. તેમાં છેલ્લી જે દાનપ્રતિગ્રહરૂપ વૃત્તિ કહી તેતો આપત્કાળમાં સ્વીકારવાની જાણવી. અધ્યાપન અને યાજન વૃત્તિને જ મુખ્યપણે અનુસરવું. ॥૨૮॥

યાજનેઽધ્યાપને વાપિ દોષદર્શી દ્વિજોત્તમઃ ।

યસ્તસ્યાન્યાપિ વિહિતા વૃત્તિરસ્તિ ચતુર્વિધા ॥૨૯॥

અધ્યાપન તથા યાજનમાં જે દ્વિજોત્તમને દોષ દેખાતો હોય તેવાને માટે બીજી પણ ચાર પ્રકારની વૃત્તિ કહી છે. ॥૨૯॥

શિલોઞ્ઞં નિત્યયાચ્ચા ચ શાલીનં ચોચિતા કૃષિઃ ।

શ્રેયસી પૂર્વપૂર્વાત્ર જ્ઞાતવ્યા દ્વિજસત્તમૈઃ ॥૩૦॥

કઈ તે ચાર વૃત્તિ ? તો શિલોંછ-ધણીએ ત્યાગ કરી દીધેલા અને ખેતરમાં પડી રહેલા ડાંગર આદિકના છોડવા કે કંટીઓને વીણી લાવીને તેનાથી નિર્વાહ કરવો તેને શિલ કહે છે. ધણીએ પડી મૂકેલા હાટ બજારમાં પડી રહેલા એક એક કણને વીંણી લાવીને નિર્વાહ કરવો તેને ઉંછ કહે છે. આ બન્ને વૃત્તિને એક કરીને એક

શિલોંછ વૃત્તિ પ્રથમની જાણવી. બીજી નિત્ય ધાન્ય માગી લાવવારૂપ યાયાવર વૃત્તિ જાણવી. ત્રીજી માગ્યા વિના જે અન્નાદિ મળે તેનાથી નિર્વાહ કરવારૂપ શાલીન વૃત્તિ જાણવી. ચોથી ઉચિત-સ્વધર્મમાં વિરોધ ન આવે એવી રીતે બે પહોર ખેતી કરવી. આ ચાર વૃત્તિઓ સમજવી. આ ચારમાં દ્વિજોત્તમોએ પૂર્વ પૂર્વની શ્રેષ્ઠ સમજવી. એટલે કૃષિવૃત્તિની અપેક્ષાએ શાલીનવૃત્તિ શ્રેષ્ઠ છે. તેની અપેક્ષાએ યાયાવર વૃત્તિ શ્રેષ્ઠ છે. તેની અપેક્ષાએ શિલોંછવૃત્તિ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. આ રીતે તારતમ્યપણું જાણવું. ॥૩૦॥

વિપ્રો જીવેદૈશ્યવૃત્ત્યા સત્યામાપદિ નારદ ! ।

અથવા ક્ષત્રવૃત્ત્યાપિ શ્વવૃત્ત્યા ન તુ કર્હિચિત્ ॥૩૧॥

વિપ્રને માટે આપત્કાળમાં ઉપયોગી જીવનવૃત્તિને કહે છે. હે નારદ ! વિપ્ર આપત્કાળ આવે તો વૈશ્યવૃત્તિ (ખેતીઆદિક) વડે જીવિકા કરે. અથવા તે વૈશ્યવૃત્તિથી નિર્વાહ ન થાય તો ન છૂટકે ક્ષત્રિયવૃત્તિથી જીવિકા કરે. પરંતુ શ્વવૃત્તિ જે નીચની નોકરી કરવારૂપ છે તેનાથી તો ક્યારેય પણ જીવન કરે નહિ. ॥૩૧॥

શસ્ત્રેણ જીવેત્ક્ષત્રં તુ સર્વતો ધર્મરક્ષયા ।

આપન્નો વૈશ્યવૃત્ત્યૈવ વિપ્રરૂપેણ વા ચરેત્ ॥૩૨॥

ક્ષત્રિય તો જ્યાં જ્યાં અધર્મની પ્રવૃત્તિ થાય ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર ધર્મની રક્ષા માટે આયુધોને ધારીને વર્તે. (તેનાથી જે મળે તેથી નિર્વાહ કરે.) આપત્તિને પામેલો ક્ષત્રિય તો વૈશ્યવૃત્તિ (ખેતિ આદિક) થી જ જીવન કરે અથવા વિપ્રની વૃત્તિથી જીવન ચલાવે. ॥૩૨॥

કરાદાનાદિ નૃપતેરવિપ્રાદ્વૃત્તિરીરિતા ।

દેશકાલાનુસારેણ રક્ષયિત્વાઽખિલાઃ પ્રજાઃ ॥૩૩॥

રાજારૂપ ક્ષત્રિયને તો બ્રાહ્મણોને વર્જીને બીજાઓ થકી સમગ્ર પ્રજાઓને યથોચિત રંજન કરીને દેશ-કાળને અનુસારે છઠ્ઠો ભાગ ગ્રહણ કરવો વિગેરે વૃત્તિ કહી છે. ॥૩૩॥

આપત્કાલેऽપિ ક્ષત્રસ્ય બ્રાહ્મણસ્યેવ સર્વથા ।

વિગર્હિતા નીચસેવા સ્વતેજઃક્ષયકારિણી ॥૩૪॥

આપત્કાળમાં ક્ષત્રિયને પણ બ્રાહ્મણની પેઠે જ નીચસેવા તો સર્વથા નિંદિત જ છે, કેમકે પોતાના ક્ષત્રિય તેજને ક્ષય કરનારી છે. ॥૩૪॥

કૃષિવાણિજ્યગોરક્ષા તુરીયા વૃદ્ધિજીવનમ્ ।

વૈશ્યસ્ય જીવિકા પ્રોક્તા શૂદ્રવૃત્તિસ્તથાપદિ ॥૩૫॥

વૈશ્યને કૃષિ કરવી, વ્યાપાર કરવો, ગાય વિગેરે પશુઓ પાળવાં અને વ્યાજવટો કરવો, આ ચાર વૃત્તિઓ કહી છે. તથા આપત્કાળમાં તો શૂદ્રવૃત્તિ જે સેવારૂપ છે તે કહી છે. ॥૩૫॥

શૂદ્રો જીવેદ્ દ્વિજાતીનાં સેવાલબ્ધધનેન ચ ।

આપત્કાલે તુ કાર્વાદેર્જીવિકાવૃત્તિમાશ્રયેત્ ॥૩૬॥

શૂદ્ર તો બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણની સેવા કરવાથી મળેલા ધનથી જીવિકા કરે. આપત્કાળમાં તો અસત્ શૂદ્રની વૃત્તિ જે વાંસના ટોપલા ગૂંથવા વિગેરે છે તેનો આશ્રય કરે. ॥૩૬॥

આપન્મુક્તસ્તુ સર્વોऽપિ પ્રાયશ્ચિત્તં યથોચિતમ્ ।

વિધાય સ્વસ્વવૃત્ત્યૈવ પુનર્વર્તેત મુખ્યયા ॥૩૭॥

આવેલા આપત્કાળમાંથી મુક્ત થયેલો બ્રાહ્મણાદિ સર્વ કોઈ પણ જન યથોચિત પ્રાયશ્ચિત કરીને, પોત પોતાની જે મુખ્ય વૃત્તિ તેનાથી

જ ફરી જીવન કરે. આપત્કાળમાં ગ્રહણ કરેલી વૃત્તિને વળગી રહે નહિ. ॥૩૭॥

ચાતુર્વર્ણ્યં સતાં સઙ્ગં કુર્યાન્ન ત્વસતાં ક્વચિત્ ।

મુક્તિપ્રદોઽસ્તિ સત્સઙ્ગઃ કુસઙ્ગો નિરયપ્રદઃ ॥૩૮॥

હવે ચારેય વર્ણના સાધારણ ધર્મોને ૧૭ શ્લોકથી કહે છે. ચારેય વર્ણમાં વર્તતા સ્ત્રી-પુરુષ સર્વ જનોએ સજજનોનો સંગ-સમાગમ કરવો. ક્યારેય પણ અસજજનોનો સંગ તો ન જ કરવો. કારણ કે, જે સત્સંગ છે તે મુક્તિને આપનારો છે અને જે કુસંગ છે તે નરકને આપનારો છે. તો કુસંગનો ત્યાગ કરીને સત્સંગ સર્વેએ કરવો. ॥૩૮॥

કામં ક્રોધં રસાસ્વાદં જિત્વા માનં ચ મત્સરમ્ ।

નિર્દમ્ભં વિષ્ણુભક્તા યે તે સન્તઃ સાધવો મતાઃ ॥૩૯॥

જેનો સંગ કરવાનો કહે છે એવા સજજનનું લક્ષણ કહે છે. કામ, ક્રોધ, રસાસ્વાદ, માન, મત્સર ઇત્યાદિ દોષોનો ત્યાગ કરીને, નિર્દમ્ભપણે જેઓ વિષ્ણુભક્ત-ભગવાનને ભજનારા અને સાધુ-પોતાનું તથા પારકું પારલૌકિક કાર્ય સાધવામાં તત્પર હોય, તે સજજન કહ્યા છે; તેમનો સમાગમ કરવો. ॥૩૯॥

સ્ત્રિયાં સ્ત્રૈણે રસાસ્વાદે સક્તાશ્ચ ધનગૃન્ધવઃ ।

હિંસ્ત્રા દમ્ભકૃતાટોપા ભક્તાભાસા હ્રાસાધવઃ ॥૪૦॥

જેનો સંગ નહિ કરવાનો કહે છે એવા અસજજનનું લક્ષણ કહે છે. જેઓ સ્ત્રિઓમાં તથા સ્ત્રીલંપટોમાં તથા રસાસ્વાદમાં અત્યાસક્ત વર્તે છે અને ધનમાં અતિ તૃષ્ણાવાળા છે અને પ્રાણિઓને પીડા ઉત્પન્ન થાય એવું અસદ્ આચરણ કરનારા અને લોકમાં ધર્મિષ્ઠપણાની કે ભક્તપણાની ખ્યાતિ માટે દંભથી ખોટો આટાટોપ કરનારા અને

તેથી જ ભક્તપણાનો જેમાં આભાસમાત્ર છે, તેઓ અસાધુઓ કહ્યા છે. આવા અસજ્જનોનો સંગ ક્યારેય ન કરવો. ॥૪૦॥

असाधुष्वासुरी सम्पदैवी सम्पत्तु साधुषु ।

सहजास्तीति निश्चित्य सेव्याः सन्तः सुखेप्सुभिः ॥४१॥

અસાધુઓમાં ‘દમ્ભો દર્પોઽભિમાનશ્ચ’ આ ગીતાવચનથી કહેલી આસુરી સંપત્તિ સ્વાભાવિક રહેલી છે. સાધુઓમાં તો ‘અભયં સત્ત્વસંશુદ્ધિઃ’ આ ગીતાવચનથી કહેલી દેવી સંપત્તિ સ્વાભાવિક રહેલી છે. આવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને સુખની ઈચ્છાવાળા દેવી જનોએ સાધુજનોનો સમાગમ કરવો. ॥૪૧॥

यादृशां यस्य सङ्गः स्याच्छास्त्राणां वा नृणामपि ।

बुद्धिः स्यात्तादृशी तस्य कार्योऽतो नासतां हि सः ॥४२॥

જે પુરુષને જેવા સત્ કે અસત્ પુરુષોનો અને જેવા સત્ કે અસત્ શાસ્ત્રોનો સંગ-પ્રસંગ થાય તે જનની તેવી શુભ અશુભ બુદ્ધિ નિશ્ચે થાય છે. પછી તે તેવા શુભ-અશુભ કર્મોને કરવા લાગી જાય છે. માટે અસંતનો સંગ કદાપિ ન કરવો. આ અર્થ ભારતમાં વિદુરજીએ “यदि सन्तं सेवते यद्यसन्तं तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव । वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥” આ પ્રકારે કહ્યો છે. ॥૪૨॥

ये साधुसेवारुचयः पुरुषा निजशक्तितः ।

अप्राप्यं नास्ति तेषां वै किमप्यैश्वर्यमूर्जितम् ॥४३॥

જે પુરુષો ઉક્ત લક્ષણ સાધુઓની યથોચિત યથા શક્તિ સેવા કરવામાં રુચિવાળા છે તેઓને કાંઈ પણ અપ્રાપ્ય દુર્લભ નથી.

સમૃદ્ધ ઐશ્વર્ય પણ અપ્રાપ્ય નથી. સમગ્ર ઐશ્વર્ય નિશ્ચે પ્રાપ્ત થાય છે. આ અર્થ શ્રુતિએ “યં યં લોકં મનસા સંવિભાતિ વિશુદ્ધસત્ત્વઃ કામયતે યાંશ્ચ કામાન્ । તં તં લોકં જયતે તાંશ્ચ કામાંસ્તસ્માદાત્મજ્ઞંહ્યર્ચયેદ્ભૂતિકામઃ॥” આ પ્રકારે કહ્યો છે. ॥૪૩॥

સ્વધર્મસ્થા અપિ સતાં દ્રોહિણો યે તુ માનવાઃ ।

સદ્ગતિં નૈવ તે યાન્તિ ક્વાપિ કેનાપિ કર્મણા ॥૪૪॥

સ્વધર્મમાં બરોબર વર્તનારા પણ જે મનુષ્યો સાધુજનોનો દ્રોહ કરવાના સ્વભાવવાળા છે તે તો કોઈ પણ યજ્ઞ, દાન, વ્રતાદિ કર્મે કરીને ક્યારેપણ સદ્ગતિને નથી જ પામતા, માટે સત્પુરુષોનો દ્રોહ ન કરવો. ॥૪૪॥

મહાપૂજારતા વિષ્ણોર્મક્તા અપિ સતાં યદિ ।

દ્રોહં કુર્યુસ્તદા તેષુ ન પ્રસીદતિ સ ક્વચિત્ ॥૪૫॥

વિષ્ણુ ભગવાનની મહાપૂજામાં તત્પર એવા ભક્તો પણ જો સત્પુરુષોનો દ્રોહ કરે તો તેમની ઉપર વિષ્ણુ ભગવાન ક્યારેય પ્રસન્ન થતા નથી કિંતુ અપ્રસન્ન થાય છે. માટે ભક્તોએ પણ ભક્તનો દ્રોહ કરવો નહિ. ॥૪૫॥

સદ્દ્રોહિણસ્તુ દેહાન્તે યાં યાં યોર્નિ વ્રજન્તિ ચ ।

તત્ર તત્ર ક્ષુધારોગૈઃ પીડ્યન્તે જીવિતાવધિ ॥૪૬॥

સંતોનો દ્રોહ કરનારા જનો તો દેહનો ત્યાગ કરીને જે જે યોનિમાં જાય છે ત્યાં ત્યાં ક્ષુધા અને મહારોગોથી જીવિતપર્યંત મહા પીડાને પામે છે. ॥૪૬॥

સતામતિક્રમાદેવ પુણ્યાનાં મહતામપિ ।

સદ્યઃ ક્ષયઃ સ્યાત્સર્વેષામાયુષઃ સમ્પદામપિ ॥૪૭॥

ભગવદ્ભક્તોના અપરાધે કરીને મોટાં પુણ્યોનો પણ, પુત્રદારાદિ સર્વેનો પણ, આયુષ્યનો અને રાજ્યાદિ સમૃદ્ધિઓનો પણ તત્કાળ નાશ જ થઈ જાય છે, એમાં સંશય નથી. ॥૪૭॥

તસ્માત્સેવા સતાં કાર્યા સર્વૈરપિ સુખેપ્સુભિઃ ।

પુણ્યતીર્થાનિ સેવ્યાનિ પૂજ્યા વિપ્રાશ્ચ ધેનવઃ ॥૪૮॥

માટે સુખની ઈચ્છાવાળા સર્વ કોઈ પણ જનોએ ભગવદ્ભક્તોની સેવા યથોચિત કરવી, પુણ્ય તીર્થોનું સેવન કરવું અને બ્રાહ્મણ તથા ગાયોની પૂજા કરવી. ॥૪૮॥

તીર્થાનિ દેવપ્રતિમા નિન્દેયુર્યે કુબુદ્ધયઃ ।

તેષાં તુ જારજાતાનાં વંશોચ્છેદો ભવેદ્ધુવમ્ ॥૪૯॥

જે જનો કુબુદ્ધિવાળા હોઈને તીર્થોની અને દેવપ્રતિમાઓની નિંદા કરતા હોય, તે તો જારજાત-વ્યભિચારથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણવા. તેમના વંશનો ઉચ્છેદ થઈ જાય છે. માટે તીર્થોની તથા દેવપ્રતિમાઓની નિંદા કદાપિ ન કરવી. ॥૪૯॥

एकस्मिस्तर्पिते विप्रे सद्भोज्यैर्दक्षिणादिभिः ।

તર્પિતં સ્યાજ્જગત્સર્વં હરિસ્તુષ્યતિ ચ સ્વયમ્ ॥૫૦॥

સ્વધર્મનિષ્ઠ, ભગવદ્ભક્ત, એક બ્રાહ્મણને શ્રેષ્ઠ સ્વાદુ અન્ન વડે તૃપ્ત કરે તો સમસ્ત જગત્ તૃપ્ત થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ પરંતુ સ્વયં શ્રીહરિ પણ બહુ પ્રસન્ન થાય છે. માટે બ્રાહ્મણોને ભોજન દક્ષિણાદિ વડે સંતુષ્ટ કરવા. ॥૫૦॥

एकस्मिन् ब्राह्मणे द्रुग्धे द्रुग्धं स्यात्सकलं जगत् ।

तस्माच्छक्त्या पूजनीया ब्राह्मणा विष्णुरू पिणः ॥५१॥

એક ભગવદ્ભક્ત બ્રાહ્મણનો જો દ્રોહ કરે તો સમસ્ત જગતનો દ્રોહ થાય છે, માટે તેમને ‘બ્રાહ્મણા મામકી તનુઃ’ આ વચનને અનુસારે વિષ્ણુનું અપર રૂપ જાણીને તેમનો દ્રોહ નહિ કરતાં તેમની યથાશક્તિ પૂજા કરવી. ॥૫૧॥

गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति सर्वे देवगणा अपि ।

तथा सर्वाणि तीर्थानि तासु तिष्ठन्ति सर्वदा ॥५२॥

ગાયોના અંગોમાં બધાય દેવગણો સર્વદા રહે છે તથા સમગ્ર તીર્થો પણ તે ગાયોમાં સર્વદા રહે છે. ॥૫૨॥

गव्यर्चितायामेकस्यां सर्वे देवाः समर्चिताः ।

कृतानि स्युश्च सर्वाणि तीर्थान्यपि च नारद ! ॥५३॥

હે નારદ ! માટે જ એક ગાયનું યથોચિત પૂજન કરે તો સમસ્ત દેવતાઓનું પૂજન થઈ જાય છે અને સર્વ તીર્થોની યાત્રા પણ કરી થઈ જાય છે. ॥૫૩॥

एकस्या अपि गोद्रोहे कृते क्वापि प्रमादतः ।

द्रुग्धाः स्युर्देवताः सर्वास्तीर्थान्यपि च कृत्स्नशः ॥५४॥

જો કદાચિત્ પ્રમાદને લીધે એક પણ ગાયનો દ્રોહ કરે છે તો સર્વ દેવતાઓનો દ્રોહ થઈ જાય છે અને સર્વ તીર્થોનો પણ દ્રોહ થઈ જાય છે. ॥૫૪॥

तस्माच्चातुर्वर्ण्यजनैर्यथोक्तविधिसंस्थितैः ।

भवितव्यं प्रयत्नेन भेतव्यं च निषेधतः ॥५५॥

માટે ચારેય વર્ણના જનોએ શાસ્ત્રોક્ત વિધિને અનુસારે પ્રયત્નથી વર્તવું પણ તેને ઉલ્લંઘન કરીને વર્તવું નહિ. અને શાસ્ત્રનિષિદ્ધ પાપકર્મ થકી ભય રાખવો, એટલે નિષિદ્ધમાં પ્રવર્તવું નહિ. ॥૫૫॥

चातुर्वर्ण्ये तरे ये तु तेषां वृत्तिः कुलोचिता ।

चौर्यहिंसाद्यधर्मेण रहितैव हितावहा ॥५६॥

ચાર વર્ણ થકી ઇતર જે અંત્યજ સંકર જાતિના જનો છે તેમની વૃત્તિ તો વંશપરંપરાથી ચાલી આવેલી વસ્ત્રપ્રક્ષાલનાદિક હિતકારી છે. તેમાં જો ચોરી કે હિંસા આદિક અધર્મવાળી કુળવૃત્તિ હોય તો તે હિતકારી નહિ હોવાથી તેનો ત્યાગ જ કરી દેવો. ॥૫૬॥

वर्णधर्मा इति प्रोक्ताः सङ्क्षेपेण मया मुने ! ।

चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मानथ वदामि ते ॥५७॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये
चातुर्वर्ण्यधर्मनिरूपणनामा विंशोऽध्यायः ॥२०॥

હે નારદમુને ! આ પ્રકારે મેં વર્ણધર્મો સંક્ષેપમાં કહ્યા. હવે ચાર આશ્રમોના ધર્મો તમને હું કહું છું, તેને એકાગ્ર મનથી સાંભળો. ॥૫૭॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે
ચાતુર્વર્ણ્યધર્મનિરૂપણનામા વિંશોઽધ્યાયઃ ॥૨૦॥

શ્રીનારાયણ ઉવાચ-

બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થશ્ચ વાનપ્રસ્થો યતિસ્તથા ।

એત આશ્રમિણઃ પ્રોક્તાશ્ચત્વારો મુનિસત્તમ ! ॥૧॥

^૧અધ્યાય ૨૧મો

શ્રીનારાયણ કહે છે-હે મુનિસત્તમ ! બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી આ ચાર આશ્રમી કહ્યા છે. ॥૧॥

સંસ્કારૈઃ સંસ્કૃતો યસ્તુ શુદ્ધયોનિર્દ્વિજાતિતામ્ ।

પ્રાપ્તઃ સ હિ બ્રહ્મચારી તદ્ધર્માનાદિતો બ્રુવે ॥૨॥

તેમાં જે શુદ્ધયોનિ-શુદ્ધ માતાપિતા થકી ઉત્પન્ન થયો હોય અને ગર્ભાધાન આદિક સંસ્કારો વડે સંસ્કૃત થયો હોય અને ઉપવીત સંસ્કારથી દ્વિજપણાને પામ્યો હોય તે જ બ્રહ્મચારી કહ્યો છે. શુદ્ધ માતાપિતા થકી જે જન્મ તે પ્રથમ કહેવાય છે. ઉપવીત આપવામાં આવે એ બીજો જન્મ કહેવાય છે. આ રીતે જેના બે જન્મ થયા હોય તે દ્વિજ શબ્દથી કહેવાય. તેવા દ્વિજ બ્રહ્મચારીના ધર્મોને હું પ્રથમ કહું છું. ॥૨॥

વર્ણી વેદમધીયીત વસન્ ગુરુગૃહે શુચિઃ ।

જિતેન્દ્રિયો જિતક્રોધો વિનીતસ્તથ્યભાષણઃ ॥૩॥

વર્ણી ગુરુના ઘરમાં રહીને ચાર વેદને અથવા પોતાના વેદને યથા બુદ્ધિ શક્તિ ભણે અને તેની સાથે બાહ્ય આત્મ્યંતર શુદ્ધિવાળો, જીતેન્દ્રિય, જીતક્રોધ, વિનયયુક્ત તથા સત્યવાણીવાળો થાય. “શ્રવણં કીર્તનં કેલિઃ પ્રેક્ષણં ગુહ્યભાષણમ્ । સઙ્કલ્પોઽધ્યવસાયશ્ચ ક્રિયાનિર્વૃત્તિરેવ ચ ॥ એતન્મૈથુનમષ્ટાઙ્ગં પ્રવદન્તિ મનીષિણઃ । વિપરીતં

૧. આ અધ્યાયમાં નારાયણે નારદજી પ્રત્યે બ્રહ્મચારિના આવશ્યક ધર્મોનું વર્ણન કર્યું છે.

બ્રહ્મચર્યમેતદેવાહલક્ષણમ્ ॥” આ સ્મૃતિમાં કહેલી અષ્ટવીધ મૈથુનના અભાવરૂપ જે પ્રશસ્તિ વર્ણશબ્દવાચ્ય છે તે જેનામાં હોય તે વર્ણી કહેવાય છે. ॥૩॥

સાયં પ્રાતશ્ચરેદ્દોમં ભિક્ષાચર્યાં ચ સંયતઃ ।

કુર્યાત્ત્રિકાલં સન્ધ્યાં ચ વિષ્ણુપૂજાં તથાન્વહમ્ ॥૪॥

બ્રહ્મચારી પ્રતિદિન નિયમ તત્પર થઈને સાયંકાળે તથા પ્રાતઃકાળે હોમ કરે તથા ભિક્ષાચર્યોને કરે. સંધ્યાને પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન, સાયં આ ત્રણ કાળમાં કરે તથા પ્રતિદિન વિષ્ણુપૂજાને કરે. ॥૪॥

ગુર્વાજ્ઞયૈવ ભુક્ષીત મિતમન્નમનાકુલઃ ।

ગુરુસેવાપરો નિત્યં ભવેદ્વ્યસનવર્જિતઃ ॥૫॥

ગુરુની આજ્ઞા લઈને જ અનાકુળ-ભોજનમાં ત્વરાએ રહિત થઈને પરિમિત અલ્પ અન્નને જમે. તથા વ્યસનમાત્રે રહિત થઈને પ્રતિદિન ગુરુસેવામાં તત્પર થાય. ॥૫॥

સ્નાને ચ ભોજને હોમે જપે મૌનમુપાશ્રયેત્ ।

છિન્ધ્યાન્ન નખરોમાણિ દન્તાન્નૈવાતિધાવયેત્ ॥૬॥

વર્ણી સ્નાન સમયે, ભોજન સમયે, હોમ સમયે અને જપ સમયે મૌનપણું ધારણ કરે. હાથ, પગના નખ અને શરીરના રોમને છોદે નહિ. તેમ દાંતને બહુ ઘશીને ઉજળા (શ્વેત) ન જ કરે. ॥૬॥

નાતીધાવેચ્ચ વાસાંસિ ભવેન્નિષ્કપટો ગુરૌ ।

આહૂતોઽધ્યયનં કુર્યાદાદાવન્તે ચ તં નમેત્ ॥૭॥

બ્રહ્મચારી પહેરવા ઓઢવાનાં વસ્ત્રોને અતિશય ધોઈને ઉજવળ ન કરે. ગુરુ આગળ કશુંય કપટ નહિ કરતાં નિષ્કપટપણે વર્તે. ગુરુ

બોલાવીને અધ્યયન કરાવે ત્યારે અધ્યયન કરે. અધ્યયનના આરંભમાં અને અંતમાં ગુરુને નમસ્કાર કરે. ॥૭॥

અસ્પૃશ્યાન્ન સ્પૃશેચ્ચાસૌ નાસમ્ભાષ્યાંશ્ચ ભાષયેત્ ।

અભક્ષ્યં ભક્ષયેન્નૈવ નાપેયં ચ પિબેત્કચિત્ ॥૮॥

આ વર્ણી; ન સ્પર્શ કરવા યોગ્ય નીચ શૂદ્રાદિકનો ક્યારેય સ્પર્શ કરે નહિ. તથા જેની સાથે બોલવાનો નિષેધ કર્યો છે એવા મહાપાપી તથા નાસ્તિકાદીકની સાથે બોલે નહિ. તથા અભક્ષ્ય મદ્ય, માંસ, ડુંગળી, લસણ, તમાકું આદિકને ભક્ષણ કરે જ નહિ તથા અપેય-ગાળ્યા વિનાનું જળ, ભાંગ્ય આદિકને પીવે નહિ. ॥૮॥

મેઘલામજિનં દણ્ડં વિભૂયાન્ન કમણ્ડલુમ્ ।

સિતે દ્વે વાસસી બ્રહ્મસૂત્રં ચ જપમાલિકામ્ ॥૯॥

કટિમેખળા, અજીન, (મૃગચર્માદિ) દંડ, કમંડળુ, ધોળાં બે વસ્ત્રો, ઉપવીત અને જપમાળાને સદાય ધારે, પણ ત્યાગ કરે નહિ. ॥૯॥

દર્ભપાણિશ્ચ જટિલઃ કેશસંસ્કારવર્જિતઃ ।

અઙ્ગરાગં પુષ્પહારાન્ભૂષણાનિ ચ વર્જયેત્ ॥૧૦॥

આ વર્ણી હાથમાં દર્ભ રાખે, મસ્તકે જટાને ધારે, કેશનો તેલાદિ વડે સંસ્કાર ન કરે, શરીરમાં ચંદનાદિકનો લેપ ન કરે, પુષ્પહારોને ધારણ ન કરે અને ભૂષણોને ધારણ ન કરે. ॥૧૦॥

તૈલાભ્યઙ્ગં ન કુર્વીત કજ્જલેનાઙ્ગનં તથા ।

વર્જયેચ્ચ પ્રયત્નેન સંસર્ગ મદ્યમાંસયોઃ ॥૧૧॥

વર્ણી શરીરમાં તૈલાદિ ચોળીને સ્નાન ન કરે, કાજળથી નેત્રને આંજે નહિ તથા મધ માંસના સ્પર્શાદિ સંસર્ગને પણ પ્રયત્નથી પરિત્યાગ કરે. ॥૧૧॥

સ્ત્રીणां निरीक्षणं स्पर्शं भाषणं क्रीडनादि च ।

वर्जयेत्सर्वथा वर्णीं स्त्रियाश्चाप्यवलेखनम् ॥૧૨॥

આ વર્ણી સ્ત્રીઓનું નિરીક્ષણ બુદ્ધિપૂર્વક ન કરે, સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ ન કરે, સ્ત્રીઓસાથે બોલે નહિ, સ્ત્રીઓ સાથે ક્રીડા આદિકને સર્વથા ત્યાગ કરે તથા સ્ત્રિઓના ચિત્રને પણ ચિતરે નહિ. ॥૧૨॥

विना च देवप्रतिमां काष्ठचित्रादियोषितम् ।

अपि नैव स्पृशेद्धीमात्र च बुद्ध्यावलोकयेत् ॥૧૩॥

બુદ્ધિમાન્ બ્રહ્મચારી રાધાલક્ષ્મી આદિક દેવની પ્રતિમા વિના બીજી કાષ્ટની કે ચિત્રઆદિકની સ્ત્રીનો પણ સ્પર્શ કરે નહિ અને તેને બુદ્ધિપૂર્વક જુવે પણ નહિ. દેવની પ્રતિમામાં આ દોષ નથી. ॥૧૩॥

प्राणिमात्रं च मिथुनीभूतं नेक्षेत कर्हिचित् ।

स्त्रीणां गुणांश्चाप्यगुणान् शृणुयान्नैव नो वदेत् ॥૧૪॥

વર્ણી મૈથુનમાં આસક્ત પ્રાણિમાત્રને કયારેય જુવે નહિ, સ્ત્રીઓના ગુણો અવગુણોને સાંભળે નહિ તેમ સ્વયં વર્ણન પણ ન જ કરે. ॥૧૪॥

अस्पृशन्नेव वन्देत गुरुपत्नीमपि स्वकाम् ।

जनन्यापि न तिष्ठेत रहः स्थाने तु कर्हिचित् ॥૧૫॥

આ વર્ણી પોતાના ગુરુની પત્નીને પણ ન સ્પર્શ કરવાપૂર્વક દૂરથી જ વંદન કરે. પોતાની માતા સાથે પણ એકાંત સ્થળને વિષે તો કયારેય પણ ન રહે. ॥૧૫॥

एवंवृत्तो वसेत्तत्र यावद्विद्यासमापनम् ।
ततो विरक्तो न्यासी स्याद्वर्णी वा नैष्ठिको भवेत् ।
वनी स्यादथवा ब्रह्मन्नविरक्तो भवेद्दृही ॥१६॥

હે બ્રહ્મન્ ! આવું વર્તન જેનું છે એવો વર્ણી વિદ્યાની સમાપ્તિ સુધી ગુરુના ઘરમાં રહે. વિદ્યાસમાપ્તિ પછી જો વૈરાગ્યવાળો હોય તો સંન્યાસ આશ્રમને સ્વીકારે અથવા યાવદાયુષ નૈષ્ઠિક વર્ણી થાય. અથવા વાનપ્રસ્થ થાય. જો વૈરાગ્યરહિત હોય તો ગૃહસ્થાશ્રમી થાય. ॥૧૬॥

सावित्रं प्राजापत्यं च ब्राह्मं नैष्ठिकमेव च ।
चतुर्विधं ब्रह्मचर्यं तत्रैकं शक्तितः श्रयेत् ॥१७॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये
ब्रह्मचारिधर्मनिरूपणनामैकविंशोऽध्यायः ॥२१॥

સાવિત્ર—ત્રણ રાત્રિ રાખવાનું, પ્રાજાપત્ય — એક વર્ષ પર્યંત રાખવાનું અથવા બાર દિવસ રાખવાનું, બ્રાહ્મ—બાર વર્ષ પર્યંત પાળવાનું અને નૈષ્ઠિક—યાવજીવં પાળવાનું, આ રીતે ચાર પ્રકારનું બ્રહ્મચર્ય છે. તેમાંથી ગમે તે એકને પોતાની શક્તિને અનુસારે અનુસરે. ॥૧૭॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે
બ્રહ્મચારિધર્મનિરૂપણનામૈકવિંશોઽધ્યાયઃ ॥૨૧॥

ગૃહી બુભૂષુર્ગુરવે દક્ષિણાં સ્વસ્ય શક્તિતઃ ।

દત્ત્વા તદાજ્ઞયૈવાસૌ સમાવર્તનમાચરેત્ ॥૧॥

૧અધ્યાય ૨૨ મો

શ્રી નારાયણ કહે છે — હે નારદ ! ગૃહસ્થાશ્રમી થવા ઈચ્છતો આસાવધિ બ્રહ્મચર્યવાળો પુરુષ પોતાની શક્તિમુજબ ગુરુને દક્ષિણા આપીને, ગુરુની આજ્ઞાથી જ સમાવર્તન—વિદ્યાસમાપ્તિ પછી કરવાપણે કહેલા સ્નાનાદિ સંસ્કારને કરે ॥૧॥

તતઃ કુલોચિતાં યોષાં વયસોનામરોગિણીમ્ ।

પુલ્લક્ષણેન રહિતામપાપાં વિધિનોદ્વહેત્ ॥૨॥

ત્યાર પછી પોતાના કુળને અનુચિત નહિ પણ ઉચિત, અવસ્થાએ કરીને પોતાથી મોટી નહિ પણ નાની, રોગવાળી નહિ પણ રોગે રહિત, દાઢી મૂંછો આદિક જે પુરુષલક્ષણો તેણે રહિત પણ પુરુષલક્ષણવાળી નહિ, ધર્મનિષ્ઠાવાળી પણ અધર્મનિષ્ઠાવાળી નહિ, આવી કન્યાને પોત પોતાના વર્ણને અનુસારે કહેલા વિવાહવિધિથી પરણે. એટલે વિપ્ર વિપ્રપુત્રીને, ક્ષત્રિય ક્ષત્રિયપુત્રીને અને વૈશ્ય વૈશ્યપુત્રીને પરણે. આ અર્થ ભગવાને ભાગવતમાં ‘ગૃહાર્થી સદર્શીં માર્યામુદ્વહેદજુગુપ્સિતામ્ । યવીયસીં તુ વયસા યાં સવર્ણમિનુક્રમાત્’ આ પ્રકારે કહ્યો છે. ॥૨॥

સ્વાધિકારાનુસારેણ કૃષ્ણસમ્પ્રીતયેઽન્વહમ્ ।

દેવર્ષિપિતૃભૂતાનિ યજેત વિધિના તતઃ ॥૩॥

૧. આ અધ્યાયમાં ગૃહસ્થ પુરુષો તથા સધવા વિધવા સ્ત્રીઓના સદ્ગર્મો જુદા જુદા કહ્યા છે.

ગૃહસ્થ ત્યાર પછી ભગવાનની પ્રસન્નતાના ઉદ્દેશથી જ પોતાના અધિકારને અનુસારે પ્રતિદિન દેવો, ઋષિઓ અને પિત્રીઓનું યથાવિધિ યજન કરે. ॥૩॥

સ્નાનં સન્ધ્યાં જપં હોમં સ્વાધ્યાયં વિષ્ણુપૂજનમ્ ।

તર્પણં વૈશ્વદેવં ચ કુર્યાચ્ચાતિથ્યમન્વહમ્ ॥૪॥

પ્રતિદિન સ્નાન, સંધ્યા, મંત્રાદિજપ, હોમ, સ્વાધ્યાય, વિષ્ણુપૂજા, પિતૃતર્પણ, વૈશ્વદેવ, અતિથિસત્કાર, આ સર્વ સત્કર્મને યથાશક્તિ યથાવિધિ યથાસમય કરે. ॥૪॥

કુર્યાત્પુણ્યં યથાશક્તિ ન્યાયાર્જિતધનેન ચ ।

અનાસક્તઃ પોષ્યવર્ગં પુષ્ણીયાન્ન તુ પીડયેત્ ॥૫॥

ગૃહસ્થ અન્યાયથી નહિ પણ ન્યાયથી સંપાદન કરેલા ધનનું યથાશક્તિ સત્યાગ્રમાં સમર્પણરૂપ પુણ્ય કર્મ કરે. “માતા પિતા ગુરુઃ પત્ની ચાપત્યાનિ સમાશ્રિતાઃ । અભ્યાગતો પ્રપન્નોઽગ્નિઃ પોષ્યવર્ગાં અમી નવ ॥”

આ સ્મૃતિએ પોષ્યવર્ગપણે ગણેલા માતાપિતાદિ નવ જણનું યથાશક્તિ પોષણ કરે, તેમને પીડા ન જ કરે તેમ તેમાં અતિશય આસક્તિને પણ ન રાખે. ॥૫॥

દેહં ચ દૈહિકાન્વાસાવુદ્દિશ્ય પશુવત્પરૈઃ ।

વૈરં ન કુર્યાદ્દેહાદાવહન્તાં મમતાં ત્યજેત્ ॥૬॥

આ ગૃહસ્થ દેહ તથા દૈહિક — દેહના સંબંધીઓને ઉદ્દેશીને (માટે) સંબંધી થકી બીજાઓ સાથે વૃષભાદિ પશુઓની પેઠે વૈર ન કરે. પોતાના દેહમાં દૃઢ બંધાએલી અહંતાનો અને દૈહિક — દેહસંબંધીઓમાં દૃઢ બંધાયેલી મમતાનો તત્ત્વવિચારથી ત્યાગ કરે. ॥૬॥

કુર્યાદ્ભાગવતાનાં ચ સતાં સક્લમતન્દ્રિતઃ ।
ન સ્ત્રીણાનાં વ્યસનિનાં સક્લં કુર્યાન્ન લોભિનામ્ ॥૭॥

આ ગૃહસ્થ આળસનો ત્યાગ કરીને ભાગવત સંતોનો સમાગમ નિત્ય કરે. સ્ત્રીલંપટ જનોના સંગને તો કદાપિ ન કરે તથા જુગટું આદિક વ્યસનોને કરનારા અને અતિ લોભીઓના સંગને પણ ન કરે. ॥૭॥

કામભાવેન નેક્ષેત પરયોષાં તું કર્હિચિત્ ।
શ્રાદ્ધપર્વવ્રતાહાદૌ નોપેયાચ્ચ સ્વયોષિતમ્ ॥૮॥

ગૃહસ્થ પરનારીને તો કામભાવથી ક્યારેય જુવે નહિ. શ્રાદ્ધદિવસો, અમાવાસ્યાદિ પર્વદિવસો અને એકાદશી આદિક વ્રતદિવસોએ પોતાની પત્નીને પણ પામે નહિ. ॥૮॥

પ્રાસોઽપિ પુરુષઃ સાઙ્ગ્યે યોગે ચ પરિપક્વતામ્ ।
પુત્ર્યા અપિ પ્રસન્નેન રહઃસ્થાને તુ મુહ્યતિ ॥ ૯ ॥
અતો માત્રા ભગિન્યા વા દુહિત્રાપિ રહઃસ્થલે ।
સહ નાસીત મતિમાન્યુવત્યા કિમુતાન્યયા ॥૧૦॥

સાંખ્ય જ્ઞાનમાં તથા અષ્ટાંગ યોગમાં પરિપક્વ સ્થિતિને પામેલો પણ ગૃહસ્થ પુરુષ એકાંત સ્થળમાં તો પોતાની પુત્રીનો પણ પ્રસંગ (સાથે રહેવું વિગેરે) કરે નહિ. જો પ્રસંગ કરે છે તો કદાચિત્ કર્તવ્ય અકર્તવ્યના અનુસંધાને રહિતપણારૂપ મોહને પામી જાય છે, એમાં સંશય નથી. માટે બુદ્ધિમાન્ પુરુષ એકાંત સ્થળમાં પોતાની માતા કે બહેન કે દીકરીની સાથે પણ રહે નહિ. તો બીજી યુવતિની સાથે ન રહેવાય એમાં તો કહેવું જ શું? ન જ રહેવાય. ॥૯-૧૦॥

અમઙ્ગલાનાં સર્વેષાં વિધવા હ્યત્યમઙ્ગલમ્ ।
તદ્દર્શનં ચ તત્સ્પર્શો નૃણાં સુકૃતહત્તતઃ ॥૧૧॥

સમગ્ર અમંગળોને મધ્યે વિધવા નારી અતિ અમંગળ કહી છે, માટે નરોએ તેણીનું દર્શન તથા સ્પર્શ કરવો નહિ. કારણ કે, તેણીનું દર્શન અને સ્પર્શ કરનારા નરના પુણ્યનો નાશ થઈ જાય છે. ॥૧૧॥

પ્રયાણકાલે વિધવાદર્શનં સન્મુખે યદિ ।

સ્યાત્તદા નૈવ ગન્તવ્યમન્યથા મરણં ધ્રુવમ્ ॥૧૨॥

આશિષો વિધવસ્ત્રીણાં સમાઃ કાલાહિફૂત્કૃતૈઃ ।

તતશ્ચ બિભિયાત્તામ્યો રાક્ષસીભ્યો યથા ગૃહી ॥૧૩॥

પ્રયાણસમયે જો સન્મુખ વિધવા નારીનું દર્શન થાય તો ન જ જવું. જો જાય તો નિશ્ચે મરણસંદેશ અનર્થ થાય. વિધવા વનિતાના આશીર્વાદો પણ કાળાનાગના ફુંફવાડાને તુલ્ય કહ્યા છે. માટે ગૃહસ્થ પુરુષે રાક્ષસણીઓ થકી જ જેમ એમ વિધવા વનિતાઓ થકી ભય રાખવો. ॥૧૨-૧૩॥

મદ્યં માંસં માદકં ચ દ્યૂતાદીન્ દૂરતસ્ત્યજેત્ ।

ન દ્રોહં પ્રાણિમાત્રસ્ય કુર્યાદ્વાચાપિ કર્હિચિત્ ॥૧૪॥

ગૃહસ્થજન, મદ્ય, માંસ, માદક, (ભાંગ્ય માહાજમ આદિક) અને જુગદું આદિકને દૂરથી ત્યાગ કરે. વાણીથી પણ કોઈ પણ પ્રાણીનો દ્રોહ કરે નહિ. ॥૧૪॥

અવતારચરિત્રાણિ શ્રુણુયાદન્વહં હરેઃ ।

સર્વા અપિ ક્રિયાઃ કુર્યાદ્વાસુદેવાર્થમાસ્તિકઃ ॥૧૫॥

ગૃહસ્થ, આસ્તિક બુદ્ધિ રાખીને ભગવાનના અવતારોનાં દિવ્ય ચરિત્રોને પ્રતિદિન ભક્તમુખ થકી સાંભળે. સર્વ કોઈ ક્રિયાઓને ભગવત્પ્રસન્નતા માટે જ કરે, પણ તે થકી બીજા ફળની ઈચ્છાથી ન કરે. ॥૧૫॥

ऊर्जे माघे च वैशाखे चातुर्मास्ये मलिम्लुचे ।

अन्येषु पुण्यकालेषु विशेषनियमांश्चरेत् ॥१६॥

ગૃહસ્થ પુરુષ, કાર્તિક, માઘ, વૈશાખ, અધિક માસ, ચાતુર્માસ્ય અને બીજા પુણ્ય કાળોમાં વિશેષ નિયમોને આચરે. ॥૧૬॥

पुण्यदेशे पुण्यकाले सत्पात्रे विधिना गृही ।

दद्याद्दानं यथाशक्ति दयां कुर्वीत जन्तुषु ॥१७॥

પુણ્ય દેશ, પુણ્ય કાળ અને સત્પાત્રમાં યથાવિધિ, યથાશક્તિ ગૃહસ્થ દાન આપે અને પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરે. ॥૧૭॥

पुण्यादेशान्पुण्यकालान् पुण्यपात्राणि चानध ! ।

कथयामि विशेषेण धर्मवृद्धिकराणि ते ॥१८॥

હે નિષ્પાપ નારદ ! પુણ્ય પાત્રો, પુણ્ય દેશો અને પુણ્ય કાળો કે જે વિશેષપણે ધર્મની વૃદ્ધિ કરનારા છે તે હું તમને હવે કહી સંભળાવું છું. ॥૧૮॥

देशः सर्वोत्तमस्त्वेष भुवि यो मदाधिष्ठितः ।

महामुनिगणा यत्र तपस्यन्ति महाव्रताः ॥१९॥

ભૂમિ ઉપર સર્વોત્તમતો આ દેશ છે, કયો ? તો જેમાં હું રહ્યો છું એવો આ બદરિકાશ્રમ. વળી જેમાં નૈષ્ઠિક મહાવ્રતવાળા મુનિગણો મહા તીવ્ર તપને કરે છે તેવો બીજો દેશપણ સર્વોત્તમ છે. ॥૧૯॥

हरिद्वक्त्रमाहात्म्यादेशानामस्ति पुण्यता ।

गङ्गाद्वारं मधुपुरी नैमिषारम्यमेव च ॥२०॥

कुरुक्षेत्रमयोध्या च प्रयागश्च गयाशिरः ।

पुरी वाराणसी चैव पुण्यश्च पुलहाश्रमः ॥२१॥

કપિલાશ્રમઃ શ્રીરઙ્ગઃ પ્રભાસશ્ચ કુશસ્થલી ।

ક્ષેત્રં સિદ્ધપદાઘ્યં ચ પૌષ્કરં ચ મહત્સરઃ ॥૨૨॥

હરિ તથા હરિભક્તોના મહિમાને લીધે દેશોની પવિત્રતા છે. તેવા પવિત્ર દેશો કયા ? તો ગંગાદ્વાર, મથુરાપુરી, નૈમિષારણ્ય, કરુક્ષેત્ર, અયોધ્યા નગરી, પ્રયાગ ક્ષેત્ર, ગયાશિર, કાશીપુરી, પુણ્ય પુલહાશ્રમ, કપિલાશ્રમ, શ્રીરંગ, પ્રભાસ, દ્વારિકા, સિદ્ધપુરક્ષેત્ર, પુષ્કર નામનું મહાસરોવર. ॥૨૦-૨૨॥

ક્રીડાસ્થાનં ભગવતઃ સશ્રિયો રૈવતાચલઃ ।

તથા ગોવર્ધનગિરિઃ પુણ્યં વૃન્દાવનં વનમ્ ॥૨૩॥

મહેન્દ્રમલયાદ્યાશ્ચ સસાપિ કુલપર્વતાઃ ।

ભાગીરથી મહાપુણ્યા યમુના ચ સરસ્વતી ॥૨૪॥

ગોદાવરી ચ સરયૂઃ કાવેરી ગોમતીમુખાઃ ।

પુરાણપ્રથિતાઃ પુણ્યા મહાનદ્યો નદાસ્તથા ॥૨૫॥

તથા રુકિમણીરૂપ લક્ષ્મીએ સહિત ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના રમણસ્થાનભૂત રૈવતાચળ, ગોવર્ધનગિરિ, વૃન્દાવન નામનું પવિત્ર વન, મહેન્દ્ર મલય આદિક સાતેય કુળપર્વતો, કથા મહાપુણ્યા ભાગીરથી, ગંગા, યમુના, સરસ્વતી, ગોદાવરી, સરયૂ, કાવેરી, ગોમતી આદિક પુરાણપ્રખ્યાત પુણ્ય મહાનદીઓ તથા શોણ આદિક નદો. ॥૨૩-૨૫॥

મહોત્સવૈર્ભવેદ્યત્ર ભગવત્પ્રતિમાર્ચનમ્ ।

પ્રભોરનન્યભક્તાશ્ચ ભવેયુર્યત્ર યત્ર ચ ॥૨૬॥

અર્હિસ્ત્રાશ્ચ સ્વધર્મસ્થા યત્ર સ્યુર્બ્રાહ્મણોત્તમાઃ ।

મૃગાદ્યાઃ પશવો યત્ર વિચરેયુશ્ચ નિર્ભયાઃ ॥૨૭॥

યત્ર યત્રાવતારાશ્ચ હરેર્વાસશ્ચ યત્ર વા ।

એતે પુણ્યતમા દેશા ભુવિ સન્તિ વિશેષતઃ ॥૨૮॥

જે દેશમાં ભગવત્પ્રતિમાઓનું પૂજન મહોત્સવો સાથે થતું હોય, જ્યાં ભગવાનના અનન્ય ભક્તો રહેતા હોય, જ્યાં હિંસામય કર્મ નહિ કરવાના સ્વભાવવાળા સ્વધર્મનિષ્ઠ ઉત્તમ બ્રાહ્મણો રહેતા હોય, જ્યાં મૃગાદિ પશુઓ નિર્ભય થઈને વિચરતા હોય, જ્યાં ભગવાનના અવતારો થયા હોય, જ્યાં તેમનો નિવાસ થયો હોય, આ સંક્ષેપમાં કહેલા દેશો ભૂમિ ઉપર વિશેષપણે પુણ્યતમ માન્યા છે. ॥૨૬-૨૮॥

અલ્પોઽપ્યેષુ કૃતો ધર્મઃ સ્યાત્સહસ્રગુણો નૃણામ્ ।

પુણ્યવૃદ્ધિકરાન્કાલાન્ શૃન્વથો વચ્મિ નારદ ! ॥૨૯॥

હે નારદ ! ઉક્ત પુણ્ય દેશોમાં જઈને અલ્પ પણ દાનાદિ ધર્મ કર્યો હોય તો કરનારા નરોને હજારઘણા ફળને આપનારો થાય છે. હવે પુણ્યની વૃદ્ધિને કરનારા સમયોને હું કહું છું તે સાંભળો. ॥૨૯॥

અયને દ્વે ચ વિષુવં ગ્રહણં સૂર્યસોમયોઃ ।

દિનક્ષયો વ્યતીપાતઃ શ્રવણર્ક્ષાણિ સર્વશઃ ॥૩૦॥

દ્વાદશ્ય એકાદશ્યશ્ચ મન્વાદ્યાશ્ચ યુગાદયઃ ।

પુણ્યાઃસ્યુસ્તિથયઃ સર્વા અમાવાસ્યા ચ વૈધૃતિઃ ॥૩૧॥

દક્ષિણાયન, ઉત્તરાયણ, વિષુવ નામનો કાળ, સૂર્યચંદ્રના ગ્રહણનો કાળ, ક્ષયતિથિ, વ્યતીપાત, સમગ્ર શ્રવણનક્ષત્રો, સમગ્ર એકાદશીઓ તથા દ્વાદશીઓ, સમસ્ત અમાવાસ્યાઓ, ચૌદ મન્વાદિ તિથિઓ, ચાર યુગાદિ તિથિઓ, વૈધૃતિ નામનો યોગ આ બધી પુણ્ય તિથિઓ કહી છે. ॥૩૦-૩૧॥

માસર્ક્ષયુક્પૌર્ણમાસ્યશ્ચતસ્ત્રોઽપ્યષ્ટકાસ્તથા ।

સ્વજન્મર્ક્ષાણિ ચ હરેર્જન્મોત્સદિનાનિ ચ ॥૩૨॥

સ્વસ્ય સ્ત્રિયાશ્ચાર્ભકાણાં સંસ્કારોઽભ્યુદયસ્તથા ।

સત્પાત્રલબ્ધિશ્ચ યદા કાલાઃ પુણ્યતમા ઇમે ॥૩૩॥

તથા તે તે માસનાં નક્ષત્રોએ યુક્ત પૂર્ણમાસીઓ, ચારેય અષ્ટકાઓ, (માર્ગશીર્ષ, પૌષ, માઘ, ફાલ્ગુન આ ચાર માસના અપર પક્ષની આઠમો) પોતાના જન્મ સમયે વર્તતાં નક્ષત્રો , ભગવાનના જન્માષ્ટમી આદિક જન્મદિવસો, વસંતાદિ ઉત્સવદિવસો, પોતાનો તથા પોતાની પત્નીનો તથા પુત્રોનો સંસ્કાર જે દીક્ષાગ્રહણાદિ— પુંસવનાદિ—જાતકર્માદિ તેનો કાળ, આકસ્મિક ધનાદિકનો લાભકાળ, જે ક્ષણે સત્પાત્રની લબ્ધિ થાય તે કાળ, આ બધા પુણ્ય કાળો કહ્યા છે. ॥૩૨-૩૩॥

દેવપિતૃદ્વિજસતામેષુ શક્ત્યા સમર્ચનમ્ ।

સ્નાનદાનજપાદીનિ સ્યુરનન્તફલાનિ હિ ॥૩૪॥

આ પુણ્ય કાળોમાં જો દેવો પિત્રો વિપ્રો અને સાધુઓનું પૂજન યથાશક્તિ કર્યું હોય તથા સ્નાન, દાન, જપ આદિક પુણ્ય કર્મ યથાશક્તિ કર્યું હોય તો અનંતઘણું ફળ આપનારું થાય છે. ॥૩૪॥

સત્પાત્રં તુ સ્વયં સાક્ષાદ્ભગવાનેવ નારદ ! ।

શાંખાનામિવ મૂલામ્બુ યદ્દત્તં સર્વતુષ્ટિકૃત્ ॥૩૫॥

હે નારદ ! હવે સત્પાત્રને કહું છું. મુખ્ય સત્પાત્ર તો સ્વયં સાક્ષાત્ ભગવાન જ છે, કારણ કે જેમને પ્રીતિથી અર્પણ કરેલું વસ્તુ અત્રાદિ ચરાચર સર્વને સંતોષ કરનારું થાય છે. કેની પેઠે ? તો વૃક્ષના મૂળમાં સિંચન કરેલું જળ શાખાઓને જેમ સંતોષ કરે છે તેમ સંતોષ કરે છે. માટે મુખ્ય પાત્ર ભગવાન જ છે. ॥૩૫॥

અર્હિસાવેદવિદ્યાભિસ્તુષ્ટિ સદ્ધર્મભક્તિભિઃ ।

હૃદિ વિષ્ણું દધીરન્યે તે સત્પાત્રાણિ ચ દ્વિજાઃ ॥૩૬॥

વળી જે દ્વિજો મુખ્ય અર્હિસાધર્મ, વેદવિદ્યા, (વેદોક્ત ઉપાસનના પ્રકારો) સંતોષ, સદ્ધર્મ અને ભક્તિએ કરીને પોતાના હૃદયમાં ભગવાનને ધારી રહ્યા હોય તે દ્વિજો નિશ્ચે સત્પાત્રો કહ્યા છે. ॥૩૬॥

एकान्तिकाश्च भगवद्भक्ता बद्धविमोचकाः ।

सत्पात्राणीति जानीहि येष्वास्ते भगवान्स्वयम् ॥૩૭॥

સંસારપાશથી બંધાએલા જનોને છોડાવનારા જે એકાંતિક ભગવદ્ભક્તો તે સત્પાત્ર કહ્યા છે. જેમાં સ્વયં ભગવાન્ રહેલા છે એમ તમો જાણો. ॥૩૭॥

आढ्यस्तु कारयेद्विष्णोर्मन्दिराणि दृढानि च ।

पूजाप्रवाहसिद्ध्यर्थं तद्वृत्तीश्चापि कारयेत् ॥૩૮॥

ધનાઢ્ય ગૃહસ્થતો વિષ્ણુનાં મંદિરો બહુ દૃઢ કરાવે અને મંદિરમાં પધરાવેલી પ્રતિમાઓની પૂજા થાળ વિગેરે પાછળ ચાલ્યા જ કરે એવી જમીન, ગાય, ધનાદિકના દાન વડે જીવિકા વૃત્તિપણ કરી આપે. ॥૩૮॥

जलाशयान्वाटिकाश्च विष्णवर्थमुपकल्पयेत् ।

सदन्नैः सुरसैः साधून्ब्राह्मणांश्चैव तर्पयेत् ॥૩૯॥

વળી વિષ્ણુની પ્રસન્નતાને ઉદેશીને જ વાવ્ય, ફૂવા, તલાવ આદિક જળાશયોને તથા બાગ-બગીચાઓને કરાવે અને સાધુ બ્રાહ્મણોને સુસ્વાદુ શ્રેષ્ઠ ચાર પ્રકારનાં અન્નો વડે તૃપ્ત કરે. ॥૩૯॥

अर्हिसान्वैष्णवान्यज्ञान्कुर्याच्छक्त्या यथाविधि ।

व्रतजन्मोत्सवान्विष्णोः सम्भारेण च भूयसा ॥૪૦॥

વળી વિષ્ણુનું જેમાં પ્રાધાન્ય છે એવા અહિંસામય યજ્ઞોને યથાવિધિ યથાશક્તિ કરે. તથા વિષ્ણુનાં એકાદશ્યાદિ વ્રતોના અને રામનવમી જન્માષ્ટમી આદિક ભગવાનના જન્મદિવસોના ઉત્સવોને ઉત્કૃષ્ટ શુદ્ધ સારી બહુ સામગ્રી વડે કરે. ॥૪૦॥

પૌષ્ઠપાદાસિતે પક્ષે ક્ષયાહે તીર્થપર્વસુ ।

પિત્રોઃ શ્રાદ્ધં પ્રકુર્વીત તદ્વન્ધૂનાં ચ શક્તિતઃ ॥૪૧॥

ભાદરવા માસના કૃષ્ણપક્ષમાં પ્રતિવર્ષ આવતી પિત્રાદિકની મરણતિથિએ તથા પ્રતિવર્ષ આવતી પિત્રાદિક મરણમાસતિથિએ તથા તીર્થો અને પર્વના દિવસોએ યથાશક્તિ માતાપિતાનું અને તેમના બન્ધુઓનું શ્રાદ્ધ શ્રદ્ધાથી કરે. ॥૪૧॥

દૈવે કર્મણિ પૈત્રે ચ ભક્તાન્ભગવતો દ્વિજાન્ ।

પૂજયેત સ્વધર્મસ્થાન્ ભોજયેદ્ભગવદ્ધિયા ॥૪૨॥

અગ્નિહોત્રાદિ દૈવકર્મમાં અને શ્રાદ્ધદિ પિતૃકર્મમાં સ્વધર્મનિષ્ઠ ભગવદ્ભક્ત દ્વિજોને ભગવદ્બુદ્ધિથી જમાડે અને પૂજે. ॥૪૨॥

દૈવે દ્વૌ ભોજયેદ્વિપ્રૌ ત્રીંશ્ચ પિત્ર્યે યથાવિધિ ।

एकैकं वोभयत्रापि नैव શ્રાદ્ધૈ તુ વિસ્તરેત્ ॥૪૩॥

એમાં વિશેષ કહે છે — શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિને નહિ ઉલ્લંઘીને, દૈવકર્મમાં બે બ્રાહ્મણોને જમાડે અને પિતૃકર્મમાં ત્રણ બ્રાહ્મણોને જમાડે અથવા બન્ને પ્રકારના પણ કર્મમાં એક એક વિપ્રને જમાડે. શ્રાદ્ધમાં તો બહુ વિસ્તાર ન જ કરવો, કેમકે તેમ કરવાથી વિધિનો લોપ થાય છે. ॥૪૩॥

દેશકાલદ્રવ્યપાત્રપૂજોપકરણાદિ ચ ।

વિસ્તરેણ યથાશાસ્ત્રં ન સ્યાદેવેતિ નિશ્ચિતમ્ ॥૪૪॥

તેને સ્પષ્ટ કહે છે — શ્રાદ્ધમાં વિસ્તાર કરવાથી દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, પાત્રો, પૂજોપકરણો આદિક વસ્તુમાત્ર યથાશાસ્ત્ર ન જ મળી શકે એ નિશ્ચય જ છે. માટે વિસ્તારમાં પ્રવર્તવું નહિ. ॥૪૪॥

ન શ્રાદ્ધે ક્વાપિ માંસં તુ દદ્યાન્નાદ્યાચ્ચ માનવઃ ।

મુન્યન્નૈઃ ક્ષીરસર્પિર્ભ્યૌ તૃપ્યન્તિ પિતરો ભૃશમ્ ॥૪૫॥

કોઈપણ મનુષ્યે શ્રાદ્ધમાં પિત્રીઓને માંસ તો ક્યારેય પણ ન જ આપવું, તેમ ભક્ષણ ન જ કરવું. કેમકે પિત્રીઓ વનમાં નીપજતા શ્યામો, નમાર આદિક ઋષિધાન્યો વડે અને દૂધ, ઘૃત વડે અત્યંત તૃપ્ત થાય છે. ॥૪૫॥

અર્હિસા પ્રાણિમાત્રસ્ય મનોવાક્તનુભિસ્તુ યા ।

તયૈવ પિતરઃ સર્વે તૃપ્યન્ત્યતિદયાલવઃ ॥૪૬॥

મન, વાણી અને દેહે કરીને પ્રાણિમાત્રની હિંસા ન કરવારૂપ જે અહિંસા તેણે કરીને જ સમસ્ત પિત્રીઓ અત્યંત પ્રસન્ન થાય છે. કારણ કે પિત્રીઓ બહુ જ દયાળુ સ્વભાવવાળા છે. જેથી તેમને હિંસા પ્રિય નથી પણ અહિંસા જ અતિ પ્રિય છે. ॥૪૬॥

તસ્માત્કુસઙ્ગતઃ ક્વાપિ શાસ્ત્રહાર્દમબુદ્ધય ચ ।

શ્રાદ્ધે માંસં નૈવ દદ્યાદ્વાસુદેવપરઃ પુમાન્ ॥૪૭॥

માટે જેને વાસુદેવ ભગવાન પ્રધાન છે એવો દેવીસંપત્તિવાળો પુરુષ, કુસંગને લીધે સચ્છાસ્ત્રનો અભિપ્રાય નહિ જાણીને શ્રાદ્ધમાં માંસ ક્યારેય ન જ આપે. ॥૪૭॥

વ્રતાનિ કુર્યાદ્વિષ્ણોશ્ચ બ્રહ્મચર્યાદિભિર્યમૈઃ ।

સહૈવ તત્પરો નાન્યત્ કાર્યં કુર્યાચ્ચ તદ્દિને ॥૪૮॥

વાસુદેવપરાયણ પુરુષે બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, સત્ય આદિક
યમોની સાથે જ વિષ્ણુનાં એકાદશ્યાદિક વ્રતો કરવાં અને તે વ્રતદિવસે
બીજું વ્યાવહારિક કાંઈપણ કાર્ય ન જ કરવું. ॥૪૮॥

સ્વસમ્બન્ધિजनानां चाप्याशौचं जनिनाशयोः ।

यथाशास्त्रं पालयेत् ग्रहणे चार्कचन्द्रयोः ॥४९॥

પોતાના સંબન્ધી જનોનું જન્માશૌચ અને મરણાશૌચ તથા સૂર્ય
ચંદ્રના ગ્રહણનું પણ આશૌચ યથાશાસ્ત્ર પાળવું. ॥૪૯॥

व्यावहारिककार्याणां विवादे निर्णयेऽपि च ।

गृहीतरास्त्यागिनो ये ते न कार्या नचाधवाः॥५०॥

વ્યાવહારિક કાર્યોમાં પરસ્પર વિવાદ થતાં, તેનો નિર્ણય
કરવામાં જે ગૃહસ્થ થકી ભિન્ન ત્યાગીઓ છે તેમને જોડવા નહિ, તેમજ
વિધવા સ્ત્રિઓને પણ જોડવી નહિ. એટલે આવા કાર્યમાં એમને મધ્યસ્થ
ન કરવા. ॥૫૦॥

यत्रैते स्युर्न तत्कार्यं सिद्ध्यत्कपि द्विजोत्तम ! ।

सर्वस्वनाशस्तत्र स्यादित्येवं त्वस्ति निश्चयः ॥५१॥

તેમાં કારણ કહે છે. હે દ્વિજોત્તમ નારદ ! જે વ્યાવહારિક કાર્યમાં
પૂર્વોક્ત ત્યાગીઓ અને વિધવા નારીઓ મધ્યસ્થ હોય તે કાર્ય કયારેય
સિદ્ધ થતું નથી. એટલું જ નહિ પણ ઊલટું તે કાર્યમાં તો સર્વસ્વનો
નાશ થાય. આવો નિશ્ચય જ છે. ॥૫૧॥

ધર્મા एते गृहस्थानां मया सङ्क्षेपतोदिताः ।

यदनुष्ठानतो नृणां स्यात्स्वेष्टसुखमक्षयम् ॥૫૨॥

હે નારદ ! મનુષ્યોને જે ધર્મોના સારા અનુષ્ઠાન થી અવિનાશી અભિલષિત સુખ થાય એવા આ ગૃહસ્થધર્મો મેં સંક્ષેપમાં તમને કહી સંભળાવ્યા. ॥૫૨॥

शिलादिजीविकावृत्तिभेदेन गृहिणो द्विजाः ।

चतुर्विधाः प्रकीर्त्यन्ते तत्तन्नाम्ना च नारद ! ॥૫૩॥

હે નારદ ! ગૃહસ્થ દ્વિજો, શિલ આદિક જીવિકાવૃત્તિના ભેદને લીધે તે તે નામથી (શિલોંછવૃત્તિવાળા, યાયાવરવૃત્તિવાળા, શાલીન વૃત્તિવાળા, વાર્તાવૃત્તિવાળા) ચાર પ્રકારના કહેવાય છે. ॥૫૩॥

स्त्रीणामथ प्रवक्ष्यामि धर्मान् धर्मवतांवर !

येषु स्थिताः स्त्रियः सर्वाः प्राप्नुवन्तीप्सितं सुखम् ॥૫૪॥

હે ધર્મવતાંવર નારદ ! હવે સ્ત્રિઓના ધર્મોને હું કહું છું. જે મેં કહેલા ધર્મોમાં વર્તનારી સર્વ કોઈ નારીઓ ઇપ્સિત સુખને સુખેથી પામે છે. ॥૫૪॥

सुवासिनीभिर्नारीभिः स्वपतिर्देववत्सदा ।

सेवनीयोऽनुवर्त्यश्च जरन् रूग्णोऽधनोऽपि वा ॥૫૫॥

સુવાસિની સ્ત્રીઓએ પોતાનો પતિ વૃદ્ધ હોય કે રોગી હોય કે નિર્ધન હોય પણ સદા દેવની પેઠે સેવવા યોગ્ય અને અનુવૃત્તિથી અનુસરવા યોગ્ય છે. અનુવૃત્તિ પ્રમાણે સેવા કરવી. ॥૫૫॥

तद्वन्धवश्चानुवर्त्याः सेवनेन यथोचितम् ।

उज्ज्वलानि विधेयानि गृहोपकरणानि च ॥૫૬॥

સુવાસિની નારીઓએ પોતાના પતિના બ્રાતાદિ બન્ધુજનોની અનુવૃત્તિમાં રહીને તેમની યથોચિત સેવા કરવી. ઘરનાં પાત્રાદિ ઉપકરણોને ઉજ્જવળ કરીને રાખવાં, મેલાં ન રાખવાં. ॥૫૬॥

गृहं मार्जनसेकाद्यैः स्वच्छं कार्यं दिने दिने ।

प्रियं सत्यं च वक्तव्यं स्थेयं शुचितया सदा ॥૫૭॥

સુવાસિનીએ પોતાનું ઘર પ્રતિદિન વાળીને લીંપીને જળ છાંટીને સ્વચ્છ કરવું. સદા પ્રિય અને વળી સત્ય બોલવું. તથા સદાય પવિત્રપણે રહેવું. ॥૫૭॥

चाञ्चल्यमतिलोभश्च क्रोधः स्तेयं च हिंसनम् ।

अधार्मिकाणां सङ्गश्च वर्ज्यः स्त्रीणां तथा नृणाम् ॥૫૮॥

અધર્મી સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોના પ્રસંગનો પરિત્યાગ કરે. અતિ લોભ તથા અતિ ક્રોધનો ત્યાગ કરે. ચંચળતા, ચોરી અને હિંસાનો ત્યાગ કરે. ॥૫૮॥

भवितव्यं तत्पराभिर्धर्मकार्येषु सर्वदा ।

त्यक्त्वौद्धत्यं विनीताभिः स्थेयं जित्वेन्द्रियाणि च ॥૫૯॥

સધવા સ્ત્રીઓએ ધર્મકાર્યોમાં સર્વદા તત્પર રહેવું. ઉદ્ધતપણાનો ત્યાગ કરીને નમ્ર થવું. ઈન્દ્રિયોને જીતીને રહેવું. ॥૫૯॥

पातिव्रत्ये स्थिताभिश्च धर्मे ताभी रमापतेः ।

भक्तिः कार्या स्वतन्त्राभिर्भवितव्यं न कुत्रचित् ॥૬૦॥

પતિવ્રતાના ધર્મમાં રહેલી તે સ્ત્રીઓએ લક્ષ્મીપતિ ભગવાનની ભક્તિ કરવી. ક્યારેય પણ સ્વતંત્ર થવું નહિ. પિતા આદિકની આજ્ઞામાં વર્તવું. ॥૬૦॥

વિધવા તુ સદા વિષ્ણું સેવેત પતિભાવતઃ ।

કામસમ્બન્ધિનીર્વાર્તા ન શૃણવીત ન કીર્તયેત્ ॥૬૧॥

વિધવાસ્ત્રીઓના ધર્મોને કહે છે. વિધવા નારી તો સદાય વિષ્ણુભગવાનને પતિભાવથી સેવે. કામસંબન્ધિ વાર્તાને બીજા થકી સાંભળે નહિ તેમ સ્વયં કરે નહિ. ॥૬૧॥

આસન્નસમ્બન્ધવતો વિનાન્યાનુરુષાન્કચિત્ ।

અનાપદિ સ્પૃશેનૈવ પશ્યેન્નૈવ ચ કામતઃ ॥૬૨॥

આપત્કાળ વિના સમીપસંબન્ધે રહિત એવા અન્ય પુરુષોનો સ્પર્શ ક્યારેય કરે નહિ, તેમજ તેમને કામબુદ્ધિથી જુવે પણ નહિ. ॥૬૨॥

સ્તનપસ્ય તુ નુઃ સ્પર્શાદ્વૃદ્ધસ્ય ચ ન દુષ્યતિ ।

કાર્ય આવશ્યકે તાભ્યાં ભાષણે ચ વિભર્તૃકા ॥૬૩॥

વિધવા નારીને સ્તનપાન કરતા નાનાબાળકના અને અતિવૃદ્ધના સ્પર્શમાં તો દોષ નથી. તેમજ કોઈ આવશ્યક કાર્ય હોય તો તે બાળક અને વૃદ્ધની સાથે બોલવામાં પણ દોષ નથી. ॥૬૩॥

વ્યાવહારિકકાર્યે ચ વિવાદમધિકં નરૈઃ ।

ન કુર્વીતાવશ્યકાર્યે તૈર્ભાષેત વિના રહઃ ॥૬૪॥

વ્યાવહારિક કાર્યમાં નરોની સાથે અધિક વિવાદ ન કરે. જો કોઈ આવશ્યક કાર્ય હોય અને ત્યાં એકાંત સ્થળ ન હોય તો નરોની સાથે યથોચિત બોલે. એકાંત સ્થળમાં તો નરો સાથે બોલવામાં દોષ છે. ॥૬૪॥

નેક્ષેત મિથુનીભૂતં બુદ્ધ્યા પશ્ચાદ્યપિ ક્વચિત્ ।

ત્યજેચ્ચ સકલો ભોગો સ્યાત્સકૃન્મિત્તમુક્તથા ॥૬૫॥

મૈથુનમાં આસક્ત પશુ—પક્ષી આદિકને પણ બુદ્ધિપૂર્વક ક્યારેય જુવે નહિ. સમગ્ર ભોગોનો ત્યાગ કરે. તથા એકવાર અલ્પ આહારને કરે. ॥૬૫॥

સધાતુસૂક્ષ્મવાસાંસિ નાલઙ્કારાંશ્ચ ધારયેત્ ।

ન દિવાશયનં કુર્યાન્નિ ચ્ચાયામનાપદિ ॥૬૬॥

સોનારૂપાના તારવાળાં સુંદર સૂક્ષ્મ વસ્ત્રોને અને અલંકારોને ધારે નહિ. આપત્કાળ વિના દિવસે શયન કરે નહિ. તેમજ ખાટલામાં શયન કરે નહિ. ॥૬૬॥

તામ્બૂલભક્ષણં નૈવ કુર્યાન્નાભ્યન્નમન્નનમ્ ।

પુમ્પ્રસન્નાચ્ચ બિભિયાત્કૃષ્ણાહેરિવ નિત્યદા ॥૬૭॥

તાંબૂળ ભક્ષણ, તૈલમર્દન અને આંખમાં અંજનને કરે નહિ. કાળા નાગ થકી જ જેમ એમ પુરુષના પ્રસંગ થકી નિરંતર ભય રાખે. ॥૬૭॥

સમીક્ષ્ય પુરુષં નારી યા ન મોહમુપાવ્રજેત્ ।

તાદૃશી તુ વિના લક્ષ્મીમેકા નાન્યાસ્તિ કુત્રચિત્ ॥૬૮॥

ધર્મનિષ્ઠા તતો નારી સ્વનિઃશ્રેયસમિચ્છતિ ।

નેક્ષેત પુરુષાકારં બુદ્ધિપૂર્વં ચ ન સ્પૃશેત્ ॥૬૯॥

જે નારી પુરુષને દેખીને મોહને ન પામે તેવી તો એક લક્ષ્મીજી જ છે, તે વિના બીજી તો કોઈ બ્રહ્માંડને વિષે નથી જ. માટે પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છતી, માટે જ સ્વધર્મપાલનમાં તત્પર એવી વિધવા વનિતા પુરુષાકારને બુદ્ધિપૂર્વક જુવે નહિ અને તેનો સ્પર્શ કરે નહિ. ॥૬૮-૬૯॥

કૃચ્છ્રચાન્દ્રાયણાદીનિ નૈરન્તર્યેણ ભક્તિતઃ ।

વ્રતાનિ કુર્યાચ્ચ સદા ભવેન્નિયમતત્પરા ॥૭૦॥

કૃચ્છ્ર ચાંદ્રાયણાદિ વ્રતો ભગવત્પ્રસન્નતામાં હેતુભૂત હોવાથી
સ્નેહથી નિરંતર કરે અને સદાય નિયમોમાં તત્પર થઈ રહે. ॥૭૦॥

પિત્રા પુત્રાદિના વાપિ તરુણી તરુણેન ચ ।

સહ તિષ્ઠેન્ન રહસિ કુસઙ્ગં સર્વથા ત્યજેત્ ॥૭૧॥

યુવા વયમાં રહેલી વિધવા નારી યુવા વયમાં રહેલા પિતા કે
પુત્રાદિકની પણ સાથે એકાંત સ્થળમાં કદાપિ ન રહે. કુસંગનો તો
સર્વ પ્રકારે પરિત્યાગ કરે. કેમ કે તેથી જ બધા દોષો આવવાનો
સંભવ છે. ॥૭૧॥

સધવા વિધવા વા સ્ત્રી સ્વરજોદર્શનં ક્વચિત્ ।

ન ગોપયેત્ત્રિરાત્રં તુ મનુષ્યાદીંશ્ચ ન સ્પૃશેત્ ॥૭૨॥

સધવા કે વિધવા સ્ત્રીજાતિમાત્ર પોતાનું રજસ્વલાપણું ક્યારેય
ગુપ્ત રાખે નહિ. ત્રણ દિવસપર્યંત મનુષ્ય, વસ્ત્ર, મૃત્તિકાપાત્ર આદિકનો
સ્પર્શ કરે નહિ. ॥૭૨॥

પ્રથમેઽહનિ ચાણ્ડાલી દ્વિતીયે બ્રહ્મઘાતિની ।

તૃતીયે રજકી પ્રોક્તા સા ચતુર્થેઽહ્નિ શુદ્ધયતિ ॥૭૩॥

રજસ્વલા નારી પહેલે દિવસે ચાંડાળીતુલ્ય ગણી છે. બીજે
દિવસે બ્રહ્મઘાતિની તુલ્ય ગણી છે. ત્રીજે દિવસે ઘોબણતુલ્ય ગણી
છે. ચોથે દિવસે સવસ્ત્ર, સકેશ સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ સ્પર્શ કરવા યોગ્ય
થાય છે. ॥૭૩॥

इति स्त्रीणां मया धर्माः सङ्क्षेपात्कथितास्तव ।

युक्ता यैर्योषितो यायुरिहामुत्र महत्सुखम् ॥૭૪॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहाम्ये
गृहस्थधर्मनिरूपणनामा द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥

હે નારદ ! આ રીતે મેં તમને સધવા સ્ત્રીઓના ધર્મો સંક્ષેપમાં
કહી સંભળાવ્યા. જે ધર્મોને પાળનારી નારીઓ આ લોકમાં અને
પરલોકમાં મહાસુખને નિશ્ચે પામે. ॥૭૪॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે
ગૃહસ્થધર્મનિરૂપણનામા દ્વાવિંશોઽધ્યાયઃ ॥૨૨॥

श्रीनारायण उवाच-

वानप्रस्थस्य वक्ष्यामि नियमानथ ते मुने ! ।

तृतीय आयुषो भागे तृतीयाश्रम ईरितः ॥१॥

^૧અધ્યાય ૨૩મો

શ્રીનારાયણ કહે છે-હે મુને ! હવે તમને વાનપ્રસ્થના ધર્મોને હું
કહું છું. આયુષના ત્રીજા ભાગમાં ત્રીજો આશ્રમ વાનપ્રસ્થ ધારવાનો
કહ્યો છે. (શત વર્ષની આયુષ ગણાય છે, તેનો ત્રીજો ભાગ ૫૧ વર્ષથી
ગણાય, તો ૫૧ વર્ષે વાનપ્રસ્થ ધારવાનો જાણવો. જેણે પ્રથમ
બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, પછી ગૃહસ્થાશ્રમ, એવો ક્રમ લીધો હોય તેને માટે આ
છે. જે ગૃહસ્થાશ્રમી નહિ થતાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી જ બીજા આશ્રમમાં
ગયા હોય તેને માટે આ વિભાગ નથી). ॥૧॥

अनुकूला स्वसेवायां विरक्ता च तपःप्रिया ।

यदि पत्नि भवेत्तर्हि तया सह वनं विशेत् ॥२॥

૧. આ અધ્યાયમાં વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસી અને ત્યાગાશ્રમી વૈષ્ણવોના ધર્મો
સંક્ષેપમાં કહ્યા છે.

અન્યથા તુ સુતાદિભ્યસ્તસ્યાઃ પોષણરક્ષણમ્ ।

આદિશ્ય સ્વયમેકાકી વિરક્તો વનમાવિશેત્ ॥૩॥

પત્ની કે જે પોતાની સહધર્મિણી શાસ્ત્રથી કહેવાય છે તે જો પોતાની સેવામાં અનુકૂળ વર્તનારી હોય અને વળી ગ્રામ્ય વિષયો થકી વિરક્ત હોય અને વળી તપ કરવામાં પ્રીતિવાળી હોય તો તેણીની સાથે વનમાં પ્રવેશ કરે. જો આ કહ્યા એવા ગુણવાળી ન હોય ત્યારે તો તેણીના પોષણ રક્ષણ માટે પોતાના પુત્રાદિકને આજ્ઞા કરીને, વિરક્ત હોવાથી પોતે એકાકી જ વનમાં જાય. ॥૨-૩॥

નિર્ભયો નિવસેત્તત્ર તપોરુચિરતન્દ્રિતઃ ।

કુર્યાદુટજમગ્ન્યર્થં સ્વયં તુ બહિરાવસેત્ ॥૪॥

વનમાં જઈને નિર્ભયપણે તપમાં રુચિવાળો અને સાવધાન થાય. કોઈ પ્રકારનો ભય રાખે નહિ તેમજ ગાફલપણું રાખે નહિ. હોમાદિકમાં ઉપયોગી અગ્નિ રાખવાને માટે જ પર્ણશાળાને બનાવે. પોતે તો પર્ણશાળા થકી બહાર વસે. એમ કરીને શીત, ઉષ્ણ, વાયુ, વૃષ્ટિને સહન કરે. ॥૪॥

ભવેત્પચ્ચતપા ગ્રીષ્મ ઉદવાસશ્ચ શૈશિરે ।

આસારણાટ્ ચ વર્ષાસુ જિતક્રોધો જિતેન્દ્રિયઃ ॥૫॥

તેનો અલ્પ પ્રકાર કહે છે-ગ્રીષ્મઋતુમાં પંચાગ્નિને તાપે. ચાર દિશામાં ચાર અગ્નિઓ અને ઉપર માથે સૂર્ય એમ મળીને પાંચ અગ્નિઓ જાણવા. શીત ઋતુમાં ગળાપર્યંત જળમાં વસે. વર્ષાઋતુમાં પડતી જળની ધારાઓને સહન કરે. એમ કરતાં સ્વયં જીતક્રોધ તથા જીતેન્દ્રિય થાય. ॥૫॥

વાસશ્ચ તાર્ણં પાર્ણં વા વસીતાજિનવલ્કલમ્ ।

ભુઙ્ગીત ઋષિધાન્યાનિ વન્યં કન્દફલાદિ વા ॥૬॥

આ વાનપ્રસ્થ વસ્ત્ર તો તૃણના તંતુઓથી બનાવેલું કે વૃક્ષનાં પાંદડાંથી બનાવેલું કે અજીનવલ્કલ જે મૃગચર્મ તેને ધારણ કરે. જમવામાં તો શ્યામો, નમાર આદિક જે ઋષિધાન્ય પવિત્ર કહેવાય છે તેનો ઉપભોગ કરે અથવા વનમાં થતાં જે કંદ, ફળ આદિક તેનો ઉપભોગ કરે. ॥૬॥

અગ્નિપક્કં વાર્કપક્ષ્મપક્કં વાપિ ભક્ષયેત્ ।

અભાવે ત્વેષ દન્તાનામશ્મોલૂખલકુદ્વિતમ્ ॥૭॥

આ વાનપ્રસ્થ અગ્નિથી રાંધેલું અથવા નહિ રાંધેલું (કાચું) અન્ન જમે. અથવા સૂર્યે પકવ કરેલું ફળાદિક જમે. દાંત ન હોય ત્યારે તો પથ્થરથી કે ખાંડણિયાથી કૂટીને ભોજન લાયક કરેલા તેને જમે. ॥૭॥

સ્વયમેવાહરેદન્નં યથાકાલં દિને દિને ।

કાલે પરાહતં વાપિ ગૃહ્ણીયાન્નાન્યદા ક્વચિત્ ॥૮॥

મધ્યાહ્ન કાળને નહિ ઉલ્લંઘન કરીને પ્રતિદિન પૂર્વોક્ત ઋષિધાન્યાદિકને પોતે જ લાવે. અથવા મધ્યાહ્ન સમયે બીજા જને આણેલા પણ અન્નાદિકને ગ્રહણ કરે. મધ્યાહ્ન થકી ઉત્તર કાળમાં જનોએ આણેલા અન્નાદિકને તો ક્યારેય પણ ન ગ્રહણ કરે. ॥૮॥

કાલેઽપિ કૃષ્ટપચ્યં તુ ન ગૃહ્ણીયાદનાપદિ ।

વન્યૈરેવાગ્નિકાર્યં ચ ધાન્યૈઃ કુર્વીત પૂર્વવત્ ॥૯॥

ભલે મધ્યાહ્ન કાળમાં બીજાએ આણેલું હોય પણ તે જો ખેડ્યથી પકવેલું હોય તો તેને ન જ ગ્રહણ કરે. પોતાના શરીરમાં રોગાદિક

ઉપદ્રવ આવ્યો હોય ત્યારે તો તેને ગ્રહણ કરવામાં દોષ નથી. અગ્નિકાર્ય જે અગ્નિહોત્ર, દર્શ, પૌર્ણમાસ આદિકમાં ચરુ, પુરોડાશ આદિ હોમરૂપ કર્મ કરવાનું છે તેને તો વનમાં થતાં જે નમારાદિ ધાન્યો તથા ફળાદિ વડે જ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રથમ કરતો હતો તેમ કરે, અગ્નિકાર્યનો લોપ કરે નહિ ॥૯॥

રક્ષેત્કમણ્ડલું દણ્ડમગ્નિહોત્રપરિચ્છદાન્ ।

કેશરોમશ્મશ્રુનખાન્ધારયેન્મલિનાન્દતઃ ॥૧૦॥

આ વાનપ્રસ્થ કમંડળુ, દંડ અને અગ્નિહોત્ર કરવામાં ઉપયોગી ઉપકરણોને રાખે. મસ્તક ઉપર રહેલા કેશ, હૃદયાદિ અંગમાં રહેલા રોમ, દાઢી મૂછના કેશ, નખ અને દાંતને ધોયા વિનાના મલિન ધારે ॥૧૦॥

અજ્ઞાન્યમર્દયન્ સ્નાયાદ્ભૂતલે ચ શયીત સઃ ।

દેશકાલબલાવસ્થાનુસારેણ તપશ્ચરેત્ ॥૧૧॥

વાનપ્રસ્થી અંગોને નહિ મર્દન કરતા થકો સ્નાન કરે. ભૂતળ ઉપર સૂવે, દેશ, કાળ, બળ, અવસ્થાને અનુસારે તપ કરે ॥૧૧॥

ફેનપાશ્ચૌદુમ્બરાશ્ચ વાલખિલ્યાસ્તથૈવ ચ ।

વૈશ્વાનરસેતિ કથિતાશ્ચતુર્ધા વનવાસિનઃ ॥૧૨॥

ફેનપ, ઔન્દુબર, વાલખિલ્ય અને વૈશ્વાનર એવા ભેદથી વાનપ્રસ્થો ચાર પ્રકારના કહ્યા છે. પોતાની મેળે વૃક્ષ થકી પડેલાં ફળાદિક વડે જીવન કરનારાને ફેનપ કહ્યા છે. પ્રાતઃકાળમાં ઊઠતાં જે દિશાને પ્રથમ જુવે તે દિશા થકી આંણેલા ફળાદિક વડે જીવન કરનારાને ઔન્દુબર કહ્યા છે. નવું અન્ન મળતાં પૂર્વસંચિત અન્નનો

ત્યાગ કરી દેનારાને વાલખિલ્ય કહ્યા છે. ખેડ્યા વિના પકવ થએલાં ધાન્યાદિક વડે જીવન કરનારાને વૈખાનસ કહ્યા છે. વૃત્તિભેદથી આ ચાર પ્રકારો કહ્યા છે. ॥૧૨॥

યથાશક્તિ દ્વાદશાબ્દાનઘૈ વા ચતુરો વને ।

વસેદ્દ્વાવેકમેવાપિ તતઃ સન્યાસમાશ્રયેત્ ॥૧૩॥

બાર વર્ષ અથવા આઠ વર્ષ અથવા ચાર વર્ષ અથવા બે વર્ષ અથવા એક વર્ષ પણ યથાશક્તિ વનમાં વસે. ત્યાર પછી સંન્યાસ આશ્રમને સ્વીકારે. ॥૧૩॥

યદિ સ્યાત્તીવ્રવૈરાગ્યં તર્હિ ન્યાસો હિતાવહઃ ।

વસેત્તત્રેવાન્યથા તુ યાવજ્જીવં વને દ્વિજઃ ॥૧૪॥

જો વૈરાગ્ય તીવ્ર હોય તો જ સંન્યાસ આશ્રમ હિતકારી થાય છે. તીવ્ર વૈરાગ્ય ન હોય તો દ્વિજે વનમાં જ જીવનપર્યંત રહેવું. ॥૧૪॥

યથાવિધિ કૃતત્યાગસ્તુરીયાશ્રમમાસ્થિતઃ ।

સાચ્છાદનં તુ કૌપીનં કન્થામેકાં ચ ધારયેત્ ॥૧૫॥

દળડં કમળડલું ચામ્બુગાલનં બિભૃયાચ્ચ સઃ ।

સદાચારદ્વિજગૃહે કાલે ભિક્ષાં સમાચરેત્ ॥૧૬॥

જેણે પૂર્વાશ્રમનો યથાવિધિ ત્યાગ કર્યો છે, માટે જ ચતુર્થ આશ્રમને આશરેલો સંન્યાસી બે કૌપીન, તેની ઉપર આચ્છાદન કરવાનું વસ્ત્ર, (શરીર ઉપર આચ્છાદન કરવાનું બીજું વસ્ત્ર) એક કંથા, દંડ, કમંડળું અને જળ ગાળવા માટે વસ્ત્રખંડ (ગરણું)ને ધારણ કરે. સારો આચાર પાળનારા દ્વિજને ઘેર મધ્યાહ્ન પછી ભિક્ષા માગે. ॥૧૫-૧૬॥

ન કુર્યાત્પ્રત્યહં ભિક્ષામેકસ્યૈવ ગૃહે યતિઃ ।

રસલુબ્ધો ભવેન્નેવ સકૃચ્ચ મિતભુગ્ભવેત્ ॥૧૭॥

યતિ એક જ ગૃહસ્થના ગૃહે પ્રતિદિન ભિક્ષા ન કરે, તેમ રસાસ્વાદમાં અતિશય આસક્ત ન જ થાય. એક વાર, તેમાં પણ જેટલાથી પ્રાણધારણ થાય તેટલું મિત અન્ન જમે. ॥૧૭॥

વનસ્થાશ્રમિણો ભિક્ષાં પ્રાયો ગૃહ્ણીત ભિક્ષુકઃ ।

તદન્ધસાતિશુદ્ધેન શુદ્ધ્યત્યેવાસ્ય યન્મનઃ ॥૧૮॥

આ ભિક્ષુક બહુધા વાનપ્રસ્થાશ્રમીની ભિક્ષાને ગ્રહણ કરે. કેમકે તેમનું અન્ન અતિશુદ્ધ માનેલું છે. તેવા શુદ્ધ અન્નના આહારથી યતિનું જે મન તે શુદ્ધ થાય છે. ‘આહારશુદ્ધૌ સત્ત્વશુદ્ધિઃ’ એવી શ્રુતિ છે. ॥૧૮॥

ઘ્રાણેઽપિ માંસસુરયોઃ પારાકં વ્રતમાચરેત્ ।

શૌચાચારવિશુદ્ધઃ સ્યાચ્છૂદ્રાદીંશ્ચાપિ ન સ્પૃશેત્ ॥૧૯॥

યતિ જો સુરા—માંસને બુદ્ધિપૂર્વક સુંઘે તો પણ બાર ઉપવાસરૂપ પારાક વ્રતને કરે. બાહ્ય આત્મ્યંતર પવિત્રતારૂપ શૌચ અને સ્વધર્મરૂપ આચારથી સદાય વિશુદ્ધ રહે. તેને માટે શૂદ્રાદિકનો સ્પર્શ પણ કરે નહિ. ॥૧૯॥

નિત્યં કુર્યાદ્વિષ્ણુપૂજામદ્યાદ્વિષ્ણોર્નિવેદિતમ્ ।

દ્વાદશાર્ણં જપેદ્વિષ્ણોરષ્ટાક્ષરમનું ચ વા ॥૨૦॥

સંન્યાસી નિત્ય વિષ્ણુપૂજા કરે. વિષ્ણુને નિવેદન કરીને જ જમે. વિષ્ણુના દ્વાદશાક્ષર મંત્રને અથવા અષ્ટાક્ષર મંત્રને જપે. ॥૨૦॥

અસદ્વાદં ન કુર્વીત વૃત્યર્થં નાચરેત્કથામ્ ।

અસચ્છાસ્ત્રે ન સક્તઃ સ્યાન્નોપજીવેચ્ચ જીવિકામ્ ॥૨૧॥

સંન્યાસી અસત્ શાસ્ત્રવાદમાં નિષ્ઠાવાળા નાસ્તિકો સાથે વિવાદ ન કરે. પોતાની વૃત્તિ માટે કથાને ન કરે. અસચ્છાસ્ત્રમાં શ્રવણાધ્યયનાદિરૂપ આસક્તિને ન કરે. જીવનમાં ઉપયોગી નિયત વૃત્તિને અવલંબીને ન વર્તે. ॥૨૧॥

સચ્છાસ્ત્રમભ્યસેચ્ચાસૌ બન્ધમોક્ષાનુદર્શનમ્ ।

મઠાદીન્નૈવ બધ્નીયાદહન્તામમતે ત્યજેત્ ॥૨૨॥

આ યતિ જે શાસ્ત્રમાં જીવને બંધન થવાનો પ્રકાર અને તે થકી જીવનો મોક્ષ થવાનો ઉપાય તત્ત્વથી પ્રદર્શાવ્યો હોય એવા સચ્છાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે. મઠ આદિક નિવાસસ્થાનને ન જ બાંધે. દેહમાં અહંતાનો અને દૈહિકમાં મમતાનો ત્યાગ કરે. ॥૨૨॥

ચાતુર્માસ્યં વિનૈકત્ર વસેન્નાસાવનાપદિ ।

આત્મનશ્ચ હરે રૂપં વિદ્યાજ્ઞાનેન તત્ત્વતઃ ॥૨૩॥

આ યતિ ચાતુર્માસ્ય વિના એક સ્થાનમાં ન વસે. રોગાદિ આપત્કાળમાં તો દોષ નથી. આત્મા પરમાત્માના સ્વરૂપને યથાસ્થિત જ્ઞાનશાસ્ત્રથી જાણે. ॥૨૩॥

કામં ક્રોધં ભયં વૈરં ધનધાન્યાદિસદ્ગ્રહમ્ ।

નૈવ કુર્યાત્પાલયેત યમાંશ્ચ નિયમાન્યતિઃ ॥૨૪॥

યતિ કામ, ક્રોધ, ભય, વૈર અને ધન-ધાન્યાદિકના સંગ્રહનો ત્યાગ જ કરે. અને અહિંસાદિ બાર યમો તથા શૌચાદિ બાર નિયમોને બરોબર પાળે. ॥૨૪॥

તીવ્રજ્ઞાનવિરાગાભ્યાં સમ્પન્નોઽપિ યતિર્ધુવમ્ ।

સ્ત્રીવિત્તભૂષાસદ્વસ્ત્રસંસર્ગાદ્વૃષ્ટતાં વ્રજેત્ ॥૨૫॥

યમ—નિયમો પાળવામાં કારણ કહે છે. તીવ્ર જ્ઞાન, વૈરાગ્યે યુક્ત હોય પણ જો સ્ત્રી, ધન, આભરણ, સદ્વસ્ત્ર ઇત્યાદિ માયિક વસ્તુઓનો સંબન્ધ રાખે તો નિશ્ચે ભ્રષ્ટ થઈ જાય, માટે યતિ ઉક્ત યમ નિયમોને પાળે. ॥૨૫॥

પુષ્પચન્દન તૈલાદિસુગન્ધિદ્રવ્યવર્જનમ્ ।

ત્યાગી કુર્વીતાન્યથા તુ ભવેદ્દેહાત્મધીઃ સ વૈ ॥૨૬॥

ત્યાગી પુષ્પહારો, ચંદન અને તૈલાદિ સુગન્ધિ પદાર્થોનો ત્યાગ કરે. જો ત્યાગ નહિ કરતાં તેને સ્વીકારે તો નિશ્ચે દેહમાં આત્મબુદ્ધિવાળો થઈ જાય. ॥૨૬॥

આહારો यस્ય યાવાંસ્તં તાવાન્ સ્ત્રીકામ આવિશેત્ ।

અતો મિતં નીરસં ચ ભોજનં ત્યાગિનો હિતમ્ ॥૨૭॥

જે પુરુષને જેટલો આહાર હોય તે પુરુષમાં તેટલી સ્ત્રી સંબન્ધી વિષયભોગની ઈચ્છા પ્રવેશ કરે છે. માટે ત્યાગીને મિત અને નિરસ ભોજન હિતકર કહેલું છે. ॥૨૭॥

ન શ્રવ્યા ગ્રામ્યવાર્તા ચ મોક્ષસિદ્ધિમभीપ્સતા ।

નશ્યેદ્વચ્છ્રવણાનૃણાં સદ્યો વિષ્ણુકથારુચિઃ ॥૨૮॥

ગ્રામ્યવાર્તાના શ્રવણથી મનુષ્યોની વર્તતી વિષ્ણુકથારુચિ તત્કાળ નાશ થઈ જાય છે. માટે મોક્ષને ઈચ્છતા જને ગ્રામ્યવાર્તા સાંભળવી નહિ. ॥૨૮॥

અપિ ચિત્રમયીં નારીં ત્યાગી નેક્ષેત ન સ્પૃશેત્ ।

સ્ત્ર્યાકારદર્શનાદેવ ધ્રુષ્ટા ભૂરિ તપસ્વિનઃ ॥૨૯॥

ત્યાગી ચિત્રમયી પણ નારીને જુવે નહિ, તેમ તેણીનો સ્પર્શ કરે નહિ. કારણ કે, એક નહિ પણ અનેક તપસ્વિઓ સ્ત્રીના આકારનાં દર્શનમાત્રથી જ પૂર્વે ભ્રષ્ટ થઈ ગયા છે. ॥૨૯॥

કુટીચકો બહૂદશ્ચ હંસઃ પરમહંસકઃ ।

एवं चतुर्धा कथितो यतिर्वैराग्यभेदतः ॥૩૦॥

કુટીચક, બહૂદક, હંસ, પરમહંસ આ રીતે વૈરાગ્યના ભેદને લીધે યતિ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે. તેમાં ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ સમજવો. સંન્યાસ આશ્રમને યોગ્ય એવાં કર્મોમાં પ્રધાનપણે જે વર્તતો હોય તેને કુટીચક કહે છે. પોતાના આશ્રમને ઉચિત એવાં કર્મોને ગૌણ કરીને આત્મા પરમાત્માનાં જ્ઞાનને પ્રધાનપણે જે અનુસરે તેને બહૂદક કહે છે. જે કેવળ આત્મા પરમાત્માના જ્ઞાનાભ્યાસ પરાયણ વર્તે છે તેને હંસ કહે છે. જે આત્મા પરમાત્માના સાક્ષાત્કારને પામ્યો છે તેને પરમહંસ કહે છે. ॥૩૦॥

વાનપ્રસ્થશ્ચ સન્યાસ इत्युभावाश्रमौ मुने ! ।

दुष्करत्वात्कलियुगे न ग्राह्यविति निश्चयः ॥૩૧॥

હે નારદ મુને ! વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ આ બે આશ્રમો દુષ્કર હોવાથી કલિયુગમાં ન ગ્રહણ કરવા, એવો સચ્છાસ્ત્રમાં નિર્ણય કરેલો છે. ॥૩૧॥

શ્રીવાસુદેવમક્તા યે તીવ્રવૈરાગ્યશાલિનઃ ।

तेषां धर्मस्तु तत्सेवा प्रोक्ताहःसु च रात्रिषु ॥૩૨॥

માટે જેઓ તીવ્ર વૈરાગ્યશાળી હોઈને ત્યાગી શ્રીવાસુદેવભક્તો દીક્ષાધારી થયા હોય તેમનો ધર્મ તો રાત્રિ દિવસ શ્રીવાસુદેવની સપ્રેમ પરિચર્યા કરવી એ જ કહેલો છે. ॥૩૨॥

एकोऽपि च क्षणस्तेषां ज्ञानवीज्ञानभूयसाम् ।

भक्तिं नवविधां विष्णोर्विना व्यर्थो न वै भवेत् ॥૩૩॥

જેમનામાં જ્ઞાન વિજ્ઞાન વિશેષપણે વર્તે છે એવા તે ત્યાગી વૈષ્ણવોત્તમોને એક પણ ક્ષણ વિષ્ણુની નવધા ભક્તિ વિના વ્યર્થ જતો જ નથી. તેઓ નિરંતર જે કોઈ ભક્તિમાં જોડાએલા જ રહે છે. ॥૩૩॥

सर्वैर्गुणैरुपेतोऽपि भगवद्विमुखो यदि ।

स्वजनोऽपि भवेत्तं तु जह्युरेव हि वैष्णवाः ॥૩૪॥

સમસ્ત સદ્ગુણોએ સંપન્ન હોય પણ જો તે ભગવદ્વિમુખ હોય તો તેનો અને પોતાના સંબન્ધીજનનો પણ તે ત્યાગી વૈષ્ણવો ત્યાગ જ કરી દે એમાં સંશય નથી ॥૩૪॥

प्रासादिकं हरेरन्नं प्रोक्षितं तत्पदाम्बुना ।

भुञ्जीरंस्तुलसीमिश्रं प्रत्यहं सात्वता जनाः ॥૩૫॥

આ ત્યાગી ભક્તજનો પ્રતિદિન ભગવાનનાં પ્રસાદભૂત અન્નને તેમના ચરણામૃત જળથી પ્રોક્ષણ કરીને તેમજ તુલસીથી મિશ્રિત કરીને જમે ॥૩૫॥

स्त्रीणां च स्त्रीषु सक्तानां प्रसङ्गो विष्णुचिन्तकैः ।

सर्वथैव परित्याज्यो भवेत्तदध्यानमन्यथा ॥૩૬॥

ભગવાનના ધ્યાનમાં તત્પર થએલા તે ત્યાગી ભક્તોએ સ્ત્રીયો અને સ્ત્રીલંપટ પુરુષોનો પ્રસંગ તો સર્વથા-કાય, વાણી, મનથી પણ

ત્યાગ કરી દેવો. જો ત્યાગ ન કરે તો ભગવાનનું ધ્યાન નહિ રહેતાં તે સ્ત્રી, સ્ત્રીલંપટોનું જ ધ્યાન થયા કરે. એમ થતાં ત્યાગાશ્રમ થકી ભ્રષ્ટ થાય છે. માટે ત્યાગીઓએ સ્ત્રી અને સ્ત્રીલંપટોનો પ્રસંગ પરહરવો. ॥૩૬॥

भगवन्तं वासुदेवं विनैकमितरः पुमान् ।

कोऽपि नास्त्येव यो नारीं समीक्ष्य न विमुह्यति ॥૩૭॥

નારીને જોઈને મોહને ન પામે એવો તો કોઈ પણ પુરુષ નથી. એવા તો એક ભગવાન્ વાસુદેવ છે. માટે ભગવાન થકી બીજા કોઈ પણ ત્યાગીએ નારીનિરીક્ષણદિ ન જ કરવું, એ સિદ્ધાંત છે. ॥૩૭॥

यत्र स्थित्या मुहुः स्त्रीणां स्यातां शब्दश्रुतीक्षणे ।

त्यागी तत्र वसेन्नैव वसन्धर्मच्युतो भवेत् ॥૩૮॥

જે સ્થાનમાં રહેવું વિગેરે સંબન્ધથી વારંવાર સ્ત્રીઓના શબ્દોનું શ્રવણ તથા તેણીનું દર્શન થતું હોય એવા સ્થાનમાં ત્યાગી ન જ રહે. જો રહે તો ધર્મભ્રષ્ટ થાય. ॥૩૮॥

कामो लोभो रसास्वादः स्नेहो मानस्तथा च रुद् ।

एते त्याज्याः प्रयत्नेन षट् दोषाः संसृतिप्रदाः ॥૩૯॥

કામ, ક્રોધ, લોભ, રસાસ્વાદ, સ્નેહ અને માન આ છ દોષો સંસૃતિને આપનારા કહ્યાં છે. માટે ત્યાગીએ આ દોષોનો પ્રયત્નથી પરિત્યાગ કરવો. ॥૩૯॥

प्रोक्तेषु धर्मेष्वतेषु यस्य यस्य च्युतिर्भवेत् ।

यथाशक्ति यथाशास्त्रं कार्या तत्तस्य निष्कृतिः ॥૪૦॥

જે આ ધર્મો કહ્યા તેને મધ્યે જે જે ધર્મનો ભંગ થાય તેનું તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત યથાશાસ્ત્ર યથાશક્તિ કરવું ॥૪૦॥

इत्थं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां च नारद ! ।

धर्माः सङ्क्षेपतः प्रोक्ता वैष्णवानां च ते मया ॥४१॥

હે નારદ ! આ રીતે ચાર વર્ણો તથા ચાર આશ્રમો તથા ત્યાગી
વૈષ્ણવોના ધર્મો મેં તમને સંક્ષેપમાં કહ્યા. ॥૪૧॥

वर्णी यतिश्च धर्मस्थो ब्रह्मलोकमुपैति वै ।

ऋषिलोकं वनस्थश्च गृहस्थः स्वर्गमाप्नुयात् ॥४२॥

भक्त्या सहैताञ्छ्रीविष्णोराचरेयुस्तु ये जनाः ।

ते तु सर्वेऽपि देहान्ते विष्णुलोकमवाप्नुयुः ॥४३॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवમાહાત્મ્યે
વનસ્થયતિધર્મનિરૂપણનામા ત્રયોવિંશોઽધ્યાયઃ ॥૨૩॥

ઉક્ત પોતપોતાના ધર્મમાં વર્તનારો વર્ણો અને યતિ; બ્રહ્મલોકને
પામે છે, વાનપ્રસ્થ ઋષિલોકને પામે છે, ગૃહસ્થ સ્વર્ગને પામે છે,
એમાં સંશય નથી. ॥૪૨॥

જે જનો પૂર્વકત ધર્મોને શ્રીવિષ્ણુની ભક્તિ સાથે પાળે છે તો તે
સર્વે જનો પણ દેહને અંતે વિષ્ણુલોક અક્ષરબ્રહ્માદિધામને પામે છે,
માટે ભક્તિએ સહિત ધર્મો પાળવા. ॥૪૩॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે
વનસ્થયતિધર્મનિરૂપણનામા ત્રયોવિંશોઽધ્યાયઃ ॥૨૩॥

શ્રીનારાયણ ઉવાચ-

અથ જ્ઞાનસ્વરૂપં તે વચ્મિ સાહ્યેન નિશ્ચિતમ્ ।

ક્ષેત્રાદિ જ્ઞાયતે યેન તજ્ઞાનં હી નિરુચ્યતે ॥૧॥

^૧અધ્યાય ૨૪મો

શ્રીનારાયણ કહે છે- હે નારદ ! ઉક્ત રીતે ધર્મનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કર્યું. હવે સેશ્વર સાંખ્ય શાસ્ત્રે નિશ્ચય કરેલું જ્ઞાનસ્વરૂપ તમને હું કહું છું. જેથી દેહ, આત્મા અને પરમાત્માનાં સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ, માહાત્મ્ય, વિગેરે જાણવામાં આવે છે, તે જ જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરું છું. ॥૧॥

વાસુદેવઃ પરંબ્રહ્મ બૃહત્યક્ષરધામનિ ।

આદાવેકોઽદ્વિતીયોઽભૂન્નિર્ગુણો દિવ્યવિગ્રહઃ ॥૨॥

તેને વિવેચન કરીને પ્રદર્શાવે છે-સૃષ્ટિના પૂર્વ કાળમાં એક અદ્વિતીય (જેને કોઈ સજાતીય નથી) નિર્ગુણ, (પ્રાકૃત ગુણે રહિત) વાસુદેવ, પરંબ્રહ્મ પરમાત્મા, સર્વોત્કૃષ્ટ અક્ષરધામમાં દિવ્ય મૂર્તિથી વિરાજમાન હતા. ॥૨॥

સકાર્યમૂલપ્રકૃતિઃ સકાલાક્ષરતેજસિ ।

પ્રકાશોઽર્કસ્ય રાત્રીવ તિરોભૂતા તદાભવત્ ॥૩॥

તે આત્યંતિક પ્રલયમાં પોતાનાં પ્રધાનાદિ કાર્યો સાથે મૂળ પ્રકૃતિ કાળની સાથે જ અક્ષરતેજમાં, સૂર્યના પ્રકાશમાં રાત્રિ જ જેમ એમ લીન થઈ રહી હતી. ॥૩॥

સિસૃક્ષાથાભવત્તસ્ય બ્રહ્માણ્ડાનાં યદા યદા ।

સકાલાવિર્બભૂવાદૌ મહામાયા તતો હિ સા ॥૪॥

૧. આ અધ્યાયમાં વાસુદેવ થકી જગત્સૃષ્ટિ આદિકના કહેવા દ્વારા ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનાં જ્ઞાનનું સ્વરૂપ નારાયણે નારદજી પ્રત્યે કહ્યું છે.

આત્યંતિક પ્રલયનો અંત આવતાં જ્યારે વાસુદેવ ભગવાનને બ્રહ્માંડોની સૃષ્ટિ કરવાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે પ્રથમ અક્ષરબ્રહ્મ થકી કાળ સહિત મૂળભૂત મહામાયા આવિર્ભાવને પામી. ॥૪॥

તાં કાલશક્તિમાદાય વાસુદેવોઽક્ષરાત્મના ।

સિસૃક્ષયૈક્ષત યદા સા ચુક્ષોભ તદૈવ હિ ॥૫॥

તે મૂળ માયાને જ્યારે વાસુદેવ ભગવાને અક્ષરપુરુષરૂપે કાળશક્તિને સ્વીકારીને બ્રહ્માંડ સર્જવાની ઈચ્છાથી નિરીક્ષણ કરી ત્યારે જ તે ક્ષોભને પામી. એટલે કાળશક્તિએ ક્ષોભ પમાડેલી મહામાયામાં વાસુદેવ ભગવાને અક્ષરપુરુષરૂપે ઈક્ષણાત્મક વીર્યરૂપ ગર્ભ ધારણ કર્યો. ॥૫॥

તસ્યાઃ પ્રધાનપુરુષકોટયો જજિરે મુને ! ।

યુજ્યન્તે સ્મ પ્રધાનૈસ્તે પુરુષાશ્ચેચ્છયા પ્રભોઃ ॥૬॥

હે મુને ! તેવી મહામાયા થકી કોટી પ્રધાન પુરુષો ઉત્પન્ન થયા. તેમાં જે પુરુષો હતા તે પ્રભુ વાસુદેવની ઈચ્છાથી પ્રધાનો સાથે જુદા જુદા જોડાઈ ગયા. ॥૬॥

પુમાંસો નિદધુર્ગર્ભાસ્તેષુ તેભ્યશ્ચ જજિરે ।

બ્રહ્માણ્ડાનિ હ્રસહ્ણ્યાનિ તત્રૈકં તુ વિવિચ્યતે ॥૭॥

જોડાઈ ગએલા તે પુરુષોએ પ્રધાનોમાં ગર્ભો ધારણ કર્યા. જેમાં ગર્ભાધાન થયું છે એવા પ્રધાનો થકી અસંખ્ય બ્રહ્માંડો ઉત્પન્ન થયાં. ઉત્પન્ન થએલાં તે અગણિત બ્રહ્માંડો મધ્યે એક જ બ્રહ્માંડનું સ્વરૂપ વિભાગથી વિવેચન કરીને હું હવે કહું છું. ॥૭॥

આદૌ જજ્ઞે મહાંસ્તસ્માત્પુંસો વીર્યાદ્ધિરણ્મયાત્ ।

અહઙ્કારસ્તતસ્તસ્માદ્ગુણાઃ સત્ત્વાદયસ્ત્રયઃ ॥૮॥

પ્રથમ પ્રકાશબહુલ પ્રધાનપતિ પુરુષે પ્રધાન માયામાં વીર્ય ધારણ કરવાથી તેના થકી હિરણ્મય મહત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું. તે મહત્ત્વ થકી અહંકાર ઉત્પન્ન થયો. અહંકાર થકી સત્વાદિ ત્રણ ગુણો ઉત્પન્ન થયા. ॥૮॥

તમસઃપञ्च तन्मात्रा महाभूतानि जज्ञिरे ।

दशेन्द्रियाणि रजसो बुद्ध्या सह महानसुः ॥૯॥

તેને મધ્યે તામસ અહંકાર થકી પંચ તન્માત્રાઓ અને તે દ્વારા પાંચ મહાભૂતો ઉત્પન્ન થયાં. તેમાં કાર્યોમાં કારણનો અન્વય હોવાથી તેની સાથે તેમની ઉત્પત્તિના પ્રકારમાં આવો વિવેક જાણવો-પ્રથમ તામસાહંકાર થકી શબ્દ તન્માત્રા થઈ, તે દ્વારા આકાશ ઉત્પન્ન થયો. શબ્દ જેનો ગુણ છે એવા આકાશ થકી સ્પર્શ તન્માત્રા થઈ, તે દ્વારા વાયુ ઉત્પન્ન થયો. શબ્દ સ્પર્શ જેનો ગુણ છે એવા વાયુ થકી રૂપ તન્માત્રા ઉત્પન્ન થઈ, તે દ્વારા તેજ ઉત્પન્ન થયું. જેના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ ગુણો છે એવા તેજ થકી રસ તન્માત્રા ઉત્પન્ન થઈ, તે દ્વારા જળ ઉત્પન્ન થયું. જેના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગુણો છે એવા જળ થકી ગંધ તન્માત્રા ઉત્પન્ન થઈ, તે દ્વારા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધગુણવાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ. આવો ક્રમ જાણવો. રાજસ અહંકાર થકી શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, રસના, ઘ્રાણ આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને વાક્, પાણી, પાદ, પાયુ, ઉપસ્થ આ કર્મેન્દ્રિયો મળીને દશ ઈન્દ્રિયો તથા બુદ્ધિ અને મહાપ્રાણ આ બે ઉત્પન્ન થયાં. ॥૯॥

सत्त्वादिन्द्रियदेवाश्च जायन्ते स्म मनस्तथा ।

सामान्यतस्तत्त्वसंज्ञा एते देवाः प्रकीर्तिताः ॥૧૦॥

સાત્ત્વિક અહંકાર થકી સર્વ ઈન્દ્રિઓના દેવતાઓ તથા મન ઉત્પન્ન થયું. આ મહાદાદિ દેવો સામાન્યપણે તત્ત્વસંજ્ઞાથી કહ્યા છે. ॥૧૦॥

પ્રેરિતા વાસુદેવેન સ્વસ્વાંશૈરેશ્વરં વપુઃ ।

અજીજનન્વિરાદસંજ્ઞં તે ચરાચરસંશ્રયમ્ ॥૧૧॥

આ થોવીશ તત્ત્વોએ વાસુદેવે પ્રેરણા કરવાથી પોતપોતાના અંશોએ કરીને ચરાચરના આશ્રયભૂત વિરાટસંજ્ઞિત વૈરાજશરીર ઉત્પન્ન કર્યું. ॥૧૧॥

સ ચ વૈરાજપુરુષઃ સ્વસૃષ્ટાસ્વપ્સ્વશેત યત્ ।

તેન નારાયણ ઇતિ પ્રોચ્યતે નિગમાદિભિઃ ॥૧૨॥

વિરાટ શરીરના અભિમાની વૈરાજ પુરુષે પોતે સર્જેલા આપ્ શબ્દવાચ્ય જળમાં શયન કર્યું, તે કારણથી તેમને વેદાદિ શાસ્ત્રો ‘નારાયણ’ નામથી કહે છે. આ અર્થમાં “આપો નારા ઇતિ પ્રોક્તા આપો વૈ નરસૂનવઃ । અયનં તસ્ય તાઃ પૂર્વં તેન નારાયણઃ સ્મૃતઃ” એવી સ્મૃતિ છે. ॥૧૨॥

તન્નાભિપદ્માદ્બ્રહ્માસીદ્રાજસોઽથ હૃદમ્બુજાત્ ।

જજ્ઞે વિષ્ણુઃ સત્ત્વગુણો લલાટાત્તામસો હરઃ ॥૧૩॥

તે વૈરાજ પુરુષના નાભિકમળ થકી રજઃપ્રધાન બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા. અનંતર તેમના હૃદયકમળ થકી સત્ત્વપ્રધાન વિષ્ણુ ઉત્પન્ન થયા અને તેમના લલાટ થકી તમઃપ્રધાન મહાદેવ ઉત્પન્ન થયા. ॥૧૩॥

એતેભ્ય એવ સ્થાનેભ્યસ્તિસ્ત્ર આસંશ્ચ શક્તયઃ ।

તન્નાસીતામસી દુર્ગા સાવિત્રી રાજસી તથા ।

સાત્ત્વિકી શ્રીશ્ચેતિ સર્વા વસ્ત્રાલઙ્કારશોભિતાઃ ॥૧૪॥

તા વૈરાજાજ્ઞયા ત્રીંશ્ચ બ્રહ્માદીન્પ્રતિપેદિરે ।

દુર્ગા રૂદ્રં ચ સાવિત્રી બ્રહ્માણં વિષ્ણુમન્તિમા ॥૧૫॥

તે આ ઉક્ત નાભિ આદિક સ્થાનો થકી જ ત્રણ શક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ. તેમાં તમઃપ્રધાન દુર્ગા દેવી થઈ તથા રજઃપ્રધાન સાવિત્રી દેવી થઈ અને સત્વપ્રધાન શ્રી લક્ષ્મીદેવી થઈ. આ ત્રણેય શક્તિઓ વસ્ત્ર અલંકારથી સુશોભિત થઈ રહી. તે આ શક્તિઓ વૈરાજની આજ્ઞાથી બ્રહ્માદિ ત્રણ દેવોને પામી. તેમાં દુર્ગા રુદ્રને પામી, સાવિત્રી બ્રહ્માને પામી અને શ્રી-લક્ષ્મી વિષ્ણુને પામી. ॥૧૪-૧૫॥

ચણ્ડિકાદ્યાશ્ચ દુર્ગાયા અંશેનાસન્સહસ્ત્રશઃ ।

ત્રયીમુખ્યાશ્ચ સાવિત્ર્યાઃ શક્તયોઽંશેન જજિરે ।

દુઃસહાપ્રમુખાશ્ચાસન્નંશેનૈવ શ્રિયો મુને ! ॥૧૬॥

હે મુને ! વળી દુર્ગાના અંશથી ચંડિકા આદિક હજારો શક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ, સાવિત્રીના અંશથી ત્રયીપ્રમુખ હજારો શક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ, લક્ષ્મીના અંશથીજ દુઃસહા પ્રમુખ હજારો શક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ. આ રીતે પોતાના પતિને પામેલી તે ત્રણ દુર્ગાદિ શક્તિઓ થકી તેના અંશથી અનેક શક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ. ॥૧૬॥

તત્રાદિતો યો બ્રહ્માસીદ્વૈરાજનાભિપદ્યતઃ ।

एकाणवे तदब्जस्थः स कञ्चिदपि नैक्षत ॥ १७॥

તેમાં પ્રથમ એકાર્ણવ જળમાં વૈરાજની નાભિ થકી જે બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા. તેણે તે વૈરાજની નાભિકમળમાં રહીને ચોમેર જોયું પણ જળ વિના બીજું કાંઈ પણ જોવામાં આવ્યું નહિ. ॥૧૭॥

विसर्गबुद्धिमप्राप्तो नात्मानं च विवेद सः ।

कोऽहं कुत इति ध्यायन्नदिदृक्षत्कजाश्रयम् ॥ १८॥

એટલું જ નહિ, પણ લોકસૃષ્ટીમાં ઉપયોગી જ્ઞાનને નહિ પામેલા બ્રહ્મા પોતાને પણ જાણી શક્યા નહિ. એટલે ‘હું કોણ છું અને ક્યાંથી થયો છું’ એમ વિચાર કરતાં પ્રથમ કમળના આધારને જોવાની ઈચ્છા કરી. ॥૧૮॥

नालं प्रविश्याधो यातुस्तन्मूलं च विचिन्वतः ।

संवत्सरशतं यातं तस्य नान्तं तु सोऽलभत् ॥१९॥

ઈચ્છા કર્યા પછી નાળ જે કમળના ઢાંડાનો અંતઃપ્રદેશ તેમાં પ્રવેશ કરીને નીચે નીચે જતા અને કમળના મૂળને ગોતતા બ્રહ્માને ગોતતાં સો વર્ષ વીતી ગયાં તથાપિ બ્રહ્મા કમળનાળના પારને તો ન જ પામ્યા. ॥૧૯॥

ऊर्ध्वं पुनरुपेत्याथ श्रान्तश्च निषसाद सः ।

अदृश्यमूर्तिर्भगवानूचे तप तपेति तम् ॥२०॥

આ પ્રકારે પ્રયત્ન કરવાથી થાકી ગએલા બ્રહ્મા ફરી નીચેથી કમળ ઉપર આવીને બેઠા. ઉદાસમુખે બેઠેલા બ્રહ્મા પ્રતિ તે સમયે અદૃશ્ય મૂર્તિ ભગવાન “તપ તપ—તપ કરો તપ કરો” એમ બેવાર વચન બોલ્યા. ॥૨૦॥

तच्छ्रुवा तत्प्रवक्तारमदृष्ट्वा च स सर्वतः ।

गुरूपदिष्टवत्तेपे दिव्यं वर्षसहस्रत्रकम् ॥२१॥

“તપ તપ” આવું બે અક્ષરવાળું બે વાર કહેલું વચન સાંભળીને, બ્રહ્માએ તેનું મુખ જોવાની ઈચ્છાથી સમગ્ર દિશાઓ પોતે જોઈ પણ તે વચનના વક્તા-ઉપદેષ્ટાને નહિ જોઈને, “ગુરુએ જ પ્રજાસૃષ્ટીમાં તપ જ મુખ્ય સાધન છે એમ ઉપદેશ કર્યો હોય ને શું?” એમ માનીને દિવ્ય (દેવતાનાં) હજાર વર્ષો તીવ્ર તપ કર્યું. ॥૨૧॥

પદ્મે તપસ્યતે તસ્મૈ તપઃશુદ્ધાત્મને તતઃ ।

સમાધૌ દર્શયામાસ ધામ વૈકુંઠામચ્યુતઃ ॥૨૨॥

તે પછી કમળની ઉપર ઉગ્ર તપને કરતા અને તપથી જ જેમનું મન શુદ્ધ થયું છે એવા અધિકારી બ્રહ્માને અચ્યુત-વાસુદેવ ભગવાને સમાધિમાં વૈકુંઠ ધામ બતાવ્યું. ॥૨૨॥

પ્રાધાનિકા ગુણા યત્ર ત્રયોઽપિ રજઆદયઃ ।

ન ભવન્ત્યલ્પમપિ યત્કાલમાયાભયં ન ચ ॥૨૩॥

કેવું ધામ ? તો જે ધામમાં પ્રધાનશબ્દવાચ્ય માયાના ૨૪ આદિક ત્રણેય ગુણો નથી તેમ જ જેમાં અલ્પ પણ કાળ માયાનો ભય નથી. જે ધામ નિર્ગુણ અને નિર્ભય છે. ॥૨૩॥

સહોદિતાર્કાયુતવદ્ધાસ્વરે તત્ર તેજસિ ।

વાસુદેવં દદર્શાસૌ રમ્યદિવ્યાસિતાકૃતિમ્ ॥૨૪॥

ચતુર્ભુજં ગદાપદ્મશઙ્ખચક્રધરં વિભુમ્ ।

પીતામ્બરં મહારત્નકિરીટાદિવિભૂષણમ્ ॥૨૫॥

નન્દતાક્ષ્યાદિભિર્જુષ્ટં પાર્ષદૈશ્ચ ચતુર્ભુજૈઃ ।

સિદ્ધિભિશ્ચાષ્ટભિઃ ષડ્ભિર્બદ્ધાઞ્જલિપુટૈર્ભગૈઃ ॥૨૬॥

સિંહાસને શ્રિયા સાકમુપવિષ્ટં તમીશ્વરમ્ ।

પ્રણમ્ય પ્રાઞ્જલિસ્તસ્થૌ વિરિશ્ચો હૃષ્ટમાનસઃ ॥૨૭॥

એક સાથે ઉદય પામેલા દશ હજાર સૂર્યના જેવા અતિશય પ્રકાશમાન તે તેજોમય વૈકુંઠ ધામમાં વૈકુંઠનાથ વાસુદેવ ભગવાનનાં દર્શન પામ્યા. કેવા ભગવાન ? તો મનોહર, દિવ્ય, શ્યામ, સુંદર મૂર્તિ જેમની છે, ચતુર્ભુજ, ચાર હાથમાં શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મને ધારી રહેલા,

દિવ્ય પીતાંબરને ધારી રહેલા, મહારત્નજડિત મુકુટ આદિક દિવ્ય આભૂષણોને ધારી રહેલા, દિવ્ય વૈભવે સંપન્ન, બે હાથ જોડી રહેલા ચતુર્ભુજ નંદ ગરુડાદિક પાર્ષદોએ તથા અષ્ટ સિદ્ધિઓએ તથા છ ભગશબ્દવાચ્ય ઐશ્વર્યોએ સેવેલા અને દિવ્ય સિંહાસનમાં લક્ષ્મીજી સાથે વિરાજમાન છે. આવા સર્વેશ્વર શ્રીવાસુદેવનાં દર્શન પામેલા બ્રહ્મા મનમાં બહુ હર્ષ પામીને ભગવાનને પ્રણામ કરીને બે હાથ જોડીને તેમની પાસે ઊભા રહ્યા. ॥૨૪-૨૭॥

તં પ્રાહ ભગવાન્બ્રહ્માંસ્તુષ્ટોઽહં તપસા તવ ।

વરં વરય મત્તસ્ત્વં સ્વામીષ્ઠં યત્પ્રિયોઽસિ મે ॥૨૮॥

હાથ જોડીને ઊભા રહેલા બ્રહ્મા પ્રત્યે ભગવાન્ બોલ્યા કે-હે બ્રહ્મન્ ! હું તમારી તીવ્ર તપશ્ચર્યાથી બહુ પ્રસન્ન થયો છું. તમો મને અત્યંત વહાલા છો. તો મારા થકી તમો સ્વામીષ્ઠ વરને માગો. ॥૨૮॥

ઇત્યુક્તસ્તેન તં જાનંસ્તતપસિ પ્રેરકં પ્રભુમ્ ।

સ્વં ચ વિશ્વસૃજં બ્રહ્મા યયાચેઽભિમતં વરમ્ ॥૨૯॥

આ રીતે ભગવાને વર માટે પ્રેરણા કરતાં બ્રહ્માએ ‘આ તપમાં પ્રેરણા કરનારા મહાપ્રભુ વાસુદેવ ભગવાન છે’ એમ જાણીને અને ‘હું વિશ્વસૃષ્ટા બ્રહ્મા છું’ એમ જાણીને મન ઈપ્સિત વર માગ્યો. ॥૨૯॥

પ્રજાવિસર્ગશક્તિં મે દેહિ તુભ્યં નમઃ પ્રભો ! ।

તત્રાપિ ચ ન બદ્ધયેયં યથા કુરુ તથા કૃપામ્ ॥૩૦॥

કેવો વર ? તો, હે પ્રભો ! તમને નમસ્કાર છે. મને પ્રજાઓની સૃષ્ટિ કરવામાં ઉપયોગી શક્તિને આપો. અને સૃષ્ટિ કરવા છતાં પણ તેમાં મને જે રીતે બંધન ન થાય તેવી કૃપાને કરો. આ પ્રકારે બે વરો માગ્યા. ॥૩૦॥

તતસ્તં ભગવાનૂચે સેત્સ્યતે તે મનોરથઃ ।

વૈરાજેન મયાત્મ્યૈક્યં ભાવયિત્વા સમાધિના ।

પ્રજા : સૃજાથ સ્વાસાધ્યે કાર્યે સ્મર્યોઽહમિષ્ટદઃ ॥૩૧॥

વરો માગ્યા પછી વરદાતા ભગવાન બ્રહ્મા પ્રત્યે બોલ્યા. શું બોલ્યા ? તો હે બ્રહ્મન ! તમારો મનોરથ સઘળો સફળ થશે. વૈરાજરૂપ હું તે મારી સાથે સમાધિએ કરીને આત્માના એકપણાની ભાવના કરીને, (મારી સાથે આત્માને જોડી દઈને) વિવિધ પ્રજાઓને સર્જો. પ્રજાઓની સૃષ્ટિ માટે આરંભેલાં કાર્યો મધ્યે જો કોઈ કાર્ય તમારાથી ન સિદ્ધ થઈ શકે એમ જણાય તો વાંછિત વરદાતા હું, તે મારું તમારે તત્કાળ સ્મરણ કરવું. સ્મરણમાત્રમાં જ તે તમારા કાર્યને હું સિદ્ધ કરી આપીશ. તો તમારે તેની કશી ચિંતા કરવી નહિ. ॥૩૧॥

इत्युक्त्वान्तर्दधे विष्णुर्ब्रह्माप्यैक्यसमाधिना ।

वैराजेनाथ लोकान् प्राग्लीनान्सर्वान् स्व ऐक्षत ॥૩૨॥

હે મુને ! આ રીતે વિષ્ણુભગવાન બ્રહ્માને વરદાન આપીને અંતર્ધાન થઈ ગયા. અનંતર બ્રહ્માએ પણ વૈરાજની સાથે ચિત્તની એકાગ્રતારૂપ સમાધિએ કરીને વૈરાજાત્મક સ્વાત્મા વિષે પૂર્વ કલ્પમાં લીન થઈ રહેલા સર્વ લોકો જોયા. એટલે બ્રહ્માએ પૂર્વ કલ્પમાં વિરાટશરીર વિષે ગુણ કર્માનુસારે લીન થએલા ક્ષેત્રજ્ઞોનો જે દેહોત્પત્તિપ્રકાર અને તેઓ માટે અધિકારને અનુસારે જે સ્થાનાદિ નિર્માણપ્રકાર તે સમાધિબળથી જાણ્યો. ॥૩૨॥

विसर्गशक्तिं सम्प्राप्य स सर्गाय मनो दधे ।

ब्रह्मज्योतिर्मयस्तावदादित्यः प्रादुरास ह ॥૩૩॥

સર્વજ્ઞ બ્રહ્માએ જગત્સૃષ્ટિનું સામર્થ્ય ભગવાન થકી પામીને, વિચિત્ર સૃષ્ટિ રચવાનો મનમાં સંકલ્પ કર્યો. આરંભ કાળમાં જ બ્રહ્મસદૃશ તેજોમય મૂર્તિ જેની છે અને સર્વના આદિ ભાગમાં થએલ હોવાથી આદિત્ય સંજ્ઞા જેની છે એવો સૂર્ય વાસુદેવની ઈચ્છાથી પ્રગટ થયો. ॥૩૩॥

સ્થાપયિત્વાણ્ડમધ્યે તં તતઃ સ મનસાસૃજત્ ।

તપો ભક્તિવિશુદ્ધેન મુનીનાઘ્નાંશ્ચતુઃસનાન્ ॥૩૪॥

પ્રથમ પ્રગટ થએલા સૂર્યને બ્રહ્માએ અંડના મધ્ય ભાગમાં સ્થાપન કર્યો. તે પછી તપથી તથા ભક્તિથી અતિશુદ્ધ થએલા મનથી નિવૃત્તિધર્મપરાયણ નૈષ્ઠિક ચાર આઘમુનિ સનકાદિકો સજ્યા. જેમનાં સનક, સનંદ, સનાતન, સનત્કુમાર એવાં નામો છે. ॥૩૪॥

પ્રજાઃ સૃજત ચેત્યૂચે તાંસ્તદા તે તુ તદ્વચઃ ।

ન જગૃહુર્નૈષ્ઠિકેન્દ્રાસ્તેભ્યશ્ચક્રોધ વિશ્વસૃદ્ ॥૩૫॥

સર્જેલા સનાકાદિકો પ્રત્યે વિશ્વસૃષ્ટા પિતા બ્રહ્માએ “હે પુત્રો ! તમો પ્રજાઓને સર્જો” એમ કહ્યું. પ્રજાસૃષ્ટિ માટે પ્રેરણા કરેલા સનકાદિકોએ તો પોતે નૈષ્ઠિકેન્દ્ર વાસુદેવપરાયણ હોવાથી પિતા બ્રહ્માનું તે પ્રવૃત્તિ ધર્મપર વચન ગ્રહણ કર્યું નહિ. જ્યારે પોતાનું વચન તેમણે ગ્રહણ કર્યું નહિ ત્યારે તેમની ઉપર બ્રહ્મા બહુ કોપાયમાન થયા. ॥૩૫॥

કુદ્ધસ્ય તસ્ય ભાલાચ્ચ રુદ્ર આસીત્તમોમયઃ ।

મન્યું નિયમ્ય મનસા પ્રજેશાન્સોઽસૃજત્તતઃ ॥ ૩૬॥

કોપાયમાન થએલા બ્રહ્માના ભાલ થકી તમોગુણ પ્રધાન રુદ્રદેવ ઉત્પન્ન થયા. તે પછી બ્રહ્માએ મનથી ક્રોધને નિયમમાં કરીને, પોતાના અંગ થકી મરીચ્યાદિ દશ પ્રજાપતિઓ સજ્યા. ॥૩૬॥

મરીચિમત્રિં પુલહં પુલસ્ત્યં ચ ભૃગું કતુમ્ ।

વસિષ્ઠં કર્દમં ચૈવ દક્ષમઙ્ગિરસં તથા ॥૩૭॥

કયા તે પ્રજાપતિઓ? તો મરીચિ, અત્રિ, પુલહ, પુલસ્ત્ય, ભૃગુ, કતુ, વસિષ્ઠ, કર્દમ, દક્ષ, અંગિરસ આ નામના દશ પ્રજાપતિઓ કહ્યા છે. ॥૩૭॥

ધર્મં તતઃ સ હૃદયાદધર્મં પૃષ્ઠતસ્તથા ।

મનસઃ કામમાસ્યાચ્ચ વાર્ણીં ક્રોધં ભ્રુવોઽસૃજત્ ॥૩૮॥

ત્યાર પછી બ્રહ્માએ પોતાના હૃદય થકી ધર્મ, પૃષ્ઠભાગ થકી અધર્મ, મનથી કામ, મુખ થકી વાણી-સરસ્વતી અને ભ્રુકુટી થકી ક્રોધ સર્જ્યા. ॥૩૮॥

શૌચં તપો દયા સત્યમિતિ ધર્મપદાનિ ચ ।

ચતુર્ભ્યો વદનેભ્યશ્ચ ચત્વારિ સસૃજે તતઃ ॥૩૯॥

ત્યાર પછી વળી બ્રહ્માએ પોતાનાં ચાર મુખો થકી શૌચ, તપ, દયા, અને સત્ય આ નામનાં ચાર ધર્મપાદો સર્જ્યા. ॥૩૯॥

ઋગ્વેદં વદનાત્પૂર્વાદ્યજુર્વેદં ચ દક્ષિણાત્ ।

સસર્જ પશ્ચિમાત્સામ સૌમ્યાચ્ચાથર્વસંજિતમ્ ॥૪૦॥

વળી બ્રહ્માએ પૂર્વ મુખ થકી ઋગ્વેદ, દક્ષિણ મુખ થકી યજુર્વેદ, પશ્ચિમ મુખ થકી સામવેદ અને ઉત્તર મુખ થકી અથર્વવેદ સર્જ્યો. ॥૪૦॥

इतिहासपुराणानि यज्ञान् विप्रशतं तथा ।

वस्वादित्यमरुद्विश्वान्साध्यांश्च मुखतोऽसृजत् ॥४१॥

વળી, બ્રહ્માએ પોતાનાં ચાર મુખ થકી ભારતાદિ ઈતિહાસો, બ્રહ્માદિ પુરાણો, નાનાવિધ યજ્ઞો, બ્રાહ્મણ જાતિનો ગણ, અષ્ટ વસુઓ, બાર આદિત્યો, ઓગણપચાસ વાયુઓ, વિશ્વ દેવતાઓ અને સાધ્ય દેવતાઓ, આ સર્વેને સજ્યાં. ॥૪૧॥

बाहुभ्यः क्षत्रियशतमूरुभ्यां च विशां शतम् ।

पद्भ्यां शूद्रशतं चैतान्ससर्ज सह वृत्तिभिः ॥૪૨॥

વળી, પોતાના બાહુ થકી ક્ષત્રિય જાતિગણ, સાથળ થકી વૈશ્ય જાતિગણ અને પાદ થકી શૂદ્ર જાતિગણ સજ્યો. તથા આ સર્વેની જીવિકા વૃત્તિપણ પૃથક્ પૃથક્ સર્જી. ॥૪૨॥

ब्रह्मचर्यं च हृदयाद्गार्हस्थ्यं जघनस्थलात् ।

वनाश्रमं तथोरस्तः सन्यासं शिरसोऽसृजत् ॥૪૩॥

વળી, બ્રહ્માએ હૃદય થકી બ્રહ્મચર્ય, જઘનસ્થળ (કટિભાગ) થકી ગાર્હસ્થ, વક્ષઃસ્થળ થકી વાનપ્રસ્થ અને મસ્તક થકી સંન્યાસ, એમ ચાર આશ્રમો સજ્યાં. ॥૪૩॥

वक्षःस्थलात्पितृगणानसुराञ्जघनस्थलात् ।

ससर्ज च गुदान्मृत्युं निर्वर्त्ति निरयांश्च सः ॥૪૪॥

વળી, બ્રહ્માએ વક્ષઃસ્થળ થકી પિતૃગણો, જઘન સ્થળ થકી અસુરો અને ગુદા થકી મૃત્યુ તથા નિર્વર્તિ નામનો દેવવિશેષ તથા નરકો સજ્યાં. ॥૪૪॥

गन्धर्वाश्चारणान् सिद्धान् सर्पान्यक्षांश्च राक्षसान् ।

नगान्मेघान्विद्युतश्च समुद्रान् सरितस्तथा ॥૪૫॥

વૃક્ષાન્પશૂન્પક્ષિણશ્ચ સર્વાન્સ્થાવરજઙ્ગમાન્ ।

સ્વાઙ્ગેભ્ય એવ સોઽસ્ત્રાક્ષીદ્બ્રહ્મા નારાયણાત્મકઃ ॥૪૬॥

વળી, નારાયણમાં મન જેમણે જોડી દીધું છે એવા બ્રહ્માએ પોતાનાં અંગો થકી જ સર્વ ગંધર્વો, ચારણો, સિદ્ધો, સર્પો, યજ્ઞો, રાક્ષસો, પર્વતો, મેઘો, વિજળીઓ, સમુદ્રો, નદીઓ, વૃક્ષો, પશુઓ, પક્ષીઓ, અને સ્થાવર જંગમ સર્વને ઉત્પન્ન કર્યાં. ॥૪૫-૪૬॥

સૃષ્ટિમેતાં વિલોક્યાપિ નાતિપ્રીતો યદા તદા ।

હર્ષિ ધ્યાત્વા સ સસૃજે તપોવિદ્યાસમાધિભિઃ ।

ઋષીન્સ્વાયમ્ભુવાદીંશ્ચ મનૂંશ્ચ મનુજાનપિ ॥૪૭॥

બ્રહ્માએ પોતે આ સર્જેલી બહુ પ્રકારની સૃષ્ટિ જોઈ, પણ તેટલાંથી બ્રહ્માંડનું પૂરણ નહિ થતાં મનમાં જ્યારે અસંતોષ આવ્યો ત્યારે ભગવાનનું ધ્યાન કરીને તપ, વિદ્યા અને સમાધિ સાથે ઋષિઓ તથા સ્વાયંભુવ આદિક મનુઓ તથા મનુષ્યો ઉત્પન્ન કર્યાં. ॥૪૭॥

તતઃ પ્રીતઃ સ સર્વેષાં નિવાસાય યથોચિતમ્ ।

સ્વર્લોકં ચ ભુવર્લોકં ભૂર્લોકં સમકલ્પયત્ ॥૪૮॥

આવી સારી સૃષ્ટિ સર્જવાથી મનમાં પ્રસન્ન થએલા બ્રહ્માએ સર્વ કોઈને રહેવા માટે યથોચિત સ્વર્લોક, ભુવર્લોક અને ભૂર્લોક પણ સર્જ્યાં. ॥૪૮॥

યેષાં તુ યાદૃશં કર્મ પ્રાક્કાલીનં હિ તાન્વિધિઃ ।

સંસ્થાપ્ય તાદૃશે સ્થાને વૃત્તીસ્તેષામકલ્પયત્ ॥૪૯॥

વળી, બ્રહ્માએ જે જનોનું જેવું પૂર્વ કર્મ હતું તેને અનુસારે તેમને તેવા સ્થાનમાં સંસ્થાપીને તેમની જુદી જુદી જીવિકાવૃત્તિ પણ કરી આપી. ॥૪૯॥

દેવાનામમૃતં નૃણામૃષીણાં ચાન્નમોષધીઃ ।

યક્ષરક્ષોસુરવ્યાઘ્રસર્પાદીનાં સુરામિષમ્ ।

ચક્લૃપે ગોમૃગાદીનાં વૃત્તિં સ યવસાદિ ચ ॥૫૦॥

તે વૃત્તિઓને કહે છે-બ્રહ્માએ દેવતાઓ માટે અમૃત, મનુષ્યો તથા ઋષિઓ માટે અન્ન અને ઔષધિઓ, યજ્ઞ રાક્ષસ અસુર વ્યાઘ્ર સર્પ આદિક માટે સુરામાંસાદિ અને મૃગાદિક માટે તૃષ્ણાદિક વૃત્તિ કરી આપી. ॥૫૦॥

સ દેવાનાં તુ વિશ્વેષાં હવ્યં વૃત્તિમકલ્પયત્ ।

અમૂર્તાનાં ચ મૂર્તાનાં પિતૃણાં કવ્યમેવ ચ ॥૫૧॥

સર્વ દેવતાઓ માટે તો સ્વાહાશબ્દથી અપાતા અન્નાદિરૂપ હવ્ય વૃત્તિ કરી આપી. તેમજ ચાર પ્રકારના મૂર્ત અને ત્રણ પ્રકારના અમૂર્ત એવા પિત્રિઓ માટે સ્વધાશબ્દથી અર્પણ થતા અન્નાદિરૂપ જીવિકાવૃત્તિ કરી આપી. ॥૫૧॥

દુર્ગોદ્ભવાનાં શક્તીનાં તદુપાસનતત્પરૈઃ ।

દૈત્યરક્ષઃપિશાચાદૈર્દત્તં મદ્યામિષાદિ ચ ॥૫૨॥

તથા સાવિત્ર્યુદ્ભવાનાં શક્તીનાં તદુપાસકૈઃ ।

દત્તમૃષ્યાદીભિર્યજ્ઞે મુન્યન્નં ચાન્નમોષધીઃ ॥૫૩॥

શ્રીજાતાનાં ચ શક્તીનાં તદુપાસ્તિપરાયણૈઃ ।

દત્તં દેવાસુરનરૈઃ પાયસાજ્યસિતાદિ ચ ॥૫૪॥

દુર્ગા થકી ઉત્પન્ન થએલી ચંડિકા આદિક શક્તિઓ માટે તેમની ઉપાસનામાં તત્પર એવા દૈત્ય, રાક્ષસ, પિશાચ આદીકે જે મદ્ય માંસાદી અપાય તે રૂપ વૃત્તિ કરી આપી. તથા સાવિત્રી થકી ઉત્પન્ન થએલી

ત્રયીપ્રમુખ શક્તિઓ માટે તો તેમના ઉપાસક ઋષિઆદિકે યજ્ઞમાં અર્પણ કરાતું જે નમારાદિ ઋષિધાન્ય કે ડાંગરઆદિક અન્ન કે ઓષધિઓ તે રૂપ વૃત્તિ કરી આપી. તથા લક્ષ્મી થકી ઉદ્ભવેલી દુઃસહાપ્રમુખ શક્તિઓ માટે તેમના ઉપાસક એવા દેવો અદેવો મનુષ્યોએ યજ્ઞાદિકમાં અર્પણ કરાતું જે દૂધપાક, ધી, સાકર આદિક તે રૂપ વૃત્તિ કલ્પી આપી. આ પ્રકારે સર્વ કોઈની પણ જીદી જીદી વૃત્તિ બ્રહ્માએ કરી આપી. ॥૫૨-૫૪॥

પ્રજાપતીનાં સ પતિસ્તતઃ પ્રાહાંખિલાઃ પ્રજાઃ ।

इज्या देवाश्च पितरो हव्यकव्यात्मकैर्मखैः ॥५५॥

इष्टाः सम्पूरयिष्यन्ति ह्येते युष्मन्मनोरथान् ।

एतान्ये नार्चयिष्यन्ति ते वै निरयगामिनः ॥५६॥

આ રીતે વૃત્તિ કરી આપ્યા પછી, પ્રજાપતિઓના પતિ એવા બ્રહ્માએ પોતાની સમગ્ર પ્રજાઓ પ્રત્યે કહ્યું કે-હે પ્રજા ! તમારે સર્વેએ દેવો તથા પિત્રિઓની હવ્યકવ્યરૂપ યજ્ઞો વડે પૂજા કરવી. તમોએ પૂજેલા આ દેવો તથા પિત્રિઓ તમારા સમગ્ર મનોરથોને નિશ્ચે સંપૂર્ણ કરશે. જે જનો એમનું પૂજન નહિ કરશે તે તો નિશ્ચે નરકને પામશે. ॥૫૫-૫૬॥

इत्थं कृता हि मर्यादा तेन नारायणात्मना ।

दैवं पित्र्यमतो नित्यं जनैः कार्यं यथाविधि ॥५७॥

હે મુને ! નારાયણમાં મન જેમણે જોડી દીધું છે એવા બ્રહ્માએ આવી મર્યાદા કરી છે. માટે સર્વ જનોએ દેવસંબન્ધિ અગ્નિહોત્રાદિ અને પિતૃસંબન્ધિ શ્રાદ્ધાદિ કર્મ યથોચિત યથાવિધિ નિત્ય કરવું. ॥૫૭॥

તતો બ્રહ્મા સ સર્વેષાં ધર્મસેત્વવનાય ચ ।

તત્તજ્જાતિષુ યે મુખ્યાસ્તાન્મનૂંશ્ચાપ્યતિષ્ઠિપત્ ॥૫૮॥

ત્યાર પછી વળી બ્રહ્માએ સર્વ જનોની જે વર્ણાશ્રમોચિત ધર્મમર્યાદા તેના રક્ષણ માટે તે તે જનોની જાતિઓમાં જે મુખ્ય સ્વભાવે કરીને અધિકારને યોગ્ય હતા તેમને અને મનુઓને યથોચિત અધિકારપદમાં સ્થાપન કર્યા. ॥૫૮॥

વાસુદેવે ચ્છયૈવેત્થં વૈરાજાદ્વહ્નરૂપિણઃ ।

કલ્પે કલ્પે ભવત્યેવ સૃષ્ટિર્બહુવિધા મુને ! ॥૫૯॥

હે મુને ! કલ્પે કલ્પે વાસુદેવની ઈચ્છાથી જ બ્રહ્મારૂપ વૈરાજ થકી આ રીતે બહુ પ્રકારની સૃષ્ટિ થયા જ કરે છે. અર્થાત્ વૈરાજ પુરુષ બ્રહ્મા દ્વારા વિચિત્ર અનંત શક્તિવાળા જગત્સર્ગને કરે છે. ॥૫૯॥

પ્રાકલ્પે યાદૃશી સંજ્ઞા વેદાઃ શાસ્ત્રાણિ ચ ક્રિયાઃ ।

કલ્પેઽન્યે તાદૃશાઃ સર્વે ધર્માઃ સ્યુશ્ચાધિકારિણઃ ॥૬૦॥

પૂર્વ કલ્પમાં જેવી સંજ્ઞા હતી, જેવા વેદો હતા, જેવાં શાસ્ત્રો હતાં, જેવી ક્રિયાઓ હતી, જેવા ધર્મો હતા અને જેવા અધિકારીઓ હતા આ સર્વે સંજ્ઞાઆદિક બીજા કલ્પમાં પણ તેવા જ થાય છે. આ અર્થ “સૂર્યાચન્દ્રમસૌ ધાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્ । દિવં ચ પૃથિવીં ચાન્તરિક્ષમથો સ્વઃ” “તેષાં યે યાનિ કર્માણિ પ્રાક્સૃષ્ટ્યાં પ્રતિપેદિરે । તાન્યેવ પ્રતિપદ્યન્તે સૃજ્યમાનાઃ પુનઃ પુનઃ ॥ હિંસ્રા હિંસ્રે મૃદુકૂરે ધર્માધર્માનૃતાનૃતે । તદ્ભવિતાઃ પ્રપદ્યન્તે તસ્માત્તત્તસ્ય રોચતે ॥” ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિએ વર્ણવ્યો છે. ॥૬૦॥

વિष्णुर्यः कथितः सोऽपि वैराजपुरुषात्मकः ।

पोषयत्यखिलाँल्लोकान्मर्यादाः परिपालयन् ॥૬૧॥

આ રીતે વૈરાજના નાભિકમળથી ઉદ્ભવેલા બ્રહ્માની સૃષ્ટિ કહીને, તેમના હૃદયકમળ થકી ઉદ્ભવેલા વિષ્ણુની પાલનક્રિયાને કહે છે-વૈરાજપુરુષાત્મક જે વિષ્ણુ પ્રથમ કહ્યા તે પણ ધર્મમર્યાદાને પરિપાલન કરતા થકા સમગ્ર લોકોનું પોષણ કરે છે. ॥૬૧॥

मन्वादिभिः पाल्यमानाः सेतवस्त्वसुरैर्यदा ।

કામરૂપૈર્વિભિદ્યન્તે વાસુદેવસ્તદા સ્વયમ્ ।

ब्रह्मादिभिः प्रार्थ्यमानः प्रादुर्भवति भूतले ॥૬૨॥

મન્વાદિકોએ પરિપાલન કરાતી સનાતન ધર્મમર્યાદાઓને જ્યારે નર-પશુ આદિક યથેષ્ટ રૂપ ધરનારા અસુરો ભેદી નાંખે છે ત્યારે તો બ્રહ્માદિકોએ પ્રાર્થના કરેલા સ્વયં વાસુદેવ ભગવાન્ પૃથ્વી ઉપર પ્રાદુર્ભવે છે. ॥૬૨॥

अवतारा भगवतो भूता भाव्याश्च सन्ति ये ।

कर्तुं न शक्यते तेषां सङ्ख्यं सङ्ख्याविशारदैः ॥૬૩॥

ભગવાન્ વાસુદેવના જે અવતારો પૂર્વે થઈ ગયા છે અને ભવિષ્યમાં થશે અને આ વર્તમાનકાળે વર્તે છે તેમની ગણના કરવા માટે ગણનામાં કુશળ જનોએ પણ સમર્થ થવાતું નથી. અર્થાત્ અવતારો અનંત છે. આ અર્થ ભાગવતમાં ‘જન્મકર્માભિધાનાનિ સન્તિ મેઽઙ્ગ ! સહસ્ત્રશઃ । ન શક્યતે તુ સંખ્યાતુમનન્તત્વાન્મયાપિ હિ’ ઇત્યાદિ વચનોએ વર્ણવ્યો છે. ॥૬૩॥

सद्धर्मदेवसाधूनां गुप्त्यै तद्द्रोहिमृत्यवे ।

શ્રેયસે સર્વભૂતાનામાવિર્ભાવોઽસ્તિ સત્પતેઃ ॥૬૪॥

અવતારધારણનું પ્રયોજન કહે છે-સત્પતિ ભગવાનનો અહીં જે પ્રાદુર્ભાવ છે તે સદ્ધર્મ, દેવો અને સાધુજનોના રક્ષણ માટે તથા તેમના દ્રોહી જે આસુર જનો તેમના નાશ માટે તથા સર્વ ભૂતોના કલ્યાણ માટે થાય છે. લોકોપકાર સિવાય બીજું કારણ અવતાર ધારણમાં નથી. ॥૬૪॥

સ વાસુદેવઃ પ્રકૃતૌ પુંસિ કાર્યેષુ ચૈતયોઃ ।

અન્વિતશ્ચ પૃથક્કાસ્તે સર્વાધીશઃ સ્વધામનિ ॥૬૫॥

સર્વાધીશ વાસુદેવ ભગવાન્ પ્રકૃતિ, પુરુષ અને તેનાં મહદાદિ કાર્યોમાં અન્વયપણે રહ્યા છે અને સ્વધામમાં પૃથક્ વ્યતિરેકપણે રહ્યા છે. ॥૬૫॥

વ્યાપ્ય સ્વાંશૈરિમાલ્લોકાન્યથાગ્નિવરુણાદયઃ ।

સ્વસ્ત્યાસતે સ્વસ્વલોકે તથૈષ ભગવાન્મુને ! ॥૬૬॥

સર્ગાત્પ્રાક્સચ્ચિદાનન્દઃ શુદ્ધ એકશ્ચ નિર્ગુણઃ ।

યથાસીત્તાદેગેવાસાવન્વિતોઽપ્યસ્તિ નિર્મલઃ ॥૬૭॥

આ બાબતને સદૃષ્ટાંત કહે છે-હે મુને ! જેમ અગ્નિ વરુણ આદિક, આ લોકો પ્રત્યે પોતાના અંશ જવાળા, જળાદિકે કરીને વ્યાપીને પોતપોતાના લોકમાં યથાસુખ વર્તે છે તેમ આ ભગવાન્ સર્વેમાં વ્યાપીને સ્વધામમાં પૃથક્ વિરાજે છે. આ વાસુદેવ ભગવાન્ સૃષ્ટિ પહેલાં જેવા સચ્ચિદાનંદ શુદ્ધ નિર્ગુણ એક હતા, સર્વમાં અન્વિત થયા છતાં પણ તેવા જ નિર્મળ છે. ॥૬૬-૬૭॥

વાયુતેજોજલક્ષ્માસુ તત્તત્કાર્યેષુ ચ્ચંચં યથા ।

અન્વીયાપ્યસ્તિ નિર્લેપં યથાપૂર્વં તથૈષ હિ ॥૬૮॥

વળી, આ બાબતને સ્ફુટ દૃષ્ટાંતથી સમર્થન કરે છે-વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વીમાં તથા તેનાં તેનાં કાર્યોમાં જેમ આકાશ અન્વય પામીને પણ યથાપૂર્વ નિર્લેપ છે તેમ જ આ વાસુદેવ સર્વમાં અન્વય પામીને પણ સદા નિર્લેપ છે. ॥૬૮॥

सर्वोपास्यो नियन्ता च व्यापकश्चैष कीर्तितः ।

आत्यन्तिके लयेऽथैष भवत्येव यथा पुरा ॥૬૯॥

આ વાસુદેવ ભગવાન સર્વ કોઈએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય, સર્વના નિયંતા અને સર્વમાં વ્યાપક કહ્યા છે. આ ભગવાન્ આત્યંતિક પ્રલયમાં સૃષ્ટિ થકી પહેલાં જેવા હતા તેવાને તેવા જ રહે છે. એમને કોઈ વિકાર અડતો નથી. ॥૬૯॥

वैराजः पुरुषो योऽत्र प्रोक्तोऽसावीश्वराभिधः ।

ज्ञेयः स्वतन्त्रः सर्वज्ञो वश्यमायश्च नारद ! ॥૭૦॥

હે નારદ ! ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં જે વૈરાજપુરુષ કહ્યા તે ઈશ્વર નામથી કહ્યા છે. તે આ પુરુષ પોતે સર્જેલા બ્રહ્માંડની અંદર રહેલા સર્વ ભૂતોને યથાકર્મ સર્જવામાં યુક્તિને જાણનારા હોવાથી સર્વજ્ઞ કહ્યા છે. વળી ત્રિગુણાત્મક માયા પોતાના વશમાં વર્તનારી હોવાથી વશ્યમાય માટે જ સ્વતંત્ર પણ કહ્યા છે. ॥૭૦॥

एतस्यैव स्वरूपाणि ब्रह्मविष्णुशिवास्त्रयः ।

रजआदिगुणोपेताः स्वगुणानुगुणक्रियाः ॥૭૧॥

૨૪ આદિક ગુણોએ યુક્ત અને પોતાના ૨૪ આદિક ગુણોને અનુસારે ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-સંહારરૂપ ક્રિયાઓ જેમની છે એવા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ આ ત્રણ દેવો આ વૈરાજનાં જ સ્વરૂપો કહેવાય છે. ॥૭૧॥

ब्रह्मणो ये समुत्पन्ना देवासुरनरादयः ।

ते जीवसंज्ञा ह्यल्पज्ञाः परतन्त्रा भवन्ति च ॥७२॥

બ્રહ્મા થકી ઉત્પન્ન થયેલા જે દેવ, અસુર, નર આદિક છે તે જીવ સંજ્ઞાથી કહેવાય છે. તેઓ અલ્પજ્ઞ અને પરતંત્ર છે. ॥૭૨॥

जीवानामीश्वराणां च तनवः क्षेत्रसंज्ञकाः ।

महदादितत्त्वमय्यः क्षेत्रज्ञाख्यास्तु तद्विदः ॥७३॥

જીવો અને ઈશ્વરોના જે દેહો છે તે ‘ક્ષેત્ર’ એવી સંજ્ઞાથી કહેવાય છે અને તે દેહો મહદાદિ ચોવીશ તત્વોએ રચેલા છે. તે ક્ષેત્ર સંજ્ઞિત દેહોને જે જાણે તે ‘ક્ષેત્રજ્ઞ’ સંજ્ઞાથી કહેવાય છે. ॥૭૩॥

क्षेत्राणां च क्षेत्रविदां प्रधानपुरुषस्य च ।

मायायाः कालशक्तेश्चाक्षरस्य च परात्मनः ।

पृथक्पृथग्लक्षणैर्यज्જ્ઞાનં તજ્જ્ઞાનમુચ્યતે ॥૭૪॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये
ज्ञानस्वरूपनिरूपणनामा चतुर्विंशोऽध्यायः ॥२४॥

ચોવીશ તત્વાત્મક દેહરૂપ ક્ષેત્રો, જીવાત્મારૂપ ક્ષેત્રજ્ઞો, પ્રધાન, પુરુષ, મૂળમાયા, કાળશક્તિ, અક્ષર-અક્ષરધામ અને અક્ષર નામના પુરુષો અને પરમાત્મા, આ ક્ષેત્રાદિ સર્વના સ્વરૂપનું પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણોએ કરીને જે જ્ઞાન (જાણવું) તે જ્ઞાન કહ્યું છે. ॥૭૪॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે
જ્ઞાનસ્વરૂપનિરૂપણનામા ચતુર્વિંશોઽધ્યાયઃ ॥૨૪॥

શ્રીનારાયણ ઉવાચ-

વૈરાગ્યસ્યાથ તે વચ્મિ લક્ષણં મુનિસત્તમ ! ।

ક્ષયિષ્ણુવસ્તુષ્વરુચિઃ સર્વથેતિ તદીરિતમ્ ॥૧॥

^૧અધ્યાય ૨૫મો

શ્રીનારાયણ કહે છે-હે મુનિસત્તમ નારદ ! હવે તમને વૈરાગ્યનું લક્ષણ કહું છું તેને સાંભળો. જેનો ક્ષય પામવાનો જ સ્વભાવ છે એવા પદાર્થમાત્રમાં સર્વથા-કાય, વાણી, મનથી જે અત્યંત અરુચિ એ જ વૈરાગ્યનું મુખ્ય લક્ષણ કહું છે. ॥૧॥

આરભ્ય માયાપુરુષાત્સર્વા હ્યાકૃતયસ્તુ યાઃ ।

કાલશક્ત્યા ભગવતો નાશ્યન્તે તાશ્ચ તદ્વશાઃ ॥૨॥

ક્ષયિષ્યપણું પ્રદર્શાવે છે-માયા પુરુષને આરંભીને જે કોઈ આકૃતિઓ છે તે સર્વેને પણ ભગવાનની કાળશક્તિ નાશ કરી દે છે. માટે જ તે આકૃતિઓ કાળશક્તિને જ વશ વર્તનારી છે. કાળને જે વશ વર્તનાર હોય તે ક્ષયિષ્યુ જ હોય. ॥૨॥

પ્રત્યક્ષેણાનુમાનેન શાબ્દેન ચ વિવેકિભિઃ ।

અસત્યતાઽઽકૃતીનાં ચ નિશ્ચિતા સત્યતાત્મનામ્ ॥૩॥

વિવેકી પુરુષોએ દેહ દૈહિક વસ્તુનો સાક્ષાત્ ક્ષય દેખાવા રૂપ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી તથા “જ્યાં જ્યાં માયાજન્યપણું છે ત્યાં ત્યાં ક્ષયિષ્યુપણું છે, કેમકે માયાજન્ય વસ્તુનું ક્ષયિષ્યુપણું જોવામાં આવે છે.” આવા અનુમાન પ્રમાણથી તથા “પૃથિવ્યપ્સુ પ્રલીયતે આપસ્તેજસિ લીયન્તે...મહાનવ્યક્તે લીયતેઽવ્યક્તમક્ષરે લીયતેઽક્ષરં

૧. આ અધ્યાયમાં ચતુર્વિધ પ્રલયના જ્ઞાન દ્વારા વૈરાગ્યનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ અને ભક્તિ આદિકનું લક્ષણ કહું છે.

તમસિ લીયતે તમઃ પરે દેવે એકીભવતિ” “જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુઃ”
 “અન્તવન્ત ઇમે દેહાઃ” “ઈત્યાદિ જે પ્રાકૃત વસ્તુને ક્ષયિષ્યુપણ્ણનો
 બોધ કરનારી શ્રુતિસ્મૃતિઓ તે રૂપ શાસ્ત્ર પ્રમાણથી માયાજન્ય
 આકારમાત્રની નશ્વરતા નિશ્ચિત કરી છે. અને ક્ષેત્રજ્ઞ શબ્દવાચ્ય
 આત્માઓની “નિત્યો નિત્યાનાં” “ન જાયતે મ્રિયતે વા વિપશ્ચિત્”
 ‘ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિન્નાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ।
 અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે’ ઈત્યાદિ
 શ્રુતિસ્મૃતિ પ્રમાણરૂપ શાસ્ત્રથી અવિનાશિતા (નિત્યતા) નિશ્ચિત કરી
 છે. ॥૩॥

નિત્યેન પ્રલયેનૈષ કાલો નૈમિત્તિકેન ચ ।

પ્રાકૃતિકેન રૂપેણ ચરત્યાત્યન્તિકેન ચ ॥૪॥

ભગવાનની શક્તિરૂપ જે કાળ કહ્યો તે નિત્ય પ્રલય, નૈમિત્તિક
 પ્રલય, પ્રાકૃતિક પ્રલય અને આત્યંતિક પ્રલય આ ચાર રૂપે કરીને ચરે
 છે-એટલે પ્રકૃતિજન્ય સર્વ વસ્તુઓને ભક્ષણ કરે છે. પ્રાકૃત યત્કિંચિત્
 વસ્તુ કાળનું ભક્ષ્ય છે. ॥૪॥

દેહિદેહા ઇમે નિત્યં ક્ષીયન્તે પરિણામિનઃ ।

ક્રમેણ દૃશ્યતે યત્ર બાલ્યતારુણ્યવાર્ધકમ્ ॥૫॥

ચાર પ્રલયો મધ્યે પ્રથમ નિત્યપ્રલયનું સ્વરૂપ ૧૪ શ્લોકથી
 કહે છે-જે દેહોમાં બાળભાવ, તરુણભાવ અને વૃદ્ધભાવ અનુક્રમે સર્વ
 કોઈના જોવામાં આવે છે, પરિણામી તે આ સર્વના શ્રવણનયનમાં
 ગોચર થતા દેહિઓના દેહો નિત્ય-ક્ષણે ક્ષણે ક્ષય પામે છે.
 અવસ્થાંતરની પ્રાપ્તિને પરિણામ કહેવામાં આવે છે. જેનો પરિણામ

થતો હોય તેનો ક્ષય ક્ષણે ક્ષણે થાય જ. માટે જ ગીતામાં “અન્તવન્ત
ઇમે દેહાઃ” એમ ભગવાને કહ્યું છે. ॥૫॥

સૂક્ષ્મત્વાન્નેક્ષ્યતે તત્તુ ગતિર્દીપાચિષો યથા ।

ફલવૃદ્ધિર્વાનુપદં જાયમાના દ્રુમે યથા ॥૬॥

જ્યારે દેહિઓના દેહો પ્રતિક્ષણ પરિણામી સ્વભાવવાળા છે, તો તે પરિણામ આપણા જોવામાં કેમ આવતો નથી ? તો તે દેહોમાં પ્રતિક્ષણ થતા પરિણામો બહુ સૂક્ષ્મ હોવાથી કોઈની દૃષ્ટિમાં આવતા નથી. કેની પેટે ? તો જેમ દીપની જ્વાળા પ્રતિક્ષણ નવી નવી થાય છે અને જતી રહે છે પણ તેની ગતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણને એક જ દીપજ્વાળા જણાય છે તેમ. વળી, જેમ વૃક્ષમાં ફળોની વૃદ્ધિ પ્રતિ ક્ષણ થયા કરે છે પણ સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણા જોવામાં આવતી નથી તેમ. આ બે દૃષ્ટાંતથી ‘દેહોમાં પરિણામો પ્રતિ ક્ષણ સૂક્ષ્મ રીતે થતાં જાય છે પણ આપણાં જોવામાં આવતાં નથી’ આ અર્થ સમજી લેવો. ॥૬॥

તસ્યાં તસ્યામવસ્થાયાં દુઃખં ચ મહદીક્ષ્યતે ।

જાગ્રદાદિષ્વવસ્થાસુ દુઃખં ચૈવ પુનઃ પુનઃ ॥૭॥

તે તે બાલ્યાદિ અવસ્થાઓમાં બહુ દુઃખ દેહિઓને ભોગવાતું દેખવામાં આવે છે. વળી જાગ્રત આદિક અવસ્થાઓમાં પણ વારંવાર દુઃખ જ ભોગવાતું દેખવામાં આવે છે. સર્વ અવસ્થામાં દુઃખ દુઃખ ને દુઃખ જ દેખાય છે. તે પણ અલ્પ નહિ પણ બહુ મોટું દેખાય છે. આમાં પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ છે. ॥૭॥

દુઃખમાધ્યાત્મિકં ભૂરિ દૃશ્યતે ચાધિભૌતિકમ્ ।

આધિદૈવિકમપ્યત્ર દુઃખમેવાસ્તિ દેહિનામ્ ॥૮॥

લોકમાં દેહધારિઓને ત્રણેય પ્રકારનું દુઃખ દુરંત ભોગવવું પડે છે. ક્યા તે ત્રિવિધ દુઃખો ? તો એક આધ્યાત્મિક - આત્મશબ્દવાચ્ય મનમાં તથા દેહમાં થનારું શીતોષ્ણાદિજન્ય અને રોગાદિજન્ય. બીજું આધિભૌતિક-ભૂતશબ્દવાચ્ય રાજા વિગેરે થકી આવેલું. ત્રીજું આધિદૈવિક-દેવોએ પ્રેરેલું અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, વિદ્યુત્પાત આદિકથી આવેલું. આ ત્રણ પ્રકારનાં બહુ દુઃખો દેહિઓને ભોગવાતાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. એમાં સંશય નથી. ॥૮॥

હા હા મમાર મત્પુત્રો હા પત્ની મ્રિયતે મમ ।

તાતં મેઽભક્ષયદ્ વ્યાઘ્રો દષ્ટા સર્પેણ મે વધૂઃ॥૯॥

મહાસૌધોઽગ્નિના દગ્ધો હા હા સોપસ્કરોઽદ્ય મે ।

સ્વકુટુમ્બં કથં પોક્ષ્યે નાવર્ષત્પાકશાસનઃ ॥૧૦॥

તે જ દુઃખને વિસ્તારથી દર્શાવે છે-સર્વ સ્થળે લોકો અતિખેદથી હાય હાય પોકારીને રડતા જણાય છે. કેવી રીતે તો-કોઈ ‘હાય ! હાય ! મારો પ્રિયતમ પુત્ર મરી ગયો, હવે હું તેના વિના એકલો શું કરીશ !’ એમ અતિખેદથી રુએ છે. વળી બીજો કોઈ ‘હાય ! હાય ! મારી પ્રિયતમા પત્ની મરી ગઈ, હવે હું એના વિના શી રીતે સંસારમાં રહી શકીશ’ એમ ખેદાતિશયથી રુદન કરે છે. વળી તેથી બીજો કોઈ ‘હાય ! મારા બાપને વાઘ ખાઈ ગયો, હવે મારું પોષણ કોણ કરશે ?’ એમ અતિખેદપૂર્વક રડે છે. વળી તેથી અન્ય કોઈ ‘હાય ! હાય ! મારી પુત્રસ્ત્રીને કાળો સર્પ કરડી ગયો, માટે મરી જ જશે’ એમ શોકાતિશયપૂર્વક અતિશય રડે છે. વળી તેથી બીજો કોઈ ‘હાય ! હાય ! મારો મહેલ (ઘર), ધન, ધાન્ય, વસ્ત્ર, પાત્રાદિક ઉપસ્કરની સાથે જ હમણાં જ અગ્નિએ ભસ્મસાત્ કરી દીધો, હવે હું ક્યાં રહીશ ?’ એમ

મહાવિલાપપૂર્વક રુએ છે. વળી તે થકી બીજો કોઈ ‘હાય ! હાય ! ઈન્દ્રદેવ વૃષ્ટિને જ કરતો નથી, તો હું મારા વહાલા કુટુંબનું પોષણ કયા ઉપાયથી કરીશ ?’ એમ મહાલાપપૂર્વક રુદન કરે છે. ॥૮-૧૦॥

સસ્યૈઃ સમૃદ્ધં મત્ક્ષેત્રં હા હા દગ્ધં હિમાગ્નિના ।

દ્વિયન્તે તસ્કરૈર્ગાવઃ સર્વસ્વં મમ લુણ્ઠિતમ્ ॥૧૧॥

નૃપેણ દણ્ડિતોઽત્યર્થ શત્રુણા હાતિતાહિતઃ ।

કિં કરોમિ ચ કં બ્રૂયાં માતા મે વ્યભિચારિણી ॥૧૨॥

વળી તે થકી બીજો કોઈ ‘હાય ! હાય ! વિવિધ ધાન્યથી પરિપૂર્ણ મારું ખેતર અગ્નિમય પડેલા હિમે બાળી દીધું, હવે હું શી રીતે જીવન કરીશ ?’ એમ બહુ વિલાપપૂર્વક રડે છે. વળી તે થકી બીજો કોઈ ‘હાય ! હાય ! મારી ગાયોને હમણાં જ ચોર લોકો હરી ગયા, એટલું જ નહિ પણ મારું સમગ્ર ધનપણ લૂંટી ગયા, હવે હું શાથી નિર્વાહ કરીશ ?’ એમ અતિશય વિષાદથી રુવે છે. વળી બીજો કોઈ ‘હાય ! હાય ! રાજાએ મને બહુ જ દંડ કરી નાંખ્યો, હવે તે દંડ ક્યાંથી લાવીને ભરીશ ?’ એમ અતિ ખેદથી રુવે છે. વળી તે થકી બીજો કોઈ ‘હાય ! હાય ! શત્રુએ મને અત્યંત પીડા પમાડી !’ એમ શત્રુકૃત પરાભવજન્ય લોકલાજને લીધે નીચું મુખ કરીને પોતાની અતિ નિંદા કરવાપૂર્વક રુવે છે. વળી તે થકી બીજો કોઈ લોકનિંદાથી ભય પામેલો, ‘હાય ! હાય ! મારી માતા જ વ્યભિચારિણી થઈ, તો હું શું કરું-કૂવામાં પડું કે ઝેર ખાઉં કે બીજું શું કરું અને અન્યત્ર જઈને બીજા જનને શું કહું !’ એમ બહુ વિલાપપૂર્વક રુદન કરે છે. ॥૧૧-૧૨॥

વિષં પાસ્યામિ હા હાદ્ય મત્પત્નીં શત્રુરાકૃષ્ત્ ।

હા સ્વસા મે હતા મ્લેચ્છૈર્હા હારિઃ પ્રાહ મર્મભિત્ ॥૧૩॥

મિયે જ્વારાતિવ્યથયા યમદૂતા ઇમે હહા ।

ઇત્થં રોરૂયમાણા હિ દશ્યન્તે સર્વતો જનાઃ ॥૧૪॥

વળી લોકલાજથી પરાભવ પામેલો બીજો કોઈ ‘હાય ! હાય ! હું હમણાં જ વિષપાન કરીશ. શા માટે ? તો મારી પત્નીને મારો શત્રુ મને જોતાં જ પકડીને પલાયન કરી ગયો, માટે મને ધિક્કાર છે’ એમ ખેદથી વિલાપ કરતો થકો રુદન કરે છે. વળી તે થકી બીજો કોઈ ‘હાય ! હાય ! મારી બહેનને યવનો હરી ગયા, માટે મને ધિક્કાર છે’ એમ અતિશય શોકથી વિલાપ કરતો થકો રુએ છે. વળી તે થકી બીજો કોઈ તો ‘હાય ! હાય ! મને શત્રુએ મર્મભેદક અસહ્ય વચન કહ્યું’ એમ અતિશય શોકથી વિલાપ કરતો થકો રૂવે છે. વળી તે થકી બીજો કોઈ તો ‘હાય ! હાય ! હું તો જ્વરાદિ રોગોની બહુ પીડાથી મૃતપ્રાય થઈ ગયો છું’ એમ રોગોથી પીડા પામીને બહુ બહુ રોદન કરે છે. વળી તે થકી બીજો કોઈ જન ‘હાય ! હાય ! આ યમદૂતો મને યમાલયમાં લઈ જવા આવ્યા છે’ એમ વારે વારે ખેદ કરતો થકો અત્યંત રૂવે છે. આ પ્રકારે નાનાવિધ દુઃખોએ કરીને અતિશય રુદન કરતા જનો સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. હે નારદ ! આ મે કહ્યું તેમાં સંશય લેશ નથી એમ તમો જાણો. ॥૧૩-૧૪॥

અવસ્થાનાં શરીરસ્ય જન્મમૃત્મુ પ્રતિક્ષણમ્ ।

કાલેન પ્રાપ્નુવદ્ધિઃ સ્વં પ્રારબ્ધં દુઃખમશ્યતે ॥૧૫॥

શરીરની બાલ્યાદિ અવસ્થાઓના જન્મમરણને કાળે કરીને ક્ષણે ક્ષણે પામ્યા કરતા જનો પોતાના પ્રારબ્ધકર્મજન્ય દુઃખને ભોગવ્યા જ કરે છે. એનો પાર જ આવતો નથી. ॥૧૫॥

પ્રારબ્ધાન્તે મૃત્યુદુઃખં ભવત્યપ્રતિમં હિ તત્ ।

મૃત્વાપિ ચ મદ્દુઃખં પ્રાપ્યન્તે યમયાતનાઃ ॥૧૬॥

પ્રારબ્ધ કર્મભોગને અંતે જેને કોઈની ઉપમાજ નથી એવું પ્રસિદ્ધ મૃત્યુદુઃખ સર્વેને આવે છે. મરીને પણ કર્માનુસારે યમયાતના સંબંધી મહાદુઃખોને જનો પામે છે. ॥૧૬॥

તતો જરાયુજોદ્વિજ્જસ્વેદજાણ્ડજયોનિષુ ।

ભૂત્વા ભૂત્વા યથાકર્મ મ્રિયતે દુઃખિતૈઃ પુનઃ ॥૧૭॥

નરકનાં મહા દુઃખ ભોગવ્યા પછી વળી જરાયુજ, ઉદ્ભિજ્જ સ્વેદજ, અંડજ નામની ચાર યોનિઓમાં કર્માનુસારે જન્મી-જન્મીને બહુ દુઃખી થયેલા પ્રાણીઓ ફરીથી મૃત્યુને પામે છે. ॥૧૭॥

નિત્યઃ પ્રલય એવં તે કીર્તિતઃ સૂક્ષ્મયા દશા ।

સ જ્ઞેયોઽથ મુને ! વચ્ચિ લયં નૈમિત્તિકાભિધમ્ ॥૧૮॥

હે મુને ! સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જાણવા જેવો તે આ નિત્ય નામનો પ્રલય આ પ્રકારે તમને મેં કહી સંભળાવ્યો. હવે હું નૈમિત્તિક નામના પ્રલયને કહું છું તેને એકાગ્ર મનથી સાંભળો. ॥૧૮॥

નિમિત્તીકૃત્ય રજનીં ભવેદ્વિશ્વસૃજસ્તુ યઃ ।

નૈમિત્તિકઃ સ કથિતો લયો દૈનન્દિનશ્ચ સઃ ॥૧૯॥

વૈરાજ બ્રહ્માની રાત્રિને નિમિત્તભૂત કરીને જે પ્રલય થાય તેને નૈમિત્તિક નામથી કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્માને દિને દિને થનાર હોવાથી એનેજ દૈનંદિન નામથી પણ કહેવામાં આવે છે. આ રીતે નૈમિત્તિક શબ્દનો અર્થ છે. ॥૧૯॥

ચતુર્યુગાનાં સાહસ્રં દિનં વિશ્વસૃજો મુને ! ।

નિશા ચ તાવતી તસ્ય તદ્વ્યં કલ્પ ઉચ્યતે ॥૨૦॥

હે મુને ! સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ આ ચાર યુગો એક હજાર વાર જાય ત્યારે બ્રહ્માનો એક દિવસ થાય. રાત્રિ પણ તેટલી જ જાણવી. એમ દિવસ રાત્રિ મળીને વૈરાજ બ્રહ્માનો એક કલ્પ કહેવાય છે. ॥૨૦॥

एकैकस्मिन्दिने तस्य चतुर्दश चतुर्दश ।

भवन्ति मनवो ब्रह्मन् ! धर्मसेत्वभिरक्षकाः ॥ २१॥

आद्यः स्वायम्भुवस्तत्र मनुःस्वारोचिषस्ततः ।

उत्तमस्तामसश्चाथ रैवतश्चाक्षुषस्ततः ॥ २२॥

श्राद्धदेवश्च सावर्णिभौत्यो रौच्यस्ततः परम् ।

ब्रह्मसावर्णिनामा च रुद्रसावर्णिरेव च ॥ २३॥

मेरुसावर्णिसंज्ञोऽथ दक्षसावर्णिरन्तिमः ।

चतुर्दशैते मनवः प्रोक्ता ब्रह्मैकवासरे ॥ २४॥

હે બ્રહ્મન્ ! વૈરાજ બ્રહ્માના એક એક દિને ચૌદ ચૌદ મનુઓ ધર્મમર્યાદાના રક્ષકો થાય છે. તેને નામ સાથે ગણી બતાવે છે — તેમાં પ્રથમ સ્વાયંભુવ મનુ, પછી સ્વારોચિષ, ઉત્તમ, તામસ, રૈવત, ચાક્ષુષ, શ્રાદ્ધદેવ, સાવર્ણિ, ભૌત્ય, રૌચ્ય, બ્રહ્મસાવર્ણિ, રુદ્રસાવર્ણિ, મેરુ સાવર્ણિ અને દક્ષસાવર્ણિ આ ચૌદ મનુઓ વૈરાજ બ્રહ્માના એક દિવસમાં થનારા કલ્પા છે. ॥૨૧-૨૪॥

एकैकस्य मनोः कालो युगानां चैकसप्ततिः ।

दिव्यैर्द्वादशसहस्रैर्युगकालश्च वत्सरैः ॥ २५॥

ચાર યુગો ઇકોતર વાર જાય એટલો કાળ એક એક મનુની પરમાયુષ ગણાય છે. આમાં તેથી થોડો અધિક કાળ જાણવો, કેમકે ‘સ્વંસ્વં કાલં મનુર્બુદ્ધે સાધિકાં હ્યેકસર્તિ’ એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે. આટલો કાળ એક એક મનુ રાજ્ય કરે છે. દેવમાપથી માપેલાં બાર હજાર વર્ષોએ કરીને ચાર યુગનો કાળ જાણવો. એટલે દેવતાનાં બાર હજાર વર્ષો જાય ત્યારે ચાર યુગ પૂરા થાય. ॥૨૫॥

चतुर्दशस्यैव मनोरन्तरेऽन्तमुपेयुषि ।

सायं सन्ध्या विश्वसृजो जायते मुनिसत्तम ! ॥२६॥

હે મુનિસત્તમ ! ચૌદમા જ મનુના જીવિત કાળનો અંત આવતાં વૈરાજ બ્રહ્માની સાયંસંધ્યા થાય છે. ॥૨૬॥

दिनावसाने वैराजः शक्तीराकर्षति स्थितेः ।

वैराजात्मा तदा रुद्रस्त्रिलोकीं हर्तुमीहते ॥२७॥

જ્યારે વૈરાજ પોતાના દિવસનો અંત આવતાં પાળનાદિરૂપ સ્થિતિ શક્તિને આકર્ષે છે ત્યારે વૈરાજાત્મા રુદ્ર ત્રિલોકીનો સંહાર કરવા ઇચ્છે છે. ॥૨૭॥

आदौ भवत्यनावृष्टिरत्युग्रा शतवार्षिकी ।

तदाल्पसारसत्त्वानि क्षीयन्ते सर्वशो भुवि ॥२८॥

સંહારનો અનુક્રમ કહે છે — પ્રથમ તો પૃથ્વી ઉપર સો વર્ષ સુધી અતિ ઉગ્ર અનાવૃષ્ટિ થાય છે. (વૃષ્ટિ જ થતી નથી) ત્યારે સમગ્ર પ્રાણિઓ અલ્પબળવાળા થઈને મૃત્યુને પામી જાય છે. ॥૨૮॥

सांवर्तकस्य चार्कस्य रश्मयोऽत्युल्बणा रसम् ।

आपातालात्पिबन्त्याशु धरण्याः सर्वमेव हि ॥२९॥

પ્રણયકાલીન સૂર્યના અતિ તીક્ષ્ણ કિરણો પાતાળતળને આરંભીને સમગ્ર પૃથ્વીના તમામ રસને એકદમ પાન કરી જાય છે. ॥૨૯॥

सारसं चैव नादेयं सामुद्रं चाम्बु सर्वशः ।

शोषयित्वाखिलान् लोकान्सोऽर्को नयति संक्षयम् ॥૩૦॥

તે પ્રલયકાળનો સૂર્ય સરોવર સંબન્ધી નદી સંબન્ધિ અને સમુદ્ર સંબન્ધિ સમગ્ર જળને શુકવી નાંખીને પાતાળને આરંભીને સ્વર્ગ પર્યંતના સમગ્ર લોકોનો નાશ કરી નાખે છે. ॥૩૦॥

ततो भवति निःस्नेहा नष्टस्थावरजङ्गमा ।

कूर्मपृष्ठोपमा भूमिः शुष्का सङ्कुचिता भृशम् ॥૩૧॥

એમ ત્રિલોકીનો નાશ થતાં જેમાંથી રસનો નાશ થયો છે, જેમાંથી સ્થાવર જંગમ પ્રાણિઓ નાશ થઈ ગયા છે, માટે જ જેને કાચબાના પૃષ્ઠભાગની ઉપમા અપાય છે (તેના જેવી થઈ ગયેલી) એવી પૃથ્વી અત્યંત શુષ્ક અને અતિ સંકોચને પામી જાય છે. ॥૩૧॥

कालाग्निरुद्रः शेषस्य मुखादुत्पद्यते ततः ।

अधोलोकान्सप्त भूमिं भुवः स्वश्च दहत्यसौ ॥૩૨॥

ત્યાર પછી ભયંકર કાળાગ્નિ, શેષના મુખ થકી નીકળે છે. આ અગ્નિ સાત નીચેના લોકોને, ભૂમિને, ભુવલોકને અને સ્વર્ગલોકને બાળી દે છે. ॥૩૨॥

निर्दग्धलोकदशको ज्वालावर्तभयङ्करः ।

उद्धासितमहर्लोकः कालाग्निः परिवर्तते ॥૩૩॥

દશ લોકને ભસ્મસાત્ કરનારો, વારંવાર નીકળતી જ્વાળાઓએ કરીને સર્વેને ત્રાસ ઉપજાવનારો અને બળતા

સ્વર્ગલોકની વાયુપ્રેરિત ઊર્ધ્વ જ્વાળાના તાપે કરીને મહર્લોકને
ઋષ્યાદિ વર્જિત ઉજ્જડ ખાલી કરી દેનારો કાળાગ્નિ, વાયુના પ્રેરણથી
યોગરદમ પ્રસરી જાય છે. ॥૩૩॥

ગતાધિકારાસ્ત્રિદશા ભુવઃસ્વર્ગનિવાસિનઃ ।

મહર્લોકાજ્જનં યાન્તિ વહનિજ્વાલાભૃશાર્દિતાઃ ॥૩૪॥

જેમનું અધિકારપદ નષ્ટ થયું છે એવા અંતરિક્ષ લોકવાસી અને
સ્વર્ગલોકવાસી દેવતાઓ અગ્નિની જ્વાળાઓએ કરીને અત્યંત
દાહપીડાને પામવાથી દગ્ધપ્રાય મહર્લોક થકી ઉપલા જનલોકમાં જતા
રહે છે. ॥૩૪॥

નિવૃત્તિધર્મા ઋષયઃ પ્રાપ્તાઃ સિદ્ધદશાં તુ યે ।

ભૂતલાત્તેઽપિ તર્હ્યેવ ઋષિલોકં પ્રયાન્તિ ચ ॥૩૫॥

જ્યારે આ રીતે ત્રિલોકીનો ક્ષય થવાનો થાય છે ત્યારે જ
અષ્ટાંગયોગની સિદ્ધિથી સિદ્ધદશાને પામેલા નિવૃત્તિધર્મા જે ઋષિઓ
હતા તે પણ ભૂતળ થકી ઋષિઓના સ્થાનભૂત મહર્લોકમાં જે
જનલોકમાં જતા રહે છે. ॥૩૫॥

ઉત્તિષ્ઠન્તિ તતો ઘોરા વ્યોમ્નિ સાંવર્તકા ઘનાઃ ।

મહાગજકુલપ્રચ્ચાસ્તડિત્વન્તોઽતિનાદિનઃ ॥૩૬॥

ત્યાર પછી અતિ ભયંકર, મહાગજોનાં ટોળાંની પેઠે ભેગા થઈને
વિચરતા, વિજળિઓએ વ્યાપ્ત અને અતિશય ગર્જનાને કરતા એવા
પ્રલયકાલીન મેઘગણો આકાશમાં ઉદ્ભવે છે. ॥૩૬॥

ધૂમ્રવર્ણાઃ પીતવર્ણાઃ કેચિત્કુમુદસન્નિભાઃ ।

લાક્ષારસનિભાઃ કેચિચ્ચાષપત્રનિભાસ્તથા ॥૩૭॥

કેવા તે મેઘો ? તો કેટલાક ધૂમ્ર (કાળા-રાતા મિશ્રિત) વર્ણવાળા, તો કેટલાક પીળા વર્ણવાળા, તો કેટલાક શ્વેતકમળ જેવા વર્ણવાળા, તો કેટલાક અળતાના જેવા રક્ત વર્ણવાળા, તો કેટલાક ચાષપક્ષીની પાંખો જેવા નીલ વર્ણવાળા હોય છે. રત્નશાસ્ત્રમાં તો ‘નીલીરસનિભાઃ કેચિચ્છમ્બુકણ્ઠનિભાઃ પરે’ ઇત્યાદિ વચનથી મેઘો અગિયાર પ્રકારના વર્ણવાળા વર્ણવ્યા છે. ॥૩૭॥

શમયિત્વા મહાવર્હનિ શતં વર્ષાણ્યર્હનિશમ્ ।

વર્ષમાણાઃ સ્થૂલધારાઃ સ્તનન્તસ્તે ઘનાઘનાઃ ॥

બ્રહ્માણ્ડસ્યાન્તરાલં ચ પૂરયન્તિ ધ્રુવાવધિ ॥૩૮॥

તે આ મેઘગણો શત વર્ષ પર્યંત રાત્રિદિવસ ગર્જનાની સાથે જ સ્થૂળ ધારાથી જળને વર્ષાવા વડે પ્રલયાગ્નિને શમાવી દઈને બ્રહ્માંડના અવકાશને ધ્રુવ પર્યંત પૂરણ કરી દે છે. ॥૩૮॥

एकार्णवजले तस्मिन्वैराजपुरुषः स तु ।

अनिरुद्धात्मकः शेते नागेन्द्रशयने प्रभुः ॥૩૯॥

ધ્રુવ સુધી ભરી દીધેલા એકાર્ણવ જળમાં (સાત સમુદ્રોના એક થઈ ગયેલા જળમાં) સમર્થ અનિરુદ્ધસ્વરૂપ જગત્સૃષ્ટિ વૈરાજપુરુષ તો શેષનાગરૂપ શય્યામાં શયન કરે છે. ॥૩૯॥

तदा देवाश्च ऋषयो रजःसत्त्वतमोवशाः ।

ये ते सह विरिञ्चेन स्वकीयगुणकर्षिताः ॥

प्रविश्य तस्य जठरे शेरते दीर्घनिद्रया ॥૪૦॥

જ્યારે શેષાસનમાં શયન કરે છે ત્યારે રજ-સત્ત્વ-તમ ગુણને વશ વર્તનારા જે દેવો તથા ઋષિઓ હતા, તેઓ બ્રહ્માની સાથે પોતાના

૨૪ આદિક ગુણોએ આકર્ષણ કરવાથી વૈરાજના ઉદરમાં પ્રવેશ કરીને દીર્ઘ નિદ્રાથી શયન કરી જાય છે. ॥૪૦॥

ये तु ब्रह्मात्मैक्यभावा वशीकृतगुणत्रयाः ।

निवृत्तेनैव धर्मेण वासुदेवमुपासते ॥૪૧॥

महरादिषु लोकेषु ते चतुर्षु कृतालयाः ।

तं वैराजं संस्तुवन्तो निवસन्ति यथासुखम् ॥૪૨॥

જે પુરુષો તો માયિક ત્રણ ગુણોને વશ કરવાથી અક્ષરબ્રહ્મ સાથે આત્માના ઐક્યભાવને પામીને નિવૃત્ત ધર્મથી જ વાસુદેવની ઉપાસના કરનારા છે તે શ્વેતદ્વીપાદિધામવાસી મુક્તો - મહર્લોક, જનલોક, તપલોક, સત્યલોક-આ ચાર લોકોમાં યથારુચિ નિવાસ કરીને, શેષશાયી વૈરાજપુરુષ કે જે વાસુદેવનો મુખ્ય અવતાર કહેવાય છે તેમની સ્તુતિ કરતા થકા સુખેથી રહે છે. ॥૪૧-૪૨॥

नारायणः स भगवान्स्वरूपं परमात्मनः ।

चिन्तयन्वासुदेवाख्यं शेते वै योगनिद्रया ॥૪૩॥

તે અનિદ્રાત્મક ભગવાન્ વૈરાજ નારાયણ, પરમાત્માના વાસુદેવ નામના સ્વરૂપનું ચિંતન કરતા થકા યોગનિદ્રાને સ્વીકારીને જ નાગેન્દ્ર શય્યામાં સુઈ રહે છે. ॥૪૩॥

निशान्ते ब्रह्मणा साकं सर्वे ते तस्य जाठराः ।

उत्पद्यन्ते यथापूर्वं यथाकर्माधिकारिणः ॥૪૪॥

વળી વૈરાજના ઉદરમાં રહેલા તે તે અધિકારી સર્વ દેવાદિકો બ્રહ્મા સાથે વૈરાજની રાત્રિનો અંત આવતાં (પ્રાતઃકાળ થતાં) પોતપોતાના કર્મને અનુસારે પૂર્વ કલ્પની પેઠે જ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્

વૈરાજના નાભિકમળ થકી થયેલા બ્રહ્મા તેમની રાત્રિનો અંત આવતાં તેમના થકી સ્વયં ઉત્પન્ન થઈને સર્વને યથાકર્મ યથાપૂર્વ સર્જે છે. 'સૂર્યાચન્દ્રમસૌ ધાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્' એવી શ્રુતિ છે. ॥૪૪॥

एवं नैमित्तिको नाम त्रिलोकीक्षयलक्षणः ।

प्रलयः कथितस्तुभ्यं प्राकृतं कीर्तयाम्यथ ॥४५॥

હે મુને ! આ રીતે ત્રિલોકનો નાશ એ જ લક્ષણ-સ્વરૂપ જેનું છે એવો નૈમિત્તિક નામનો પ્રલય તમને કહી સંભળાવ્યો. હવે પ્રાકૃત પ્રલયને કહી સંભળાવું છું. ॥૪૫॥

य एष कल्पः कथितस्तादृशानां शतत्रयम् ।

षष्ठ्यधिकं च यः कालो वेधसः स तु वत्सरः ॥४६॥

पञ्चाशता तैः परार्धो ब्रह्मायुस्तद्द्वयं मतम् ।

पराख्यकालે સમ્પૂર્ણે મહાન્ભવતિ સંક્લયઃ ॥૪૭॥

જે આ વૈરાજનો દિનરાત્રિરૂપ કલ્પ કહ્યો તેવા ૩૬૦ કલ્પો જાય ત્યારે વૈરાજનો એક સંવત્સર કાળ થાય છે. તેવાં પચાસ સંવત્સરો જાય ત્યારે વૈરાજનો પારાર્ધ (અર્ધ આયુષ) કહેવાય. તેવાં બે પારાર્ધ વૈરાજ બ્રહ્માની આયુષ (જીવિતકાળ) માનેલી છે. જ્યારે બ્રહ્માનો શતવર્ષાત્મક આયુઃકાળ સંપૂર્ણ થાય ત્યારે મોટો સંક્લય (પ્રલય) થાય છે. ॥૪૬-૪૭॥

संहाररुद्ररूपेण संहृत्य स्वं विराड्वपुः ।

स्वपरं निर्गुणं रूपं वैराजो यातुमिच्छति ॥४८॥

तदा भवत्यनावृष्टिः पुर्ववच्छतवार्षिकी ।

साङ्कर्षणश्च कालाग्निर्दहत्यण्डमशेषतः ॥४९॥

ક્ષય પ્રકારને કહે છે — જ્યારે વૈરાજપુરુષ, સંહારમાં હેતુભૂત રુદ્રરૂપથી પોતાના વિરાટ શરીરનો સંહાર કરીને, પોતાથી પર એવા વાસુદેવ નામના નિર્ગુણ સ્વરૂપને પામવા ઇચ્છે છે ત્યારે નૈમિત્તિક પ્રલયમાં જ જેમ એમ શત વર્ષ પર્યંત અનાવૃષ્ટિ થાય છે અને સંકર્ષણના મુખ થકી નીકળેલો પ્રલયાગ્નિ, સમગ્ર ચૌદ ભુવનાત્મક અંડને બાળી દે છે. ॥૪૮-૪૯॥

સાંવર્તકાસ્તતો મેઘા વર્ષન્યતિભયાનકાઃ ।

શતં વર્ષાણિ ધારાભિર્મુસલાકૃતિભિર્મુને ! ॥૫૦॥

હે મુને ! સમગ્ર અંડ બળી ગયા પછી અતિ ભયાનક પ્રલયકાલીન મહા મેઘો મુસળ જેવી જાડી ધારાઓ વડે શત વર્ષ પર્યંત જળને વર્ષે છે. ॥૫૦॥

મહદાદેર્વિકારસ્ય વિશેષાન્તસ્ય સઙ્ખયઃ ।

સર્વસ્યાપિ ભવત્યેવ વાસુદેવેચ્છયા તતઃ ॥૫૧॥

ત્યાર પછી વાસુદેવ ભગવાનની ઇચ્છાથી મહત્ત્વ આદિ જેમાં છે અને પૃથ્વી અંતે જેમાં છે એવું તમામ પ્રધાનપુરુષનું કાર્ય નિશ્ચે નાશ જ પામી જાય છે. ॥૫૧॥

આપો ગ્રસન્તિ વૈ પૂર્વં ભૂમેર્ગન્ધાત્મકં ગુણમ્ ।

આત્તગન્ધા તતો ભૂમિઃ પ્રલયત્વાય કલ્પતે ॥૫૨॥

ગ્રસતેઽમ્બુગુણં તેજો રસં તલ્લીયતે તતઃ ।

રૂપં તેજોગુણં વાયુર્ગ્રસતે લીયતેઽથ તત્ ॥૫૩॥

વાયોરપિ ગુણં સ્પર્શમાકાશો ગ્રસતે તતઃ ।

પ્રશામ્યતિ તદા વાયુઃ ધ્વં તુ તિષ્ઠત્યનાવૃતમ્ ॥૫૪॥

તેને અનુક્રમથી કહે છે — પ્રથમ જળ, પૃથ્વીના ગંધરૂપ ગુણને ગળી લે છે, કેમકે, જળ થકી ગંધની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તે પછી જળે ગળી લીધો છે ગંધ જેનો એવી પૃથ્વી પ્રલય માટે પ્રકલ્પાય છે, કેમકે ગંધ થકી તેણીની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તે પછી તેજ, જળનો જે ગુણ રસ તેને ગળી જાય છે, કેમકે તેજ થકી રસની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તે પછી તે જળ લય પામી જાય છે એટલે તેજપણે પરિણમે છે, કેમકે રસ થકી જળની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. ત્યાર પછી વાયુ, તેજનો ગુણ જે રૂપ તેને ગળી લે છે, કેમકે વાયુ થકી રૂપની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તે પછી તે તેજ લય પામી જાય છે, એટલે વાયુરૂપે પરિણામ પામી જાય છે, કેમકે રૂપ થકી તેજની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તે પછી આકાશ, વાયુના ગુણભૂત સ્પર્શને ગળીલે છે, કેમકે આકાશ થકી સ્પર્શની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તદનંતર વાયુ, પ્રશમી જાય છે, એટલે આકાશરૂપે પરિણમે છે, કેમકે સ્પર્શ થકી વાયુની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. આવા પ્રલયસમયે આકાશ તો પૃથિવ્યાદિ ચાર ભૂતોમાં વ્યાપ્તિ નહિ હોવાથી આવરણશૂન્ય જ રહે છે. ॥૫૨-૫૪॥

ભૂતાદિસ્તદ્ગુણં શબ્દં ગ્રસતે લીયતે ચ खम् ।

इन्द्रियाणि विलीयन्ते तैजसाहङ्कृतौ ततः ॥૫૫॥

अहङ्कारे विलीयन्ते सात्त्विके देवता मनः ।

यद्यद्यस्मात्समुत्પन्नं तत्तत्તस्मिन् हि लीयते ॥૫૬॥

ત્યાર પછી તામસાંકાર, આકાશના ગુણભૂત શબ્દને ગળી લે છે, કેમકે તામસ અહંકાર થકી તેની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તે પછી આકાશ લય પામી જાય છે, એટલે શબ્દની સાથે અહંકારમાં લય

પામે છે, કેમકે શબ્દ થકી તેની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. ત્યાર પછી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ આ સર્વે રાજસ અહંકારમાં લય પામી જાય છે. એટલે રાજસ અહંકારરૂપે પરિણમે છે, કારણ કે તેના થકી ઈન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. ત્યાર પછી ઈન્દ્રિયોના દેવો અને મન સાત્ત્વિક અહંકારમાં લીન થાય છે, એટલે સાત્ત્વિક અહંકારરૂપે પરિણમે છે, કારણ કે તેના થકી ઈન્દ્રિય દેવો અને મનની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. આ પ્રકારે જે જે કાર્ય જે કારણ થકી ઉત્પન્ન થયું હતું તે તે કાર્ય તે કારણમાં લીન થાય છે. એટલે તે તે રૂપે પરિણામ પામે છે. ॥૫૫-૫૬॥

અહઙ્કારો મહત્તત્ત્વે ત્રિવિધોઽપિ પ્રલીયતે ।

તત્ પ્રધાને ચ તત્પુંસિ સ મૂલપ્રકૃતૌ તતઃ ॥૫૭॥

एष प्राकृतिको नाम प्रलयः परिणीयते ।

तिरोभवन्ति जीवेशा यत्राव्यक्ते हरीच्छया ॥૫૮॥

ત્યાર પછી ત્રણેય પ્રકારનો અહંકાર, મહત્તત્ત્વમાં પ્રલીન થાય છે — મહત્તત્ત્વરૂપે પરિણમે છે, કારણ કે તેના થકી ત્રિવિધ અહંકારની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તે મહત્તત્ત્વ, પ્રધાનમાં પ્રલીન થાય છે — પ્રધાનરૂપે પરિણમે છે, કારણ કે પ્રધાન થકી તેની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. ત્યાર પછી તે પ્રધાન, પુરુષમાં લીન થાય છે. ત્યાર પછી પ્રધાનાધિપતિ પુરુષ, મૂળ પ્રકૃતિમાં લીન થાય છે, કારણ કે મૂળમાયા થકી પ્રધાનપુરુષની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. આ પ્રાકૃતિક નામનો પ્રલય કહ્યો છે. જેમાં વાસુદેવની ઈચ્છાથી ક્ષેત્રજ્ઞશબ્દવાચ્ય જીવો તથા ઈશ્વરો, અવ્યક્ત શબ્દવાચ્ય મૂળ પ્રકૃતિમાં તિરોહિત થઈ જાય છે. ॥૫૭-૫૮॥

યદા ચ માયાપુરુષૌ કાલોઽત્યક્ષરતેજસિ ।

તદિચ્છયા તિરો યાન્તિ સ ત્વેકો વર્તતે પ્રભુઃ ॥

તદા સ પ્રલયો જ્ઞેયો નારદાત્યન્તિકાભિધઃ ॥૫૯॥

હવે આત્યંતિક પ્રલયને કહે છે — હે નારદ ! જ્યારે મૂળપ્રકૃતિ, તદ્દિષ્ટાતા પુરુષ અને કાળ અતિશયિત અક્ષર તેજમાં વાસુદેવની ઈચ્છાથી તિરોહિત થઈ જાય છે અને તે એક પુરુષોત્તમ પ્રભુ મુક્તવૃન્દોએ સેવ્યા થકા અક્ષરધામમાં વર્તે છે ત્યારે આત્યંતિક નામનો તે પ્રલય જાણવો. ॥૫૯॥

इत्थं प्रभोः कालशक्त्या लयैरेतैश्चतुर्विधैः ।

असद्बद्धवाखिलं तत्रारुचिवैराग्यमुच्यते ॥૬૦॥

આ પ્રકારે પ્રભુ વાસુદેવની કાળશક્તિથી થતા આ ચાર પ્રકારના પ્રલયોએ કરીને પ્રકૃતિ પુરુષથી ઉત્પન્ન થએલા સમગ્ર જગતને નાશવંત જાણીને, તેમાં જે અત્યંત અરુચિ તે વૈરાગ્ય કહ્યો છે. ॥૬૦॥

वासुदेवेतरान्देवान् कालमायावशीकृतान् ।

विदित्वा तेषु च प्रीतिं हित्वा तस्यैव नित्यदा ।

गाढस्नेहेन या सेवा सा भक्तिरिति गीयते ॥૬૧॥

આ રીતે વૈરાગ્યના સ્વરૂપને વિસ્તારથી નિરૂપીને, હવે ભક્તિના સ્વરૂપને નિરૂપે છે — વાસુદેવ ભગવાન થકી બીજા જે દેવો છે તેઓને કાળમાયાએ વશ કરી લીધા છે એમ સમજીને અને તે દેવોમાંથી પ્રીતિને તોડીને તે એક શ્રીવાસુદેવની જ નિરંતર ગાઢ સ્નેહથી જે સેવા કરવી એ જ ભક્તિ કહેલી છે. ॥૬૧॥

શ્રવણં કીર્તનં તસ્ય સ્મૃતિશ્ચરણસેવનમ્ ।

પૂજા પ્રણામો દાસ્યં ચ સચ્ચં ચાત્મનિવેદનમ્ ॥૬૨॥

ઇત્યેતૈર્નવભિર્ભાવૈર્યઃ સેવેત તમાદરાત્ ॥

અનન્યયા ધિષણયા સ હિ ભક્ત ઇતીર્યતે ॥૬૩॥

હવે ભક્તનું લક્ષણ કહે છે — ભગવાનના ગુણ લીલા આદિકનું શ્રવણ, તેમના પદ્યાદિકનું કીર્તન, તેમની મૂર્તિ ચરિત્ર આદિકનું સ્મરણ, તેમનાં ચરણનું સેવન, તેમની બે પ્રકારની પૂજા, તેમને પ્રણામ, તેમનું દાસપણું, તેમનો વિશ્વાસ, તેમને દેહ ઈન્દ્રિયો સાથે આત્માનું અર્પણ, આ શ્રવણાદિ નવ પ્રકારોએ કરીને જે એકાંતિક બુદ્ધિથી આદરપૂર્વક ભગવાનને ભજે તેને જ ભક્ત કહ્યો છે. ॥૬૨-૬૩॥

ત્રિભિઃ સ્વધર્મપ્રમુખૈર્યુક્તા ભક્તિરિયં મુને ! ।

ધર્મ એકાન્તિક ઇતિ પ્રોક્તો ભાગવતશ્ચ સઃ ॥૬૪॥

હવે એકાંતિક ધર્મનું લક્ષણ કહે છે — હે મુને ! સ્વધર્મ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આ ત્રણ અંગોએ યુક્ત એવી જે આ શ્રવણાદિ નવધા ભક્તિ તેજ એકાંતિક ધર્મ કહ્યો છે. એને જ ભાગવત ધર્મ કહે છે. ॥૬૪॥

સાક્ષાદ્ભગવતઃ સજ્ઞાત્તદ્ધક્તાનાં ચ વેદશામ્ ।

ધર્મો હ્યેકાન્તિકઃ પુમ્ભિઃ પ્રાપ્યતે નાન્યથા ક્વચિત્ ॥૬૫॥

હવે એકાંતિક ધર્મની પ્રાપ્તિના ઉપાયને કહે છે — સાક્ષાત્ ભગવાનના સંબન્ધથી અથવા તેમના પૂર્વશ્લોકમાં કહેલાં લક્ષણોએ યુક્ત એવા ભક્તોના સંબન્ધથી પુરુષોને એકાંતિક ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ થકી બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી ક્યારેય પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી. ॥૬૫॥

નૈતાદૃશં પરં કિञ્ચિત્સાધનં હિ મુમુક્ષતામ્ ।

નિઃશ્રેયસકરં પુંસાં સર્વાભદ્રવિનાશમ્ ॥૬૬॥

સંસાર થકી મોક્ષની આકાંક્ષાવાળા પુરુષોને આત્યંતિક મોક્ષને કરનારું અને સર્વ અમંગળને નાશ કરનારું એકાંત ધર્મ જેવું બીજું કોઈ પણ સાધન સુકર છે જ નહિ. એવો નિશ્ચય જ છે. ॥૬૬॥

एकान्तधर्मसिद्ध्यर्थं क्रियायोगपरो भवेत् ।

पुमान् स्याद्येन नैष्कर्म्यं कर्मणां मुनिसत्तम ! ॥૬૭॥

હે મુનિસત્તમ ! મુમુક્ષુ પુરુષે તે આ એકાંતિક ધર્મની સિદ્ધિ માટે ક્રિયાયોગ પરાયણ થવું. જે ક્રિયાયોગથી સંસારહેતુ ત્રિવિધ કર્મોનું નૈષ્કર્મ્ય જે નિર્બંધકપણે મોક્ષફળને આપવાપણું તે થાય છે. ॥૬૭॥

एतन्मया वेदपुराणगुह्यं तत्त्वं परं प्रोक्तमघौघनाशम् ।

एकाग्रया शुद्धधियावधार्यं सच्छ्रद्धया चेतसि ते महर्षे ! ॥૬૮॥

હે મહર્ષે ! મેં વેદોમાં અને પુરાણોમાં અદૃશ્યપણે રહેલું, પાપપુંજને નાશ કરનારું આ સર્વોત્કૃષ્ટ એકાંત ધર્મનું સ્વરૂપ તમને કહી સંભળાવ્યું. તે આ તત્ત્વ તમારે એકાગ્ર શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને વિશ્વાસપૂર્વક ત્વરારૂપ શ્રેષ્ઠ શ્રદ્ધાથી અંતઃકરણમાં અવશ્યપણે અવધારવું. ॥૬૮॥

न वासुदेवात्परमस्ति पावनं न वासुदेवा त्परमस्ति मङ्गलम् ।

न वासुदेवात्परमस्ति दैवतं न वासुदेवात्परमस्ति वाञ्छितम् ॥૬૯॥

હે નારદ ! શ્રીવાસુદેવ થકી પર (બીજું) પાવન કોઈ નથી. વાસુદેવ થકી પર મંગળ કોઈ નથી. વાસુદેવ થકી પર દૈવત કોઈ

નથી. વાસુદેવ થકી પર વાંછિત — સ્વેષ્ટ પ્રાપ્ય કોઈ નથી. એક વાસુદેવ ભગવાન જ પરમ પાવન, પરમ મંગળ, પરમ દૈવત અને પરમ વાંછિત છે. ॥૬૮॥

यन्नामधेयं सकृदप्यबुद्ध्या देहावसानेऽपि गुणाति योऽत्र ।

स पुष्कसोऽप्याशु भवप्रवाहाद्विमुच्यते तं भज वासुदेवम् ॥૭૦॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये
वैराग्यभक्तिनिरूपणनामा पञ्चविंशोऽध्यायः ॥૨૫॥

આ લોકમાં જે જન જો વાસુદેવ ભગવાનના મંગળ નામને એક વાર પણ અજાણથી દેહના અંત સમયે પણ ઉચ્ચારણ કરે છે તે જન ભલે ચંડાળ હોય તો પણ તત્કાળ સંસૃતિબંધન થકી મુક્ત થઈ જાય છે. તે આ વાસુદેવ પરંબ્રહ્મ પરમાત્માને તમો ભજો. ॥૭૦॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે
વૈરાગ્યભક્તિનિરૂપણનામા પંચવિંશોઽધ્યાયઃ ॥૨૫॥

स्कन्द उवाच —

एकान्तधर्मविवृतिं श्रुत्वा भगवतोदिताम् ।

प्रहृष्टमानसो भूयस्तं पप्रच्छ स नारदः ॥૧॥

^૧અધ્યાય ૨૬મો

કાર્તિક સ્વામી કહે છે — હે સાવર્ણિ મુને ! ભગવાન્ શ્રીનારાયણે વિસ્તારથી કહેલા એકાંતિક ધર્મનું સ્વરૂપ સાંભળીને, મનમાં બહુ ઉર્ધ પામેલા નારદજીએ ફરીને તેમને પૂછ્યું. ॥૧॥

૧. ચાર અધ્યાયો વડે વાસુદેવનો પૂજાવિધિ કહેવા ઈચ્છતા શ્રીનારાયણે આ અધ્યાયમાં પૂજામાં અધિકારી, પૂજામૂર્તિઓનું વિધાન વિગેરે બાબતો સ્પષ્ટ વર્ણવી છે.

નારદ ઉવાચ —

ધર્મ એકાન્તિકઃ સ્વાર્મિસ્ત્વયા સમ્યગુદીરિતઃ ।

તમાશ્રુત્ય મહાન્હર્ષો જાતોઽસ્તિ મમ માનસે ॥૨॥

નારદજી પૂછે છે — હે સ્વામિન્ ! આપે એકાંતિક ધર્મ રૂડી રીતે કહ્યો. તેને સાંભળીને મારા મનમાં મહાન્ આનંદ થયો છે. ॥૨॥

સિદ્ધયે તસ્ય ભવતા ક્રિયાયોગો ય ઉચ્યતે ।

તમહં બોદ્ધુમિચ્છામિ ભગવંસ્તવ સમ્મતમ્ ॥૩॥

હે ભગવન્ ! એકાંતિક ધર્મની સિદ્ધિ માટે આપે જે ક્રિયાયોગ કરવાનો કહ્યો તેને હું સ્વરૂપથી જાણવા ઇચ્છું છું, તો તે આપે માન્ય કરેલો તે ક્રિયાયોગ મને કહેવાને યોગ્ય છે. ॥૩॥

શ્રીનારાયણ ઉવાચ —

પૂજાવિધિઃ ક્રિયાયોગો વાસુદેવસ્ય કીર્ત્યતે ।

સ તુ વેદેષુ તન્ત્રેષુ બહુધૈવાસ્તિ વર્ણિતઃ ॥૪॥

શ્રીનારાયણ કહે છે — હે નારદ ! વાસુદેવ ભગવાનની પૂજાનો જે વિધિ તેને જ ક્રિયાયોગ કહેવામાં આવે છે. તે તો વેદોમાં તથા પંચરાત્રાદિ શાસ્ત્રોમાં બહુ જ પ્રકારે વર્ણન કર્યો છે. એના પ્રકારો બહુ છે. ॥૪॥

ભક્તાનાં રુચિવૈચિત્ર્યાત્તથા બહુવિધત્વતઃ ।

વાસુદેવસ્ય મૂર્તીનાં બહુધા સોઽસ્તિ વિસ્તૃતઃ ॥૫॥

બહુ પ્રકારો થવામાં કારણ એવું છે કે એક તો ભક્તોની રુચિઓ ભિન્ન ભિન્ન છે અને બીજું વાસુદેવની મૂર્તિઓ બહુ પ્રકારની છે. આ બે કારણથી તે ક્રિયાયોગ અનેક પ્રકારનો અને બહુ વિસ્તારવાળો થવા પામ્યો છે. ॥૫॥

સાકલ્યેનોચ્યમાનસ્ય પારો નાયાતિ તસ્ય વૈ ।

અતઃ સદ્ધેપતસ્તુભ્યં વચ્મિ ભક્તિવિવર્ધનમ્ ॥૬॥

તે પૂજાવિધિ બધોય કહેવા માંડીએ તો તેનો પાર આવે તેમ નથી, કેમકે બહુ વિસ્તારવાળો છે. માટે ભગવાનમાં ભક્તિની વૃદ્ધિ કરે એવો જે ક્રિયાયોગ તેને સંક્ષેપમાં તમને હું કહું છું. ॥૬॥

પ્રાપ્તા યે વૈષ્ણવીં દીક્ષાં વર્ણાશ્ચત્ત્વાર આશ્રમાઃ ।

ચાતુર્વર્ણ્યસ્ત્રિયશ્ચૈતે પ્રોક્તા અત્રાધિકારિણઃ ॥ ૭ ॥

તેમાં પ્રથમ અધિકારીઓને કહે છે- જેઓ વૈષ્ણવી દીક્ષાને પામ્યા હોય એવા ચારેય વર્ણો તથા ચારેય આશ્રમો તથા ચારેય વર્ણની સ્ત્રિઓ, આ સર્વને આ પૂજાવિધિમાં અધિકારી કહ્યા છે. આમાં કોઈને અધિકાર નથી એમ નહિ પરંતુ સર્વને અધિકાર છે. આ એક વિશેષ છે. પરંતુ વૈષ્ણવી દીક્ષા પામેલા હોવા જોઈએ. ॥૭॥

વેદતન્ત્રપુરાણોક્તૈર્મન્ત્રૈર્મૂલેન ચ દ્વિજાઃ ।

પૂજેયુર્દીક્ષિતા યોષાઃ સચ્છૂદ્રા મૂલમન્ત્રતઃ ॥

મૂલમન્ત્રસ્તુ વિજ્ઞેયઃ શ્રીકૃષ્ણસ્ય ષડક્ષરઃ ॥૮॥

એમાં વિશેષ કહે છે-દીક્ષાને પામેલા દ્વિજો (ત્રણ વર્ણના પુરુષો) વેદ, તંત્ર, પુરાણ આદિકમાં કહેલા મંત્રો વડે અને મૂળમંત્ર વડે વાસુદેવનું પૂજન કરે. દીક્ષા પામેલી સ્ત્રિયો તથા સચ્છૂદ્રો તો મૂળમંત્ર વડે વાસુદેવનું પૂજન કરે. એટલે ચતુર્થી વિભક્તિ અને નમઃશબ્દ અંતે આવે એવા શ્રીકૃષ્ણમંત્ર વડે પૂજાને કરે, પણ વેદાદિકના મંત્રો વડે ન કરે. કારણ કે, તેમને પુરાણોક્ત મંત્રના પણ શ્રવણમાં જ અધિકાર છે પણ પઠનમાં અધિકાર નથી એવો સશાસ્ત્ર નિર્ણય કરેલો

છે. મૂળમંત્ર કયો ? તો ‘શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ’ આ છ અક્ષરનો શ્રીકૃષ્ણનો જાણવો. ॥૮॥

સ્વસ્વધર્મ પાલયદ્ધિઃ સર્વૈરેતૈર્યથાવિધિ ।

પૂજનીયો વાસુદેવો ભક્ત્યા નિષ્કપટાન્તરૈઃ ॥૯॥

દીક્ષા પામેલા આ સર્વ જનોએ નિષ્કપટ અંતઃકરણવાળા થઈને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાપૂર્વક જ ભક્તિથી ભગવાન વાસુદેવનું પૂજન યથાવિધિ કરવું. પૂજામાં કપટ રાખવું નહિ તેમ સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ તેમ ભક્તિ વિના શૂન્ય હૃદયથી તેમજ વિધિ વિના પૂજન કરવું નહિ. ॥૯॥

આદૌ તુ વૈષ્ણવીં દીક્ષાં ગૃહ્ણીયાત્સદ્ગુરોઃ પુમાન્ ।

સદૈકાન્તિકધર્મસ્થાદ્બ્રહ્મજાતેર્દયાનિધેઃ ॥૧૦॥

પૂજાવિધિમાં અધિકારી થવા માટે પ્રથમ તો સર્વ જનોએ સદ્ગુરુથકી વૈષ્ણવી દીક્ષા લેવી. કેવા સદ્ગુરુ ? તો સદાય ઉક્ત એકાંતિક ધર્મમાં સ્થિતિવાળા અને બ્રાહ્મણ જાતિના અને દયાનિધિ હોવા જોઈએ. આવા સદ્ગુરુ થકી વૈષ્ણવી દીક્ષા પામ્યા પછી પૂજાવિધિમાં અધિકારી થવાય છે. ॥૧૦॥

સમ્પન્નો જ્ઞાનભક્તિભ્યાં સ્વધર્મરહિતસ્તુ યઃ ।

સ ગુરુર્નૈવ કર્તવ્યઃ સ્ત્રીહૃતાત્મા ચ કર્હિચિત્ ॥૧૧॥

કેવાને દીક્ષાદાતા ગુરુ ન કરવો તેનો વિવેક બતાવે છે- જે પોતે જ્ઞાન ભક્તિએ યુક્ત હોય પણ જો સ્વધર્મે રહિત હોય અને જેનું ચિત્ત સ્ત્રીએ હરી લીધું હોય તેવાને ક્યારેય પણ ગુરુ ન જ કરવો. એટલે તેવા થકી વૈષ્ણવી દીક્ષા લેવી નહિ. માટે જ તેવા ગુરુનો ત્યાગ કરવાનો

ભારતમાં કહ્યો છે ‘ગુરોરપ્યવલિસસ્ય કાર્યાકાર્યમજાનતઃ । ઉત્પથં પ્રતિપત્નસ્ય પરિત્યાગો વિધીયતે ॥’ ઈતિ. ॥૧૧॥

પ્રાપ્તા સ્ત્રૈણાદુરોર્દીક્ષા જ્ઞાનં ભક્તિં ચ કર્હિચિત્ ।

ફલેન્નૈવ યથાપત્યં યુવતિઃ ષણ્ઢસક્તિની ॥૧૨॥

તેમાં કારણ કહે છે-સ્ત્રીલંપટ ગુરુ થકી પામેલી દીક્ષા, જ્ઞાન તથા ભક્તિને ક્યારેય પણ નથી જ ઉત્પન્ન કરતી. કેની પેઠે ? તો નપુંસક નરનો સંગ કરનારી નારી પુત્રાદિ પ્રજાને નથી જ ઉત્પન્ન કરતી તેમ. ॥૧૨॥

પ્રાપ્યાતઃ સદ્ગુરોર્દીક્ષાં તુલસીમાલિકાં ગલે ।

લલાટાદૌ ચોર્ધ્વપુણ્ડ્રં ગોપીચન્દનતો ધરેત્ ॥૧૩॥

માટે ઉક્ત લક્ષણવાળા સદ્ગુરુ થકી જ દીક્ષા પામવી. દીક્ષા પામેલા પુરુષે ગળામાં તુલસીમાળા(કંઠી) અને લલાટ આદિક અંગમાં ગોપીચંદન ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક સદાય ધારવું. ॥૧૩॥

વિષ્ણુપૂજારુચિર્ભક્તો ગુરોરેવાગમોદિતમ્ ।

પૂજાર્વિધિં સુવિજ્ઞાય તતઃ પૂજનમારભેત્ ॥૧૪॥

વિષ્ણુપૂજામાં રુચિવાળા ભક્તે ગુરુ થકી જ શાસ્ત્રમાં કહેલા પૂજાવિધિને સારી રીતે જાણીને પછી શ્રીહરિનું પૂજન કરવું. પૂજા વિધિ જાણ્યા વિના કરવા જાય તો યથાસ્થિત ન થાય એ નિશ્ચય છે. માટે પ્રથમ ગુરુ થકી જ પૂજાવિધિ શીખવો. ॥૧૪॥

રાત્ર્યન્તયામ ઉત્થાય ભક્તો બ્રાહ્મે ક્ષણેઽથવા ।

મુહૂર્તાર્ધં હૃદિ ધ્યાયેત્કેશવં ક્લેશનાશનમ્ ॥૧૫॥

કીર્તયિત્વાભિધાસ્તસ્ય તદીયાનાં ચ નાડિકામ્ ।

તતઃ શૌચવિધિ કૃત્વા દન્તધાવનમાચરેત્ ॥૧૬॥

પૂજન પહેલાં જે કર્તવ્ય છે તેને ચાર શ્લોકથી કહે છે-પૂજક જને રાત્રિના છેલ્લા (ચોથા) પ્રહોરમાં અથવા બ્રાહ્મ મુહૂર્ત કે જે રાત્રિના છેલ્લા પ્રહોરના છેલ્લા મુહૂર્તરૂપ છે તેમાં ઊઠીને, સર્વ કલેશને નાશ કરનારા કેશવ ભગવાનનું હૃદયમાં અર્ધો મુહૂર્ત (એક ઘડી) પર્યંત ધ્યાન ધરવું. તે પછી ભગવાન શ્રીહરિનાં રામ કૃષ્ણાદિ મંગળ નામો તથા તેમના ભક્તોનાં નામોને એક ઘડી પર્યંત ઉચ્ચારીને પછી શૌચવિધિ કરીને દંતશુદ્ધિ કરવી. ॥૧૫-૧૬॥

અન્ગશુદ્ધિસ્નાનમાદૌ કૃત્વા સ્નાયાત્સમન્ત્રકમ્ ।

ગૃહીત્વા શુચિમૃત્સ્રાદીન્કુર્યાત્સ્નાનાન્ગતર્પણમ્ ॥૧૭॥

પૂજક જન પ્રથમ અંગ શુદ્ધ થાય એવું સાધારણ સ્નાન કરીને, પછીથી પવિત્ર મૃત્તિકા, દર્ભ, તલ આદિકને લઈ લઈને જળદેવતાના મંત્રો બોલવા પૂર્વક સ્નાન કરે. તે પછી સ્નાનનાં અંગભૂત તીર્થદેવાદિકનું તર્પણ કરે. ॥૧૭॥

પરિધાયાંશુકે ધૌતે ઉપવિશ્યાસને શુચૌ ।

કૃત્વોર્ધ્વપુણ્ડ્રં કુર્વીત સન્ધ્યાં હોમં જપાદિ ચ ॥૧૮॥

સ્નાનવિધિ કર્યા પછી ધોએલું એક વસ્ત્ર પહેરે અને એક ઓઢે. તે પછી પવિત્ર આસન ઉપર બેસીને ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક કરીને સંધ્યા, હોમ, જપાદિક નિત્યકર્મને કરે. ॥૧૮॥

વસ્ત્રચન્દનપુષ્પાદીનુપહારાંસ્તતોઽઽખિલાન્ ।

આહરેન્માંસમદિરાદ્યશુચિસ્પર્શર્વજિતાન્ ॥૧૯॥

દેવેભ્યો વા પિતૃભ્યશ્ચાપ્યન્યેભ્યો ન નિવેદિતાન્ ।

અનાઘ્રાતાંશ્ચ મનુજૈઃ કેશકીટાદિવર્જિતાન્ ॥૨૦॥

ત્યાર પછી વસ્ત્ર, ચંદન, પુષ્પ, ધૂપ, અક્ષત આદિક પૂજોપયોગી ઉપહારોને લાવીને એક સ્થળે તૈયાર રાખે. આ ઉપહારો કેવા જોઈએ ? તો માંસ-મદિરા આદિક મલિન પદાર્થોના સ્પર્શ પણ રહિત અને અન્ય દેવોને કે પિત્રિઓને પણ નહિ નિવેદન કરેલા (ઉચ્છિષ્ટ નહિ) અને વળી મનુષ્યોએ નહિ સુંઘેલા અને કેશ, કીટ આદિકે વર્જિત હોવા જોઈએ. આવા ઉચિત ઉત્તમ શુદ્ધ ઉપહારોને તૈયાર કરી રાખે. ॥૧૯-૨૦॥

સંસ્થાપ્ય તાન્દક્ષપાશ્વે પૂજોપकरणानि च ।

उद्धृत्य दीपमाज्येन कुर्यात्तૈલેન વા તતઃ ॥૨૧॥

જળપાત્ર સિવાય (તેને તો ડાબા ભાગમાં મૂકવું) બધા પૂજા પદાર્થોને જમણા ભાગમાં મૂકીને, પાત્રાદિ પૂજોકરણોને શુદ્ધ કરીને પછી ઘીનો કે તેલનો દીવો યથાશક્તિ કરે. ॥૨૧॥

कौशे वौर्णे च वास्त्रादौ विकाष्ठे शुद्ध आसने ।

उपाविशे द्वासुदेवप्रतिमासन्निधौ તતઃ ॥૨૨॥

ત્યાર પછી પૂજક જન, દર્ભોથી બનાવેલા કે કામળીથી બનાવેલા કે વસ્ત્રાદિકથી બનાવેલા શુદ્ધ આસન ઉપર વાસુદેવની પ્રતિમા પાસે બેસે. કાષ્ઠાસનનો નિષેધ કરેલો હોવાથી તેનો ઉપયોગ આસનમાં કરવો નહિ. તેમાં જો લોખંડના ખીલા પાટીએ રહિત, યજ્ઞોપયોગી કાષ્ઠથી બનાવેલું આસન હોય તો તેને માટે આ નિષેધ નથી, એટલે એવાનો ઉપયોગ પૂજામાં થઈ શકે. ॥૨૨॥

શૈલી ધાતુમયી દાર્વી લેખ્યા મણિમયી ચ વા ।

પ્રતિમા સ્યાત્સિતા રક્તા પીતા કૃષ્ણાથવા મુને ! ॥૨૩॥

પ્રતિમાના ભેદોને કહે છે. હે મુને ! શીલાથી બનાવેલી, સુવર્ણ રૂપું આદિક ધાતુથી બનાવેલી, કાષ્ઠથી બનાવેલી, ચિત્રમયી અને મણિમયી પ્રતિમા જાણવી. (ભાગવતમાં તો આઠ પ્રકારની કહી છે.) આ પ્રતિમા શ્વેત વર્ણવાળી કે રક્ત વર્ણવાળી કે પીળા વર્ણવાળી કે શ્યામ વર્ણવાળી યોગ્ય જાણવી. આમાંથી હરકોઈ પ્રતિમાને પૂજામાં રાખે. ॥૨૩॥

કૃષ્ણસ્ય સા તુ કર્તવ્યા દ્વિભુજા વા ચતુર્ભુજા ।

મુરલીં ધારયેત્તત્ર દ્વિભુજાયાઃ કરદ્વયે ॥૨૪॥

અથવા દક્ષહસ્તેઽસ્યાશ્ચક્રં શઙ્ખં તથેતરે ।

પદ્મં વા ધારયેદ્દક્ષે પાળાવભયમુત્તરે ॥૨૫॥

કૃષ્ણની તો પ્રતિમા દ્વિભુજ કે ચતુર્ભુજ કરવી. તેમાં દ્વિભુજ પ્રતિમાના બન્ને હસ્તમાં મુરલી ધરાવવી અથવા જમણા હસ્તમાં ચક્ર અને ડાબા હસ્તમાં શંખ ધરાવવો. અથવા જમણા હાથમાં કમળ અને ડાબા હાથમાં અભય ધરાવવો. ॥૨૪-૨૫॥

દ્વિતીયાયાસ્તુ હસ્તેષુ દક્ષિણાધઃકરક્રમાત્ ।

ગદાબ્જદરચક્રાણિ ધારયેન્મુનિસત્તમ ! ॥૨૬॥

હે મુનિસત્તમ ! જો ચતુર્ભુજ પ્રતિમા હોય તો તેમના હસ્તોમાં જમણો જે નીચેનો કર તેના અનુક્રમથી ગદા, કમળ, શંખ અને ચક્રને ધરાવે. એટલે જમણા ભાગમાં વર્તતા નીચેના હાથમાં ગદા ધરાવવી, જમણા ભાગમાં વર્તતા ઉપલા હાથમાં કમળ ધરાવવું; ડાબા ભાગમાં

વર્તતા ઉપલા હાથમાં શંખ ધરાવવો અને ડાબા ભાગમાં વર્તતા નીચેના હાથમાં ચક્ર ધરાવવું. ॥૨૬॥

દ્વિવિધાયા અપિ હરેર્મૂર્તેર્વામે શ્રિયં ન્યસેત્ ।

મુરલીધરવામે તુ રાધાં રાસેશ્વરીં ન્યસેત્ ॥૨૭॥

દ્વિભુજ ચતુર્ભુજ બન્ને પ્રકારની પણ શ્રીહરિની મૂર્તિના ડાબા ભાગમાં લક્ષ્મીજીની સ્થાપના કરવી. અને મુરલીધારી શ્રીહરિના વામ ભાગમાં તો રાસેશ્વરી રાધાની સ્થાપના કરવી. ॥૨૭॥

અપ્યેષા દ્વિવિધા મૂર્તિરખણ્ડા શુભલક્ષણા ।

સર્વાવયવસમ્પન્ના ભવેદર્ચકસિદ્ધિદા ॥૨૮॥

દ્વિભુજ કે ચતુર્ભુજ બન્ને પ્રકારની પણ મૂર્તિ અખંડિત, શુભ લક્ષણવાળી અને સર્વ અવયવોએ સંપન્ન હોવી જોઈએ. તો જ પૂજક જનને ઈચ્છિત ફળ આપનારી થાય. ॥૨૮॥

લક્ષ્મીસ્તુ દ્વિભુજા કાર્યા વાસુદેવસ્ય સન્નિધૌ ।

દધતી પદ્મજં હસ્તે વસ્ત્રાલક્ષ્મીશોભના ॥૨૯॥

વાસુદેવભગવાનની સમીપે જે લક્ષ્મીમૂર્તિ સ્થાપવાની કહી તે તો દ્વિભુજ કરવી. તેમના હાથમાં કમળ ધરાવવું અને વસ્ત્રો તથા અલંકારો વડે શોભાયમાન કરવી. શ્લોકમાં તુ શબ્દ છે તે ઉપરથી પૃથગ્ભૂત લક્ષ્મીજીની મૂર્તિ પણ ‘ચતુર્ભુજ કે દ્વિભુજ કરવી’ આ અર્થ સૂચવ્યો છે. ॥૨૯॥

લક્ષ્મીવદ્રાધિકાપિ સ્યાદ્દ્વિભુજા ચારુહાસિની ।

પદ્મજં પુષ્પમાલાં વા દધતી પાણિપદ્મજે ॥૩૦॥

મુરલીધર વાસુદેવની સમીપે જે રાધામૂર્તિ, તે પણ લક્ષ્મીજીની મૂર્તિની પેઠે દ્વિભુજ અને મંદ મંદ હસતી હોય એવી સુંદર કરવી. તેમના કરકમળમાં કમળ કે પુષ્પમાળા ધરાવવી. ॥૩૦॥

અચલા ચ ચલા ચેતિ દ્વિવિધા પ્રતિમા હરેઃ ।

તત્રાદ્યાયાં ન કર્તવ્યમાવાહનવિસર્જનમ્ ॥૩૧॥

અચળા અને ચળા એવા ભેદથી બે પ્રકારની ભગવન્મૂર્તિ કહેવાય છે. તેમાં અચળા મૂર્તિમાં આવાહન વિસર્જન ન કરવું. ॥૩૧॥

તદઙ્ગદેવતાનાં ચ કાર્યં નાવાહનાદ્યપિ ।

ન ચ દિઙ્નિયમોઽર્ચાયાં તસ્યાઃ સ્થેયં તુ સન્મુખે ॥૩૨॥

અચળમૂર્તિના સંકર્ષણાદિ જે અંગદેવો હોય તેમનું પણ આવાહન વિસર્જન ન કરવું. તે મૂર્તિના પૂજન નિમિત્તે બેસવામાં પૂર્વાદિ દિશાનો નિયમ નથી. પરંતુ તે અચળ મૂર્તિના સન્મુખ જ બેસવું. ॥૩૨॥

શાલગ્રામેઽપ્યેવમેવ કાર્યં નાવાહનાદિ ચ ।

અન્યત્ર ચલમૂર્તૌ તુ કર્તવ્યં તત્તદર્ચકૈઃ ॥૩૩॥

શ્રીહરિના પૂજક જનોએ શાળગ્રામમાં પણ એવી જ રીતે આવાહન વિસર્જન ન કરવું. બીજી જે ચળામૂર્તિ કહી તેમાં તો આવાહન વિસર્જન કરવું. ॥૩૩॥

તત્રાપિ દાવ્યાં લેખ્યાયાં જલસ્પર્શોઽનુલેપનમ્ ।

નૈવ કાર્યં પૂજકેન કર્તવ્યં પરિમાર્જનમ્ ॥૩૪॥

તેમાં પણ પૂજક જને જો પ્રતિમા કાષ્ટની હોય અને ચિત્રની હોય તો તેને જળનો સ્પર્શ નહિ કરવો અને ચંદન પણ ચર્ચવું નહિ. ફક્ત વસ્ત્રાદિ વડે માર્જન કરવું. ॥૩૪॥

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा चलायां सन्मुखोऽथवा ।

यथाशक्ति यथालब्धैरुपहारैर्यजेद्धरिम् ॥૩૫॥

પૂજ્ય પ્રતિમા ચલા હોય તો પૂજક જન, ઉત્તરમુખે અથવા પૂર્વ મુખે બેસે અથવા જો સંકીર્ણ દેશ હોય તો જે કોઈ પણ દિશામાં પ્રતિમાને સન્મુખ બેસીને યથાશક્તિ મેળવેલા ચંદનાદિ ઉપહારો વડે ભગવાનની પૂજા કરે. ॥૩૫॥

श्रद्धानिच्छन्नभक्तिभ्यामर्पितेनाम्बुनापि सः ।

प्रीतस्तुष्यति विश्वात्मा किमुताखिलपूजया ॥૩૬॥

વિશ્વાત્મા-ચિદચિદાત્મક જગતના અંતર્યામી વાસુદેવ ભગવાન, શ્રદ્ધા તથા નિષ્કામ ભક્તિથી અર્પણ કરેલા જળથી પણ પ્રસન્ન થઈને સંતોષ પામે છે, તો સંપૂર્ણ પૂજાએ કરીને પ્રસન્ન થાય એમાં કહેવું જ શું? થાય જ. આ અર્થ ભગવાને ગીતામાં ‘પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ । તદહં ભક્ત્યુપહતમશ્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥’ આ વચનથી કહ્યો છે. માટે પૂજક જનોએ ભગવાનની પૂજા શ્રદ્ધા અને નિષ્કપટ ભક્તિથી કરવી. ॥૩૬॥

पुंसाश्रद्धादिहीनेन रत्नहेमाद्यलङ्कितयाः ।

चतुर्विधं चाप्यन्नाद्यं दत्तं गृह्णाति नो मुदा ॥૩૭॥

तस्माद्भक्तिमता कार्यं पुंसा स्वश्रेयसे मुने ! ।

श्रीकृष्णस्यार्चनं नित्यं सर्वाभीष्टाशुदायिनः ॥૩૮॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये क्रियायोगेऽधिकारादिनिरूपणनाમ षड्वિंશોऽध्याયः ॥૨૬॥

શ્રદ્ધા ભક્તિએ રહિત એવા પુરુષે રત્નજડિત સુવર્ણાદિ અલંકારો અને ભક્ત્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય, ચોષ્ય; - આ ચાર પ્રકારનું અન્નાદિ

ભગવાનને અર્પણ કર્યું હોય તથાપિ તેને હર્ષથી ભગવાન ગ્રહણ કરતા નથી. માટે હે મુને ! પૂજક પુરુષે પોતાના મોક્ષ માટે જ સર્વજનોનાં મનોવાંછિત વસ્તુઓને સત્વર આપવાના સ્વભાવ વાળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન નિત્ય શ્રદ્ધા ભક્તિથી કરવું. ॥૩૭-૩૮॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે ક્રિયાયોગેઽધિકારાદિનિરૂપણનામા ષડિવંશોઽધ્યાયઃ ॥૨૬॥

શ્રીનારાયણ ઉવાચ-

खननोक्षणलेपाद्यैः शोधिते धरणीतले ।

चतुष्पादं न्यसेत्पीठं नानारङ्गसुशोभिते ॥૧॥

¹અધ્યાય ૨૭મો

શ્રીનારાયણ કહે છે-હે નારદ ! પૂજક પુરુષે પ્રથમ જમીનને સરખી કરવા માટે ખોદવું, જળ છાંટવું, છાણ આદિકથી લીંપવું વિગેરે ક્રિયાએ કરીને, તથા સરખા શુદ્ધ કરેલા અને રક્તપીતાદિ વિવિધ રંગો વડે સુશોભિત કરેલા એવા ભૂતળ ઉપર ચાર પાયાવાળા પીઠ (બાજોઠ) ની સ્થાપના કરવી. ॥૧॥

अर्चकः प्राङ्मुखः पीठपादान्कोणेषु कारयेत् ।

चतुर्षु तेषु धर्मादीन् स्थापयेत्सिंहरूपिणः ॥૨॥

પૂજક જને પૂર્વદિશા તરફ મુખ રાખીને પીઠના ચાર પાયાને ચાર ખૂણામાં સ્થાપન કરવા. સ્થાપન કરેલા ચાર પાયામાં સિંહના જેવી કૂર આકૃતિવાળા ધર્માદિ ચારની સ્થાપના કરવી. ॥૨॥

૧.આ અધ્યાયમાં ક્રિયાયોગ કહેતાં, પૂજ્ય અંગદેવોની પૂજામંડળવિષે સર્વ દિશાઓમાં સ્થાપનાનો પ્રકાર યથાસ્થિત કહ્યો છે.

અગ્નૌ ધર્મ ન્યસેચ્છેવતં જ્ઞાનં શોણં ચ નૈર્ઋતે ।

વાયૌ તુ પીતં વૈરાગ્યં શ્યામમૈશ્વર્યમૈશિકે ॥૩॥

સ્થાપનનો ક્રમ બતાવે છે. અગ્નિ કોણમાં શ્વેત વર્ણવાળા ધર્મની, નૈર્ઋત કોણમાં રક્ત વર્ણવાળા જ્ઞાનની, વાયુ કોણમાં તો પીળા વર્ણવાળા વૈરાગ્યની અને ઈશાન કોણમાં શ્યામ વર્ણવાળા ઐશ્વર્યની સ્થાપના કરવી. આવા અનુક્રમથી ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય; આ ચારની સ્થાપના કરવી. ॥૩॥

મનોધીચિત્તાહङ्કારાન્ ક્રમાત્પૂર્વાદિદિક્ષ્વથ ।

વિન્યસેત્પીઠગાત્રેષુ હરિદ્રક્તસિતાસિતાન્ ॥૪॥

અનંતર પૂર્વાદિ ચાર દિશામાં રહેલાં પીઠનાં ચાર ગાત્રો કે જેને ઉપળાં નામથી લોકમાં કહેવામાં આવે છે. તેમાં નીલ વર્ણવાળા, રક્ત વર્ણવાળા, શ્વેત વર્ણવાળા અને શ્યામ વર્ણવાળા મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર; આ ચારની અનુક્રમે સ્થાપના કરવી. ॥૪॥

સ્થાપ્યા રક્તસિતશ્યામા રજઃસત્ત્વતમોગુણાઃ ।

પીઠસ્ય પટ્ટિકાયાં તુ ત્રયોઽપિ મુનિસત્તમ ! ॥૫॥

હે મુનિવર્ય ! તદનંતર પીઠની ત્રણ પટ્ટિકામાં ત્રણ ગુણોની સ્થાપના કરવી. તેમાં પૂર્વ દિશામાં વર્તતી પટ્ટિકામાં રક્તવર્ણ રજોગુણની સ્થાપના કરવી. મધ્યવર્તી પટ્ટિકામાં શ્વેતવર્ણ સત્ત્વગુણની સ્થાપના કરવી અને પશ્ચિમ દિશામાં વર્તતી પટ્ટિકામાં શ્યામવર્ણ તમોગુણની સ્થાપના કરવી. ॥૫॥

અન્તઃકરણરૂપેષુ ગાત્રેષ્વથ ચતુર્ષ્વપિ ।

વિમલાદ્યા ન્યસેચ્છક્તીર્ઘ્ને દ્વે એકૈકગાત્રકે ॥૬॥

ત્યાર પછી મન આદિક ચાર અંતઃકરણોની જેમાં સ્થાપના કરી છે એવાં ચારેય પીઠનાં ગાત્રોમાં વિમળા આદીક આઠ શક્તિઓની સ્થાપના કરવી. તેમાં વિશેષ એટલો કે એક એક ગાત્રમાં બે બે શક્તિઓની સ્થાપના કરવી. ॥૬॥

વિમલોત્કર્ષિणीति द्वे गौरङ्गयौ पूर्वतो न्यसेत् ।
 वादयन्त्यौ शुभां वीणां हरिद्वस्त्रे स्वलङ्कृते ॥७॥
 ज्ञानाक्रिये न्यसेद्याम्ये पीतवस्त्रेऽरुणद्युती ।
 एका तालं वादयन्ती मृदङ्गमपरा तथा ॥८॥
 योगाप्रह्व्यौ न्यसेत्पश्चाच्छ्यामे अरुणवाससौ ।
 सहैव मुरलीं चोभे वादयन्त्यौ पृथक्पृथक् ॥९॥
 सत्येशाने हेमवर्णे उत्तरस्यां ततो न्यसेत् ।
 श्यामांशुके वादयन्त्यावुभे ते परिवादिनीम् ॥१०॥

તેના સ્થાપનનો વિધિ સવિવેચન ચાર શ્લોકથી કહે છે—વિમળા અને ઉત્કર્ષિણી આ બે શક્તિની પૂર્વ દિશામાં વર્તતા પીઠગાત્રમાં સ્થાપના કરવી. કેવી તે શક્તિઓ ? તો ગૌર અંગવાળી, શુભ વીણાને વજાડતી, નીલ વસ્ત્રને ધારી રહેલી અને રૂડાં આભૂષણોથી આભૂષિત કરવી. દક્ષિણ દિશામાં વર્તતા પીઠગાત્રમાં જ્ઞાના અને ક્રિયા આ બે શક્તિઓની સ્થાપના કરવી. કેવી તે શક્તિઓ ? તો રક્ત કાંતિવાળી અને પીત વસ્ત્રને ધારી રહેલી કરવી. તેમાં એક જે જ્ઞાના શક્તિ છે તે તાલને વજાડતી કરવી અને બીજી જે ક્રિયા શક્તિ છે તે મૃદંગને વજાડતી કરવી. પશ્ચિમ દિશામાં વર્તતા પીઠગાત્રમાં યોગા અને પ્રહ્લી આ બે શક્તિઓની સ્થાપના કરવી. કેવી તે શક્તિઓ ? તો શ્યામ

વર્ણવાળી, રક્ત વસ્ત્રને ધારી રહેલી અને બન્ને સાથે જ રહીને પૃથક્ પૃથક્ વંશીને વજાડતી કરવી. ઉત્તર દિશામાં વર્તતા પીઠગાત્રમાં તો સત્યા અને ઈશાના આ બે શક્તિઓની સ્થાપના કરવી. કેવી તે શક્તિઓ ? તો સુવર્ણના જેવા પીળા વર્ણવાળી, શ્યામ વર્ણના વસ્ત્રોને ધારી રહેલી અને સપ્તતંત્રી વીણાને વજાડતી કરવી. આ રીતે આઠ શક્તિઓની સ્થાપના યથાસ્થાને કરવી. ॥૭-૧૦॥

અનુગ્રહાચ્ચા પટ્ટિકાયાં સ્થાપ્યૈકા ચ કૃતાઙ્ગલિઃ ।

સર્વા એતાસ્તુ કર્તવ્યા દ્વિભુજાઃ સુવિભૂષણાઃ ॥૧૧॥

ત્યાર પછી બીજી એક અનુગ્રહા નામની નવમી શક્તિની પીઠના મધ્યભાગમાં વર્તતી પટ્ટિકામાં સ્થાપના કરવી. આ શક્તિ કેવી ? તો બે હાથ જોડી રહી હોય એવી કરવી. આ નવેય શક્તિઓ બે ભુજવાળી અને સારાં આભૂષણને ધારી રહેલી કરવી. ॥૧૧॥

પીઠોપરિ સિતદ્વીપં કુર્વીત શ્વેતવાસસા ।

તન્મધ્યેઽષ્ટદલં પદ્મં કુર્વીતોજ્જ્વલકર્ણિકમ્ ॥૧૨॥

દ્વાદશાંશં પરિત્યજ્ય પદ્મક્ષેત્રસ્ય બાહ્યતઃ ।

વૃત્તૈસ્ત્રિભિસ્તસ્ય મધ્યં વિભજેત્સમભાગતઃ ॥૧૩॥

તત્રાદ્યં કર્ણિકાસ્થાનં કેસરાણાં તુ મધ્યમમ્ ।

પત્રાણાં તુ તૃતીયં સ્યાદ્દલાગ્રાણિ તુ બાહ્યતઃ ॥૧૪॥

તે પછી પીઠની ઉપર શ્વેત વસ્ત્રથી શ્વેતદ્વીપ કરવો. તેના મધ્યભાગમાં કમળ કરવું. કેવું ? તો અષ્ટ દળવાળું તથા ઉજ્જ્વળ કર્ણિકા અને કેસરોવાળું કરવું. કમળનું જે ક્ષેત્રફળ તેનો જે બારમો ભાગ તેને બાહ્યથી-દળના અગ્રભાગથી પરિત્યાગ કરીને, પછીથી કમળના મધ્ય

ભાગને ત્રણ ગોળાકાર રેખાઓ વડે સરખા વિભાગથી વિભાગ કરવો. ત્રણ પ્રકારે વિભાગ પાડેલા કમળમાં પ્રથમનો જે ભાગ તે કર્ણિકાને સ્થાને માનવો, મધ્યમ ભાગને તો કેસરોને સ્થાને માનવો, ત્રીજા ભાગને તો પત્રોને સ્થાને માનવો અને બાહ્ય જે બારમો અંશ તે દળના અગ્રસ્થાને માનવો. આ પ્રકારે કમળની ગોઠવણી કરવી. ॥૧૨-૧૪॥

परितस्तस्य च पुरं चतुर्द्वारं प्रकल्पयेत् ।

रङ्गद्रव्यैर्बहुविधैर्हरिद्रાકુ ઢ્કુમાદિभिः ॥૧૫॥

कुर्वीत तण्डुलैर्वापि तत्र पद्मादि शोभनम् ।

पद्मस्य कर्णिकां मध्ये हेमवर्णां सुशोभयेत् ॥૧૬॥

આવા વિભાગવાળા કમળની ચોતરફ ચાર દ્વાર (દરવાજા)વાળા પુરની રચના કરવી. તે પછી તે પદ્મને અને પુરને હળદર, કુંકુમ, હરિયંદન, રક્તચંદન, ગુલાલ, આદિક બહુવિધ રંગદ્રવ્યો વડે અથવા અક્ષતો વડે પણ સુશોભિત કરવું. ત્યાર પછી કમળના મધ્યમાં વર્તતી જે કર્ણિકા તેને સુવર્ણના વર્ણ જેવી શોભાયમાન કરવી. ॥૧૫-૧૬॥

शोणवर्णानि पत्राणि परितस्तस्य चार्चकः ।

कुर्यादष्टाप्यष्टदिक्षु स्वर्णवर्णानि वा मुने ! ॥૧૭॥

હે મુને ! ત્યાર પછી પૂજક જને તે કમળની ચારે બાજુ આઠ દિશામાં આઠ પત્રોની રચના કરવી. તે આઠેય પત્રો ચોમેર રક્ત વર્ણવાળાં કે સુવર્ણના જેવા વર્ણવાળાં સુશોભિત કરવાં. ॥૧૭॥

पूर्व तु गोपुरं शोणं श्यामं कुर्याच्च दक्षिणम् ।

पीतवर्णं पश्चिमं च स्फटिकाभं तथोत्तरम् ॥૧૮॥

ત્યાર પછી પૂર્વ દિશામાં વર્તતા દ્વારને તો રક્ત વર્ણવાળું કરવું, દક્ષિણ દિશામાં વર્તતા દ્વારને કૃષ્ણ વર્ણવાળું કરવું, પશ્ચિમ દિશામાં વર્તતા દ્વારને પીળા વર્ણવાળું કરવું અને ઉત્તર દિશામાં વર્તતા દ્વારને તો સ્ફટિકમણિ જેવા ધોળા વર્ણવાળું કરવું. ॥૧૮॥

અન્તરાલે ચ પુષ્પાણિ ચિત્રાણિ પુરપદ્મયોઃ ।

કૃત્વા મધ્યેઽથ શ્રીકૃષ્ણં તદ્વામે રાધિકાં ન્યસેત્ ॥૧૯॥

તે પછી પુર અને પદ્મનો અંતરાળ જે પદ્મ થકી બાહેરનો અને પુર થકી અંદરનો અવકાશ તેમાં વિવિધ વર્ણવાળાં પુષ્પો કરવાં. ત્યાર પછી કમળની અંદર વર્તતો જે કર્ણિકાનો ગર્ભભાગ તેમાં પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળી શ્રીકૃષ્ણપ્રતિમાની સ્થાપના કરવી અને તેમના વામભાગમાં પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળી રાધાપ્રતિમાની સ્થાપના કરવી. ॥૧૯॥

રાધાકૃષ્ણસ્યાસ્ય તતઃ પૃષ્ઠે સઙ્કર્ષણં ન્યસેત્ ।

ચતુર્બાહું ધૃતચ્છત્રં ગૌરાઙ્ગં નીલવાસસમ્ ॥૨૦॥

સ્થાપેલા રાધાકૃષ્ણના પાછલા ભાગમાં પ્રતિમારૂપ સંકર્ષણ સ્થાપવા. કેવા ? તો ચાર બાહુવાળા, ગૌર અંગવાળા, નીલ વસ્ત્રવાળા અને શ્રીકૃષ્ણ ઉપર છત્રને ધારી રહેલા કરવા. ॥૨૦॥

દક્ષે ન્યસેદ્ભગવતઃ પ્રદ્યુમ્નં પીતવાસસમ્ ।

ચતુર્ભુજં ઘનશ્યામં ધૃત્વા ચામરમાસ્થિતમ્ ॥૨૧॥

ભગવાનના જમણા ભાગમાં પ્રતિમારૂપ પ્રદ્યુમ્ન સ્થાપવા. કેવા ? તો ચાર ભુજાવાળા, મેઘના વર્ણ જેવા શ્યામ, પીળાં વસ્ત્રને ધારી રહેલા અને હાથમાં ચામરને ધારી રહેલા કરવા. ॥૨૧॥

વામેऽનિરુદ્ધં ચ હરેર્ન્યસેદરુણવાસસમ્ ।

ઇન્દ્રનીલમણિશ્યામં સંસ્થિતં ધૃતચામરમ્ ॥૨૨॥

ભગવાનના ડાબા ભાગમાં પ્રતિમારૂપ અનિરુદ્ધ સ્થાપવા. કેવા? તો ઈન્દ્રનીલમણિ જેવા શ્યામ વર્ણવાળા, રક્ત વસ્ત્રોને ધારી રહેલા અને હાથમાં ચામરને ધારી રહેલા કરવા. ॥૨૨॥

ત્રયોऽપ્યેતે તુ કર્તવ્યા નાનાલङ્કારશોભિતાઃ ।

અનર્ધ્યરત્નમુક્તુ ટાસ્તારુણ્યેન મનોહરાઃ ॥૨૩॥

આ ત્રણેયને પણ નાનાવિધ અલંકારો વડે સુશોભિત અને રત્નજડિત મુકુટને ધારી રહેલા અને તરુણ વયને લીધે સર્વના મનને હરનારા કરવા. ॥૨૩॥

તતોઽવતારાંસ્તુ હરેઃ કેસરેષ્વણસુ ક્રમાત્ ।

एकैकस्मिन्त्यસેद् द्वौ द्वावष्टस्वेवं हि षोडश ॥૨૪॥

તે પછી ભગવાનના પ્રતિમારૂપ વામનાદિ અવતારોની ક્રમજનાં આઠ કેસરોમાં પૂર્વાદિ દિશાના ક્રમથી જ સ્થાપના કરવી. તેમાં વિશેષ એટલો કે-એક એક કેસરમાં બે બે અવતારો સ્થાપવા. એમ સ્થાપતા આઠ સ્થાનોમાં મળીને સોળની સ્થાપના થઈ રહે. ॥૨૪॥

સ્થાપયેદ્વામનં બુદ્ધં પૂર્વસ્મિન્કેસરેઽગ્રતઃ ।

घनश्यामावुभौ ह्येतौ करुणौ ब्रह्मचारिणौ ॥૨૫॥

सितांशुकौ करे दक्षे बिभ्रतौ फुल्लपङ्कजम् ।

अभयं वामहस्ते च शान्तौ यज्ञोपवीतिनौ ॥૨૬॥

તેમના સ્થાપનનો ક્રમ વીશ શ્લોકથી કહે છે-પૂર્વના કેસરમાં વામન તથા બુદ્ધ આ બે અવતારની સ્થાપના કરવી. કેવા ? તો

મેઘસમાન શ્યામ વર્ણવાળા, કરુણાથી ભરપુર, વર્ણિવેષમાં વર્તતા, શ્વેત વસ્ત્રને ધારી રહેલા, ઉપવીતને ધારી રહેલા, શાંતમૂર્તિવાળા અને જમણા હાથમાં પ્રકૃલિત કમળને અને ડાબા હાથમાં અભયને ધારી રહેલા એવા કરવા. ॥૨૫-૨૬॥

કલ્પિનં પર્શુરામં ચ વહ્નિકોણેઽથ વિન્યસેત્ ।

ખડ્ગપાણિસ્તત્ર કલ્પી પર્શુપાણિસ્તથાપરઃ ॥૨૭॥

ઉમૌ ગૌરૌ ચ તામ્રાક્ષૌ જટિલૌ સિતવાસસૌ ।

યજ્ઞોપવીતિનૌ કાર્યૌ ત્યક્તક્રોધમહારયૌ ॥૨૮॥

અનંતર- અગ્નિ-કોણમાં આવેલા કેસરમાં કલ્કી તથા પરશુરામ આ બે અવતારની સ્થાપના કરવી. કેવા ? તો ગૌર અંગવાળા, લાલ લોચનવાળા, મસ્તકે જટામંડળને ધારી રહેલા, શ્વેત વસ્ત્રને ધારી રહેલા, યજ્ઞોપવીતને ધારી રહેલા અને ક્રોધના મહાવેગે રહિત શાંત એવા કરવા. તેમાં કલ્કીના હાથમાં ખડ્ગ ધરાવવું અને પરશુરામના હાથમાં ફરશી ધરાવવી. ॥૨૭-૨૮॥

હયગ્રીવવરાહૌ ચ સ્થાપયેદ્યામ્યકેસરે ।

હયગ્રીવો હયાસ્યઃ સ્યાન્નરાઙ્ગશ્ચ ચતુર્ભુજઃ ॥૨૯॥

શઙ્ખાદિભૃત્સ્વર્ણવર્ણો ધૃતદિવ્યસિતામ્બરઃ ।

વરાહસ્તુ વરાહાસ્યો નરાઙ્ગઃ સ્યાચ્ચતુર્ભુજઃ ॥૩૦॥

શઙ્ખચક્રગદાબ્જાનિ દધત્પીતામ્બરં તથા ।

મધુપિન્નલવર્ણશ્ચ કર્તવ્યો દ્વિભુજોઽથવા ॥૩૧॥

તે પછી દક્ષિણ દિશામાં રહેલા કેસરમાં હયગ્રીવ તથા વરાહ આ બે અવતારની સ્થાપના કરવી. તેમાં હયગ્રીવ કેવા ? તો અશ્વના

જેવા મુખવાળા, મુખ થકી અન્ય ભાગમાં પુરુષના જેવા આકારવાળા, ચાર ભુજાવાળા, સુવર્ણના જેવા વર્ણવાળા, શંખાદિ ચાર આયુધોને ચાર હાથમાં ધારી રહેલા અને દિવ્ય શ્વેત અંબરને ધારી રહેલા કરવા. વરાહ કેવા ? તો વરાહના જેવા મુખવાળા, મુખ થકી બીજા ભાગમાં નરના જેવી આકૃતિવાળા, ચાર ભુજાવાળા, મહુડાના વૃક્ષનાં જે પુષ્પો તેના જેવા પીળા વર્ણવાળા, શંખ ચક્ર ગદા પદ્મ આ ચાર આયુધોને ચાર હાથમાં ધારી રહેલા અને પીતાંબરને ધારી રહેલા કરવા અથવા દ્વિભુજ કરવા. ॥૨૯-૩૧॥

મત્સ્યકૂર્મૌ નૈર્ઋતે ચ સ્થાપયેત્કેસરે તતઃ ।

કટેરધસ્તદાકારાવૂર્ધ્વ તૌ તુ નરાકૃતી ॥૩૨॥

વામે શઙ્ખં ગદાં દક્ષે પાણૌ ચ દધતાવુભૌ ।

શ્યામસુન્દરદેહૌ ચ કર્તવ્યૌ ધૃતભૂષણૌ ॥૩૩॥

તે પછી નૈર્ઋત-કોણમાં રહેલા કેસરમાં મત્સ્ય તથા કૂર્મ આ બે અવતારો સ્થાપવા. કેવા ? તો કટિ થકી નીચેના ભાગમાં મત્સ્ય કૂર્મના જેવી આકૃતિવાળા, કટિ થકી ઉપલા ભાગમાં તો પુરુષના જેવી આકૃતિવાળા, ડાબા હાથમાં શંખ અને જમણા હાથમાં ગદાને ધારી રહેલા, મેઘ જેવા શ્યામસુંદર શરીરવાળા અને આભૂષણોને ધારી રહેલા કરવા. ॥૩૨-૩૩॥

ધન્વન્તરિં નૃસિંહં ચ પશ્ચિમે કેસરે ન્યસેત્ ।

ધન્વન્તરિઃ શુક્લવાસા ગૌરાઙ્ગોઽમૃતકુમ્ભધૃત્ ॥૩૪॥

સિંહવક્રો નૃસિંહસ્તુ નૃદેહઃ કેસરાન્વિતઃ ।

નીલોત્પલાભો દ્વિભુજો ગદાચક્રધરો ભવેત્ ॥૩૫॥

તે પછી પશ્ચિમ દિશામાં વર્તતા કેસરમાં ધન્વંતરી તથા નૃસિંહ આ બે અવતારો સ્થાપવા. તેમાં ધન્વંતરી કેવા ? તો શ્વેત વસ્ત્રને ધારી રહેલા, ગૌર અંગવાળા, હાથમાં અમૃતકળશને ધારી રહેલા કરવા. નૃસિંહ કેવા ? તો સિંહના જેવા મુખવાળા, મુખ થકી બીજા ભાગમાં પુરુષના જેવી આકૃતિવાળા, નીલ કમળ જેવા શ્યામ વર્ણવાળા, બે ભુજાવાળા, ગદા ચક્રને ધારી રહેલા અને સિંહના જેવી કેશવાળીને ધારી રહેલા કરવા. ॥૩૪-૩૫॥

વાયૌ ન્યસેદુભૌ હંસદત્તાત્રેયૌ જટાધરૌ ।

યોગિવેષૌ સિતૌ દણ્ડકમણ્ડલુકરૌ તથા ॥૩૬॥

ત્યાર પછી વાયુ-કોણમાં વર્તતા કેસરમાં હંસ તથા દત્તાત્રેય આ બે અવતારો સ્થાપવા. કેવા ? તો મસ્તકે જટાને ધારી રહેલા, યોગીના જેવા વેષવાળા, શ્વેત શરીરવર્ણવાળા અને હાથમાં દંડ તથા કમંડળને ધારી રહેલા કરવા ॥૩૬॥

ઉત્તરે કેસરે વ્યાસં ન્યસેદ્ગણપતિં તતઃ ।

તત્ર વ્યાસો વિશાલાક્ષઃ કૃષ્ણવર્ણઃ સિતામ્બરઃ ॥૩૭॥

દ્વિભુજો ધૃતવેદશ્ચ સુપિશઙ્ગજટાધરઃ ।

સિતયજ્ઞોપવીતશ્ચ કર્તવ્યઃ સપવિત્રકઃ ॥૩૮॥

ગજાસ્ય એકદન્તશ્ચ રક્તો ગણપતિર્ભવેત્ ।

રક્તામ્બરધરશ્ચૈવ નાગયજ્ઞોપવીતવાન્ ॥૩૯॥

તુન્દિલશ્ચ ચતુર્બાહુઃ પાશાઙ્કુશવરાન્દધત્ ।

કરેણૈકેન ચ દધદ્રમ્યાં પુસ્તકલેખિનીમ્ ॥૪૦॥

તે પછી ઉત્તર દિશામાં આવેલા કેસરમાં વ્યાસ તથા ગણપતિ આ બે અવતારો સ્થાપવા. તેમાં વ્યાસ કેવા ? તો વિશાળ લોચનવાળા, કૃષ્ણ વર્ણવાળા, શ્વેત વસ્ત્રને ધારી રહેલા, બે ભુજવાળા, વેદને ધારી રહેલા, પીળી જટાને ધારી રહેલા, શ્વેત ઉપવીતને ધારી રહેલા અને દર્ભનિર્મિત પવિત્રાંને આંગળીઓમાં આભૂષણ તરીકે ધારી રહેલા કરવા. ગણપતિ કેવા ? તો ગજના જેવા મુખવાળા, એક દાંતવાળા, રક્ત અંગવાળા, રક્ત વસ્ત્રને ધારી રહેલા, નાગને યજ્ઞોપવીતની પેઠે ધારી રહેલા, ઉન્નત ઉદરવાળા, ચાર ભુજવાળા, ત્રણ હાથમાં પાશ, અંકુશ અને વરદાન આ ત્રણને ધારી રહેલા અને એક હાથમાં પુસ્તક લખવાની રમણીય કલમને ધારી રહેલા કરવા. ॥૩૭-૪૦॥

ન્યસેત્કેસર ईशाने कपिलं पूजकस्ततः ।

सनत्कुमारं च मुनिं नैष्ठिकब्रह्मचारिणम् ॥૪૧॥

शुक्लाङ्गः कपिलः कार्यो धृतचारुसिताम्बरः ।

दधत्कराभ्यामम्भोजमभयं शान्तविग्रहम् ॥૪૨॥

पञ्चवार्षिकबालाभो दिग्वस्त्रोऽल्पजटाधरः ।

सनत्कुमारश्च मुनिः कर्तव्यः पूजकेन तु ॥૪૩॥

ત્યાર પછી પૂજકે ઈશાન-કોણમાં આવેલા કેસરમાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીના જેવા વેષવાળા કપિલ તથા સનત્કુમાર મુનિઓ સ્થાપવા. તેમાં કપિલ મુનિ કેવા ? તો શ્વેત શરીરવર્ણવાળા, સુંદર શ્વેત વસ્ત્રને ધારી રહેલા, હાથમાં કમળ તથા અભયને ધારી રહેલા અને ધ્યાનથી ઉપશમ સ્થિતિરૂપ દેહાકૃતિને ધારી રહેલા કરવા. સનત્કુમાર મુનિ કેવા ? તો પાંચ વર્ષના બાળક જેવા, દિગંબર (નગ્ન) અને મસ્તકે નાની જટાવાળા કરવા. ॥૪૧-૪૩॥

સંસ્થાપ્ય કેસરેષ્વિત્થં દેવતાઃ પઙ્કજસ્ય તુ ।

ન્યસેચ્ચ દલમધ્યેષુ પાર્ષદાનર્ચકોઽષ્ટસુ ॥૪૪॥

આ પ્રકારે પૂજક પુરુષે કમળનાં આઠ કેસરોમાં તો યુગલભૂત અવતારરૂપ વરાહાદિ દેવોને સ્થાપીને, પછી કમળપત્રના આઠ મધ્ય ભાગોમાં વિશ્વક્ષેન વિગેરે સોળ પાર્ષદોની સ્થાપના કરવી. ॥૪૪॥

વિષ્વક્ષેનં ચ ગરુડં તત્રાદૌ પૂર્વતો ન્યસેત્ ।

તતો દક્ષક્રમેણૈવ પ્રબલં ચ બલં ન્યસેત્ ॥૪૫॥

કુમુદં કુમુદાક્ષં ચ સુનન્દં નન્દમેવ ચ ।

શ્રુતદેવં જયન્તં ચ વિન્યસેદ્વિજયં જયમ્ ॥૪૬॥

તતઃ પ્રચણ્ડં ચણ્ડં ચ પુષ્પદન્તં ચ સાત્ત્વમ્ ।

દ્વૌ દ્વાવેવં ક્રમેણૈવ સ્થાનેષ્વષ્ટસુ વિન્યસેત્ ॥૪૭॥

તેનો ક્રમ ચાર શ્લોકથી કહે છે- પાર્ષદોના સ્થાપનવિધિમાં પ્રથમ જ પૂર્વ દિશામાં વર્તતા દળમધ્યભાગમાં વિશ્વક્ષેન તથા ગરુડની સ્થાપના કરવી. તે પછી અગ્નિકોણને આરંભીને પ્રદક્ષિણા ક્રમથી જ પ્રબળ તથા બળની સ્થાપના કરવી. એટલે અગ્નિ કોણમાં વર્તતા દળમધ્યભાગમાં પ્રબળ તથા બળ પાર્ષદની સ્થાપના કરવી. તે પછી દક્ષિણ દિશામાં આવેલા દળમધ્યભાગમાં કુમુદ તથા કુમુદાક્ષ પાર્ષદની સ્થાપના કરવી. તે પછી નૈઋત-કોણમાં આવેલા દળમધ્યભાગમાં સુનંદ તથા નંદ પાર્ષદની સ્થાપના કરવી. તે પછી પશ્ચિમ દિશામાં રહેલા દળમધ્યભાગમાં શ્રુતદેવ તથા જયંત પાર્ષદની સ્થાપના કરવી. તે પછી વાયુ-કોણમાં વર્તતા દળમધ્યભાગમાં વિજય તથા જય પાર્ષદની સ્થાપના કરવી. ત્યાર પછી ઉત્તર દિશામાં વર્તતા

દળમધ્યભાગમાં પ્રચંડ તથા ચંડ પાર્ષદની સ્થાપના કરવી. તે પછી ઈશાન-કોણમાં આવેલા દળમધ્યભાગમાં પુષ્પદંત તથા સાત્વત પાર્ષદની સ્થાપના કરવી. આવા અનુક્રમથી જ આઠ દળ મધ્યભાગોમાં બે બે પાર્ષદો સ્થાપવા. ॥૪૫-૪૭॥

चतुर्भुजाः सर्व एते शङ्ख्यब्जगदाधराः ।

कार्याः किरीटिनः श्यामाः पीतवस्त्राः सुभूषणाः ॥૪૮॥

આ સમસ્ત પાર્ષદો કેવા? તો ચાર ભુજવાળા, ચાર ભુજમાં શંખ, ચક્ર, કમળ, ગદા આ ચાર આયુધોને ધારી રહેલા, મસ્તકે મુકુટને ધારી રહેલા, શ્યામ શરીરવર્ણવાળા, પીળાં વસ્ત્રને ધારી રહેલા અને સારાં આભૂષણોને ધારી રહેલા કરવા. ॥૪૮॥

दलमध्यान्तरालेषु सिद्धीरष्टसु विन्यसेत् ।

नानामङ्गलवाद्यानां वादने निपुणाः क्रमात् ॥૪૯॥

अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ।

ईशिता वशिता चैवाष्टमी कामावसायिता ॥૫૦॥

एताः सुवर्णवर्णाभाः सर्वाभरणभूषिताः ।

वेणुवीणादिहस्ताश्च कर्तव्याश्चित्रवाससः ॥૫૧॥

ત્યાર પછી કમળના ત્રીજા ભાગમાં આવેલાં જે દળો તેના જે મધ્યભાગો તેના આઠ અંદરના (વચલા) અવકાશોમાં, એટલે દિશા તથા કોણભાગમાં રહેલાં પત્રો થકી બહારના અવકાશમાં પૂર્વાદિ દિશાના ક્રમથી અણિમાદિ અષ્ટસિદ્ધિઓની સ્થાપના કરવી. તે એવી રીતે કે પૂર્વ દિશા અને અગ્નિ-કોણમાં રહેલા બે દળોના અંતર (વચલા) અવકાશમાં અણિમા સિદ્ધિ સ્થાપવી. અગ્નિ-કોણ અને

દક્ષિણદિશામાં રહેલાં બે દળોના અવાંતર અવકાશમાં લઘિમા સિદ્ધિ સ્થાપવી. દક્ષિણ દિશા અને નૈર્ઋત કોણમાં રહેલાં બે દળોના અવાંતર અવકાશમાં પ્રાપ્તિ સિદ્ધિ સ્થાપવી. નૈર્ઋત કોણ અને પશ્ચિમ દિશામાં આવેલાં બે દળોના અવાંતર અવકાશમાં પ્રાકામ્ય સિદ્ધિ સ્થાપવી. પશ્ચિમ દિશા અને વાયુ-કોણમાં આવેલાં જે બે દળો તેના અવાંતર અવકાશમાં મહિમા સિદ્ધિ સ્થાપવી. વાયુ-કોણ અને ઉત્તર દિશામાં વર્તતાં જે દળો તેના અંદર અવકાશમાં ઈશિતા સિદ્ધિ સ્થાપવી. ઉત્તર દિશા અને ઈશાન-કોણમાં વર્તતાં જે બે દળો તેના અવાંતર અવકાશમાં વશિતા સિદ્ધિ સ્થાપવી. ઈશાન કોણ અને પૂર્વ-દિશામાં વર્તતાં જે બે દળો તેના અવાંતર અવકાશમાં કામાવસાયિતા સિદ્ધિ સ્થાપવી. આવા અનુક્રમથી આઠ સિદ્ધિઓ સ્થાપવી. આ સિદ્ધિઓ કેવી ? તો નાનાવિધ માંગલિક વાજિંત્રોને વજાડવામાં બહુ નિપુણ, સુવર્ણના જેવા પીળા વર્ણવાળી, સમગ્ર આભરણો વડે અલંકૃત, વેણુ વીણા વિગેરે વાદ્યોને હાથમાં ધારી રહેલી અને વિચિત્ર વસ્ત્રોને ધારી રહેલી રમણીય કરવી. ॥૪૮-૫૧॥

दलाग्रेष्वष्टसु ततो वेदाञ्छास्त्राणि च न्यसेत् ।

तत्र वेदान् न्यसेद्विष्णु शास्त्राणि तु विदिक्षु सः ॥५२॥

ત્યાર પછી પૂજકે કમળના ત્રીજા ભાગમાં રહેલા જે દળો તેના આઠ અગ્ર ભાગોમાં ચાર વેદો અને ચાર શાસ્ત્રોની સ્થાપના કરવી. તેમાં ચાર વેદોની ચાર દિશામાં સ્થાપના કરવી અને ચાર શાસ્ત્રોની તો ચાર વિદિશા (કોણભાગ) માં સ્થાપના કરવી. ॥૫૨॥

पूर्वे न्यसेत्तु ऋ ग्वेदमक्षमालाधरं सितम् ।

खर्वं लम्बोदरं सौम्यं पद्मनेत्रं सिताम्बरम् ॥५३॥

તેના સ્થાપનનો પ્રકાર જ સવિવેચન નવ શ્લોકથી કહે છે -
 પૂર્વ દિશામાં વર્તતો જે કમળદળનો અગ્રભાગ તેમાં ઋગ્વેદની સ્થાપના
 કરવી. કેવો વેદ ? તો અક્ષમાળાને ધારી રહેલો, શ્વેત વર્ણવાળો,
 વામનદેહવાળો, લાંબા મોટા ઉદરવાળો, શાંતમૂર્તિ, કમળ જેવાં
 નેત્રવાળો અને શ્વેત વસ્ત્રને ધારી રહેલો કરવો. (અક્ષશબ્દથી
 તુલસીમણિગણો અને કમલમણિગણો ગ્રહણ કરવા, તેનાથી બનાવેલી
 માળા તે અક્ષમાળા જાણવી. “યે કણ્ઠલગ્નતુલસીનલીનાક્ષમાલા”
 એમ પદ્મપુરાણમાં કહ્યું છે.) ॥૫૩॥

યામ્યે ન્યસેદ્યજુર્વેદં મધ્યમાઙ્ગં કૃશોદરમ્ ।

પિઙ્ગાક્ષં સ્થૂલકણ્ઠં ચ પીતં ચારુણવાસસમ્ ॥૫૪॥

અક્ષસ્રજં કરે વામે દક્ષે વજ્રં ચ બિઘ્રતમ્ ।

પશ્ચિમે સામવેદં ચ પ્રાંશુમાદિત્યવર્ચસમ્ ॥૫૫॥

દક્ષેઽક્ષમાલાં વામે ચ ધૃતવન્તં કરે દરમ્ ।

સ્વર્ણવસ્ત્રં વિશાલાક્ષં વિન્યસેદ્વાયનોદ્યતમ્ ॥૫૬॥

ત્યાર પછી દક્ષિણ દિશામાં આવેલા દલાગ્રભાગમાં યજુર્વેદની
 સ્થાપના કરવી. કેવો તે વેદ ? તો મધ્યમ (બહુ મોટું નહિ, તેમ બહુ
 નાનું નહિ એવા) શોભિત અંગવાળો, કૃશ ઉદરવાળો, પીળા
 નેત્રવાળો, સ્થૂળ (જાડા)કંઠવાળો, પીળા શરીરવર્ણવાળો, રાતાં
 વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, ડાબા હાથમાં અક્ષમાળા (તુલસીમાળા કે
 કમળમાળા) ને ધારી રહેલો અને જમણા હાથમાં વજ્રને ધારી રહેલો
 કરવો. તે પછી પશ્ચિમ દિશામાં રહેલા દળાગ્રભાગમાં સામવેદની
 સ્થાપના કરવી. કેવો તે વેદ ? તો ઉન્નત શરીરવાળો, સૂર્યના જેવી

કાંતિવાળો, જમણા હાથમાં અક્ષમાળા ને ધારી રહેલો, ડાબા હાથમાં શંખને ધારી રહેલો, સુવર્ણના જેવાં પીળાં વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, વિશાળ નેત્રવાળો અને ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરવામાં ઉદ્યમી કરવો. ॥૫૪-૫૬॥

અથર્વાણં ન્યસેત્સૌમ્યે સિતાઙ્ગં નીલવાસસમ્ ।

વામેઽક્ષસૂત્રં દક્ષે ચ खट्वाङ्गं बिभ्रतं करे ।

वहन्योजसं च ताम्राक्षं वयसा स्थविरं तथा ॥૫૭॥

ત્યાર પછી ઉત્તર દિશામાં વર્તતા દળાગ્રભાગમાં અથર્વ વેદની સ્થાપના કરવી. કેવો તે વેદ ? તો શ્વેત શરીરવાળો, નીલ વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, ડાબા હાથમાં અક્ષસૂત્ર (તુલસીમાળા કે કમળમાળા) ને અને જમણા ખટ્વાંગ (ખાટલાનું એક અંગ ઈસ ઉપજું) ને ધારી રહેલો, અગ્નિ જેવો તેજસ્વી, રક્ત નેત્રવાળો અને અવસ્થાએ વૃદ્ધ કરવો. ॥૫૭॥

अग्निकोणे धर्मशास्त्रं न्यसेच्च कमलासनम् ।

श्वेतं च बिभ्रतं दोर्भ्यां मुक्तामालां तथा तुलाम् ॥૫૮॥

તે પછી અગ્નિ-કોણમાં વર્તતા દળના અગ્રભાગમાં ધર્મશાસ્ત્રની સ્થાપના કરવી. કેવું તે શાસ્ત્ર ? તો શ્વેત શરીરવર્ણવાળું, કમળાસન ઉપર વિરાજમાન અને બે હાથમાં મોતીની માળા અને તુલા (ત્રાજવું) ને ધારી રહેલું કરવું. ॥૫૮॥

दीर्घकेशनखं सांख्यं नैर्ऋते तुन्दिलं न्यसेत् ।

जपमालां च दण्डं च कराभ्यां बिभ्रतं सितम् ॥૫૯॥

ત્યાર પછી નૈર્ઋત-કોણમાં વર્તતા દળાગ્રભાગમાં સાંખ્ય શાસ્ત્રની સ્થાપના કરવી. કેવું તે શાસ્ત્ર ? તો લાંબા કેશ-નખવાળું, મોટા ઉંચા પેટવાળું, શ્વેત વર્ણવાળું, બે હાથમાં જપમાળા તથા દંડને ધારી રહેલું એવું કરવું. ॥૫૯॥

ન્યસેદ્વાયૌ તતો યોગં સ્વર્ણવર્ણ કૃશોદરમ્ ।

ઋન્યસ્તકરદ્વન્દ્વં સ્વનાસાગ્રકૃતેક્ષણમ્ ॥૬૦॥

ત્યાર પછી વાયુ-કોણમાં વર્તતા દળાગ્રભાગમાં યોગશાસ્ત્રની સ્થાપના કરવી. કેવું તે શાસ્ત્ર ? તો સુવર્ણના જેવા વર્ણવાળું, કૃશ ઉદરવાળું, સાથળ ઉપર બન્ને હાથને ધારી રહેલું અને પોતાની નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર નેત્રવૃત્તિને ધારી રહેલું કરવું. ॥૬૦॥

પञ्ચરાત્રં તથેશાને ધવલં વનમાલિ ચ ।

ન્યસેત્કરાખ્યાં દધતમક્ષમાલાં ચ લાઙ્ગલમ્ ॥૬૧॥

ત્યાર પછી ઈશાન-કોણમાં વર્તતા દલાગ્રભાગમાં પંચરાત્ર શાસ્ત્રની સ્થાપના કરવી. કેવું તે શાસ્ત્ર ? તો શ્વેત વર્ણવાળું, વનમાળાને ધારી રહેલું, હાથમાં અક્ષમાળા (તુલસીમાળા કે કમળમાળા) ને તથા હળને ધારી રહેલું કરવું ॥૬૧॥

एषां चतुर्णां वासांसि श्वेतसूक्ष्मघनानि च ।

कर्तव्यानि तथाक्षीणि पद्मपत्रાયतानि च ॥૬૨॥

આ ચારેય શાસ્ત્રોના વસ્ત્રો, શ્વેત સૂક્ષ્મ અને ઘાટાં કરવાં તથા નેત્રો, કમળપત્ર જેવાં દીર્ઘ કરવાં. ॥૬૨॥

अग्राणामन्तरालेषु महर्षीश्च सयोषितः ।

विन्यसेत्પઠતો वेदान्पूर्वाग्नेयाद्यनुक्रमात् ॥૬૩॥

ત્યાર પછી કમળના ત્રીજા ભાગમાં રહેલાં જે પત્રો તેના જે અગ્રભાગો તેના જે અવકાશો તેમાં પૂર્વ દિશા અને અગ્નિકોણ ઈત્યાદિ અનુક્રમથી વેદોનો પાઠ કરતા અને પોતપોતાની પત્નીઓએ સહિત એવા આઠ મહર્ષિઓની સ્થાપના કરવી. ॥૬૩॥

મરીચિ કલયા યુક્તમત્રિ ચાપ્યનસૂયયા ।

શ્રદ્ધયાઙ્ગિસં સાકં પુલસ્ત્યં ચ હવિર્ભુવા ॥૬૪॥

ગત્યા યુક્તં ચ પુલહં ક્રિયયા ચ સહ ક્રતુમ્ ।

હ્યાત્યા ભૃગુમરુન્ધત્યા વસિષ્ઠં સહ વિન્યસેત્ ॥૬૫॥

દ્વિભુજાઃ સર્વ એવૈતે જટાશ્મશ્રુધરાઃ કૃશાઃ ।

કાર્યાસ્તપસ્વિનો દણ્ડાન્દધતશ્ચ કમણ્ડલૂન્ ॥૬૬॥

તેમના સ્થાપનનો પ્રકાર વિવેચન કરી કહે છે-પૂર્વ દિશા અને અગ્નિ-કોણમાં રહેલા કમળપત્રના જે બે અગ્રભાગો તેનો જે અવાંતર અવકાશ તેમાં કળા નામની પત્નીએ સહિત મરીચિ ઋષિની સ્થાપના કરવી. તે પછી અગ્નિ-કોણ અને દક્ષિણ દિશામાં વર્તતા પત્રના જે બે અગ્રભાગો તેના અવાંતર અવકાશમાં અનસૂયા પત્નીની સાથે અત્રિ ઋષિની સ્થાપના કરવી. તે પછી દક્ષિણ દિશા અને નૈઋત્ય કોણમાં આવેલા પત્રના જે બે અગ્રભાગો તેના અવાંતર અવકાશમાં શ્રદ્ધા પત્નીની સાથે અંગિરા ઋષિની સ્થાપના કરવી. તે પછી નૈઋત્ય કોણ અને પશ્ચિમ દિશામાં રહેલા પત્રના જે બે અગ્રભાગો તેના અવાંતર અવકાશમાં હવિર્ભૂ નામની ભાર્યાએ સહિત પુલસ્ત્ય ઋષિની સ્થાપના કરવી. તે પછી પશ્ચિમ દિશા અને વાયુ કોણમાં આવેલા પત્રના જે બે અગ્રભાગો તેના અવાંતર અવકાશમાં ગતિ નામની ભાર્યા સાથે પુલહ ઋષિની સ્થાપના કરવી. તે પછી વાયુ-કોણ અને ઉત્તર દીશામાં

આવેલા પત્રના જે બે અગ્રભાગો તેના અવાંતર અવકાશમાં ક્રિયા નામની પત્નીની સાથે ક્રતુ ઋષિની સ્થાપના કરવી. તે પછી ઉત્તર દીશા અને ઈશાન-કોણમાં આવેલા પત્રના જે બે અગ્રભાગો તેના અવાંતર (વચલા) અવકાશમાં ખ્યાતિ નામની ભાર્યા સાથે ભૃગુ ઋષિની સ્થાપના કરવી. તે પછી ઈશાન-કોણ અને પૂર્વ દિશામાં આવેલા પત્રના જે બે અગ્રભાગો તેના અવાંતર અવકાશમાં અરુંધતી પત્ની સાથે વસિષ્ઠ ઋષિની સ્થાપના કરવી. આ સર્વે મહર્ષિઓ કેવા ? તો બે ભુજાવાળા, કૃશ શરીરવાળા, તપસ્વિના જેવા વેષવાળા, મસ્તકે જટા અને મુખભાગમાં દાઢી-મૂંછને ધારી રહેલા અને દંડ તથા કમંડળને ધારી રહેલા કરવા. ॥૬૪-૬૬॥

પદ્માદ્વહિર્ન્યસેચ્ચાષ્ઠૌ દિશાસુ વિદિશાસુ ચ ।

દિક્પાલાનિન્દ્રપ્રમુખાન્ સહયાનાન્ યથાદિશમ્ ॥૬૭॥

ત્યાર પછી ચાર દિશાઓમાં અને ચાર વિદીશાઓમાં (ખૂણામાં) પોતપોતાનાં વાહનોમાં બેઠેલા ઇન્દ્રાદિ આઠ દિક્પાળોની પોતપોતાની દિશાને નહિ ઉલ્લંઘન કરીને, કમળ થકી બહાર એટલે દળના અગ્રભાગના ઉપરિતન પ્રદેશમાં સ્થાપના કરવી. ॥૬૭॥

પ્રાચ્યામૈરાવતારૂઢં ન્યસેદિન્દ્રં ચતુર્ભુજમ્ ।

વજ્રાઙ્કુ શામ્બુજવરાન્ દધતં સ્વર્ણસન્નિભમ્ ॥૬૮॥

કૌસુમ્ભરમ્યવસનં નાનાલક્ષ્ણશોભિતમ્ ।

શોળાપાઙ્ગં વિશાલાક્ષં સર્વલક્ષણલક્ષિતમ્ ॥૬૯॥

તેમના સ્થાપનનો પ્રકાર વિવેચન કરીને ૧૯ શ્લોકથી કહે છે— પૂર્વ દિશામાં આવેલા જે દળાગ્રભાગો તેના ઉપરિતન બાહ્ય પ્રદેશમાં

ઈન્દ્રની સ્થાપના કરવી. કેવો ઈન્દ્ર ? તો ઐરાવત હાથી ઉપર બેઠેલો, ચાર ભુજાવાળો, ચાર ભુજમાં વજ્ર, અંકુશ, કમળ અને વરને ધારી રહેલો, સુવર્ણના જેવા શરીરવર્ણવાળો, રમણીય કસુંબલ વસ્ત્રને ધારી રહેલો, નાનાવિધ અલંકારો વડે સુશોભિત, રક્ત અપાંગ (નેત્રના પ્રાંત ભાગો) વાળો, વિશાળ નેત્રવાળો અને સર્વ લક્ષણોએ સંપન્ન એવો કરવો. ॥૬૮-૬૯॥

અગ્નિકોણે ન્યસેદર્ગિન તામ્રવર્ણ ચતુર્ભુજમ્ ।

દધાનં પાણિભિશ્ચૈવ શૂલં શક્તિં સુચં સુવમ્ ॥ ૭૦॥

ચતુઃશુકે હૈમરથે નિષણ્ણં વાયુસારથિમ્ ।

ત્રિનેત્રં ધૂમ્રવસનં પિઙ્ગશ્મશ્રુજટેક્ષણમ્ ॥ ૭૧॥

ત્યાર પછી અગ્નિ-કોણમાં વર્તતા દલાગ્રભાગોના ઉપરિતન બાહ્ય પ્રદેશમાં અગ્નિદેવની સ્થાપના કરવી. કેવો અગ્નિ ? તો તાંબાના જેવા શરીર વર્ણવાળો, ચાર ભુજાવાળો, ચાર હાથમાં ત્રિશૂળ, શક્તિ સ્ત્રુય અને સ્ત્રુવ (ઘી સિંચન કરવાનું મોટું નાનું સાધન) ને ધારી રહેલો, ચાર પોપટ જેને જોડેલા છે એવા સુવર્ણમય રથમાં બેઠેલો, વાયુ જેનો સારથિ છે, ત્રણ નેત્રવાળો, ધૂમ્રવર્ણ જેવાં વસ્ત્રોને ધારી રહેલો અને જેની જટા, દાઢી, મૂંછ, નેત્ર, પીળાં છે એવો કરવો. ॥૭૦-૭૧॥

યમં ન્યસેદ્દક્ષિણતઃ શ્યામં ચામીકરામ્બરમ્ ।

ચતુર્ભુજં દણ્ડચ્છદ્ગપરશુપાશધારિણમ્ ।

ઉન્મત્તમહિષારૂઢં નાનાભૂષણભૂષિતમ્ ॥ ૭૨॥

તે પછી દક્ષિણ દિશામાં વર્તતા દલાગ્રભાગોના ઉપરીતન બાહ્ય પ્રદેશમાં યમદેવની સ્થાપના કરવી. કેવો યમ ? તો શ્યામ

શરીરવર્ણવાળો, સુવર્ણના જેવાં પીળાં વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, ચાર ભુજવાળો, ચાર હાથમાં દંડ, ખડ્ગ ફરશુ અને પાશને ધારી રહેલો, મદોન્મત્ત પાડા ઉપર બેઠેલો અને નાનાવિધ વિભૂષણો વડે વિભૂષિત કરવો. ॥૭૨॥

ऊर्ध्वकेशं विरूपाक्षं नैर्ऋतं नैर्ऋते न्यसेत् ।

खड्गं पाशं च दधतं द्विभुजं नरवाहनम् ॥७३॥

हरित्श्मश्रुं धूम्रवर्णं परिवीतासिताम्बरम् ।

हाटकानेकभूषाढ्यमवैष्णवभयङ्करम् ॥७४॥

ત્યાર પછી નૈર્ઋત-કોણમાં વર્તતા દલાગ્રભાગોના ઉપરિતન બાહ્ય પ્રદેશમાં નૈર્ઋત દેવની સ્થાપના કરવી. કેવો તે નૈર્ઋત ? તો ઊર્ધ્વ કેશવાળો, કુરૂપ હોવાથી ભયંકર નેત્રવાળો, બે ભુજવાળો, હાથમાં ખડ્ગ તથા પાશને ધારી રહેલો, નરવાહન-શિબિકામાં બેઠેલો, નીલ દાઢી મૂછના કેશવાળો, ધૂમસદેશ શરીરવર્ણવાળો, શ્યામ વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, સુર્વણમય અનેક આભરણોને ધારી રહેલો અને ભગવદ્વિભુષ જનોને ભય કરનારો (પણ ભગવદ્ ભક્તોને નહિ) એવો કરવો. ॥૭૩-૭૪॥

ततः प्रतीच्यां वरुणमिन्द्रनीलमणिप्रभम् ।

श्वेताम्बरं चतुर्बाहुं मुक्ताहारविभूषितम् ॥७५॥

सप्तहंसरथारूढं दोभ्यां पाशं च बिभ्रतम् ।

अन्याभ्यां रत्नपात्रं च शङ्खं च दधतं न्यसेत् ॥७६॥

તદનંતર પશ્ચિમ દિશામાં આવેલા દલાગ્રભાગોના ઉપરિતન બાહ્ય પ્રદેશમાં વરુણદેવની સ્થાપના કરવી. કેવો વરુણ ? તો ઈન્દ્રનીલ

મણિ જેવી શ્યામ શરીરકાંતિવાળો, ચાર બાહુવાળો, શ્વેત વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, મોતીના હારો વડે વિભૂષિત, જેમાં સાત હંસો જોડ્યા છે એવા રથમાં બેઠેલો અને બે હાથમાં પાશ અને બીજા બે હાથમાં રત્નપાત્ર તથા શંખને ધારી રહેલો કરવો. ॥ ૭૫-૭૬॥

વાયૌ વાયું હરિદ્વર્ણ દ્વિભુજં કૃષ્ણવાસસમ્ ।

પૃષ્ઠસ્થં મુક્તકેશં ચ વ્યાત્તાસ્યં ધ્વજિનં ન્યસેત્ ॥૭૭॥

અનંતર વાયુ-કોણમાં રહેલા દલાગ્રભાગોના ઉપરિતન બાહ્ય પ્રદેશમાં વાયુદેવની સ્થાપના કરવી. કેવો વાયુ ? તો બે બાહુવાળો, લીલા શરીરવર્ણવાળો, કાળાં વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, મૃગની ઉપર બેઠેલો, મસ્તકે છુટા કેશવાળો, પહોળા ફાંડેલા મુખવાળો અને હસ્તમાં ધ્વજને ધારી રહેલો કરવો. ॥૭૭॥

સૌમ્યે ન્યસેત્કુબેરં ચ સ્વર્ણવર્ણં ચતુર્ભુજમ્ ।

ગદાશક્તિત્રિશૂલાનિ રત્નપાત્રં ચ બિમ્બતમ્ ॥૭૮॥

નીલામ્બરં શ્મશ્રુલં ચ શિબિકાયાં સમાસ્થિતમ્ ।

પિશાઙ્ગવામનયનં નૈક ભૂષં ચ વર્મિણમ્ ॥૭૯॥

ત્યાર પછી ઉત્તર દિશામાં વર્તતા દલાગ્રભાગોના ઉપરિતન બાહ્ય પ્રદેશમાં કુબેરદેવની સ્થાપના કરવી. કેવો કુબેર ? તો સુવર્ણના જેવા શરીર વર્ણવાળો, ચાર ભુજાવાળો, ચાર ભુજમાં ગદા, શક્તિ, ત્રિશૂલ અને રત્નપાત્ર આ ચારને ધારી રહેલો, નીલ વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, દાઢી મૂછવાળો, શિબિકામાં બેઠેલો, પીળા ડાબા નેત્રવાળો, અનેક આભૂષણોને ધારી રહેલો અને બખતરને ધારી રહેલો કરવો. ॥૭૮-૭૯॥

ईशानेऽथ महारुद्रमर्धनारीश्वरं न्यसेत् ।

वामार्धे पार्वती कार्या दक्षार्धे तत्र शङ्करः ॥८०॥

ईश्वरार्धे जटाजूटं कर्तव्यं चन्द्रभूषितम् ।

उमार्धे तिलकं कार्यं सीमन्तमलिके तथा ॥८१॥

અનંતર ઈશાન-કોણમાં વર્તતા દલાગ્રભાગોના ઉપરિતન બાહ્ય પ્રદેશમાં પ્રતિમારૂપ મહાદેવની સ્થાપના કરવી. કેવા મહાદેવ ? તો જેમાં અડધું અંગ નારીનું અને અડધું અંગ નર-ઈશ્વરનું હોવાથી જે ‘અર્ધનારીશ્વર’ નામથી વિખ્યાતિને પામેલા છે. તે અર્ધનારીશ્વર રૂપમાં જે ડાબો અર્ધો ભાગ તેમાં પાર્વતી કરવાં અને તે જમણો અર્ધો ભાગ તેમાં શંકર કરવા. તે શંકરના અર્ધા ભાગમાં ચંદ્રમાં વડે શોભાયમાન જટાજૂટ કરવો. ઉમાનો જે અર્ધો ભાગ તેના લલાટમાં તિલક-કુંકુમનો ચાંદલો કરવો તથા સીમંત-કેશપાશ કરવો. ॥૮૦-૮૧॥

भस्मनोद्धूलितं चार्धमर्धं कुङ्कुमभूषितम् ।

नागोपवीतं चाप्यर्धमर्धं हारविभूषितम् ॥८२॥

वामार्धे च स्तनः पीनः कर्तव्यः कञ्चुकीवृतः ।

कट्यां च रशना हैमी पादे काञ्चननूपुरम् ॥८३॥

कौसुम्भं वसनं चैव करौ कङ्कणभूषितौ ।

त्रिशूलमक्षसूत्रं च दधतौ रत्नमुद्रिकौ ॥८४॥

વળી શંકરના અર્ધા ભાગમાં ભસ્મથી લેપન કરવું અને તેમાં સર્પનું ઉપવીત કરવું. પાર્વતીનો અર્ધો ભાગ કુંકુમથી તથા સુવર્ણાદિકના હારો વડે વિભૂષિત કરવો. વળી ડાબા (પાર્વતીના) અર્ધભાગમાં કાંચળીથી ઢાંકેલો પુષ્ટ સ્તન કરવો અને કટિ ભાગમાં

સુવર્ણમય મેખલા કરવી અને પાદમાં સુવર્ણમય નૂપુર કરવાં અને કસુંબલ વસ્ત્ર પહેરાવવું. બંત્રે હાથ કંકણ વડે આભૂષિત કરવા. રત્નજડિત વીંટીઓવાળા તે હાથને ત્રિશૂલ અને રુદ્રાક્ષમાળાને ધારી રહેલા કરવા. ॥૮૨-૮૪॥

દક્ષાર્ધે રશના સાર્પીં કાર્યા વસ્ત્રં ગજાજિનમ્ ।

કરૌ ચ નાગવલયૌ દર્પણોત્પલધારિણૌ ॥૮૫॥

एवंविधं महादेवं न्यसेद्वृषभवाहनम् ।

इत्थमष्टदिगीशानां कुर्यात्स्थापनमर्चकः ॥૮૬॥

જમણા શંકર ભાગમાં સર્પની કટિમેખલા કરવી, હાથીના ચર્મનું વસ્ત્ર કરવું અને હાથને સર્પના કડાં ધારી રહેલા અને દર્પણ તથા કમળને ધારી રહેલા કરવા. આ રીતે પરસ્પર ગાઢ અનુરાગ પ્રદર્શાવા માટે અર્ધનારીશ્વરરૂપને ધારી રહેલા વૃષભવાહન મહાદેવની સ્થાપના કરવી. આ પ્રકારે પૂજક અને આઠ દિક્પાલોનું સ્થાપન કરવું. ॥૮૫-૮૬॥

पुराद्वहिस्ततश्चाष्टौ स्थापयेदर्चको ग्रहान् ।

स्वस्वदिक्षु स्थितान्સ્વસ્વાન्यारूढान्स्यन्दनानि च ॥૮૭॥

ત્યાર પછી પૂજક જને પોતપોતાની દિશામાં રહેલા અને પોતપોતાના રથમાં બેઠલા એવા આઠ સૂર્યાદિ ગ્રહોની પુર થકી બહારના ભાગમાં સ્થાપના કરવી. ॥૮૭॥

प्राच्यां दिशि न्यसेत्तत्र भास्करं पीतवाससम् ।

सिन्दूरवर्णं द्विभुजं पद्महस्तं रथे स्थितम् ॥૮૮॥

एकं चक्रं द्वादशारं रथस्यास्यातितेजसः ।

सप्ताश्वाश्च हरिद्वर्णा वामे सन्ति नियोजिताः ॥ ૮૯॥

તેના સ્થાપનનો ક્રમ વિવેચન કરીને સાડા બાર શ્લોકથી કહે છે-તેમાં સૂર્યગ્રહની પુર થકી બહાર પૂર્વ દિશામાં સ્થાપના કરવી. કેવો સૂર્ય ? તો પીળાં વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, સિંદૂરના જેવો વર્ણ જેનો છે, બે ભુજાવાળો, હાથમાં કમળને ધારી રહેલો અને રથમાં બેઠેલો કરવો. અતિ તેજસ્વી આ સૂર્યના રથને એક ચક્ર બાર આરાવાળું કરવું અને તેવા રથના ડાબા ભાગમાં નીલ વર્ણના સાત ઘોડાઓ જોડેલા છે. આવી સૂર્યપ્રતિમા પૂર્વ દિશામાં સ્થાપવી. ॥૮૮-૮૯॥

अग्निकोणे ततः स्थाप्यो भृगुः श्वेतः सिताम्बरः ।

दण्डं कमण्डलुं बिभ्रद्विबाहुः सौम्यदर्शनः ।

चित्रवर्णाश्वदशके स्थितो हेममये रथे ॥૯૦॥

ત્યાર પછી પુર થકી બહાર અગ્નિ કોણમાં શુક્રગ્રહની સ્થાપના કરવી. કેવો શુક્ર ? તો શ્વેત વર્ણવાળો, શ્વેત વસ્ત્રને ધારી રહેલો, બે બાહુવાળો, દંડ કમંડળને ધારી રહેલો, સૌમ્ય દર્શન જેનું છે અને કર્બૂર વર્ણના દશ ઘોડાઓ જેમાં જોડ્યા છે એવા સુવર્ણમય રથમાં બેઠેલો કરવો. ॥૯૦॥

दक्षिणे च न्यसेद्भौमं रक्तं रक्ताम्बरं तथा ।

चतुर्भुजं गदाशक्तित्रिशूलवरधारिणम् ।

तस्य हैमं रथं कुर्यादरुणाष्टहयान्वितम् ॥૯૧॥

અનંતર પુર થકી બહાર દક્ષિણ દિશામાં મંગળ ગ્રહની સ્થાપના કરવી. કેવો મંગળ ? તો રક્ત વર્ણવાળો, રક્તવર્ણનાં વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, ચાર ભુજાવાળો, ગદા શક્તિ ત્રિશૂળ અને વરને ધારી રહેલો અને રક્ત વર્ણના આઠ ઘોડાઓ જેમાં જોડ્યા છે એવા સુવર્ણમય રથમાં બેઠેલો કરવો. ॥૯૧॥

રાહુશ્ચ નૈર્ઋતે કોણે નીલવાસાશ્ચતુર્ભુજઃ ।
 કરાલાસ્યસ્તભોરૂપશ્ચર્માસિશક્તિશૂલધૃત્ ।
 ભૃङ्ગવર્णाષ્ટતુરગે સ્થિતઃ કાર્યસ્ત્વયોરથે ॥૧૨॥

ત્યાર પછી પુર થકી બહાર નૈર્ઋત-કોણમાં રાહુગ્રહની સ્થાપના કરવી. કેવો રાહુ ? તો નીલ વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, ચાર ભુજવાળો, ભયંકર મુખવાળો, અધંકાર જેવા રૂપવાળો, ઢાલ તરવાર શક્તિ અને ત્રિશૂળને હાથમાં ધારી રહેલો અને ભમરા જેવા કાળા વર્ણવાળા આઠ ઘોડા જેને જોડ્યા છે એવા લોહમય રથમાં બેઠેલો એવો કરવો. ॥૮૨॥

સૌરિશ્ચ પશ્ચિમે સ્થાપ્ય ઇન્દ્રનીલસમદ્યુતિઃ ।
 ધન્વી ત્રિશૂલી દ્વિભુજો મન્દાક્ષશ્ચાસિતામ્બરઃ ।
 શબલાષ્ટાશ્વસંયુક્તે સ્થિતઃ કાર્ણાયસે રથે ॥૧૩॥

ત્યાર પછી પુર થકી બહાર પશ્ચિમ દિશામાં શનૈશ્વર ગ્રહની સ્થાપના કરવી. કેવો શનૈશ્વર ? તો ઇન્દ્રનીલ મણિના જેવી શ્યામ કાંતિવાળો, બે બાહુવાળો, ધનુષ અને ત્રિશૂળને ધારી રહેલો મંદ-કિંચિત્ સંકુચિત નેત્રવાળો, શ્યામવર્ણના વસ્ત્રોને ધારી રહેલો અને કાબરચિત્રા આઠ ઘોડાઓ જેને જોડ્યા છે એવા કાળા લોઢાના રથ ઉપર બેઠેલો એવો કરવો. ॥૮૩॥

વાયુકોણે તતશ્ચન્દ્રં સ્થાપયેચ્ચ સિતામ્બરમ્ ।
 શ્વેતવર્ણ ગદાહસ્તં દ્વિભુજં ચ રથે સ્થિતમ્ ॥૧૪॥
 શતારચક્રત્રિતયે સ્યન્દને તસ્ય ચામ્મયે ।
 કુન્દાભાઃ સન્ત્યુભયતો યોજિતાસ્તુરગા દશ ॥૧૫॥

અનંતર પુર થકી બહાર વાયુ-કોણમાં ચંદ્રગ્રહની સ્થાપના કરવી. કેવો ચંદ્ર ? તો શ્વેત અંબર ધારી રહેલો, શ્વેત શરીર વર્ણવાળો, બે બાહુવાળો, હાથમાં ગદાને ધારી રહેલો અને રથમાં બેઠેલો કરવો. રથ કેવો ? તો સો આરાઓ જેમાં નાંખ્યા છે એવાં ત્રણ ચક્કો જેમાં છે અને જેના બન્ને બાજુમાં મોગરાના પુષ્પ જેવા શરીરવર્ણવાળા દશ ઘોડાઓ જોડ્યા છે અને જે સ્વયં જળમય છે. આવા રથમાં બેઠેલો ચંદ્રમાં કરવો. ॥૯૪-૯૫॥

उत्तरे द्विभुजः सौम्यो वराभयकरोऽरुणः ।

हरिद्वાસાષ્ટપિઙ્ગાશ્ચે કાર્યો હૈમરથે સ્થિતઃ ॥૯૬॥

તદનંતર પુર થકી ઉત્તર દિશામાં ચંદ્રપુત્ર બુધ ગ્રહની સ્થાપના કરવી. કેવો બુધ ? તો બે ભુજવાળો, જેના હાથમાં વર તથા અભય છે, રક્ત શરીરવર્ણવાળો, લીલાં વસ્ત્રોને ધારી રહેલો અને આઠ પીળા ઘોડા જેને જોડ્યા છે એવા કાંચનમય રથમાં બેઠેલો કરવો. ॥૯૬॥

ईशाने च गुरु : स्थाप्यो हेमवर्णः सिताम्बरः ।

દ્વિભુજઃ પદ્મનયનો ધૃતદણ્ડકમણ્ડલુઃ ।

પાણ્ડુરાષ્ટ્રહયે હૈમે નિષણ્ણઃ સ્યન્દનોત્તમે ॥૯૭॥

ત્યાર પછી પુર થકી બહાર વર્તતા ઈશાન-કોણમાં ગરુ-બૃહસ્પતિની સ્થાપના કરવી. કેવો ગુરુ ? તો સુવર્ણ જેવી શરીરકાંતિવાળો, શ્વેત અંબરને ધારી રહેલો, બે ભુજવાળો, કમળ જેવાં નેત્રવાળો, દંડ તથા કમંડળને ધારી રહેલો અને પાંદુર (ધોળો પીળો મિશ્રિત રંગ) વર્ણવાળા આઠ અશ્વો જેને જોડ્યા છે એવા કાંચનમય ઉત્તમ રથમાં બેઠેલો કરવો. ॥૯૭॥

અન્નદેવાન્ભગવતઃ સ્થાપયેદિત્થમર્ચકઃ ।

કર્ણિકાદિપુરાન્તાન્તસ્થાનેષુ ક્રમશોઽખિલાન્ ॥૧૮॥

પૂજક પુરુષે આ પ્રકારે કર્ણિકા આદિ જેમાં છે અને પુરના બાહ્ય પ્રદેશો અંતે જેમાં છે એવાં ઉક્ત સ્થાનોમાં ઉક્ત અનુક્રમથી ભગવાન્ શ્રીરાધાકૃષ્ણના સમગ્ર સંકર્ષણાદિ અંગદેવોની સ્થાપના કરવી. ॥૮૮॥

વાસુદેવાન્નદેવાનાં ન્યસેન્મૂર્તીસ્તુ વૈભવીઃ ।

પૂગીફલાનીતરસ્તુ ન્યસેત્પુષ્પાક્ષતાદિ વા ॥૧૯॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेव माहात्म्ये क्रिया योगे पूजामण्डलरचनाविधिनिरूपणनामा सप्तविंशोऽध्यायः ॥२७॥

ધનાઢ્ય પુરુષ, વાસુદેવના અંગભૂત દેવોની યથાશક્તિ સોનું, રૂપું, તાંબુ આદિકથી બનાવેલી મૂર્તિઓને સ્થાપે. બીજો નિર્ધન નર તો અંગદેવોની પ્રતિમાને સ્થાને સોપારીને સ્થાપે અથવા પુષ્પ અક્ષત આદિકને સ્થાપે. એટલે સોપારી આદિકની પ્રતિમા કલ્પીને તેનું પૂજન કરે. ॥૮૯॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે ક્રિયાયોગે પૂજામંડળરચનાવિધિનિરૂપણનામા સપ્ત-વિંશોઽધ્યાયઃ ॥૨૭॥

શ્રીનારાયણ ઉવાચ-

આચમ્ય પ્રાણાનાયમ્ય તતોઽસૌ સ્વસ્થમાનસઃ ।

નમસ્કૃત્યેષ્ટદેવાદીન્દેશકાલૌ ચ કીર્તયેત્ ॥૧॥

૧અધ્યાય ૨૮મો

શ્રીનારાયણ કહે છે-હે નારદ ! પૂર્વોક્ત પ્રકારે દેવતાઓનું સ્થાપન કર્યા પછી પૂજક, સ્વસ્થ મનવાળો થઈને આયમન કરીને પ્રાણાયામને કરે. તે પછી ઈષ્ટદેવ વિગેરેને નમસ્કાર કરીને દેશકાળનું ઉચ્ચારણ કરે. ॥૧॥

एकान्तधर्मसिद्ध्यर्थं वासुदेवस्य पूजनम् ।

करिष्य इति सङ्कल्प्य कुर्यान्न्यासविधिं ततः ॥૨॥

તેને સ્પષ્ટ વિવેચન કરી કહે છે-‘હું અમુક દેશમાં અમુક કાળમાં એકાંતિકધર્મની સિદ્ધિપૂર્વક શ્રીવાસુદેવપ્રીત્યર્થે જેવા મળી આવશે એવા ઉપચારો વડે શ્રીવાસુદેવનું પૂજન કરીશ’ એવો પ્રથમ સંકલ્પ કરીને, પછીથી વિષ્ણુગાયત્રી મંત્ર બોલીને કે તે થકી બીજા મંત્રો બોલીને ન્યાસવિધિ કરે. તેનો પ્રકાર એવો કે- અસ્ય ગાયત્રીમન્ત્રસ્ય નારદઋષિઃ, ગાયત્રી છન્દઃ, શ્રીવિષ્ણુપરમાત્મા દેવતા, જ્ઞાનં બીજં, ધ્યાનં શક્તિઃ, આજ્ઞા કીલકમ્ । નારદ ઋષયે નમઃ શિરસિ, ગાયત્રીછન્દસે નમઃ મુખે, શ્રીવિષ્ણુપરમાત્મદેવતાયૈ નમઃ હૃદયે, જ્ઞાનબીજાય નમઃ નાભૌ, ધ્યાનશક્તયે નમઃ પાદયોઃ, આજ્ઞાકીલકાય નમઃ સર્વાંગે, ઇતિ ઋષ્યાદિન્યાસાઃ । નારાયણયિતિ અહ્-ગુણ્ણમ્યાં નમઃ, વિદ્મહે ઇતિ

૧. આ અધ્યાયમાં ક્રિયાયોગ કહેતાં, રાધાસહિત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના ધ્યાનનો પ્રકાર કહ્યો છે.

તર્જનીભ્યાં નમઃ, વાસુદેવાયેતિ મધ્યમાભ્યાં નમઃ, ધીમહિ इति
 અનામિકાભ્યાં નમઃ, તન્નો વિષ્ણુરિતિ કનિષ્ઠિકાભ્યાં નમઃ,
 પ્રચોદયાદિતિ કરતલકરપૃષ્ઠાભ્યાં નમઃ, इति કરન્યાસાઃ ।
 નારાયણાનેતિ હૃદયાય નમઃ, વિદ્મહે इति શિરસે નમઃ, વાસુદેવાયેતિ
 શિખાયૈ નમઃ, ધીમહિ इति કવચાય નમઃ, તન્નો વિષ્ણુરિતિ નેત્રાભ્યાં
 નમઃ, પ્રચોદયાદિતિ અસ્ત્રાય નમઃ, इति ષડ્ઙ્ગન્યાસાઃ । આવો
 ન્યાસવિધિનો પ્રકાર સમજવો. ॥૨॥

ન્યાસે મન્ત્રો દ્વાદશાર્ણો ગાયત્રી વૈષ્ણવી તથા ।

નારાયણાષ્ટાક્ષરશ્ચ જ્ઞેયા વિષ્ણુષડક્ષરઃ ॥૩॥

તે જ મંત્રોને કહે છે - ‘ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય’ આ
 દ્વાદશાક્ષર મંત્ર તથા ‘નારાયણાય વિદ્મહે વાસુદેવાય ધિમહિ । તન્નો
 વિષ્ણુઃ પ્રચોદયાત્’ આ વિષ્ણુગાયત્રી મંત્ર તથા ‘ૐ નમો નારાયણાય’
 આ નારાયણનો અષ્ટાક્ષર મંત્ર તથા ‘ૐ નમો વિષ્ણવે’ આ વિષ્ણુનો
 ષડ્ઙ્ગ મંત્ર, આ મંત્રો બધા અંગન્યાસ વિધિમાં, પૂજાંગ જપ હોમમાં
 અને વિષ્ણુયાગાર્થ જપમાં લેવાના જાણવા. ॥૩॥

एते द्विजानां वीहितास्तदन्येषां त्विह त्रयः ।

वासुदेवाष्टाक्षरश्च हरिपञ्चाक्षरस्तथा ।

षडर्णः केशवस्येति न्यासे होमे च सम्भताः ॥૪॥

આ ન્યાસાદિવિધિમાં કહેલા મંત્રો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય આ
 દ્વિજશબ્દવાચ્ય ત્રણને બોલવાના કહ્યા છે. તે થકી બીજા ચાતુર્વર્ણ્ય
 સ્ત્રી શૂદ્રોને તો ન્યાસાદિવિધિમાં આ ત્રણ મંત્રો બોલવાના કહ્યા છે.
 કયા તે મંત્રો ? તો ‘નમોઽસ્તુ વાસુદેવાય’ આ વસુદેવનો અષ્ટાક્ષરમંત્ર,
 ‘હરયે નમઃ’ આ શ્રીહરિનો પંચાક્ષર મંત્ર અને ‘કેશવાય નમઃ’ આ

કેશવનો પડકાર મંત્ર, આ ત્રણ મંત્રો ન્યાસ હોમ આદિક વિધિમાં ઉચ્ચારવાના કહ્યા છે. ॥૪॥

શ્રીવિષ્ણુપ્રતિમાઙ્ગેષુ સ્વાઙ્ગેષ્વિવ તતોઽખિલાન્ ।

કુર્યાન્ન્યાસાંશ્ચ તૈર્મન્ત્રૈસ્તતોઽર્ચા વાસસા મૃજેત્ ॥૫॥

આ રીતે પોતાનાં અંગોમાં ન્યાસ કર્યા પછી, મસ્તકાદિ પોતાનાં અંગોમાં જ જેમ એમ શ્રીવિષ્ણુની પ્રતિમાનાં શિર આદિક અંગોમાં પૂર્વોક્ત મંત્રોમધ્યે હરકોઈ મંત્રો વડે યથોક્ત સમગ્ર ન્યાસોને કરે. ત્યાર પછી ધોળાં અતિ ઘાટાં જીણા વસ્ત્ર ખંડથી શ્રીકૃષ્ણપ્રતિમાને માર્જન કરે. ॥૫॥

કલશં વામભાગે સ્વે સંસ્થાપ્યાવાહ્ય તત્ર ચ ।

તીર્થાનિ ગન્ધપુષ્પાદ્યૌરુપચારૈસ્તમર્ચયેત્ ॥૬॥

પછી પોતાના વામભાગમાં કળશને સ્થાપીને, તેમાં ગંગાદિ તીર્થોનું આવાહન કરીને, તે કળશની ચંદનફુલપુષ્પાદિ ઉપચારો વડે તેના મંત્રોનો ઉચ્ચાર કરવા પૂર્વક પૂજા કરે. ॥૬॥

પૂજાદ્રવ્યાણિ ચાત્માનં પ્રોક્ષયિત્વા તદમ્બુના ।

શઙ્ખં ઘન્ટાં ચ સમ્પૂજ્ય ભૂતશુદ્ધિ સમાચરેત્ ॥૭॥

તે પછી પૂજેલા કળશના જળ વડે ચંદન પુષ્પાદિ પૂજાપદાર્થોને તથા પોતાના શરીરને પ્રોક્ષણ કરીને, પછી શંખ તથા ઘંટાની પૂજા કરીને, દેહશુદ્ધિરૂપ ભૂતશુદ્ધિને કરે. ॥૭॥

આખ્યન્તરાગ્નિવાયુભ્યાં દગ્ધ્વા પાપાત્મકં વપુઃ ।

શુદ્ધસ્ય સ્વાત્મનસ્વૈક્યં ભાવયેદ્બ્રહ્મણા સ્થિરઃ ॥૮॥

ભૂતશુદ્ધિનો પ્રકાર કહે છે-પૂજક જન સ્થિરમનવાળો થઈને,

પાપાત્મક-વિષયવાસનારૂપ મળથી લિપ્ત હોવાથી મલિન એવા સૂક્ષ્મ શરીરને આભ્યંતર અગ્નિવાયુ વડે દગ્ધ કરીને, એટલે પ્રાણાયામ ક્રિયાથી પ્રથમ કોઠામાં રહેલા વાયુ વડે શોષણ કરીને, પછીથી આધારચક્રમાં રહેલા અગ્નિ વડે ભસ્મસાત્ કરીને, માટે જ અતિશય નિર્મળ થયેલા પોતાના આત્માનું અક્ષરબ્રહ્મ સાથે એકપણાનું ચિંતન કરે. અર્થાત્ ‘નિજાત્માનં બ્રહ્મરૂપં દેહત્રયવિલક્ષણમ્’ આમાં કહ્યા પ્રમાણે આત્માને દેહવિલક્ષણ શુદ્ધસ્વરૂપ સમજે. ॥૮॥

તતોઽક્ષરબ્રહ્મરૂપો રાધાકૃષ્ણં હૃદિ પ્રભુમ્ ।

ધ્યાયેદવ્યગ્રમનસા પ્રાણાયામં સમાચરન્ ॥૯॥

ત્યાર પછી અક્ષરબ્રહ્મરૂપ પૂજક પુરુષ, પ્રાણાયામને કરતો થકો અવ્યગ્ર મનથી હૃદયમાં પોતાના ઈષ્ટદેવ મહાપ્રભુ શ્રીરાધાકૃષ્ણનું ધ્યાન કરે. ॥૯॥

અધોમુખં નાભિપદ્મં કદલીપુષ્પવત્સ્થિતમ્ ।

વિભાવ્યાપાનપવનં પ્રાણેનૈક્યમુપાનયેત્ ॥૧૦॥

કેળના ડોડાની પેઠે રહેલું, માટે જ જેનું નીચું મુખ છે એવા નાભિકમળને, અપાનવાયુને પ્રાણવાયુની સાથે એકપણાની ભાવના કરીને ઊર્ધ્વ મુખવાળું કરે. ॥૧૦॥

પદ્મનાલે તમાનીય સહ તેન તદમ્બુજમ્ ।

આકર્ષેદૂર્ધ્વમથ તન્નદત્તીવ્રમુપૈતિ હૃત્ ।

પ્રફુલ્લતિ ચ તત્રૈતદ્દયાકાશ ઝલ્લસત્ ॥૧૧॥

એકીકૃત પવનને કમળનાળમાં લાવીને તેની સાથે નાભિ પદ્મને ઊર્ધ્વ આકર્ષણ કરે. જે ક્ષણમાં આકર્ષણ કરે એ જ ક્ષણમાં તે નાભિપદ્મ અતિતીક્ષ્ણ થઈને નાદને ફરતું થકું હૃદયને પામે છે. અને

તે હૃદયાકાશમાં તે નાભિપદ્મ નીકળતા પ્રકાશથી શોભતું થકું પ્રકુલિત થાય છે. ॥૧૧॥

તેજોરાશિમયે તત્ર તતોઽપ્યધિકતેજસા ।

દર્શનીયતમં શાન્તં ધ્યાયેચ્છ્રીરાધિકાપતિમ્ ॥૧૨॥

પ્રકુલિત તેજોરાશીમય તે કમળમાં સ્ફુરણાયમાન થયેલા, હૃદયાધિષ્ઠિત કમળ થકી પણ અત્યધિક તેજ વડે અતિદર્શનીય એવા શાંતમૂર્તિ શ્રીરાધિકાપતિ શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કરે. ॥૧૨॥

ઉપવિષ્ઠં સ્થિતં વા તં દિવ્યચિન્મયવિગ્રહમ્ ।

ધ્યાયેત્કિશોરવયસં કોટિકન્દર્પસુન્દરમ્ ॥૧૩॥

કેવા શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન ધરે ? તો દિવ્ય ચૈતન્યમય વિગ્રહશ્રીમૂર્તિ જેમની છે, સદાય કિશોર (સોળ વર્ષ) વયમાં વર્તતા, કોટિ કામદેવ જેવા સુંદર એવા શ્રીકૃષ્ણને બેઠેલા અથવા ઊભા રહેલા ધ્યાન કરે. ॥૧૩॥

રૂપાનુરૂપસમ્પૂર્ણદિવ્યાવયવલક્ષિતમ્ ।

શરચ્ચન્દ્રાવદાતાઙ્ગં દીર્ઘચારુભુજદ્વયમ્ ॥૧૪॥

આરક્તકોમલતલરમ્યાઙ્ગુલિપદામ્બુજમ્ ।

તુઙ્ગારુણક્ષિધનખદ્યુતિલજ્જાયિતોદુપમ્ ॥૧૫॥

શિઙ્ગત્કિઙ્કિણિમઙ્ગીરહંસકાઙ્કિયુગશ્રિયમ્ ।

સુવૃત્તજઙ્ગાયુગલં સમજાનૂરુશોભનમ્ ॥૧૬॥

સદ્રત્તરશનાબદ્ધપીતામ્બરકટિશ્રિયમ્ ।

ઉત્તુઙ્ગકુક્ષિનાભ્યન્તર્નિમ્નનાભિવલિત્રયમ્ ॥૧૭॥

વળી કેવા ? તો રૂપ ને અનુરૂપ (સુંદરપણા માટે એક બીજા

સાથે સ્પર્ધા કરતા, અર્થાત્ સમાન સૌન્દર્યવાળા) અને સંપૂર્ણ (ન્યૂન—અધિક નહિ) એવા અપ્રાકૃત અવયવોએ સંપન્ન, શરદઋતુના ચંદ્રમાની પેઠે જનોને આહ્વાદ આપનારાં નિર્મળ અંગો જેમનાં છે, જાનુપર્યત લાંબા સુંદર બે બાહુ જેમના છે, રક્તકોમળ તળવાળાં અને મનોહર આંગળીઓવાળાં ચરણારવિંદ જેમનાં છે, ઉન્નત મધ્ય ભાગવાળા રક્તવર્ણવાળા સુંવાળા નખોથી કાંતિએ કરીને ચંદ્રમાને લજજા પમાડનારા, (ચંદ્રકાન્તિ જેવી નખકાન્તિવાળા) શબ્દાયમાન ધૂધરીઓ જેમાં જડેલી છે એવાં નૂપુર તથા સાંકળાંની શોભા જેમના બન્ને ચરણમાં છે, ગોળાકાર સુંદર બે જંઘાઓ જેમની છે, સમાન (વામન નહિ તેમ લાંબા નહિ એવા)ઢીંચણ તથા સાથળ વડે બહુ શોભાયમાન, શ્રેષ્ઠ રત્નો જેમાં જડ્યાં છે એવી મેખળા (કંદોરો) એ કરીને રૂડી રીતે બાંધેલું જે પીતાંબર તેણે કરીને જેમની કટિમાં બહુ શોભા છે, ઉન્નત કુક્ષિ (કૂખ) જેમની છે, નાભિકૂપનો મધ્યભાગ જેમનો ઉન્નત છે, જેમની નાભિ બહુ ગંભીર છે, જેમના ઉદરમાં ત્રિવળી (ત્રણ વળ) રહેલી છે. ॥૧૪-૧૭॥

વિતતો તુઙ્ગહૃદયશ્રીવત્સાવર્તશોભિતમ્ ।

લલન્તીગુચ્છગુચ્છાર્ધદેવચ્છન્દાદિભૂષિતમ્ ॥૧૮॥

નાનાસુગન્ધિપુષ્પસ્ત્રકસ્વર્ણયજ્ઞોપવીતિનમ્ ।

ઉન્નિદ્રશોળપદ્માધકરકઙ્કળભૂષણમ્ ॥૧૯॥

વળી કેવા ? તો વિશાળ ઉન્નત વક્ષઃસ્થળમાં શ્રીવત્સના ચિહ્ન વડે શોભાયમાન, (મહત્વને કહેનારો તે વત્સ કહેવાય, શ્રીલક્ષ્મી ચિહ્ને યુક્ત તે શ્રીવત્સ કહેવાય, વક્ષઃસ્થળમાં મહત્વને જણાવનારો જે એક પ્રકારનો રોમનો ગોળાકાર ભ્રમર છે તેને શ્રીવત્સ કહે છે.) લલંતી,

ગુચ્છ, ગુચ્છાર્ધ, દેવછંદ આદિક અનેક હારો વડે વિભૂષિત, (કંઠ થકી કિંચિત્ લાંબા હીરાના હારને લલંતી કહે છે, બત્રીશ સેર્યોના હારને ગુચ્છ કહે છે, ચોવીશ સેર્યોના હારને ગુચ્છાર્ધ કહે છે, સો સેર્યોના હારને દેવચ્છંદ કહે છે. આદિ શબ્દથી બીજા પણ બહુ જાતના હારો લેવા) વિચિત્ર પ્રકારે ગુંથેલી હોવાથી અનેક પ્રકારની સુગંધિ પુષ્પોની માળાઓને ધારી રહેલા, સુવર્ણમય ઉપવીતને ધારી રહેલા, પ્રફુલ્લિત રક્તકમળ જેવી કાંતિ જેની છે એવા હાથમાં કંકણ નામનાં કડાં સાંકળાં આદિક આભૂષણોને ધારી રહેલા. ॥૧૮-૧૯॥

સૂક્ષ્મપર્વાઙ્ગુલિદ્યોતન્નૈકસદ્રત્નમુદ્રિકમ્ ।

નિનાદયન્તં મધુરં વેણું સર્વમનોહરમ્ ॥૨૦॥

વિપુલાંસં ગૂઢજત્રું મહાબાહ્વજ્જદદ્યુતિમ્ ।

ભ્રમત્સુગન્ધલુબ્ધાલિઙ્ગાઢ્કારિતવનસ્રજમ્ ॥ ૨૧॥

કમ્બૂપમગલભ્રાજત્સગ્રૈવેયકકૌસ્તુભમ્ ।

શોભમાનહનું બિમ્બીફલશોણાધરદ્યુતિમ્ ॥૨૨॥

સિતસ્મિતકલારાજત્પૂર્ણચન્દ્રનિભાનનમ્ ।

તિલપુષ્પસમાકારદર્શનીયસુનાસિકમ્ ॥૨૩॥

વળી કેવા ? તો સૂક્ષ્મ પર્વો જેના છે એવી આંગળીઓમાં શ્રેષ્ઠ રત્નજડિત ચળકતી અનેક વીંટીઓને ધારી રહેલા, વેણુને સર્વના મનનું હરણ થાય એમ મધુર સ્વરે વજાડતા, વિશાળ ખભા જેમના છે, પુષ્ટ કંઠ હોવાથી ગુપ્ત જત્રુ (કંઠના પડખાનાં અસ્થિ) જેમનાં છે, મોટા બાહુમાં ધારેલા બાજુબંધે કરીને જેમની શોભા છે, અહીં તહીં ભ્રમતા સુગંધલોભી ભ્રમરાઓના નાદથી વ્યાપ્ત છે વનમાળા જેમની, શંખની

પેઠે ત્રણ રેખાથી અંકિત કંઠપ્રદેશમાં શોભાયમાન કૌસ્તુભ મણિને કંઠાભરણોની સાથે ધારી રહેલા, શોભાયમાન હનુ (હડપચી) જેમની છે, પાકા ઘીલોડા જેવા લાલ નીચેના હોઠમાં સુંદર કાંતિ જેમની છે, ઉજ્જવળ મંદહાસના લેશથી શોભાયમાન પૂર્ણ ચંદ્રતુલ્ય મુખ જેમનું છે, તલના પુષ્પને તુલ્ય આકારવાળી, માટે જ દર્શન કરવા યોગ્ય રૂડી નાસિકા જેમની છે. ॥૨૦-૨૩॥

સમાનકર્ણવિભ્રાજન્મકરાકૃતિકુણ્ડલમ્ ।

કર્ણોપરિલસચ્ચિત્રપુષ્પગુચ્છાવતંસકમ્ ॥૨૪॥

સમસૂક્ષ્મરદ્યોત્ક્લોલ્લસદ્ગુણ્ડસ્થલશ્રિયમ્ ।

પદ્મપત્રાયતારક્તપ્રાન્તરમ્યવિલોચનમ્ ॥૨૫॥

પૃથુતુઙ્ગલલાટં ચ કામચાપાયિતધ્રુવમ્ ।

વક્રસૂક્ષ્માસિતસ્નિગ્ધમનોહરશિરોરુહમ્ ॥૨૬॥

નાનાસદ્રભ્રજચિતકિરીટધૃતશોખરમ્ ।

પ્રેમ્ણા નિજં વીક્ષમાણં પ્રસન્નં સ્નિગ્ધયાદૃશા ॥૨૭॥

વળી કેવા ? તો સમાન-પરસ્પર તુલ્યપણે પ્રતિસ્પર્ધા કરતા બે કાનમાં વિશેષપણે શોભાયમાન મકરાકાર કુંડળને ધારી રહેલા, વિચિત્ર પુષ્પોના શોભાયમાન જે ગુચ્છો, તે રૂપ કર્ણાભરણને કર્ણ ઉપર ધારી રહેલા, સમ-અન્યોન્ય સમાન આકારવાળા સૂક્ષ્મ દંતોની કાંતિએ કરીને શોભાયમાન એવા ગંડસ્થળમાં શોભા જેમને છે, કમળદળ જેવાં વિશાળ કિંચિત્ રક્ત પ્રાંતભાગવાળા રમણીય લોચન જેમનાં છે, વિશાળ ઉન્નત લલાટ જેમનું છે, કામદેવના ધનુષ જેવી વક્ર ભૂકુટી જેમની છે, વાંકા સૂક્ષ્મ શ્યામ સ્નિગ્ધ મનોહર મસ્તકકેશ જેમના છે, બહુવિધ શ્રેષ્ઠ રત્નોથી જડેલા મુકુટમાં તોરાઓને ધારી

રહેલા, કરુણાથી ભીની દૃષ્ટિએ કરીને સપ્રેમ પ્રસન્નપણે ભક્તોને જોઈ રહેલા. ॥૨૪-૨૭॥

ધ્યાત્વેત્થં કૃષ્ણમથ તદ્વામે રાધાં વિચિન્તયેત્ ।

દ્વિભુજાં સ્વર્ણગૌરાક્ષીં કૌસુમ્ભામલવાસસમ્ ॥૨૮॥

સમકર્ણોલ્લસદ્રત્નભૂષણાં શુકનાસિકામ્ ।

કિશોરીં મૃગશાવાક્ષીં પીનોન્નતદ્ધનસ્તનામ્ ॥૨૯॥

કૃશમધ્યાં પૃથુશ્રોર્ણિ રત્નકાઞ્ચીવિભૂષિતામ્ ।

અનેકદિવ્યાભરણાં વિકચાબ્જાનનસ્મિતામ્ ॥૩૦॥

આવા વિશેષણવિશિષ્ટ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું ધ્યાન કરીને, પછી તેમના ડાબા પડખામાં રહેલાં રાધિકાજીનું ધ્યાન કરે. કેવાં રાધિકા? તો બે ભુજાવાળાં, સુવર્ણનાં જેવા ગૌર અંગવાળા, કસુંબલ શુદ્ધ વસ્ત્રને ધારી રહેલાં, સમ-પરસ્પર તુલ્ય આકારવાળા બે કર્ણમાં રત્નમય શોભાયમાન આભરણોને ધારી રહેલાં, પોપટની નાસિકા જેવી રમણીય નાસિકા જેમની છે, સોળ વર્ષની અવસ્થાએ સંપન્ન, મૃગબાળકના નેત્ર જેવાં ચંચળ નેત્રવાળાં, સ્થૂળ ઉત્તત ઘાટા સ્તન જેમના છે, કૃશ મધ્ય (ઉદર) જેમનું છે, વિશાળ કટિપશ્ચાદ્ભાગ જેમનો છે, રત્નમય કટિમેખળાથી વિભૂષિત, અનેક દિવ્ય આભરણોને ધારી રહેલાં, પ્રફુલ્લિત કમળ જેવા મુખમાં મંદહાસ જેમનો છે. ॥૨૮-૩૦॥

રત્નાઙ્ગુલીયકેયૂરકઙ્કુણાદિલસત્કરામ્ ।

શિઙ્ગદ્ધંસકમઙ્ગીરશોભમાનાદિઘ્રપદ્મજામ્ ॥૩૧॥

વિશાલભાલવિલસત્સત્કાશ્મીરલલાટિકામ્ ।

બિમ્બોટીં સુકપોલાં ચ વેણીગ્રથિતમાલતીમ્ ॥૩૨॥

પ્રેક્ષમાણાં પ્રભું પ્રેમ્ણા દધાનામમ્બુજં કરે ।

ધ્યાત્વૈવં રાધિકાં તત્ર પ્રભુમર્ચેત્તયા સહ ॥૩૩॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णु० श्रीवासुदेवमा० क्रियायोगे
श्रीराधाकृष्णस्वरूपध्यान निरूपणनामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥

વળી કેવા ? તો રત્નજડિત વીંટીઓ બાજુબંધ કંકણ આદિક આભરણો વડે શોભાયમાન હાથ જેમનાં છે, શબ્દને કરતાં એવાં જે પાદનાં કડાં તથા નૂપુર તેણે કરીને શોભાયમાન ચરણકમળ જેમનાં છે, વિશાળ ભાલમાં સુંદર કુંકુમ અને લલાટિકા (દામણી નામનું લલાટભૂષણ) ને ધારી રહેલાં, પાકા ઘીલોડા જેવા લાલ ઓઠ જેમના છે, શોભાયમાન કપોળ જેમના છે, વેણી જે કેશપાશ તેમાં ગૂંથેલા માલતીપુષ્પોને ધારી રહેલા, પ્રેમથી પોતાના સ્વામી ભગવાન સામું જોઈ રહેલાં, હાથમાં લીલાકમળને ધારી રહેલાં, આવાં વિશેષણોએ વિશિષ્ટ રાધિકાજીનું ધ્યાન કરીને, તે તેજોરાશિમય હૃદયકમળમાં રાધિકાએ સહિત શ્રીકૃષ્ણનું માનસોપચાર વડે પૂજન કરે. ॥૩૧-૩૩॥

ઈति श्रीस्कंदपुराणे विष्णु० श्रीवासुदेवमा० क्रियायोगे
श्रीराधाकृष्णस्वरूपध्याननिरूपणनामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥

શ્રીનારાયણ ઉવાચ-

उपचारैर्बहुवीधैर्मानसैस्तं प्रपूज्य सः ।

आवाह्य स्थापयेद्भक्तो मूर्तौ स्थापनमुद्रया ॥१॥

૧અધ્યાય ૨૯મો

શ્રીનારાયણ કહે છે-હે નારદ ! પૂજક ભક્ત પોતાના મનથી ઉપકલ્પેલા બહુવિધ ઉપચારો વડે રાધાકૃષ્ણનું પોતાના હૃદયકમળમાં રૂડીરીતે પૂજન કરીને, પછી પ્રતિમામાં ઉક્ત આવાહન પ્રકારથી તેમનું આવાહન કરીને ઉક્ત સ્થાપન પ્રકારથી તેમનું સ્થાપન કરે. ॥૧॥

ततस्तदङ्गदेवांश्च तत्तन्मन्त्रैः पृथक्पृथक् ।

आवाह्य नाममन्त्रैर्वा सुप्रतिष्ठापयेच्च सः ॥२॥

ત્યાર પછી પૂજક, શ્રીકૃષ્ણના અંગદેવ સંકર્ષણાદિકને તે તે દેવોના વૈદિક તાંત્રિક મંત્રો વડે અથવા તે તે દેવોના નામમંત્રો વડે પૃથક્ પૃથક્ પ્રતિમામાં આવાહન કરવા પૂર્વક રૂડી રીતે સ્થાપન કરે. ॥૨॥

घण्टादि वादयेद्वाद्यं कुर्याद्वा तालिकाध्वनिम् ।

सुप्तोत्थितमिवाथैनं कारयेद्दन्तधावनम् ॥३॥

તે પછી પૂજક, ઘંટાદિ વાદ્યને વજાડે અથવા તેના અભાવમાં હસ્તવડે તાળિયોના ધ્વનિને કરે, તે પછીના ક્ષણમાં જ શ્રીકૃષ્ણને ‘પ્રથમ પોઢી ગયેલા અને પછીથી ઉઠેલા’ એમ માનીને દંતધાવન કરાવે. એટલે ‘હે ત્રિલોકીમંગળ ! મેં અર્પણ કરેલું આ દંતશુદ્ધિમાં હેતુભૂત જળાદિ સ્વીકાર કરો’ એમ પ્રાર્થના કરીને જળાદિક વડે દંતશુદ્ધિને કરાવે (એવી ભાવના કરે). ॥૩॥

૧. આ અધ્યાયમાં ક્રિયાયોગ કહેતાં, શ્રીરાધિકાકૃષ્ણની મહાપૂજાનો સંપૂર્ણ વિધિ અનુક્રમે કહ્યો છે. તથા તેનું માહાત્મ્ય કહ્યું છે.

શ્યામાકવિષ્ણુક્રાન્તાભ્યાં દૂર્વાબ્જાભ્યાં સહોદકમ્ ।

પાદ્યમે તત્પ્ર થો દ્વાત્તતો ઽધ્યાચમનીયકે ॥૪॥

શ્યામાક નામનું એક જાતનું વનમાં થતું તૃણધાન્ય, વિષ્ણુકાંતા નામનું સુગન્ધિ દ્રવ્ય, (જેનું બીજું નામ ગિરિકર્ણી ઔષધિ છે.) દૂર્વા અને કમળ આ બધાથી મિશ્રિત એવું જે જળ તે પ્રભુને પાદ માટે અર્પણ કરે. એટલે ‘હે ભગવન્ ! તમને નમસ્કાર છે, શ્યામક આદિક સુગન્ધિ દ્રવ્યથી મિશ્રિત અને વળી કનકપાત્રમાં રહેલું મેં અર્પણ કરેલું આ ગંગાજળ પાદપ્રક્ષાલન માટે તમો ગ્રહણ કરો’ એમ આદરપૂર્વક પ્રાર્થના કરીને અર્પણ કરે. ત્યાર પછી અર્ધ્ય-હસ્તપ્રક્ષાલન માટે જળ અને આયમનીયક-મુખ પ્રક્ષાલન માટે જળને અર્પણ કરે. ॥૪॥

ચન્દનાક્ષતપુષ્પાણિ દર્ભાગ્રતિલસર્ષપાન્ ।

યવાન્ દૂર્વાં ચાર્ઘ્યપાત્રે નિક્ષિપેદમ્બુના ભૃતે ॥૫॥

જાતીફલલવઙ્ગૈલાકઙ્કોલોશીરવાસિતમ્ ।

દદ્યાદાચમનીયામ્બુ તતઃ સંસ્તપયેદ્ધરિમ્ ॥૬॥

અર્ધ્ય તથા આયમનીય જળમાં વિશેષ કહે છે-જળથી ભરેલા અર્ધ્યપાત્રમાં ચંદન, અક્ષત, પુષ્પ, દર્ભાગ્ર, તિલ, સર્ષપ, યવ અને દૂર્વાને નાંખીને અર્પણ કરે. અર્થાત્ ‘હે ભક્તાભયંકર ! ચંદનાદિ સુગન્ધિ પદાર્થોએ યુક્ત અને વળી સુવર્ણમય પાત્રમાં રહેલું આ ગંગોદક હસ્ત પ્રક્ષાલન માટે તમો ગ્રહણ કરો’ એમ બોલીને અર્પણ કરે. જાયફળ, લવીંગ, એલાયચી, કંકોળ અને વીરણના વાળા વડે વાસિત એવા આયમનીય જળને અર્પણ કરે. અર્થાત્ ‘હે દેવદેવ ! તમને નમસ્કાર હો, જાયફળ વિગેરે સુગન્ધિ પદાર્થોથી મિશ્રિત અને વળી સુવર્ણમય પાત્રમાં રહેલું આ ગંગાજળ મુખપ્રક્ષાલન માટે તમો

ગ્રહણ કરો' એમ પ્રાર્થના કરીને અર્પણ કરે. ત્યાર પછી 'હે ભગવન્ ! તમો સ્નાન કરો' એમ સવિનય પ્રાર્થના કરીને સ્નાન કરાવે ॥૫-૬॥

સુગન્ધિપુષ્પતૈલેન કુર્યાદભ્યન્નમાદિતઃ ।

સુરભિદ્રવ્યકલ્કેન કુર્યાચ્ચોદ્વર્તનં તતઃ ॥૭॥

તે જ સ્નાનના પ્રકારને કહે છે-પ્રથમ ભગવાનના અંગમાં મોગરો ચંપો વિગેરે સુગન્ધિ પુષ્પોથી વાસિત કરેલા તેલ (અત્તર) થી મર્દન કરે. તે પછી સુગન્ધિ કુંકુમ અગરુ આદિકના ચૂર્ણથી ઉદ્વર્તન કરે-પ્રથમ ચોળેલા તેલને આકર્ષણ કરી લે. ॥૭॥

ક્ષીરેણ દધ્ના चाज्येन मधुना सितया तथा ।

स्नपयेद्धरिमव्यग्रस्तत्तन्मन्त्रैः पृथक्पृथक् ॥૮॥

તે પછી પૂજકે અવ્યગ્ર મનવાળા થઈને પંચામૃતથી સ્નાન કરાવવું. કેવા પ્રકારે ? તો દુધ, દહીં, ઘી, મધ અને સાકર વડે અનુક્રમે પૃથક્ પૃથક્ તેના તેના વૈદિક તાંત્રિક મંત્રો ઉચ્ચારવા પૂર્વક ભગવાનને સ્નાન કરાવે. ॥૮॥

सुगन्धिना च शुद्धेन स्नानमुष्णेन चाम्बुना ।

तं कारयित्वा गन्धाद्यैः स्नानपीठेऽर्चयेत्तद्य ॥૯॥

તે પછી સુગન્ધિ શુદ્ધ ઉષ્ણ જળ વડે ભગવાનને સ્નાન કરાવીને, અભિષેક સ્નાનને ઉચિત એવા પાત્રમાં ચંદન પુષ્પાદિ વડે સંક્ષેપમાં પૂજન કરે. ॥૯॥

निर्माल्यपुष्पादि ततो विसृज्योत्तरतो द्विजः ।

राजनाद्यैः सामभिर्वा महापुरु षविद्यया ।

श्रीसूक्तविष्णुसूक्ताभ्यामभिषेकं समाचरेत् ॥૧૦॥

ત્યાર પછી પૂજક દ્વિજ, નિર્માલ્ય પુષ્પાદિકને ઉત્તર દિશા તરફ

કાઢી નાંખીને, રાજન રૌહિણ આદિક સામગીતમંત્રો બોલવાપૂર્વક અભિષેક કરે. અથવા ‘જિતં તે પુન્ડરીકાક્ષ’ આ મહાપુરુષવિદ્યાના મંત્રો બોલીને અથવા ઓમ્ હિરણ્યવર્ણા ‘હરિણી’ આ શ્રીસૂક્તના મંત્રો બોલીને અથવા ‘અતો દેવા અવન્તુ નઃ’ ઇત્યાદિ વિષ્ણુ સૂક્તના મંત્રો બોલીને અથવા ‘સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ’ ઇત્યાદિ પુરુષસૂક્તના મંત્રો બોલીને અભિષેક સ્નાન કરાવે. ॥૧૦॥

નામ્નાં સહસ્ર્રેણ હરેરષ્ટોત્તરશતેન વા ।

અભિષેકં તુ કુર્વીરન્ત્રયઃ શૂદ્રાશ્ચ દીક્ષિતાઃ ॥૧૧॥

દીક્ષા પામેલી સ્ત્રિયો તથા શૂદ્રો તો ભગવાનનાં સહસ્ર નામો અથવા ૧૦૮ નામો બોલવા પૂર્વક અભિષેક કરે. ॥૧૧॥

તતઃ પ્રમાર્જ્ય વસ્ત્રેણ તમનઘ્યાંશુકાનિ ચ ।

પરિધાપયેદતિપ્રેમ્ણા રાધાં ચાન્યાંશ્ચ શક્તિતઃ ॥૧૨॥

તે પછી ભગવાનને વસ્ત્રથી માર્જન કરીને, અમૂલ્ય વસ્ત્રો પ્રેમપૂર્વક પહેરાવે. એવી જ રીતે રાધિકાજીને તથા બીજા સંકષણાદિક અંગદેવોને યથાશક્તિ વસ્ત્રોને ધરાવે. ॥૧૨॥

ઉપવીતં ભગવતે દદ્યાત્સૂક્ષ્મં સિતં શુભમ્ ।

રત્નહેમાદ્યલક્ષ્મ્યાન્ સાક્ષાયાસ્મૈ ચ ધારયેત્ ॥૧૩॥

ત્યાર પછી ભગવાને શ્વેત સૂક્ષ્મ ઉત્તમ ઉપવીત આપે અને અંગદેવોએ સહવર્તમાન ભગવાનને રત્નજડિત સુવર્ણમય સુંદર કેયૂર કિરીટ નૂપુર આદિક અલંકારોને યથાસ્થાન ધરાવે. ॥૧૩॥

યથાઋતુ યથાસ્થાનં ચન્દનેન યથોચિતમ્ ।

તિલકાનુલેપનં કુર્યાત્સકેસરઘનાદિના ॥૧૪॥

અનંતર શિશિરાદિ ઋતુને અનુસારે અને લલાટાદિ સ્થાનને અનુસારે યથોચિત તિલક તથા અનુલેપન (ચર્ચા) ને કેસર, કપૂર, કસ્તૂરી આદિકથી મિશ્રિત એવા ચંદન વડે કરે. ભગવાનને ચંદનથી તિલક કરે તથા અર્ચાને કરે. ॥૧૪॥

યથોચિતમલઙ્કારાન્ધારયિત્વા ચ રાધિકામ્ ।

પત્રલેખાં ચ તિલકં વિદધ્યાત્કુઙ્કમાક્ષતૈઃ ॥૧૫॥

રાધિકાજીને પણ યથોચિત અલંકારો ધરાવીને, પત્રલેખા (જેને પીલ કહે છે) અને કુંકુમમિશ્રિત અક્ષતો વડે ચંદ્રક કરે. ॥૧૫॥

આદર્શં દર્શયિત્વાથ પુષ્પસ્ત્રક્ષોચરાદિભિઃ ।

પૂજયેત્તં સહસ્ર્રેણ તુલસીમઙ્ગરીદલૈઃ ॥૧૬॥

અનંતર ભગવાનને દર્પણ દર્શાવીને, પુષ્પહારો, તોરાઓ, હજાર તુલસીપત્રો કે માંજર્યો આદિક વડે ભગવાનનું પૂજન કરે. ॥૧૬॥

તુલસ્યા વાથ પુષ્પેણ પ્રત્યેકં નામ વૈષ્ણવમ્ ।

નમઃ પ્રાન્તચતુર્થ્યન્તં કીર્તયન્નર્ચયેત્પ્રભુમ્ ॥૧૭॥

તુલસી વડે અથવા પુષ્પ વડે પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કરે તેમાં આવો પ્રકાર લેવો. એક એક માંજર્ય પ્રત્યે કે એક એક પત્ર પ્રત્યે કે એક એક પુષ્પ પ્રત્યે, વિષ્ણુના નામને અંતે ચતુર્થી વિભક્તિ આવે અને તેને અંતે નમઃ શબ્દ આવે એવાં 'વિષ્ણવે નમઃ' ઇત્યાદિ નામોને ઉચ્ચારણ કરે. એક એક નામને બોલતો થકો એક એક પત્રાદિકને અર્પણ કરે. ॥૧૭॥

સુગન્ધિદ્રવ્યચૂર્ણાનિ તતઃ સૌભાગ્યવન્તિ ચ ।

સમર્પ્ય ધૂપં કુર્વીત દશાઙ્ગં વામૃતાદિકમ્ ॥૧૮॥

ત્યાર પછી સૌભાગ્યસૂચક સુગન્ધિ પદાર્થોનાં ચૂર્ણો જે અબીર, ગુલાલ આદિક તે ભગવાનને અર્પણ કરીને, દશાંગ (દશ વસ્તુથી બનાવેલો) અથવા અમૃતાદિ સંજ્ઞાવાળા ધૂપને કરે. (દશાંગ તથા અમૃતધૂપનું લક્ષણ ભવિષ્યોત્તર પુરાણમાં આ પ્રકારે કહ્યું છે- “ષડ્ભાગકુષ્ઠં દ્વિગુણો ગુડશ્ચ લાક્ષાત્રયં પञ्च નखस्य भागाः । हरितकी सर्जरसः समासी भागैकमेकं त्रिलवं शिलाजम् ॥ घनस्य चत्वारि पुरस्य चैको धूपो दशाङ्गः कथितो मुनीन्द्रैः ॥ अगुरुं चन्दनं मुस्तासिह्मकं वृषणं तथा । समभागं तु कर्तव्यं धूपोऽयममृताह्वयः॥” ઈતિ. અર્થ-નાગરવેલના પાનની જડના છ ભાગ, ગોળના બાર ભાગ, લાખના ત્રણ ભાગ, નખલાના પાંચ ભાગ, નાની હરડ રાળ અને જટામાસીનો એક એક ભાગ, શિલાજિતના ત્રણ ભાગ, કપૂરના ચાર ભાગ, ગૂગળનો એક ભાગ, આ સર્વને ભેગાં મેળવીને બનાવેલા ધૂપને મુનિઓ દશાંગ નામથી કહે છે. અગરુ-ચંદન, મોથ, શિલાજિત અને કસ્તુરીને સરખે ભાગે લઈને ભેગાં મેળવીને બનાવેલા ધૂપને અમૃત નામથી કહે છે). ॥૧૮॥

दीपं घृतेन कुर्वीत वर्तिकाद्वयदीपितम् ।

कृतं स्वशक्तितः शुद्धं महानैवेद्यमर्पयेत् ॥૧૯॥

संयावपायसापूपशष्कुलीखण्डलङ्ङुकान् ।

पूरिकाः पोलिका मौद्गमोदनं व्यञ्जनानि च ।

दधिदुग्धघृतादीनि चतुष्पद्यां निधारयेत् ॥૨૦॥

ત્યાર પછી બે દીવેટોવાળો ધી નો દીવો પ્રગટાવે. તે પછી યથાશક્તિ કરેલું શુદ્ધ મહાનૈવેદ્ય પકવાન્નાદિ ભગવાનને નિવેદન કરે.

કેવું નૈવેદ્ય ? તો શીરો, લાપશી, દુધપાક, માલપુવા, જલેબી, ખાંડના લાડુ, પુરીઓ, રોટલીઓ, મગદળ, ભાત, બહુ પ્રકારનાં શાકો, દહીં, દુધ, અને ઘી આદિક ઉત્તમ સ્વાદિષ્ટ પદાર્થો જુદાં જુદાં પાત્રોમાં ભરેલાને ચાર પાયાવાળા પીઠ ઉપર સ્થાપન કરે. ॥૧૯-૨૦॥

भोजयेत्तं ततः प्रेम्णा मध्ये पानीयमर्पयन् ।

मुहूर्तर्धे गते दद्याद्धस्तप्रक्षालनाम्बु च ॥૨૧॥

તે પછી પૂજક, તે સ્થાપેલું પકવાન્નાદિ નૈવેદ્ય ભગવાનને અતિપ્રેમથી મધ્યે પાનીય અર્પણ કરતો થકો થાળ બોલવા પૂર્વક જમાડે. જમાડતાં અર્ધો મુહૂર્ત (એક ઘડી) થયા પછી હસ્ત પ્રક્ષાલન જળને અર્પણ કરે. (વિષ્ણુસહસ્રનામ સ્તોત્રનો પાઠ થઈ રહે એટલો સમય જમાડે' એમ વૈષ્ણવોનું કહેવું છે). ॥૨૧॥

उच्छेषणं भगवतो विष्वक्सेनादिदेवताः ।

उपकल्प्यान्यतः स्थाप्यं स्वार्थं तद्भुवमामृजेत् ॥૨૨॥

ત્યાર પછી ભગવાનનો ઉચ્છિષ્ટ પ્રસાદ વિશ્વક્ષેન આદિક પાર્ષદોને નિવેદન કરીને, તે પ્રસાદને પોતા માટે બીજાં સ્થળમાં સ્થાપી આવીને, જ્યાં નૈવેદ્ય ધરાવ્યું હોય તે પૃથ્વીને ધોઈ લીંપીને શુદ્ધ કરે. ॥૨૨॥

मुखवासं ततो दद्यात्कृतां ताम्बूलबीटिकाम् ।

पूगचूर्णलवङ्गैलाजातिजादिसमन्विताम् ॥૨૩॥

ત્યાર પછી ભગવાનને મુખવાસ માટે રૂડીરીતે બનાવેલી, સોપારીનું ચૂર્ણ, લવીંગ, એલાયચી, જાયફળ, જાવંત્રી આદિક ઉચિત પદાર્થોએ યુક્ત એવી તાંબૂળબીડી અર્પણ કરે. ॥૨૩॥

फलं च नालिकेरादि दत्त्वा शक्त्या च दक्षिणाम् ।

महानीराजनं कुर्याद्वीतवादित्रपूर्वकम् ॥૨૪॥

તે પછી નાળિયેર, કેળાં, ખજૂર, કેરી આદિક ફળ અર્પણ કરીને, યથાશક્તિ દક્ષિણા અર્પણ કરીને, ગીત ગાવાપૂર્વક તેમજ વાજિંત્ર વજાવવાપૂર્વક આરતી કરે. ॥૨૪॥

स्तुयात्पुष्पाञ्जलीन्दत्त्वा तत्स्तोत्रेणैव तं ततः ।

नामसङ्कीर्तनं कुर्याद्वायनृत्यंश्च तत्पुरः ॥૨૫॥

અનંતર પુષ્પાંજળિ આપીને, ભગવાનની તેમનાં જ સ્તોત્રો વડે સ્તુતિ કરે. પછીથી ભગવાનની સન્નિધિમાં ગાન કરતો થકો અને નૃત્ય કરતો થકો તેમનાં મંગળ નામોનું કીર્તન કરે. ॥૨૫॥

मुहूर्तं स विद्यायेत्थं कृत्वा चैव प्रदक्षिणाम् ।

प्रणामं दण्डवत्कुर्यात्तिर्यक्तदक्षिणे भुवि ॥૨૬॥

પૂજક જન આ પ્રકારે એક મુહૂર્તપર્યંત કરીને, પછી પ્રદક્ષિણા કરે. પછી પ્રતિમાના દક્ષિણ ભાગમાં ભૂમિ ઉપર વક્ર થઈને દંડવત્-પ્રણામ કરે. એટલે ‘ભગવાનના જમણા ચરણને જમણા હાથથી હું ગ્રહણ કરું છું અને ડાબા ચરણને મારા ડાબા હાથથી હું ગ્રહણ કરું છું’ એવી મનમાં ભાવના કરતો થકો પ્રતિમાથી કિંચિત દૂર ભાગમાં દંડવત્ પડીને પ્રણામ કરે. ॥૨૬॥

अष्टाङ्गं वापि पञ्चाङ्गं प्रणामं पुरुषश्चरेत् ।

पञ्चाङ्गामेव नारी तु नान्यथा मुनिसत्तम ! ॥૨૭॥

હે મુનિસત્તમ ! અષ્ટાંગ અને પંચાંગ એવા ભેદથી પ્રણામ બે પ્રકારનો કહ્યો છે. તેમાં પુરુષ જાતિ, અષ્ટાંગ અથવા પંચાંગ પ્રણામને

કરે. નારી જાતિ તો પંચાંગ જ પ્રણામને કરે પણ અષ્ટાંગને ન કરે.
આવો પ્રણામમાં વિશેષ સમજવો. ॥૨૭॥

પદ્ભ્યાં કરાભ્યાં જાનુભ્યામુરસા શિરસા દશા ।

વચસા મનસા ચેતિ પ્રણામોઽષ્ટાઙ્ગ ઈરિતઃ ॥૨૮॥

બાહુભ્યાં ચૈવ મનસા શિરસા વચસા દશા ।

પન્ચાઙ્ગોઽયં પ્રણામઃ સ્યાત્પૂજાસુ પ્રવરાવિમૌ ॥૨૯॥

અષ્ટાંગ પંચાંગ બે પ્રણામનું લક્ષણ કહે છે- બે પગ, બે હાથ,
બે ઢીંચણ, ઉરઃસ્થળ, મસ્તક, દંષ્ટિ, વચન અને મન આ આઠ અંગોએ
કરીને જે પ્રણામ કરવો તે અષ્ટાંગ નામથી કહ્યો છે. બે હાથ, મસ્તક,
દંષ્ટિ, વચન અને મન આ પાંચ અંગોએ કરીને પ્રણામ કરવો તે પંચાંગ
નામથી કહેવાય છે. પૂજાવિધિમાં આ બે પ્રણામો શ્રેષ્ઠપણે માન્યા છે.
॥૨૮-૨૯॥

भीतं मां संसृतेः पाहि प्रपन्नं त्वां प्रभो ! इति ।

ततः सम्प्रार्थ्य स्वाध्यायं शक्त्या कुर्वीत नैत्यकम् ॥૩૦॥

ત્યાર પછી ‘હે પ્રભો ! વારંવાર જન્મમરણરૂપ સંસાર થકી
ભય પામેલો, માટે જ તમારા શરણને પામેલો હું તે મારી તમો રક્ષા
કરો’ આ રીતે પ્રાર્થના કરીને, પ્રતિદિન કરવા પણે કહેલો સ્વાધ્યાય જે
વેદપુરાણસ્તોત્રાદિકના પાઠરૂપ તેને યથાશક્તિ કરે. ॥૩૦॥

ध्यात्वा शेषां च तद्गतां गृहीत्वा शिरसाऽऽदरात् ।

आवाहितं यथापूर्वं राधाकृष्णं हृदम्बुजे ।

संस्थापयेच्चाङ्गदेवान् स्वस्वस्थानं विसर्जयेत् ॥૩૧॥

ત્યાર પછી ‘ભગવાને મને પોતાનો ચંદન-પુષ્પાદિરૂપ શેષ

પ્રસાદ આપ્યો અને તે મેં આદરથી મસ્તકે ગ્રહણ કર્યો' એવી મનમાં ભાવના કરીને, રાધાકૃષ્ણને જેમ પ્રથમ આવાહન કર્યા હતા, તેમ જ હૃદયકમળમાં સ્થાપન કરે અને તેમના અંગદેવોને પોત પોતાના સ્થાન પ્રત્યે વિસર્જન કરે. ॥૩૧॥

करण्डके वा शय्यायां मन्दिरे प्रतिमां हरेः ।

शाययित्वा पिधाय द्वावैश्वदेवं समाचरेत् ॥૩૨॥

ભગવાનની પ્રતિમાને કરંડિયામાં અથવા શય્યામાં અથવા મંદિરમાં પોઢાડીને, તેના દ્વારને બંધ કરીને, પછીથી પંચમહાયજ્ઞરૂપ વૈશ્વદેવ કર્મને કરે. ॥૩૨॥

प्रासादिकं हरेन्नं स्वपोष्येभ्यो विभज्य सः ।

स्वयं भुक्त्वा तत्कथाद्यैर्दिनशेषमतिक्रमेत् ॥૩૩॥

વૈશ્વદેવ કર્યા પછી પૂજક જન, ભગવાનના પ્રસાદભૂત અન્નનો પોતાના પિતાપ્રમુખ પોષ્યવર્ગને યથોચિત વિભાગ કરી આપીને પછીથી પોતે જમે. અવશિષ્ટ દિવસને વૃથા નહિ પણ ભગવાનની કથાનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ આદિક નવધા ભક્તિ કરવાની સાથે નિર્ગમન કરે. ॥૩૩॥

महापूजाविधानेन प्रोक्तानेन योऽन्वहम् ।

भक्त्या समर्चयेद्विष्णुं स भवेत्तस्य पार्षदः ॥૩૪॥

જે જન પ્રતિદિન મેં કહેલા આ મહાપૂજાવિધિને અનુસારે પ્રેમપૂર્વક ભગવાનનું પૂજન કરે, તે ભગવાનનો પાર્ષદ થાય છે. ॥૩૪॥

दिव्यं विमानमारुह्य भास्वरं देवतेप्सितम् ।

गोलोकाख्यं हरेर्धाम दिव्याङ्गो याति पूजकः ॥૩૫॥

પૂર્વોક્ત પ્રકારે પૂજા કરનારો જન, દેહને અંતે દિવ્ય તનુને

પામીને બ્રહ્માદિ દેવોએ પણ વાંછના કરેલા દેદીપ્યમાન દિવ્ય વિમાનમાં બેસીને ગોલોક નામના શ્રીહરિના ધામને પામે છે. ॥૩૫॥

फलाभिसन्धिना वापि यस्तमर्चेद्दिने दिने ।

સોડપિ ધર્મ કામમર્થ મોક્ષં ચાપ્નોત્યભિષ્પિતમ્ ॥ ૩૬॥

નિષ્કામ ભક્તને મળતું પૂજાફળ કહીને, હવે સકામ ભક્તને મળતું તે કહે છે જે, પૂજક ધર્માદિ ફળનું અનુસંધાન રાખીને પણ ભગવાનનું દિને દિને પૂર્વોક્ત વિધિને અનુસારે પૂજન કરે છે, તે સકામ ભક્ત પણ પોતે ઇચ્છેલા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને પણ પામે છે. ॥૩૬॥

इत्थं पूजाविधिं कर्तुमशक्तो राधया सह ।

હરિમેકં યથાલબ્ધૈરર્ચેદ્ભક્ત્યોપચારકૈ : ॥૩૭॥

આ પ્રકારનો પૂજાવિધિ કરવા અસમર્થ એવો ભક્તજન, રાધા સાથે એક (અંગદેવતાના સ્થાપન વિના) ભગવાનનું જેવા મળે એવા ઉપચારો વડે ભક્તિપૂર્વક પૂજન કરે. ॥૩૭॥

द्वादशाक्षरमन्त्रेण द्विजोऽन्यो नाममन्त्रतः ।

શ્રીરાધાકૃષ્ણમભ્યર્ચેદ્ભક્તિરેવાત્ર સિદ્ધિદા ॥૩૮॥

દ્વિજશબ્દવાચ્ય ત્રૈવર્ણિક છે પણ વેદાદિ સચ્ચાસ્રને ભણ્યો નથી એવો અને મહાપૂજા કરવામાં અસમર્થ એવો ભક્તજન ‘ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય’ આ દ્વાદશાક્ષર મંત્ર વડે પૂજન કરે. જે બીજો મહાપૂજા કરવામાં અસમર્થ સ્ત્રીશૂદ્રાદિ જન છે તે તો ‘કેશવાય નમઃ’ ઇત્યાદિ નામમંત્ર વડે શ્રીરાધાકૃષ્ણ પૂજન કરે. ભગવાનના પૂજનમાં

અતિપ્રીતિરૂપ ભક્તિ જ મહાફળને આપનારી છે પણ અન્ય સાધન નથી. ॥૩૮॥

एकादश्यां हरेजन्मोत्सवादौ तु विशेषतः ।

महापूजैव कर्तव्या स्वशक्त्याखिलवैष्णवैः ॥३९॥

સર્વ વૈષ્ણવોએ એકાદશી દિવસે અને ભગવાનના જન્મોત્સવાદિ દિવસે તો અધિકપણે મહાપૂજા યથાશક્તિ કરવી જ. ॥૩૯॥

प्रतिष्ठामात्रमपि यः कुर्यादन्यकृ तालये ।

स सार्वभौमराज्यं वै प्राप्नुयान्नष्टकिल्बिषः ॥४०॥

બીજા કોઈએ કરાવેલા મંદિરમાં યથાશાસ્ત્ર પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠામાત્રને પણ જે પુરુષ કરાવે, તે સમગ્ર પાપે રહિત થઈને સાર્વભૌમ રાજ્યને નિશ્ચે પામે. ॥૪૦॥

कारयेन्मन्दिरं रम्यं धनाढ्यश्च हरेर्दृढम् ।

यः स तु प्राप्नुयाद्राज्यं त्रैलोक्यस्याप्यकण्टकम् ॥४१॥

ધનાઢ્ય જે પુરુષ ભગવાનનું દૃઢ સુંદર મંદિરમાત્ર પણ કરાવે, તે તો ત્રિલોકીના પણ નિષ્કટંક રાજ્યને પામે. ॥૪૧॥

वृत्तिदानेन पूजायाः प्रवाहं वर्धयेत्तु यः ।

स पुमान्प्राप्नुयान्नૂનं विष्णुलोके महत्सुखम् ॥४२॥

જે પુરુષ ક્ષેત્રાદિ જીવિકાવૃત્તિ આપીને પૂજા પ્રવાહને વધારી આપે, તે તો વિષ્ણુલોકમાં મહાસુખને નિશ્ચે પામે. ॥૪૨॥

प्रतिष्ठां मन्दिरं पूजां कारयेत् त्रीण्यपीह यः ।

समानैश्वर्यमाप्नोति वासुदेवस्य स ध्रुवम् ॥४३॥

જે પુરુષ આ લોકમાં મંદિર, પ્રતિષ્ઠા અને પૂજા આ ત્રણેયને કરાવે તે તો નિશ્ચે ભગવાનના જેવા ઐશ્વર્ય (સાધર્મ્ય) ને પામે છે. ॥૪૩॥

હરેર્વૃત્તિં હરેઘસ્તુ કૃતાં સ્વેન પરેણ વા ।

કલ્પમેકં સ વૈ ભુક્તે નરકે યમયાતનાઃ ॥૪૪॥

જે પુરુષ પોતે અથવા બીજાએ બાંધી આપેલી દેવની જીવિકા વૃત્તિને હરી લે, તે તો એક કલ્પપર્યંત નરકમાં યમયાતનાને નિશ્ચે ભોગવે છે. ॥૪૪॥

કર્તા કારયિતા યશ્ચ સહાયશ્ચાનુમોદકઃ ।

ચતુર્ણાં હિ ફલે ભાગઃ સુકૃતસ્યેતરસ્ય ચ ॥૪૫॥

પુણ્યનો તથા પાપનો કરનાર, કરાવનાર, સહાય કરનાર અને અનુમોદન આપનાર આ ચારેય જણને પુણ્યનો તથા પાપનો ફળમાં સમાન ભાગ નિશ્ચે મળે છે. માટે પુણ્ય કરવું પણ પાપ કરવું નહિ. ॥૪૫॥

इति क्रियायोगविधिर्मया नारद ! कीर्तितः ।

येनैकान्तिकधर्मोऽत्र सिद्ध्येतत्તत्प्रवणात्मनाम् ॥૪૬॥

હે નારદ ! આ પ્રકારે ક્રિયાયોગનો વિધિ કે જે પ્રેમપૂર્વક કરવાથી આ લોકમાં ભગવદધીનપણે વર્તનારા ભક્તજનોને એકાંતિકધર્મની સિદ્ધિને કરી આપનારો છે, તે મેં તમને કહી સંભળાવ્યો. ॥૪૬॥

विषयांश्चिन्तयंश्चित्ते बहिः पूजां हरेश्चरेत् ।

सम्भारेणापि महता न यथोक्तं फलं लभेत् ॥૪૭॥

બીજાને તો ઈષ્ટફળની સિદ્ધિ થતી નથી એમ કહે છે. ચિંતમાં શબ્દાદિ ગ્રામ્ય વિષયોનું ચિંતવન કરતો પુરુષ ભલે મોટી મોટી બહુ

સામગ્રી વડે બહાર ભગવત્પૂજાને કર્યા જ કરે પણ શાસ્ત્રમાં જે મહાપૂજાનું ફળ કહ્યું છે તેને પામતો જ નથી. ॥૪૭॥

इतस्ततो ग्राम्यसुखे भ्रमत्स्वीयं मनस्ततः ।

नियम्य विष्णुपूजायां मुमुक्षुः प्रयतो भवेत् ॥૪૮॥

માટે ગ્રામ્ય સુખમાં અહીં તહીં ભ્રમતા પોતાના મનને વશ કરીને, મુમુક્ષુ જન વિષ્ણુપૂજામાં જ તત્પર થાય. ॥૪૮॥

महाव्रता भूरितपस्विनोऽपि स्वधीतवेदा अपि बुद्धिमन्तः ।

साङ्ख्यं च योगं परिशीलयन्तः सिद्धिं न यान्त्येव विनार्चनं हरेः ॥૪૯॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये क्रियायोगे
શ્રીવાસુદેવપૂજાવિધિનિરૂપણનામૈકોનત્રિશોડધ્યાયઃ ॥૨૯॥

આવો પૂજાવિધિ જ એકાંતિક ભક્તિરૂપ ફળને આપનાર હોવાથી તેનું સર્વ સાધનોની અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠપણું કહે છે. કેટલાક અહિંસાદિ પાંચ યમરૂપ મહાવ્રતને અથવા સનત્સુજાત ઋષિએ કહેલા બ્રાહ્મણના બાર ધર્માદિ ગુણરૂપ મહાવ્રતને ધારી રહેલા છે, કેટલાક કૃચ્છ્ર ચાંદ્રાયણાદિ મહાતપને કરનારા છે, કેટલાક ઋગ્ગાદિ વેદોને યથાર્થ ભણનારા છે, કેટલાક રાજ્યવ્યવહાર વિગેરે વિષયમાં બહુ બુદ્ધિવાળા છે, કેટલાક સાંખ્યશાસ્ત્રના પરિશીલનપરાયણ છે, કેટલાક યોગશાસ્ત્રના પરિશીલનપરાયણ છે, આ સર્વ પોત પોતાના અર્થમાં અત્યંત કુશળ છે તથાપિ પૂર્વોક્ત ભગવત્પૂજન વિના વાંછિત ફળને પામતા જ નથી. માટે સર્વ કોઈએ આ કહ્યું એવું ભગવત્પૂજન અવશ્ય કરવું. ॥૪૯॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે ક્રિયાયોગે
શ્રીવાસુદેવપૂજાવિધિનિરૂપણનામૈકોનત્રિશોડધ્યાયઃ ॥૨૯॥

સ્કન્દ ઉવાચ-

વાસુદેવાર્ચનવિધિ નિશમ્યેત્થં સ નારદઃ ।

પ્રસન્નઃ પુનરપ્રાક્ષીત્તં મુનીનાં પરં ગુરુમ્ ॥૧॥

૧અધ્યાય ૩૦મો

કાર્તિક સ્વામી કહે છે- હે સાવર્ણિ મુને ! નારદમુનિ ‘વાસુદેવના પૂજનનો વિધિ મનને વશ કરીને કરવામાં આવે તો જ અભીષ્ટ ફળને આપનારો થાય છે.’ એમ સાંભળીને પ્રસન્ન થયા થકા મુનિઓના પરમગુરુ નારાયણને ફરીથી પૂછવા લાગ્યા. ॥૧॥

નારદ ઉવાચ-

સમ્યગુક્તો ભગવતા ક્રિયાયોગો મહાફલઃ ।

એકેન મનસા યોઽસૌ કાર્યઃ સિદ્ધિમભીપ્સુભિઃ ॥ ૨॥

મનસો નિગ્રહસ્ત્ર જ્ઞાનિનામપિ સદ્ગુરો ! ।

દુષ્કરઃ કિં પુનસ્તર્હિ નૃણાં કર્માત્મનાં ભુવિ ॥ ૩॥

તમૃતે તુ હરેરર્ચા નાભીષ્ટફલદાયિની ।

અતસ્તન્નિગ્રહોપાયમપિ મે વક્તુમર્હસિ ॥૪॥

નારદજી પૂછે છે- હે ભગવન્ ! મહા અભીષ્ટ ફળ જેનું છે એવો ક્રિયાયોગ આપ ભગવાને રૂડી રીતે સવિસ્તર કહ્યો. જે ક્રિયાયોગ ફળસિદ્ધિને ઈચ્છતા પુરુષોએ એકાગ્ર મનથી કરવા યોગ્ય છે. હે સદ્ગુરો ! તેવો ક્રિયાયોગ કરવામાં મનનો નિગ્રહ નિર્વિષય મનવાળા યોગીઓએ પણ દુષ્કર છે, તો વિષય પ્રવણ મનવાળા નરોને દુષ્કર

૧. આ અધ્યાયમાં મનના નિગ્રહમાં હેતુભૂત અષ્ટાંગ યોગ તેનાં લક્ષણો સાથે કહ્યો છે. તથા યોગિને દેહત્યાગનો પ્રકાર કહ્યો છે.

હોય એમાં કહેવું જ શું ? મનના નિગ્રહ વિના તો ભગવાનની પૂજા અભીષ્ટ ફળને આપનારી થતી નથી, માટે મનના નિગ્રહનો સુકર ઉપાય પણ મને જિજ્ઞાસુને કહેવાને યોગ્ય છો. ॥૨-૪॥

સ્કન્દ ઉવાચ-

इत्यापृष्टः स मुनिना मुनीन्द्रः सर्वदर्शनः ।

नारायणो नरसखो नारदं तमभाषत ॥५॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે-હે સાવર્ણે ! આ પ્રકારે નારદજીએ પૂછેલા સર્વજ્ઞ મુનિવર નરસખા નારાયણ નારદજી પ્રત્યે બોલ્યા. ॥૫॥

શ્રીનારાયણ ઉવાચ-

सत्यमेव मुने ! वक्षि मनसोऽस्ति बलं महत् ।

जितेऽपि यस्मिन्विश्वासः शत्रुवन्न विवेकिनाम् ॥६॥

मनसा सदृशेऽन्यस्तु शत्रुर्नास्त्येव देहिनाम् ।

विष्णुध्यानाभ्यासयोगान्निर्दोषं तद्धि शाम्यति ॥७॥

શ્રીનારાયણ કહે છે- હે મુને ! તમો જે મનનો નિગ્રહ દુષ્કર કહો છો, તે સત્ય જ કહો છો. મનનું બળ બહુ મોટું છે. વશ કરેલા પણ જે મનમાં વિવેકી જ્ઞાનિઓને શત્રુમાં જ જેમ એમ વિશ્વાસ આવતો જ નથી. વિવેકીઓ મનનો વિશ્વાસ કરતા નથી. અવિવેકીઓ તો મનનો વિશ્વાસ કરવાથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. દેહીઓને મનને તુલ્ય બીજો કોઈ શત્રુ જ નથી, એ જ મહાન શત્રુ છે. મહાશત્રુભૂત એવું પણ તે મન ભગવાનના ધ્યાનના અભ્યાસરૂપ ઉપાયથી કામ-ક્રોધાદિ દોષે રહિત થઈને ચંચળતાને છોડીને શાંત થઈ જાય છે. આ અર્થ ભગવાને ગીતામાં ‘અસંશયં મહાબાહો ! મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ । અભ્યાસેન તુ કૌન્તેય ! વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે’ આ વચનથી કહ્યો છે. ॥૬-૭॥

અદાન્તાશ્વવદેવૈતદ્યતોઽસ્તિ દુરવગ્રહમ્ ।

અતો વૈરાગ્યયુક્પુમ્ભિઃ સદુપાયૈર્નિગૃહ્યતે ॥૮॥

જે હેતુ માટે નહિ દમેલો અશ્વ જ જેમ એમ આ મન બહુ દુર્ધર (ન વશ થાય તેવું) છે, તે હેતુમાટે વૈરાગ્યવાળા પુરુષોએ સદુપાયો વડે વશ કરી શકાય જ છે. ॥૮॥

उपायास्तत्र बहवः सन्ति तेष्वपि सन्मते ! ।

अष्टाङ्गयोगस्याभ्याસः श्रेष्ठः सद्यः फलप्रदः ॥९॥

હે સન્મતે ! મનોનિગ્રહમાં ઘણા ઉપાયો યાંત્રાયણાદિ તપશ્ચર્યા-પ્રમુખ પ્રદર્શાવ્યા છે. તેમાં પણ અષ્ટાંગયોગનો જે અભ્યાસ તે શ્રેષ્ઠ અને તત્કાળ ફળદાયી ઉપાય કહ્યો છે. ॥૯॥

यमाश्च नियमा ब्रह्मज्ञासनान्यसुसंयमः ।

प्रत्याहारो धारणा च ध्यानमङ्गं तु सप्तमम् ।

समाधिश्चाष्टमं प्रोक्तं योगस्यानुक्रमेण वै ॥१०॥

અષ્ટ અંગોને અનુક્રમે કહે છે - હે બ્રહ્મન્ ! યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ આ અષ્ટ અંગી નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ યોગનાં અંગો કહ્યા છે. ॥૧૦॥

तत्रार्हिसा ब्रह्मचर्यसत्यास्तेयपरिग्रहाः ।

एते पञ्च यमाः प्रोक्ताः साधनीयाः प्रयत्नतः ॥११॥

તેમાં અર્હિસા, બ્રહ્મચર્ય, સત્ય, અસ્તેય, અપરિગ્રહ આ પાંચ યમો પ્રથમ અંગપણે કહ્યા છે. આ યમો પ્રયત્ન કરીને પણ પોતાવિષે સંપાદન કરવા યોગ્ય છે. ॥૧૧॥

શૌચં તપશ્ચ સન્તોષઃ સ્વાધ્યાયો વિષ્ણુપૂજનમ્ ।

एते च नियमाः पञ्च द्वितीयाङ्गतया मताः ॥૧૨॥

શૌચ, તપ, સંતોષ, સ્વાધ્યાય, વિષ્ણુપૂજન આ પાંચ નિયમો
દ્વિતીય અંગપણે માન્યા છે. ॥૧૨॥

परिहायाङ्गचाञ्चल्यं यथासुखतया स्थितिः ।

तदासनं स्वस्तिकादि प्रोक्तं द्वन्द्वार्तिजिन्मुने ! ॥૧૩॥

હે મુને ! અંગની ચપળતાનો ત્યાગ કરીને, યોગસિદ્ધિ માટે
યોગીજને જેમાં કે જેણે કરીને સુખેથી સ્થિર બેસાય તે આસન
કહેવાય. આ આસનો સ્વસ્તિકાદિ ચોરાશી પ્રકારનાં યોગશાસ્ત્રમાં
કહ્યાં છે. તેમાં ત્રીશ મુખ્ય માન્યાં છે. તેમાં પણ ચૌદ મુખ્ય માન્યાં છે.
એ સર્વેનાં લક્ષણો યોગશાસ્ત્ર થકી જાણવાં. શીતઉષ્ણ આદિક દ્વન્દ્વ
દુઃખનો જય થવો એ આસનનું ફળ કહ્યું છે. આ આસનો યોગના
તૃતીય અંગપણે કહ્યાં છે. ॥૧૩॥

चरतां सर्वतोऽसूनामेकदेशे तु धारणम् ।

गुरुपदिष्टरीत्यैव प्राणायामः स उच्यते ॥૧૪॥

चले वायौ चलं चितं स्थिरे तस्मिन्स्थिरं ततः ।

सुदेशेऽयं सदाभ्यस्यः पूरकुम्भकरेचकैः ॥૧૫॥

સર્વત્ર શરીરમાં વિચરતા પ્રાણોનું ગુરુએ ઉપદેશ કરેલી રીતિને
અનુસારે જ એક દેશમાં જે ધારણ-સ્થિર કરવું તે પ્રાણાયામ યોથા
અંગ તરીકે કહ્યો છે. પ્રાણવાયુ ચંચળ થતાં ચિત્ત ચંચળ થાય છે.
પ્રાણવાયુ સ્થિર થતાં ચિત્ત સ્થિર થાય છે. માટે આ પ્રાણાયામ પૂરક,
રેચક, કુંભક એવા ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે. તેનો શુભ દેશમાં

સદા અભ્યાસ કરે. ઈડા કે પિંગળા નાડી વડે બાહ્ય વાયુનું અંદર પૂરાણ કરવું તે પૂરક કહેવાય, તેને અંદર જ રોકી રાખવો તે કુંભક કહેવાય, જે નાડીથી પૂરક કર્યો હોય તે થકી બીજી નાડીથી બહાર કાઢવો તે રેચક કહેવાય. ॥૧૪-૧૫॥

मनसेन्द्रियवृत्तीनां तत्तद्विषयतश्च यत् ।

आकर्षणं प्रतीचीनं प्रत्याहारः स ईरितः ॥१६॥

ચક્ષુઆદિક ઈન્દ્રિયોની નિરીક્ષણાદિ વૃત્તિઓને મનથી (વિચારથી) તે તે ઈન્દ્રિયોના વિષયો થકી જે આત્મામાં પ્રતિભિમ્બપણે આકર્ષણ કરવું, તે પાંચમો અંગભૂત પ્રત્યાહાર કહ્યો છે. ॥૧૬॥

नाभ्याद्यन्यतमस्थाने प्राणेन सह चेतसः ।

वासुदेवस्वरूपे यद्धारणं धारणोदिता ॥१७॥

નાભિ આદિક હરકોઈ સ્થાનમાં પ્રાણવાયુની સાથે ચિત્તનું વાસુદેવસ્વરૂપમાં જે ધારણ, તે ધારણા યોગના ષષ્ઠ અંગપણે કહી છે. ॥૧૭॥

एकैकावयवस्यैव चिन्तनं यत्पृथक्पृथक् ।

पदाब्जादेर्भगवतस्तद्ध्यानमिति कीर्तितम् ॥१८॥

ભગવાનના ચરણકમળ આદિક એક એક અવયવનું જુદું જુદું યોગશાસ્ત્રોક્ત પ્રકારે જે ચિંતન, તે ધ્યાન યોગના સપ્તમ અંગભૂત કહ્યું છે. ॥૧૮॥

निरोधः प्राणमनसोरतिप्रेम्णा हरौ तु यः ।

स समाधिरिति प्रोक्तो योगिनामभिवाञ्छितः ॥१९॥

ભગવાનના જુદા જુદા એક એક અવયવનું ચિંતન ત્યાગ કરીને પ્રાણમનનો ભગવત્મૂર્તિમાં જ અત્યંત પ્રેમથી જે નિરોધ-

અવિચ્છિન્નપણે સમગ્ર મૂર્તિના ચિંતનપૂર્વક સ્થિર કરવું તે યોગીઓએ અભિવાંછિત યોગના અષ્ટમ અંગભૂત સમાધિ કહ્યો છે. ॥૧૯॥

અઙ્ગૈરઘૃભિરેતૈર્હિ શિક્ષિતૈઃ સિદ્ધસદ્ગુરોઃ ।

યોગઃ સિદ્ધયતિ વૈ પુંસાં સમાધેઃ પક્વતાત્મકઃ ॥૨૦॥

યોગસિદ્ધિને પામેલા સદ્ગુરુ થકી જ રૂડી રીતે અભ્યાસ કરેલાં આ આઠ અંગોએ કરીને સમાધિની પક્વતારૂપ યોગ નિશ્ચે સિદ્ધ થાય છે. ॥૨૦॥

નૈતાદૃશં પરં સમ્યક્મનો નિગ્રહસાધનમ્ ।

પુરુષાણાં મુમુક્ષૂણામિતિ જાનીહિ નારદ ! ॥૨૧॥

હે નારદ ! સર્વોત્તમ શ્રેયને પામવા ઇચ્છતા પુરુષોને અષ્ટાંગ યોગ જેવું બીજું સમીચીન સાધન મનોનિગ્રહ માટે છે જ નહિ, આ જ શ્રેષ્ઠ સાધન છે; એમ તમો જાણો. ॥૨૧॥

તપસ્વિનાં મહાશત્રોર્બ્રહ્માણ્ડક્ષોભકાદપિ ।

મદનાન્ન ભયં કિઞ્ચિદ્દ્યોગિનસ્ત્વસ્તિ કર્હિચિત્ ॥૨૨॥

સિદ્ધ થયેલા અષ્ટાંગ યોગનું ફળ કહે છે. સિદ્ધયોગી પુરુષને તો કામ કે જે તપસ્વિઓના મહાશત્રુભૂત અને આખાય બ્રહ્માંડને ક્ષોભ કરનારો છે તેના થકી પણ ક્યારેય પણ કિંચિત્ પણ ભય રહેતો નથી. સાધનાંતરનિષ્ઠને તો તેના થકી ભય રહે છે. ॥૨૨॥

આયાસ્યન્તં વિદિત્વૈવ સોઽન્તકાલં ચ યોગવિત્ ।

સ્વાતત્ર્યગૈવ દેહં સ્વં ત્યજતીત્થં સમાધિના ॥૨૩॥

સિદ્ધયોગી પુરુષ ‘અમુક ક્ષણે મારું મૃત્યુ થશે’ એમ સમીપમાં આવનારા અંતકાળને આગળથી પ્રાણઘોષના અશ્રવણાદિ ચિત્તો વડે

જાણીને જ સ્વતંત્રપણે આવા સમાધિએ કરીને જ પોતાના દેહનો ત્યાગ કરી દે છે. ॥૨૩॥

પાર્ષ્ણિભ્યાં ગુદમાપીડય વાયું પાદદ્વયસ્થિતમ્ ।

શનૈઃ શનૈઃ સમાકૃષ્ય મૃત્યુસ્થાનં નયત્યમુમ્ ॥૨૪॥

આ બાબતને સાત શ્લોકથી કહે છે. બે પેની વડે ગુદાને દબાવીને, બન્ને પાદમાં રહેલા વાયુને ધીમે ધીમે આકર્ષણ કરીને, આ વાયુને મૃત્યુસ્થાન-મૂળાધારચક્ર પ્રત્યે પમાડે છે. ॥૨૪॥

મનસા કેશવં ધ્યાયંસ્તન્મનું ચ ષડક્ષરમ્ ।

જપંસ્તતોડમું નયતિ વાયું સ્થાનં પ્રજાપતેઃ ॥૨૫॥

મન વડે ભગવાનનું ધ્યાન કરતો થકો અને ‘કેશવાય નમઃ’ આ ષડક્ષર મંત્રને જપતો થકો મૃત્યુસ્થાન થકી આ વાયુને આકર્ષણ કરીને પ્રજાપતિના સ્થાનભૂત સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર પ્રત્યે લઈ જાય છે. ॥૨૫॥

તતો નાભિ ચ હૃદયમુરઃ કણ્ઠં ચ યોગવિત્ ।

નયતિ મૃકુટિં વાયું વાસુદેવપરાયણઃ ॥૨૬॥

વાસુદેવપરાયણ એવો યોગી સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર થકી તે વાયુને આકર્ષીને નાભિસ્થાન-મણિપૂરક ચક્ર પ્રત્યે લઈ જાય છે. તે પછી તેમાં રહેલા વાયુને આકર્ષણ કરીને હૃદય-અનાહત ચક્ર પ્રત્યે લઈ જાય છે. તે પછી તેમાં રહેલા વાયુને આકર્ષીને ઉરથી આરંભીને કંઠપર્યંત રહેલા વિશુદ્ધિ ચક્ર પ્રત્યે લઈ જાય છે. તે પછી તેમાં રહેલા વાયુને આકર્ષણ કરીને મૃકુટિ-આજ્ઞાચક્ર પ્રત્યે લઈ જાય છે. ॥૨૬॥

एतेषु षट्सु स्थानेषु त्वकैकस्मिन्पृथक्पृथक् ।

योगी प्राणमनोक्षाणां निरोधं च विसर्जनम् ।

तावदभ्यસતિ સ્વસ્ય યાવત્સ્યાત્તત્સ્વતન્ત્રતા ॥૨૭॥

ત્યાર પછી યોગી જન આ છ સ્થાનો મધ્યે એક એક સ્થાનમાં પૃથક્ પૃથક્ અનુક્રમે પ્રાણ, મન અને ઈન્દ્રિયોના નિરોધનો અને વિસર્જનનો ત્યાં સુધી વારંવાર અભ્યાસ કરે છે, ક્યાં સુધી ? તો પોતાના તે પ્રાણાદિકના નિરોધમાં અને વિસર્જનમાં સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી અભ્યાસ કર્યા કરે છે. નિરોધ એટલે રોકવું અને વિસર્જન એટલે છોડવું-જાણવું. ॥૨૭॥

जितं जितं विहायैव स्थानं याति परं परम् ।

પ્રાપ્તસ્ય સ્થાનકં ષષ્ઠં તદભ્યાસે શ્રમો નહિ ॥૨૮॥

મૂલાધારાદિ ચક્રે અધિષ્ઠિત એવા જે જે સ્થાનમાં પોતાના પ્રાણાદિકના નિરોધમાં અને વિસર્જનમાં સ્વાધીનતા થઈ જાય તે તે સ્થાનને છોડી દઈને, આગળ આગળ વર્તતા સ્થાનને (નહિ સ્વાધીન થએલાને) પામે છે. આ રીતે જીતી જીતીને આજ્ઞાચક્રે અધિષ્ઠિત એવા છઠ્ઠા સ્થાને પામેલા યોગીને તે સ્થાનમાં જે પોતાના પ્રાણાદિકના નિરોધ વિસર્ગનો અભ્યાસ તેમાં પ્રયાસ જ નથી. ॥૨૮॥

सप्तच्छिद्राणि रुद्ध्वाथ प्राणमक्षमनोयुतम् ।

પ્રાપ્ય તાલું વ્રજતિ બ્રહ્મરન્ધ્રં સ યોગવિત્ ॥૨૯॥

અનંતર આ સિદ્ધયોગી સાત છિદ્રો (બે નાસિકા, બે ચક્ષુ, બે કાન અને એક મુખ એમ મળીને) રોકીને, ઈન્દ્રિયો તથા મને સહિત પ્રાણવાયુને તાળુસ્થાન પ્રત્યે પમાડીને પછી બ્રહ્મરંધ્રને પામે છે. ॥૨૯॥

માયામયપદાર્થનાં તતો હિત્વૈવ વાસનાઃ ।

સ વાસુદેવૈકમનાસ્ત્યજતિ સ્વકલેવરમ્ ॥૩૦॥

ત્યાર પછી આ નિષપત્તયોગી વાસુદેવ ભગવાનમાં જ મનને જોડી દઈને, તેથી જ માયામય પદાર્થોની વાસનાને ત્યાગ કરીને જ પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરી દે છે. ॥૩૦॥

તતો ભગવતો ધામ શ્રીકૃષ્ણસ્ય તમઃપરમ્ ।

ઉપેત્ય સેવમાનસ્તં નન્દતે દિવ્યવિગ્રહઃ ॥૩૧॥

પાંચ ભૌતિક દેહનો ત્યાગ કર્યા પછી દિવ્ય વિગ્રહને પામેલો તે ભક્તયોગી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના તમઃશબ્દવાચ્ય માયા થકી પર વર્તતા બ્રહ્મપુર નામના ધામને પામીને, શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરતો થકો પરમાનંદને પામે છે. ॥૩૧॥

इति ते कथितो ब्रह्मन्योगशास्त्रस्य सङ्ग्रहः ।

जित्वा तेन मनः स्वीयं तमाराधय सर्वदा ॥૩૨॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये
अष्टाङ्गयोगनिरूपणनामा त्रिंशोऽध्यायः ॥૩૦॥

હે બ્રહ્મન્ ! આ રીતે તમને યોગશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત સંક્ષેપમાં મેં કહ્યો. તે આ યોગથી પોતાના મનને જીતીને સર્વદા તે શ્રીકૃષ્ણની આરાધના કરો. ॥૩૨॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે
અષ્ટાંગયોગનિરૂપણનામા ત્રિંશોઽધ્યાયઃ ॥૩૦॥

સ્કન્દ ઉવાચ —

શ્રુત્વૈતત્સફલં ધર્મ્યં યથાવદ્ભગવદ્વચઃ ।

નિઃસંશયો મુનિઃ પ્રાહ તં પ્રણમ્ય કૃતાઙ્ગલિઃ ॥૧॥

^૧અધ્યાય ૩૧મો

કાર્તિક સ્વામી કહે છે-હે સાવર્ણો! આવું એકાંતિક ધર્મને નિરૂપણ કરનારું સમગ્ર ભગવાનનું હિતવચન યથાસ્થિત સાંભળીને, નિઃસંશય થયેલા નારદમુનિ નારાયણને નમસ્કાર કરીને બે હાથ જોડીને આ પ્રકારે બોલ્યા. ॥૧॥

નારદ ઉવાચ —

નષ્ટા મે સંશયાઃ સર્વે પ્રસાદાદ્ભગવંસ્તવ ।

વાસુદેવસ્ય માહાત્મ્યં મયાધિગતમઙ્ગસા ॥૨॥

નારદમુનિ કહે છે-હે ભગવન્ ! મારા સમગ્ર સંશયો આના અનુગ્રહબળથી નષ્ટ થઈ ગયા. અને ભગવાન્ વાસુદેવનું માહાત્મ્ય મેં યથાર્થ જાણ્યું. ॥૨॥

કઞ્ચિત્કાલમિહૈવાહં તપઃ કુર્વસ્ત્વયા સહ ।

શૃણ્વંશ્ચ નિત્યં જ્ઞાનાદિ કરિષ્યે પક્વમાત્મનઃ ॥૩॥

આ બદરિકાશ્રમમાં જ હું તમારી સાથે કેટલોક કાળ તપને કરતો થકો અને નિત્ય જ્ઞાનાદિકને સાંભળતો થકો આત્મામાં પ્રાપ્ત થયેલા તે જ્ઞાનાદિકને પરિપક્વ કરીશ. ॥૩॥

૧. આ અધ્યાયમાં અતિસંતુષ્ટ થયેલા નારદ મહર્ષિએ નરસખા શ્રીનારાયણની અતિ પ્રેમથી કરેલી સ્તુતિનું નિરૂપણ કર્યું છે.

સ્કન્દ ઉવાચ —

इत्युक्त्वा नारदस्तत्र तेन चाप्यनुमोदितः ।

उवास दिव्यवर्षाणां सहस्रं स तपश्चरन् ॥४॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે સાવર્ણે ! આ પ્રકારે તે નારદમુનિ કહીને, નારાયણે પણ અનુમોદન આપવાથી તપને કરતા થકા બદરીવનમાં દેવતાઓનાં હજાર વર્ષ સુખેથી રહ્યા. ॥૪॥

शुश्राव चानुदिवसं यथाकालं हरेर्मुखात् ।

धर्मज्ञानाद्यथ प्राप पक्वતાं તत्र योगिराट् ॥૫॥

અનંતર યોગીરાજ નારદજી પ્રતિદિન યથાસમય ભગવાનના મુખ થકી ધર્મજ્ઞાનાદિકને સાંભળતાં તેમાં પરિપક્વતા ને પામ્યા. ॥૫॥

स्नेहं च परमं प्राप स श्रीकृष्णेऽखिलात्मनि ।

गुणगानपरो नित्यमास भागवताग्रणीः ॥६॥

નારદજી સર્વના પરમ આત્મા શ્રીકૃષ્ણમાં પરમ પ્રેમને પામ્યા. અને નિત્ય ભગવદ્ગુણોના ગાનપરાયણ થતાં ભાગવતોમાં અગ્રણી થયા. ॥૬॥

भक्तिनिष्ठां परां प्राप्तमथ तं सिद्धयोगिनम् ।

उवाच भगवान्प्रीतः श्रेयस्कृत्सर्वदेहिनाम् ॥७॥

અનંતર અષ્ટાંગયોગની સિદ્ધિને પામેલા, માટે જ ભગવાનમાં એકાંતિકી ભક્તિનિષ્ઠાને પામેલા નારદમુનિ પ્રત્યે બહુ પ્રસન્ન થયેલા, સર્વ દેહિઓના શ્રેયને કરનારા ભગવાન શ્રીનારાયણ બોલ્યા. ॥૭॥

श्रीनारायण उवाच —

सिद्धोऽसि त्वं महर्षेऽद्य गच्छ लोकहितं कुरु ।

एकान्तधर्मं सर्वत्र प्रवर्तयितुमर्हसि ॥८॥

શ્રીનારાયણ કહે છે—હે મહર્ષે ! તમો એકાંતિક ધર્મમાં સિદ્ધિને પામ્યા છો, તો હમણાં જાવ અને લોકોનું હિત કરો. શું તે હિત ? તો સર્વત્ર એકાંતિક ધર્મને પ્રવર્તાવવાને યોગ્ય છો. એથી જ સર્વ જનોનું હિત થશે. ॥૮॥

સ્કન્દ ઉવાચ —

इत्याज्ञां शिरसा तस्य स आदाय जगद्गुरोः ।

गच्छंस्ततस्तमस्तौषीत्प्रणम्य प्राञ्जलिः स्थितः ॥૯॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે સાવર્ણે ! જગદ્ગુરુ શ્રીનારાયણની આવી લોકહિતોપયોગી આજ્ઞાને નારદજી મસ્તકે ગ્રહણ કરીને, બદરીવન થકી જવાના હોવાથી શ્રીનારાયણને પ્રણામ કરીને બે હાથ જોડી ઊભા રહીને તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ॥૯॥

નારદ ઉવાચ —

नमो नमस्ते भगवन्! जगद्गुरो! नारायणाप्राकृतदिव्यमूर्ति! ।

अनन्तकल्याणगुणाकरस्त्वं दासे मयि प्रीततरः सदा स्याः ॥૧૦॥

નારદજી સ્તુતિ કરે છે—હે ભગવન્ (જ્ઞાન આદિક છ ઐશ્વર્યે સંપન્ન) હે જગદ્ગુરો ! (જગતના નિરૂપાધિક સાચા ગુરુ) હે નારાયણ! (ચિદચિદાત્મક સર્વ જગતમાં અંદર બહાર વ્યાપીને રહેલા) હે અપ્રાકૃત દિવ્યમૂર્તે ! (જેની મૂર્તિ અપ્રાકૃત દિવ્ય છે) અનંત કલ્યાણ ગુણરૂપ રત્નોની ખાણરૂપ એવા તમને વારંવાર નમસ્કાર છે. તમો દાસભૂત મારી ઉપર સદાય અત્યંત પ્રસન્ન થાવ. ॥૧૦॥

त्वं वासुदेवोऽसि जगन्निवासः क्षेमाय लोकस्य तपः करोषि ।

योगेश्वरेशोपशमस्थ आत्मारामाधिपस्त्वं परहंससद्गुरुः ॥૧૧॥

વાસુદેવ શબ્દાર્થને કહે છે-યોગેશ્વર ! તમો વાસુદેવ છો. શાથી ? તો ચિદચિદાત્મક જગતમાં તેના આત્માપણે સ્થિતિ કરી રહ્યા છો. આવા તમો લોકોના ક્ષેમ માટે જ તીવ્ર તપને કરો છો. ઉપશમ સ્થિતિમાં વર્તતા તમો આત્મારામ મુનિઓના અધિપ-તેમણે ઉપાસ્ય છો. અને સનકાદિ પરમહંસોના સદ્ગુરુ-નૈષ્ઠિકશ્રેષ્ઠ ઉપદેષ્ટા છો. ॥૧૧॥

વિભુર્ઋષીણામૃષભોઽક્ષરાત્મા જીવેશ્વરાણાં ચ નિયામકોઽસિ ।
સાક્ષી મહાપૂરુષ આત્મતન્ત્રઃ કાલોઽભવદ્વદ્ભૂકુટેર્મહાંશ્ચ ॥૧૨॥

તમો વિભુ—ચેતન-અચેતનવર્ગમાં અંતર્યામીપણે વ્યાપક, એક્યાશી હજાર ઊધ્વરેતા ઋષિઓએ પૂજનીય, અદારના અંતરાત્મા, સર્વના સાક્ષી-દેષ્ટા, જીવ-ઇશ્વરોના નિયામક, ક્ષરાક્ષરપુરુષ થકી મોટા હોવાથી સાર્થક મહાપુરુષ નામથી નિરૂપણ કરેલા અને આત્મતંત્ર-સ્વયં સ્વતંત્ર છો. જે આપની ભૂકુટી થકી મહાન-આત્યંતિક પ્રલયને કરનારો કાળ પ્રાદુર્ભવે છે અર્થાત્ કાળના કાળ તમો છો. ॥૧૨॥

સર્ગાદિલીલાં જગતાં ત્વમીશ કરોષિ માયાપુરુષાત્મનૈવ ।

તથાપ્યકર્તા નનુ નિર્ગુણોઽસિ ભૂમા પરબ્રહ્મ પરાત્પરશ્ચ ॥૧૩॥

હે ઈશ ! આપ જ માયા પુરુષરુપે કરીને અત્યંત બ્રહ્માંડોની સર્ગાદિ લીલાને કરો છો. તથાપિ અકર્તા-તેના લેપે રહિત છો, માટે જ નિર્ગુણ-માયાગુણે રહિત છો. ભૂમા-નિરતિશય સુખસ્વરૂપ પરંબ્રહ્મ પરાત્પર પરમાત્મા જે કહ્યા છે તે આપ જ છો. ॥૧૩॥

સત્યઃ સ્વયંજ્યોતિરતર્ક્યશક્તિસ્ત્વં બ્રહ્મભૂતાત્મવિચિન્ત્યમૂર્તિઃ ।

બૃહદ્વ્રતાચાર્ય ! મહામુનીન્દ્ર ! કન્દર્પદર્પાપહરપ્રતાપ ! ॥૧૪॥

તમો સત્ય અને સ્વયંજ્યોતિ છો. તમારી શક્તિઓ કોઈના પણ તર્કમાં ન આવે એવી અદ્ભુત છે. તમારી મૂર્તિ બ્રહ્મભૂત જીવોએ

ચિંતન કરવા યોગ્ય છે. તમો બૃહદ્વ્રતના આચાર્ય, ઉપદેશક, પ્રવર્તક, પરિપાલક છો. મહામુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ અને કામદેવના ગર્વને હરનારા પ્રતાપશાલી તમો છો. ॥૧૪॥

तपस्विनां ये रिपवः प्रसिद्धाः क्रोधो रसो मत्सरलोभमुख्याः ।
अप्याश्रमं तेऽपि कदापि वेष्टुं नेमं क्षमा ह्येष तव प्रतापः ॥१५॥

તપસ્વિઓના પ્રસિદ્ધ રિપુરૂપ જે કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, રસાસ્વાદ, મત્સર આદિક મુખ્ય દોષો છે તે પણ કદાપિ આ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરવા પણ સમર્થ થતા જ નથી. આ તમારો પ્રતાપ પ્રખ્યાત છે. ॥૧૫॥

छन्दोमयो ज्ञानमयोऽमृताध्वा धर्मात्मको धर्मसर्गाभिपोष्टा ।
उन्मूलिताधर्मसर्गो महात्मा त्वमव्ययश्चाक्षयोऽव्यक्तबन्धुः ॥१६॥

તમો છંદોમય-વેદમૂર્તિ, જ્ઞાનમય-સાંખ્યાદિ જ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતનો બોધ કરનારા, અમૃતાધ્વા-આત્યંતિક મોક્ષના માર્ગદર્શક, ધર્માત્મક-એકાંતિક ધર્મના આશ્રય, ધર્મસર્ગ જ્ઞાન વૈરાગ્ય આદિકના સર્વથા પોષક, અધર્મસર્ગ દંભાદિકને મૂળમાંથી નાશ કરનારા, અતિ ઉદાર સ્વભાવવાળા, સ્વરૂપ સ્વભાવ ગુણ વિભૂતિથી અવ્યય અને અક્ષય અને અવ્યક્ત-અચેતનવર્ગના પણ બંધુ-ચેતયિતા છો. ॥૧૬॥

निर्दोषरूपस्य तवाखिलाः क्रिया भवन्ति वै निर्गुणा निर्गुणस्य ।

धर्मार्थकामेप्सुभिरर्चनीयस्त्वमीश्वरो नाथ! मुमुक्षुभिश्च ॥१७॥

હે નાથ ! નિર્દોષરૂપે અને નિર્ગુણ એવા આપની સમગ્ર ક્રિયાઓ નિર્ગુણ છે. ધર્મ, અર્થ અને કામને ઇચ્છતા જનોએ તથા મુમુક્ષુ

જનોએ પણ પૂજનીય અને ઈશ્વર — તેમના તેમના મનોરથોને પૂર્ણ કરવામાં સમર્થ આપ એક જ છે. ॥૧૭॥

ત્વં કાલમાયાયમસંસૃતિભ્યો મહાભયાત્પાતુમેકઃ સમર્થઃ।

ભક્તાપરાધાનનવેક્ષમાણો મહાદયાલુઃ કિલ ભક્તવત્સલઃ ॥૧૮॥

જનોને કાળ માયા યમ અને સંસાર થકી આવતો જે મહાભય તે થકી રક્ષા કરવા માટે તમોજ એક સમર્થ છે. ભક્તોના અપરાધોને નહિ ગણનારા મહાદયાળુ ભક્તવત્સલ તમો એક જ કહ્યા છે. ॥૧૮॥

ધૃતાવતારસ્ય હિ નામમાત્રં રૂપં ચ વા યઃ સ્મરેદન્તકાલે ।

સોઽપિ પ્રભો ! ઘોરમહાવહ્ન્યાત્સદ્યો વિમુક્તો દિવમાશુ યાતિ ॥૧૯॥

હે પ્રભો ! જનોના કલ્યાણ માટે ભૂમિ ઉપર અવતારને ધારી રહેલા આપના કેવળ નામને જ અંતકાળે ઉચ્ચારણ કરે કે આપની શ્રીમૂર્તિને સ્મરણમાં લાવે તે જન પણ ઘોર મહાપાપસંઘ થકી તત્ક્ષણ મુક્ત થઈને શીઘ્ર વૈકુંઠ લોકને પામે છે. ॥૧૯॥

તં ત્વાં વિહાયાત્ર તુ યો મનુષ્યો દેહે ત્રિધાતાવપિ દૈહિકેષુ ।

જાયાત્મજજ્ઞાતિધનેષુ સજ્જતે સ માયયા વશ્ચિત એવ મૂઢઃ ॥૨૦॥

આ લોકમાં જે મનુષ્ય તો આવા મહિમાવાળા આપનો ત્યાગ કરીને, વાત-પિત્ત-કફમય એવા પણ દેહમાં અને સ્ત્રી, પુત્ર, જ્ઞાતિ, ધન આદિક દૈહિક પદાર્થોમાં આસક્ત થાય છે તે મૂઢ મનુષ્ય તમારી માયાએ નિશ્ચે ઠગેલો છે. ॥૨૦॥

ત્વદ્ભક્તિયોગ્યો નરદેહ એવ યં કામયન્તેઽપિ ચ નાકસંસ્થાઃ ।

ત્વદ્ભક્તિહીનં હિ દિવોઽપિ સૌખ્યમહં તુ જાને નરકેણ તુલ્યમ્ ॥૨૧॥

નરદેહ જ તમારી ભક્તિને યોગ્ય છે, જે દેહને સ્વર્ગનિવાસી

ઈન્દ્રાદિ મોટા દેવતાઓ પણ ઈચ્છે છે. તમારી ભક્તિએ રહિત એવા સ્વર્ગના પણ સુખને હું તો નરકને તુલ્ય તુલ્ય જાણું છું. ॥૨૧॥
 તપસ્ત્રિલોક્યાઃ કુરુ ષે સુખાય તત્રાપિ તે ભારતવાસિપુંસુ ।
 અનુગ્રહો ભૂરિતરો યદત્ર કૃતાવતારો વિચરન્વિરાજસે ॥૨૨॥

બ્રહ્માંડવાસી સર્વ લોકોને સુખ આપવા માટે જ તમો ભારે તપને કરો છો. (તપ કરવામાં બીજું કારણ નથી) તેમાં પણ ભરતખંડવાસી જનો ઉપર તો આપનો બહુ મોટો અનુગ્રહ છે. જેથી આ ભારતવર્ષમાં અવતાર ધારીને વિચારતા થકા વિરાજો છો. ॥૨૨॥

તસ્યાશ્રયં યે તવ નાત્ર કુર્વતે ત એવ શાસ્ત્રેષુ મતાઃ કુતઘ્નાઃ ।
 અતસ્તવૈકાશ્રયમેવ બાઢં કુર્વત્યજસ્ત્રં મયિ તેઽસ્તુ તુષ્ટિઃ ॥૨૩॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये
 श्रीनरनारायणस्तुतिनिरूपणनामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥૩૧॥

આ ભરતખંડમાં રહીને જે જનો દયાનિધિ મહાસમર્થ આપનો આશ્રય કરતા નથી, તે જનો જ શાસ્ત્રમાં કૃતઘ્ની કહ્યા છે; કેમકે આપે કરેલા મહોપકારને જાણતા નથી. માટે આપના જ એક આશ્રયને દેઢપણે કરી રહેલો હું તે મારી ઉપર નિરંતર આપની પ્રસન્નતા થાવ. તમારી પ્રસન્નતા થકી બીજા ફળને હું ઈચ્છતો નથી. ॥૨૩॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે
 શ્રીનરનારાયણસ્તુતિનિરૂપણનામૈકત્રિંશોઽધ્યાયઃ ॥૩૧॥

સ્કન્દ ઉવાચ —

इति स्तुत्वा तमीशानं नारदः स ययौ ततः ।

शम्याप्रासाभिधं ब्रह्मन्व्यासस्याश्रममादितः ॥१॥

^૧અધ્યાય ૩૨મો

કાર્તિક સ્વામી કહે છે— હે બ્રહ્મન્ સાવર્ણો ! નારદજી સર્વેશ્વર શ્રીનારાયણની આ પ્રકારે સ્તુતિ પ્રાર્થના કરીને, બઢરીવન થકી પ્રથમ વ્યાસ મહર્ષિના શમ્યાપ્રાસ નામના આશ્રમ પ્રત્યે આવ્યા. ॥૧॥

सादरं मानितस्तेन प्रत्युत्थानासनादिभिः ।

तस्मा एकान्तिकं धर्मं प्राह जिज्ञासवे स च ॥२॥

પોતાના આશ્રમ પ્રત્યે આવેલા નારદજીનો વ્યાસજીએ સન્મુખ ઉઠવું, આસન આપવું વિગેરે આતિથ્ય વડે આદરપૂર્વક બહુ સત્કાર કર્યો. ત્યાર પછી સત્કાર પામેલા નારદજીએ જિજ્ઞાસુ વ્યાસમુનિને ભગવાને પોતાને કહેલો એકાંતિક ધર્મ કહી સંભળાવ્યો. ॥૨॥

ततो ब्रह्मसभां गत्वा ब्रह्मणः शृण्वतो मुनिः ।

देवान्पितृन्महर्षींश्च तत्रस्थांस्तमुपादिशत् ॥३॥

ત્યાર પછી નારદમુનિ બ્રહ્માની સભામાં ગયા. ત્યાં પણ બ્રહ્માને સાંભળતાં જ સભામાં રહેલા દેવો પિત્રીઓ અને મહર્ષિઓને એકાંતિક ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો. ॥૩॥

तत्र स्थितो भास्करश्च धर्ममेतं पुनર્मुने ! ।

शुश्राव नारदात्सर्वं श्रुतं नारायणात्पुरा ॥४॥

હે મુને ! આ સમયે સભામાં બેઠેલા સૂર્યદેવે જે એકાંતિક ધર્મ પ્રથમ કલ્પમાં સાક્ષાત્ નારાયણઋષિ થકી પોતે સાંભળ્યો હતો એ જ એકાંતિક ધર્મ ફરીથી નારદમુનિના મુખથી સાંભળ્યો. ॥૪॥

૧. આ અધ્યાયમાં આ ગ્રંથની સંપ્રદાયપ્રવૃત્તિ અને આના શ્રોતા વક્તાજનોને મળતું ફળ યથાર્થ વર્ણવ્યું છે.

સ પ્રાહાત્માગ્રયાયિभ्यो वालखिल्येभ्य आदरात् ।

मेरौ ते सङ्गतान्देवानिन्द्रादींश्च न्यशामयन् ॥५॥

સૂર્યદેવે સાંભળેલો તે ધર્મ પોતાની આગળ ચાલતા
વાલખિલ્યઋષિઓને આદરથી કહ્યો. તે પછી ઋષિઓએ પોતે
સાંભળેલો તે ધર્મ મેરુમાં ભેગામળેલા ઇન્દ્રાદિ દેવોને કહી
સંભળાવ્યો. ॥૫॥

तेभ्योऽसितो मुनिः श्रुत्वा धर्ममेतं द्विजोत्तम ! ।

पितृभ्यः कथयामास पितृलोकं गतः क्वचित् ॥६॥

હે દ્વિજોત્તમ ! દેવતાઓ થકી દેવલ નામના મુનિએ આ ધર્મ
સાંભળ્યો. કોઈ સમયે પિતૃલોકમાં ગયેલા દેવલમુનિએ અર્યમાદિ
પિત્રીઓને આ ધર્મ કહ્યો. ॥૬॥

पितरस्ते त्वर्यमाद्या ऊचिरे शन्तनुं नृपम् ।

स भीष्माय स्वपुत्राय कथयामास तत्त्वतः ॥७॥

અર્યમાદિ તે પિત્રીઓએ તો પોતે સાંભળેલો એકાંતિક ધર્મ
શંતનુરાજને કહ્યો. શંતનુએ પોતાના પુત્ર ભીષ્મને યથાસ્થિત કહ્યો. ॥૭॥

सोऽपि भारतयुद्धान्ते धर्मराजाय पृच्छते ।

शयानः शरशय्यायां प्राह संसदि भूयसि ॥८॥

બાણશય્યામાં સુતેલા ભીષ્મે પણ ભારત યુદ્ધને અંતે પૂછતા
યુધિષ્ઠિર રાજાને મોટી સભામાં આ એકાંતિક ધર્મ કહ્યો. ॥૮॥

तत्र श्रुत्वा नारदोऽपि स्थितः सदसि सादरम् ।

कैलासे शङ्करं प्राह स च मां मुनिसत्तम ! ॥९॥

હે મુનિસત્તમ ! તે સભામાં બેઠેલા નારદજીએ પણ ફરીથી
આદરપૂર્વક સાંભળીને (પ્રથમ નારાયણના મુખ થકી આ ધર્મ
સાંભળ્યો હતો) કૈલાસમાં આવીને મારા પિતા શંકરને એકાંતિક ધર્મ
કહ્યો. તે પિતા શંકરે મને કહ્યો. આ પ્રકારે આની ગુરુપરંપરા છે. ॥૯॥

મયા તે કથિતં બ્રહ્મન્પૃચ્છતે ધર્મવર્તિને ।

પાત્રાયૈતત્પ્રદાતવ્યમિતિ માં હિ પિતાઽબ્રવીત્ ॥૧૦॥

હે સાવર્ણે ! મને પુછતાં એવા ધર્મવર્તી તમને મેં આ સર્વ કોઈ જીવોથી સુખેથી થઈ શકે એવું મોક્ષસાધનભૂત આ શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય કહી સંભળાવ્યું. આ માહાત્મ્ય પાત્ર (શ્રીકૃષ્ણનો ભક્ત જ પાત્ર ગણાય) નેજ આપવું (પાત્રને ઉપદેશ કરવો) એમ પિતા શંકરે મને કહ્યું છે. ॥૧૦॥

येन येन श्रुतं ह्येतन्माहात्म्यं सात्वतां पतेः ।

स स तस्मिन्नपरं भक्तिं चकार स्वविमुक्तये ॥११॥

ભક્તપતિ ભગવાન્ શ્રીવાસુદેવનું આ માહાત્મ્ય જે જે જને સાંભળ્યું તે તે પોતાના મોક્ષ માટે ભગવાનમાં એકાંતિકી ભક્તિને કરવા લાગી ગયા. ॥૧૧॥

युधिष्ठिरोऽपि रजर्षिः श्रुत्वा भीष्मेण कीर्तितम् ।

माहात्म्यं देवकीसूनोर्मुमुदे भ्रातृभिः सह ॥१२॥

રાજર્ષિ યુધિષ્ઠિર પણ ભીમાદિ ભ્રાતાઓ સાથે ભીષ્મે કહેલું દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય સાંભળીને આનંદ પામી ગયા. ॥૧૨॥

तमात्मनो मातुलेयं सर्वकारणकारणम् ।

निशम्याश्चर्यजलधौ निममज्ज महामतिः ॥१३॥

મહાબુદ્ધિ યુધિષ્ઠિર, પોતાના મામા વસુદેવના પુત્ર વાસુદેવને સર્વકારણ કારણ સાંભળી, સમજીને, આશ્ચર્યસાગરમાં ડૂબી ગયા. ॥૧૩॥

वासुदेवादिकं व्यूहं वाराहादींश्च सर्वशः ।

अवतारानपि नृपो मेनेऽस्यैव रमापतेः ॥१४॥

સર્વકારણપણું સ્પષ્ટ કહે છે — યુધિષ્ઠિર રાજા, વાસુદેવાદિક વ્યૂહ અને વારાહાદિ સર્વ અવતારો પણ રમાપતિ આ શ્રીકૃષ્ણના જ છે એમ માનવા લાગ્યા. ॥૧૪॥

તતઃ સહાનુજો રાજા દિવ્યમાનુષવિગ્રહે ।

અત્યન્તં ભક્તિમાન્કૃષ્ણે બભૂવ દ્વિજસત્તમ ! ॥૧૫॥

હે દ્વિજસત્તમ ! એમ સમજયા પછી યુધિષ્ઠિર રાજા, નાના ભાઈઓ સાથે દિવ્ય માનુષ વિગ્રહ ધારી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણમાં અત્યંત ભક્તિનિષ્ઠાવાળા થયા. ॥૧૫॥

શ્રુત્વેમાં ચ કથાં સર્વે બ્રહ્મરાજસુરર્ષયઃ ।

સભાયાં તત્ર યે ચાસંસ્તેઽપ્યભૂવન્ સવિસ્મયાઃ ॥૧૬॥

તે સભામાં બેઠેલા બીજા જે બ્રહ્મર્ષિઓ, રાજર્ષિઓ, દેવર્ષિઓ હતા તે સર્વે પણ ભીષ્મોક્ત શ્રીકૃષ્ણમાહાત્મ્ય સંબન્ધી કથાને સાંભળીને બહુ વિસ્મય પામી ગયા. ॥૧૬॥

કૃષ્ણમેવ પરં બ્રહ્મ વિદિત્વા તે નરાકૃતિ ।

ભક્તિ પ્રપેદિરે તસ્મિન્પ્રણમન્તસ્તમાદરાત્ ॥૧૭॥

વિસ્મય પામેલા તે સભાસદો નરાકૃતિ કૃષ્ણને જ પરંબ્રહ્મ પરમાત્મા સમજીને, આદરભાવથી તેમને પ્રણામ કરતા થકા તેમને વિષે પરાભક્તિને પામ્યા. ॥૧૭॥

ઈત્થં તસ્યાસ્તિ માહાત્મ્યમતસ્ત્વમપિ સન્મતે ! ।

સર્વાત્મના વાસુદેવં તમેવ ભજ ભક્તિતઃ ॥૧૮॥

હે સન્મતે ! આવું તે વાસુદેવનું માહાત્મ્ય છે. માટે તમે પણ સર્વાત્મના-કાય, વાણી, મનથી તે વાસુદેવ પરંબ્રહ્મને જ પ્રેમરૂપ ભક્તિથી ભજો. ॥૧૮॥

શ્રી વાસુદેવમાહાત્મ્યમેતત્તે કથિતં મયા ।

દુર્વાસનોપશમનં ભગવદ્ભક્તિવર્ધનમ્ ॥૧૯॥

આ શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય કે જે દુર્વાસનાને શમાવી દેનારાં અને ભગવાનમાં ભક્તિને વધારનારાં છે, તે તમને કહી સંભળાવ્યું. ॥૧૯॥

કથિતાનિ પુરાણેઽત્ર મયાચ્છ્યાનાનિ યાનિ તે ।

તેષાં સાર इदं ब्रह्मन्निर्मथ्यैव समुद्धतः ॥૨૦॥

હે બ્રહ્મન્ સાવર્ણો ! આ સપ્તખંડાત્મક સ્કંદ પુરાણમાં તમને મેં જે આખ્યાનો કહ્યાં તેનું મંથન કરીને જ આ શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યરૂપ તેનો સાર કાઢ્યો છે. ॥૨૦॥

वेदोपनिषदां चैतद्रसो वै साङ्ख्ययोगयोः ।

पञ्चरात्रस्य कृतस्त्रस्य धर्मशास्त्रस्य चानध ! ॥૨૧॥

હે નિષ્પાપ સાવર્ણો ! કેવળ આ પુરાણનો જ સાર છે એમ નહિ, કિંતુ વેદો, ઉપનિષદો, સાંખ્ય, યોગ, પંચરાત્ર અને સમગ્ર ધર્મશાસ્ત્રના સાર રસરૂપ આ શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય છે. ॥૨૧॥

धन्यं यशस्यं चायुष्यमेतत्परममङ्गलम् ।

साक्षाद्भगवता गीतं सर्वाभद्रविनाशनम् ॥૨૨॥

આ આખ્યાન અભીષ્ટ ધનને આપનારું, કીર્તિને આપનારું, આયુષને આપનારું પરમ મંગળ છે. અને ભગવાને પોતે કહેલું હોવાથી સમગ્ર અમંગળને નાશ કરનારું છે. ॥૨૨॥

य एतच्छृणुयात्पुण्यं कीर्तयेदथ यः पठेत् ।

वासुदेवे भवेत्तेषामचला निर्मला मतिः ॥૨૩॥

જે જન આ પુણ્યકારી આખ્યાનને સાંભળે અથવા કીર્તન કરે અથવા પાઠ કરે તે શ્રોતા, વક્તા, પાઠક જનોને શ્રીવાસુદેવમાં અચળ અને નિર્મળ મતિ થાય. ॥૨૩॥

भक्ता एकान्तिकास्ते च भवेयुस्तस्य मानवाः ।

ब्रह्मरूपा व्रजन्त्यन्ते ब्रह्मધाम तमः परम् ॥૨૪॥

આ આખ્યાનના તે શ્રોતા, વક્તા, મનુષ્યો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના

એકાંતિક ભક્તો થાય, તો બ્રહ્મરૂપ થઈને દેહને અંતે માયાથી પર એવા બ્રહ્મધામને પામે છે. ॥૨૪॥

ધર્માર્થી લભતેડનેન ધર્મ કામં ચ કામુકઃ ।

ધનાર્થી ધનમાપ્નોતિ મોક્ષાર્થી મોક્ષમુત્તમમ્ ॥૨૫॥

આ આખ્યાનનું શ્રવણાદિ કરવાથી ધર્માર્થી ધર્મને, અર્થાર્થી અર્થને, કામાર્થી કામને અને મોક્ષાર્થી ઉત્તમ મોક્ષને પામે છે. ॥૨૫॥

લભેત વિદ્યા વિદ્યાર્થી મુચ્યેદ્ગુણશ્ચ રોગતઃ ।

एतच्छ्रवणमात्रेण सर्वपापक्षयो भवेत् ॥૨૬॥

આ શાસ્ત્રના શ્રવણમાત્રથી વિદ્યાર્થી વિદ્યાને પામે, રોગી રોગ થકી મુક્ત થાય અને સર્વ પાપનો ક્ષય થાય. ॥૨૬॥

ब्राह्मं तेजो लभेद्विप्रः क्षत्रियश्च नरेशताम् ।

धनं वैश्यः सुखं शूद्रः श्रवणादस्य चाप्नुयात् ॥૨૭॥

આ ગ્રંથના શ્રવણથી બ્રાહ્મણ બ્રહ્મતેજને પામે, ક્ષત્રિય નરેશપદને પામે, વૈશ્ય ધનને પામે અને શૂદ્ર સુખને પામે. ॥૨૭॥

एवच्छ्रत्वा रणं गच्छन्विजयं चाप्नुयान्नृपः ।

प्राप्नुयात्સ્ત્રી च सौभाग्यं कन्या च स्वेप्सितं वरम् ॥૨૮॥

આ શાસ્ત્રને સાંભળીને રાજા જો યુદ્ધમાં જાય તો વિજયને પામે, સ્ત્રી સૌભાગ્યને પામે, કન્યા ઇષ્પિત વરને પામે. ॥૨૮॥

एतस्य श्रुतिकीर्तिभ्यां शास्त्रजातशिरोमणेः ।

यं यं यः कामयेत्कामं तं तं प्राप्नोति मानः ॥૨૯॥

જે મનુષ્ય સમગ્ર શાસ્ત્રોના શિરોમણિભૂત આ શાસ્ત્રનું શ્રવણ, કીર્તન કરીને જે જે કામને ઇચ્છે તે તે મનુષ્ય તે તે કામને પામે છે. ॥૨૯॥

तस्मात्त्वं सर्वदा भक्त्या पठन्नेतद्द्विजोत्तम ! ।

कायवाणीमनोभिस्तं भजेथा भक्तवत्सलम् ॥૩૦॥

માટે હે દ્વિજોત્તમ ! તમો સર્વદા ભક્તિપૂર્વક આ ગ્રંથને ભણતા થકા કાય, વાણી, મનથી ભક્તવત્સલ શ્રીહરિને ભજો. ॥૩૦॥

સૌતિરુ વાચ —

एतन्महासेनमुखाब्जनिःसृतं सार्वर्णिरापीय वचोमृतं सः ।

चकार भक्तिं वसुदेवनन्दने नराकृतिब्रह्मणि सर्वमङ्गले ॥३१॥

સૂત પુરાણીના પુત્ર ઉગ્રશ્રવા શૌનકાદિ મહર્ષિઓ પ્રત્યે કહે છે- હે મહર્ષિઓ ! કાર્તિક સ્વામીના મુખ થકી નીકળેલું આવું વચનામૃત સાવર્ણિઋષિ સાદર સાંભળીને, સર્વકોઈનું મંગળ કરનારા નરાકૃતિ પરંબ્રહ્મ વસુદેવ પુત્ર શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિમાં તત્પર થયા. ॥૩૧॥

यूयं च सर्वे निगमागमज्ञा ब्रह्मण्यदेवं भजनीयमीशम् ।

भजध्वमेकं तमुदारकीर्तिं श्रीवासुदेवं निजधर्मसंस्थाः ॥३२॥

નિગમ આગમને જાણનારા તમે સર્વે પણ પોતાના ધર્મમાં વર્તતા થકા બ્રહ્મણ્યદેવ, ઉદારકીર્તિ, અદ્વિતીય, સર્વસ્વામી, ભજનીય તે શ્રીવાસુદેવને જ ભજો. ॥૩૨॥

गोलोक धामपतये प्रकाशचयमूर्तये ।

नमोऽस्तु वासुदेवाय भक्त्यानन्दविवृद्धये ॥३३॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां
वैयासिक्यां विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये ग्रन्थसंप्रदाय-
प्रवृत्तिनिरूपणनामा द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥३२॥

ગોલોક ધામના અધિપતિ, પ્રકાશમય મૂર્તિ જેમની છે એવા તેમને વાસુદેવ ભગવાનને આનંદની વિશેષ પ્રાપ્તિ માટે અતિપ્રેમથી હું પ્રણામ કરું છું. ॥૩૩॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે એકાશીતિસાહસ્ર્યાં સંહિતાયાં
વૈયાસિક્યાં વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે ગ્રંથસંપ્રદાય-
પ્રવૃત્તિનિરૂપણનામા દ્વાત્રિંશોઽધ્યાયઃ ॥૩૨॥

શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યં સંપૂર્ણમ્ ।

-: પ્રકાશક :-

વડતાલ ટેમ્પલ મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી બોર્ડ વતી,
ડૉ. શા. સ્વા.શ્રી સંતવલ્લભદાસ (Ph.D., D. Lit.)
મુખ્ય કોઠારીશ્રી

મુ.પો.વડતાલ. તા.નડીયાદ, જી. ખેડા પીન : ૩૮૭૩૭૫(ગુજરાત)

Email : vadtaldhamvikas@gmail.com • Website : www.vadtalmandir.org